شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(23)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(23)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

FROM THE LIBRARY OF
EAST TURKISTAN NATL RESEARCH CENTER INC
GULAMETTIN PAHTA

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: خالىق ساقى
ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (23)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى № 54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787 × 1092 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 16.125، قىستۇرما ۋارىقى: 2
1987 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى
1988 - يىلى 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 1 —— 9000
ISBN 7 − 228 − 00353 − 5/K·30
باھاسى: 1.80 يۈەن
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلدۇ)

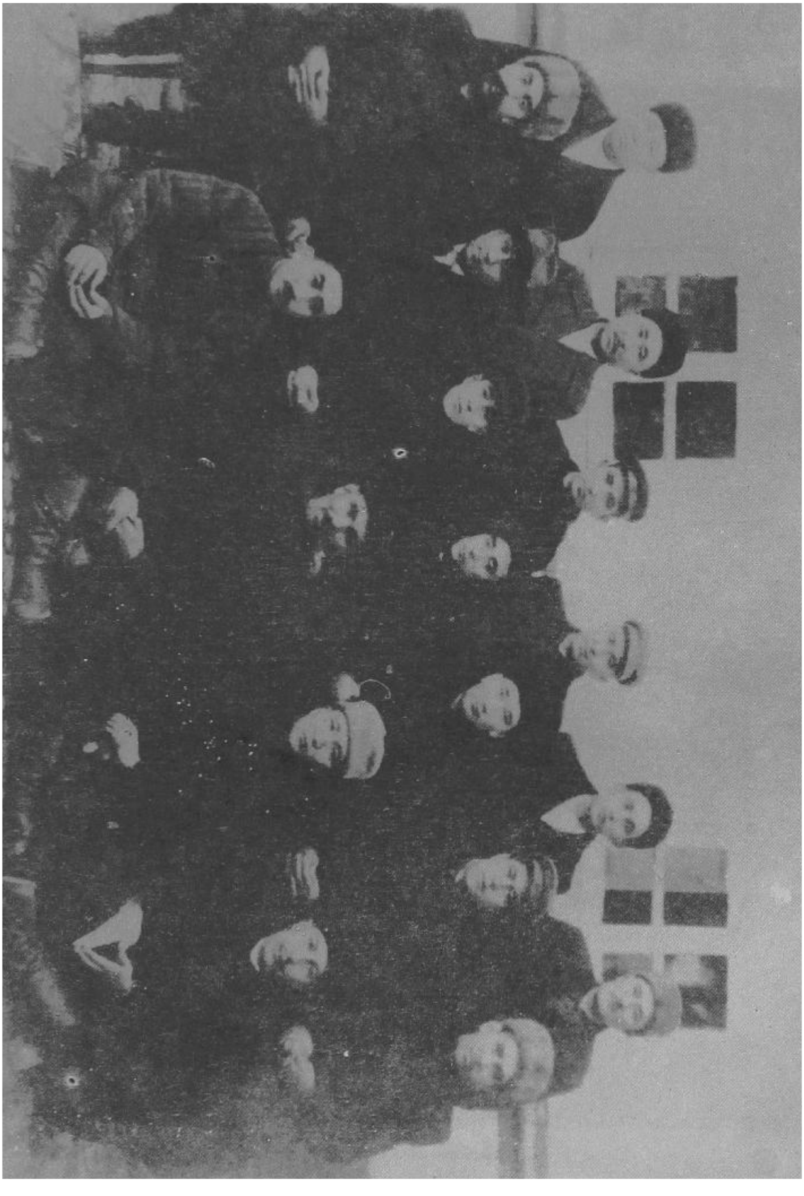

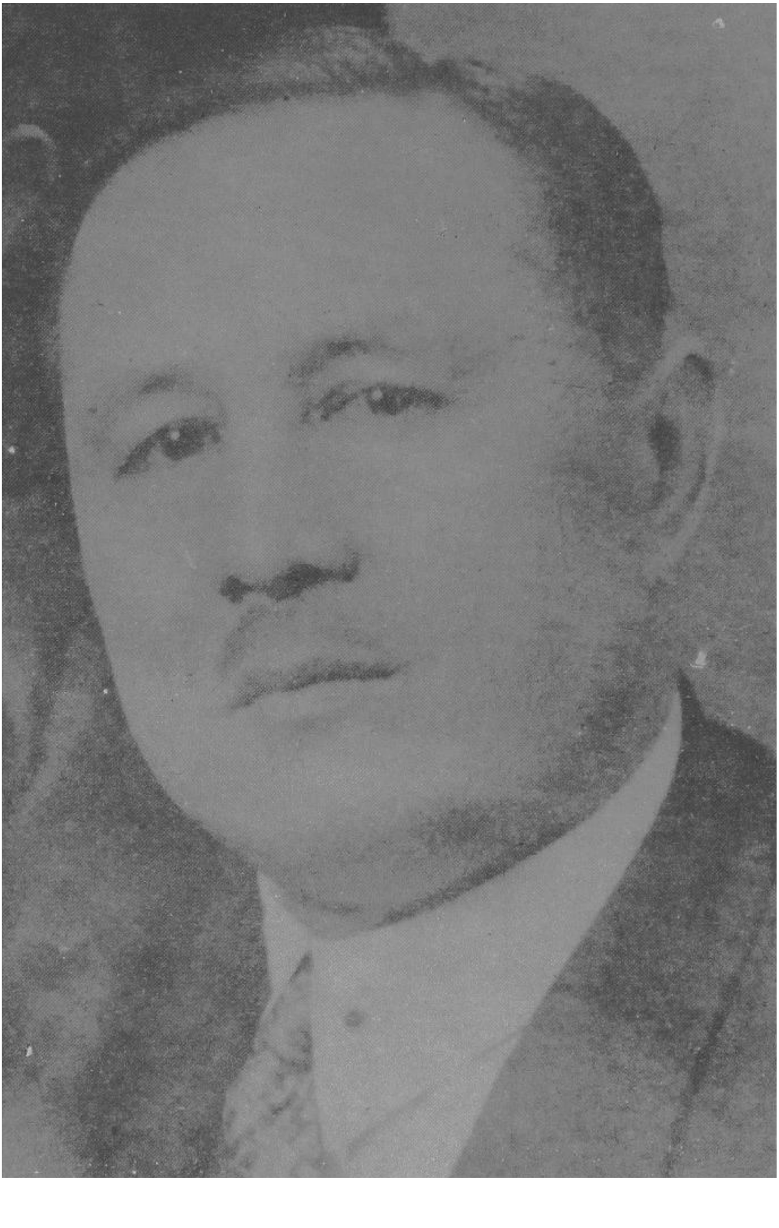

قىستۇرما رەسىمنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى

① رەسىم: مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگ
② رەسىم: كېڭەش ئەزالىرى.

بىرىنچى رەت ئوڭدىن: ئولتۇرغان بىرىنچى كىشى تەسەت ياقۇپ. ئىككىنچى كىشى مەھەممەت ھەسەن (قىرغىز). ئۈچىنچى كىشى ئابلىز نىياز. تۆتىنچى كىشى ئابدىراخمانقارى ھاجى.

ئىككىنچى رەت: ئوڭدىن ئولتۇرغان بىرىنچى كىشى ئابدىكېرىم ھاشىم. ئىككىنچى كىشى خەلپەت سۈزۈك ھاجى. ئۈچىنچى كىشى مۇھەممەت تۇرسۇن (قىرغىز). تۆتىنچى كىشى ئىبراھىم ئىسمائىل. بەشىنچى كىشى مۇختەر. ئالتىنچى كىشى ئابلىز مۇھەممىدى. يەتتىنچى كىشى سىدىق مۇسايۇۋ.

ئۈچىنچى رەت: ئوڭدىن ئۆرە تۇرغان بىرىنچى كىشى × × ×. ئىككىنچى كىشى مامۇت مەھمۇد. ئۈچىنچى كىشى × × ×. تۆتىنچى كىشى قۇربان دۆلەت. بەشىنچى كىشى ئىسمائىل ئىبراھىم. ئالتىنچى كىشى ھەسەن مەسۇم.

ئىزاھات: ئابلىز مۇھەممىدى بىلەن مۇختەردىن باشقىلار كېڭەش ئەزاسى بولۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى ئىلىغا قايتقاندا ئىلىغا بارغانلار. رەسىم 1949 - يىلى ئىلىدا تارتىلغان.

③ رەسىم: قىرغىز زىيالىيسى تاھىربەك
④ رەسىم: ئوڭدىكى كىشى دەللىقان، سولدىكى كىشى ئىسھاقبەگ

مۇندەرىجە

1. تاشقۇرغان ئىنقىلابى توغرىسىدا ....
... (تاشقورغان ناھىيىلىك كومىتېتى ئىشخانىسى) 1

2. تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەس
لىمە .... ھاكىم شېرىپ 49

3. 1932 ـ يىلى پارتلىغان قەشقەر قىرغىزلىرىنىڭ
قوزغىلىڭى توغرىسىدا .... تۇرغان قۇجامباي 112

4. قاقشال قىرغىزلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى ......
.... خالىل قىدىر 126

5. بىر پېشقەدەمنىڭ ئەسلىمىسى ...... ئىبراي ئەيسا 205

6. قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق ـ قىرغىز ئاقارتىش
ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇ ـ ئوقۇش ـ ئا ـ
قارتىش ئەھۋالى ...... مۇھەممەد ھەسەن تۆرەقۇل 254

7. گېنېرال ئىسھاقبەگ توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... ئابدۇقادىر توختاروۋ 259

8. ئوسمان ئېلى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... مۇھەممەد تۇرسۇن 281

9. قىزىلسۇ قىرغىز مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى
ئەھۋالى توغرىسىدا .... ئابدۇقادىر توختاروۋ 306

10. نۇرھاجىم ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بولۇپ ئۆتـ
كەن قوراللىق توقۇنۇشلار ...... ئەمەتجان ھۇسەين 318

11. «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ تەشكىللىنىشى توغرىسىدا...
.... شېرىپ خۇشتار 336
12. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە .... مۇھەممەد روزى 350
13. تارباغاتاي مائارىپىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ئەسلىمە .... ئابلىمىت ھاجىيوپ 378
14. ئالتاي مائارىپىنىڭ تارىخى تەرەققىياتى توغرى- سىدا ئەسلىمە ...... مۇھەممەتقۇربان ئەزىز يارى 403
15. مەرىپەتپەرۋەر ھېزىم ئاخۇن توغرىسىدا ....
.... يۇسۇپجان ئەيسا 432
16. پىچان ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر- نىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە .... تېيىپ پولات 444
17. شىنجاڭنىڭ مائارىپ تارىخىغا دائىر بىر پارچە ماتېرىيال 454
18. جىن شۇرېن دېلوسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى........
....پۇ چىڭچۈەن 495
19. سۇڭ مېيلىڭنىڭ ئۈرۈمچىگە كېلىشى ... خۇ يەنيۈەن 506

تاشقورغان ئىنقىلابى توغرىسىدا

(تاشقورغان ناھىيىلىك كومىتېتى ئىشخانىسى)

1944 - يىلى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىپ، ۋۇجۇڭشىننى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭدىكى سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللىي زۇلۇم جەھەتتە ھېچ قانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت ئۆتكۈرلەشكەنىدى. 1944 - يىلى 9 - ئايدا ئىلقا خەلقى «ئات تەقدىم قىلىش» قا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇنجى ئوقنى ئاتتى. 11 - ئايدا ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. 1945- يىلى 3 - ئايدا رەسمىي مۇنتىزىم قوراللىق قوشۇن - مىللىي ئارمىيە قۇرۇلدى. مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن قوراللىق كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئىشغال قىلدى. شۇ يىلى قىشتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن 1945- يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاشقورغاندا تاجىك، قىرغىز ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقى تاشقورغان ئىنقىلابىنى قوزغاپ،

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈم-
رانلىقىغا قاتتىق زەربە بەردى. — تاشقورغان ئىنقىلابىي
1945 - يىلى 8 - ئايدا باشلىنىپ، 1946 - يىلى 6 - ئايدا
11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىپ، تاكى 1946-
يىلى 8 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىرىنىڭ
ئاق چىلغىدا داغدۇغىلىق مۇكاپاتلاش يىغىنىنى چاقىرغانغا
قەدەر بىر يىلدىن ئارتۇقراق داۋام قىلدى. ئىنقىلابىي قو-
شۇن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تاشقورغان، قاغىلىق، پوسكام
ناھىيىلىرىنى ۋە قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار ناھىيىلىرى ئە-
تىراپىدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئازاد قىلدى. تاشقۇرغان ئىن-
قىلابىي - تاشقورغان رايونىدىكى تاجىك، قىرغىز خەلقلى-
رىنىڭ گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى
قوزغىغان بىر قېتىملىق زور كۆلەملىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتى.
ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئوخشاشلا «جۇڭگو دېموكراتىك
ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى» بولۇپ، تاشقورغان رايونى-
دىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى
شانلىق سەھىپىسىدىن ئىبارەت. تۆۋەندە بىز تاشقورغان ئىن-
قىلابىنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

تاشقورغان ئىنقىلابىدىن بۇرۇنقى ۋەزىيەت ۋە ئىنقىلابنىڭ تەييارلىقى

1943 - يىلى شېڭ شىسەي شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنى ئۆز-
گەرتىپ تەشكىللىگەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، شىنجاڭدا ئاق
تېرورلۇق يۈرگۈزگەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، جاڭجېشى سىس-
تېمىسىدىكى نۇرغۇن گومىنداڭچىلار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ

ھەرقايسى تارماقلىرىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنىمۇ تەشكىل قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىنجاڭدا بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. 1944 - يىلى 8 - ئايدا گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەينى يۆتكەپ، ۋۇ جۇڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى. شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللىرىدىلا، مىللىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت ناھايىتى ئۆتكۈرلەشكەنىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كەلگەندىن كېيىن، مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، زوراۋانلىق، ئۆكتەملىك، خىيانەتچىلىك قىلىپ تېخىمۇ چىرىكلەشكەنلىكى ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھايات كەچۈرۈشى قىيىن بولۇپ قالدى. بۇ ھال ئاخىرى ئىنقىلابنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1944 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابنىڭ پۈتكۈل شىنجاڭغا يامراپ كېتىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنىڭ ھالاكەت گىرداۋىغا بېرىپ قالغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپ بىلەن ھەدەپ ئۇرۇش قىلىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇشقا ئۇرۇنسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەتتىن باشقا جايلاردا تېخىمۇ يۇقىرى بېسىملىق سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. شۇ ۋاقىتتا ئۇلار ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرىنى تاشقورغاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئەۋەتىپ، تاجىك ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن تىررورلۇق ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزدى. ئەكسىيەتچى ساقچى ئىدارىسى ھەرقايسى جايلارغا ئۆزىنىڭ ئىشپىيون

جاسۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، سەللا نارازىلىق ئىپادىسىدە بولغان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. 1944 - يىلى قىشتىن 1945 - يىلى كۈزگىچە تاجىك خەلقى ئارىسىدىن 95 نەپەر كىشىنى تۇتقۇن قىلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. 63 نەپەر بىگۇنا پۇقراغا زىيانكەشلىك قىلىپ ئۆلتۈردى. قورچاق چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى جۇڭگو سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن يايلاقلارنىڭ ھەممىسىنى كونترول قىلىپ، بۇ يەردىكى چارۋىچىلارنى ئىچكىرى جايلارغا كۆچۈردى. نەتىجىدە يايلاق يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن چارۋا - ماللار تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئۆلۈپ كېتىپ، خەلقلەر تېخىمۇ گادايلاشتى، نۇرغۇن كىشىلەر خانىۋەيران بولۇپ، يۇرتنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەكسىيەتچى قوشۇن خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى خالىغانچە بۇلاپ تاللىدى. بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە خەلقنىڭ ئىككى مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا - ماللىرىنى بۇلاپ كەتتى. كەڭ كۆلەملىك چۆپچىلارنى تارتىۋالدى. يۈز نەچچە كىشىنىڭ ئۆيىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئاكوپ قازدى. ئۆيىنىڭ ياغاچلىرىنى ئوتۇن قىلىپ ئالدى. خەلقنىڭ سايمانلىرىنى تارتىۋېلىپ ئاتلىرىغا تاقا سوقتۇردى. نۇرغۇن ئاشلىق، رەخت، ئوتۇن ۋە ئۆي جاھازىلىرىنى بۇلاپ كەتتى. مەسىلەن: 4 - رايون 1 - يېزىدىكى سۇلايماننىڭ بىر قېتىمدىلا 300 تۇياق قويى بىلەن تۆت تۆگىسىنى بۇلاپ كەتتى. 4 - رايون 4 - يېزىدىكى بىرەي ئاچىنىڭ 100 تۇياق قويىنى بۇلاپ كەتتى. شۇ ۋاقىتلاردا ناھىيە بويىچە ئارانلار 2000 نوگە بولسىمۇ، قورچاق ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ئورگانلار خەلقنى يىلىغا ئىككى مىليون نەچچە يۈز مىڭ جىڭ كېلىدىغان ماددىي ئەشيالارنى

ھەقسىز توشۇشقا مەجبۇر قىلدى. كىشىلەرنىڭ ئات ـ ئۇلاقـ
لىرى مۇنداق كۆپ ماددىي ئەشيالارنى توشۇش جەريانىدا،
ھەرقايسى ئورۇنلاردا تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئۆلۈپ كەتتى.
ئۇنىڭدىن باشقا ھەر بىر ئائىلىگە ھەرقايسى جايلاردىكى قا-
راۋۇلخانىلار ئۇچۈن ئوت ـ چۆپ، ئوتۇن سەيىسى چۈشۈرۈپ،
ئۇنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. ئەمگەك كۈچى
بولمىغان ياكى قول ئىلكىدە بولمىغان كەمبەغەل ـ نامرات
كىشىلەر ئىلاجىسىزلىقتىن ئۆزىنىڭ بارلىق مال ـ مۈلكىنى
سېتىپ، چۈشكەن سەيسىنى تۆلىگىشكە مەجبۇر بولدى. نۇر-
غۇنلىغان چارۋىچىلار مۇشۇنداق ئات ـ ئۇلاغ، ئۆت ـ سامان،
ئوتۇن ـ ياغاچ سەيسىنى تۆلىگىش ئۈچۈن يىل بويى
ئۆيىدىن ئايرىلىپ، تاغ ـ داۋانلارنى ئېشىپ، ئىشلەشكە مەجـ
بۇر قىلىنغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچـ
راپ، مەھسۇلات زور دەرىجىدە كەملەپ كەتتى. ئەكسىيەتچى
ئارمىيە يەنە خالىغانچە كىشىلەرنى ئۇرۇپ، باغلاپ، بەزىـ
لىرىنى مېيىپ قىلىۋەتتى. ئاياللارنى ئاياغ ـ ئاستى قىلدى.
ھەتتاكى بەزى ئاياللار ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. نۇر-
غۇن كىشىلەر مۇشۇ ماددىي ئەشيالارنى توشۇش بىلەن قارلىق
تاغلاردا توڭلاپ ئۆلدى ۋە مېيىپ بولدى. گومىنداڭ ئەكـ
سىيەتچىلىرىنىڭ بۇ خىل زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ۋە دەھـ
شەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى تاشقورغاندىكى ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ چەكسىز غەزىپىنى قوزغىدى. «قەيەردە زۇلۇم بو-
لىدىكەن، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ». تاشقورغان رايو-
نىدىكى ھەر مىللەت خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ
خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا قارشىلىق قىلىش ھەرىكەتـ
لىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن پەيدا قىلىشقا باشلىدى. خەلقنىڭ

زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ھەرىكەتلىرى كۆپەيگەنسېرى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى شۇنچە كۈچەيتتى. 1943 - يىلدىن باشلاپ تاشقورغاندىكى دېموكراتىك روھقا ۋە كۈرەش ئىرادىسىگە ئىگە نۇرغۇن كىشىلەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، خەلقنى ئازادلىققا چىقىرىش ئۈچۈن ئۆزئارا ئالاقە باغلاپ، ئىنقىلاب تەييارلىقىنى ئىشلەشكە كىرىشتى. بۇرۇن تاشقورغاندا مۇئاۋىن ھاكىم بولغان كارۋانشا (تاجىك بولۇپ، ئۇ 1938 — 1940 - يىللىرى جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن يولداش خۇجيەن ۋە شۇلياڭ قاتارلىقلار تاشقورغاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا، كارۋانشا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان. شۇ ۋاقىتتا ئۇ «بومبۇر ساقال مۇئاۋىن ھاكىم» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن) خەلق ئۈستىدىكى ئازاب - ئوقۇبەتنىڭ كۈنسايىن ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن تاشقورغان ئىنقىلابىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ بۇ مىللىي ئىنقىلابنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، تاجىك، قىرغىز خەلقى ئىچىدىن ھەربىي ۋە مەمۇرى رەھبىرى خادىملارنى تەربىيىلەپ بەردى. (كارۋانشا، ئاق يولبەگ قاتارلىقلارنى بىر مەزگىل تەربىيىلەپ بەرگەنىدى) ھەم دە تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ ئىنقىلابى قوشۇنىنى تەشكىللەشكە ياردەم بېرىش بىلەن بىللە، نۇرغۇنلىغان سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلار خادىملىرىنى تاشقۇرغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك خىزمەتلىرىگە قاتناشتۇردى. سوۋېت تەرەپمۇ قورال - ياراق، ئوق - دورا جەھەتتە كۈچلۈك ياردەم بەردى. 1945 - يىلى 6 - ئايدا

كارۋانشا، ئوبۇلقاسىم (قىرغىز)، مەمەت ئەيسا (قىرغىز)، ئەمەت (قىرغىز)، تاشتۆمۈر (قىرغىز) قاتارلىق بەش نەپەر كىشى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئۆتۈپ ئۇلاردىن ياردەم سورىدى. سوۋېت تەرەپمۇ ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى قوللايدىغانلىقىنى ۋە ھەر تەرەپتىن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئالدى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدا پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇ پارتىزان ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى ئاساسەن تاشقورغاندىن قېچىپ چىققان تاجىك، قىرغىز چارۋىچىلىرى بولۇپ، ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار بىر تەرەپتىن ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن تاشقورغانغا قورallıق رازۋېتچىكلەرنى ئەۋەتىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالى، قورال-ياراق، تەمىناتى ۋە باشقا ئىشلارنى رازۋېتكە قىلدى ھەمدە تاشقورغاندا قالغان بىر قەدەر ئىلغار زاتلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، خەلق ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىقات ئېلىپ باردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىدىن بىزار بولغان خەلق ئاممىسى، بۇ قوراللىق رازۋېتكچىلەرنى بارلىق كۈچى بىلەن قوللىدى. ئۇلارنى ئۆلۈم خەۋپىگە قارىماي ئۆيلىرىگە يوشۇرۇپ ياردەملەشتى ۋە تۈرلۈك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى.

پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ كۆپ قېتىملىق رازۋېتكا قىلىشى ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش بىلەن كىشىلەرنىڭ پارتىزانلار ئەترىتىگە بولغان تونۇشى تېخىمۇ ئۆستى. زۇلمەتلىك قا-

راڭغۇلۇقتا تېگىرقاپ قالغان نۇرغۇن كىشىلەر، پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ تەشۋىقاتى ئارقىلىق، ئازادلىققا ئېرىشىشنىڭ نۇرلۇق يولىنى كۆردى. شۇڭا تېخىمۇ كۆپلىگەن كىشىلەر پارتىزانلار ئەترىتىگە قوشۇلۇپ، پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى تېخىمۇ ئاشۇردى. پارتىزانلار ئەترىتى ئۆزىنىڭ ئاممىا ئارىسىدىكى تەسىرىنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ كۆپ خەلق ئاممىسىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. شۇنىڭدەك دۈشمەننىڭ ھەيۋىسىگە زەربە بېرىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ غەم ئەندىشىسىنى تۈگىتىش ئۈچۈن، بىر قانچە قېتىم ناغارما، سۇ بېشى قاتارلىق جايلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇنلىغان ئادەمنى پارتىزانلار ئەترىتىگە قوشۇۋالدى. ھەمدە دۈشمەننى ئۇۋىسىدىن چىقالمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى. پارتىزانلارنىڭ بۇنداق ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچرىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرى، ساراسىمىگە چۈشۈپ قېلىپ جۇڭگو سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن جايلارغا بېرىپ كۆزەتچىلىك قىلالمايدىغان ھەم كېچىلىرى پوست، قاراۋۇللارنى كۆپەيتىپ، گازارمىسىدىن چىقىپ ھەرىكەت قىلالمايدىغان بولادى. بۇ ھال پارتىزانلارنىڭ كېچىلىك ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ، دۈشمەن ئەھۋالىنى رازۋېتكا قىلىش، خەلق ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىشقا تېخىمۇ ئاسانلىق تۇغدۇردى. 1944 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە پارتىزانلار ئەترىتى جەمئىي 12 قېتىم قوراللىق رازۋېتكا ئەترىتىنى ئەۋەتىپ، دۈشمەننىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى رازۋېتكا قىلدى. 1945 - يىلى 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى توختامىشتا سىياسىي، ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىۋاتقان مىللىي قوشۇن ئىچىدىن غەربشا

(تاجىك) باشلىق بەش كىشىنى داپتەرغا، ئىناتىللا (تاجىك) باشلىق تۆت كىشىنى تاغارمىغا، ئەمەت ئەيسا رقىزغىز) باشلىق تۆت كىشىنى سۇ بېشىغا ئەۋەتىپ، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ۋە قورال - ياراق ئەھۋالىنى ئىگىلىدى. 1945 - يىلى كۈزگە كەلگەندە تاشقورغان ئەتراپىدىكى پارتىزانلارنىڭ ئادەم سانى 295 كىشىگە يېتىپ، مەلۇم ساندىكى قورال - ياراققا ئىگە بولدى. پارتىزانلار ئەترىتى خېلى ئۇزاق مۇددەت ھەربىي مەشق ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەۋىيىسىمۇ خېلى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن تاشقورغاندا ئومۇمىيۈزلۈك ئىنقىلاب قوزغاشنىڭ شەرت - شارائىتى پىشىپ يېتىلدى. پارتىزانلار ئەترىتى تاشقورغاندىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىغا قاراپ، تاشقورغانغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. ھازىرقى ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تاشقورغاندىكى قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 400 دىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالى مۇنداق بولغان:

1) تاشقورغاندا ئەسكەر ۋە ساقچىلار جەمئىي 120 نەپەر.

2) تاغارمىدا؛ 33 نەپەر قوراللىق ئەسكەر.

3) بەلتاشتا (تاغارما يېزىسىغا قاراشلىق سوۋېتكە چىقىدىغان تاغ جىلغىسى) سەككىز نەپەر قوراللىق ئەسكەر.

4) سۇ بېشىدا: (ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسى بۆلۈڭكۆل گۇڭشېنىڭ بىر يېزىسى) 50 نەپەر ئەسكەر، 15 نەپەر ساقچى.

5) بۆلۇڭكۆلدا: 42 نەپەر قوراللىق ئەسكەر،
6) پەيمكتە: 40 نەپەر قوراللىق ئەسكەر،
7) داپتەردە: 16 نەپەر قوراللىق ئەسكەر.
8) قوش بەلدە: 16 نەپەر قوراللىق ئەسكەر.
9) خۇنجىراپتا. 20 نەپەر قوراللىق ئەسكەر ـ
ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

پارتىزانلار ئەترىتى دۈشمەن قوراللىق كۈچىنىڭ مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، 1945 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى پارتىزانلار يىغىن چاقىرىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تاشقورغانغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى ماقۇللىدى. پىلاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق بولغان: تاشقورغاننىڭ يېرى كەڭرى، ئاھالىسى شالاڭ، چېگرا لىنىيىسى ئۇزۇن بولۇپ، دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي سانىنى پارتىزانلاردىن كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇزاق لىنىيىدە پارچە ـ پارچە ئورۇنلاشقان. بىر ـ بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئۇزۇن، تېز مۇددەت ئىچىدە بىر ـ بىرىگە ياردەمگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەننىڭ ھەرقايسى ئاساسىي بازىلىرىغا بىرلا ۋاقىتتا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە ياردەم بەرگۈزمەيلا بىر ـ بىرلەپ يوقاتقىلى بولىدۇ. يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا ئاساسەن پارتىزانلار ئەترىتى ئۆز كۈچلىرىنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇردى.

1945 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇننى تەشكىللەپ، تۆت ئەترەت بويىچە تۆت يۆنىلىشكە بۆلىنىپ، تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىش بەلگىلەندى.

بىرىنچى ئەترەت، لەشكەر، مادايىپلار باشچىلىقىدىكى 60 كىشى تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

ئىككىنچى ئەترەت، ئابدۇمالىك باشچىلىقىدىكى 30 كىشى سۇ بېشىغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

ئۈچىنچى ئەترەت، تاشتۆمۈر، تاھىر، ئوسمان رەھبەرلىكىدىكى 60 كىشى بۆلۈڭكۆلگە ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

تۆتىنچى ئەترەت، كارۋانشا، غەرپشا، ئىنايەتلەر باشچىلىقىدىكى 40 كىشى تاغارماغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

بەشىنچى ئەترەت، ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار رەھبەرلىكىدىكى 20 كىشى چىچەكلىك داۋانغا ئۆتۈپ، گومىنداڭنىڭ يېڭىسار تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنلىرىنى توسۇشقا مەسئۇل بولدى. تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ سىياسىي، ئىدىيۋى، تەشكىلىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىكى تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن، تاشقورغاندىكى تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى بۇ مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئاخىرى پارتلىدى.

ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ۋە قورallıq قوشۇن قوماندانلىق شىتابىنىڭ قۇرۇلۇشى

تاشقورغان ئىنقىلابىي ئىككى يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە ئىنقىلابىي قوشۇننى قوراللاندۇرۇش، تەشكىللەش ۋە تولۇق تەييارلىق كۆرۈش نەتىجىسىدە، 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئەتىگەن سائەت تۆتتە گومىنداڭنىڭ تاشقورغان، تاغارما، سۇ بېشى، بۆلۈڭكۆلدىكى بازىلىرىغا

بىردەك ھۇجۇم قوزغاش بىلەن، ئاخىر ئەمەلگە ئاشتى. شۇ كۈنى پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئەسلىدىكى بىر تۇتاش پىلانى بويىچە كېچىلەپ بېرىپ دۈشمەن قورغانلىرىغا ئورۇنلىشىۋېلىپ، بىر پاي بەلگە ئوقى بىلەن تەڭ دۈشمەنگە دەھشەتلىك ھۇجۇم قوزغاش ئىدى. شۇ كۈنلەردە تاشقورغاندىكى گومىندالڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرى، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ شەرتسىز تەسلىم بولغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ھەرقايسى جايلاردىكى ئوفىتسېر جەڭچىلىرى بىلەن بىر جايغا جەم بولۇپ، تاماشا قىلىۋاتقان بولغاچقا، پارتىزانلارنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىشىدىن پۈتۈنلەي بىخەۋەر ئىدى. دۈشمەن پوزىتسىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان پارتىزانلار تاشقورغاندىكى گومىندالڭ ساقچى ئىدارىسى بىلەن ھەربىي گازارمىسىغا تەڭلا ئوت ئاچتى. بۇ ۋاقىتتا دۈشمەن قوشۇنلىرى تېخى شېرىن ئۇيقىغا غەرق بولغان ۋاقىت بولۇپ، پارتىزانلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى بىلەن پۈتۈنلەي ساراسىمىگە چۈشۈپ قالدى. دۈشمەن چېكرا مۇداپىئە ئەترىتىنىڭ دۈيجاڭى ئالدىراپ - تېنەپ ئەسكەرلىرىنى ئويغىتىپ، پىلىموت بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرى ئۆزىگە ئوق تېگىپ ياردار بولدى. ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر ساراسىم ئىچىدە ھەتتا كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىشكىمۇ ئۈلگۈرمىدى. ئۇلارنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بىلەن تەرجىمانىغا ئوق تېگىپ ئۆلدى. گەرچە دۈشمەن قوشۇنلىرى سان ۋە قورالنىش جەھەتتىن پارتىزانلار ئەلرىتىدىن ئۈستۈن تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا قىلچە تەييارلىق بولمىغاچقا تۇيۇقسىز كەلگەن مۇنداق زەربىدىن پۈتۈنلەي تېرە - پېرەڭ بولۇپ كەتتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە دۈشمەننىڭ قاتتىق يارىلانغانلىقى ئۇلارنىڭ
ئەسكەرلىرىنىڭ روھى چۈشكۈنلىشىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن
دۈشمەن روتا كوماندىرى گازارمىنى تاشلاپ قېچىشقا بۇيرۇق
بەردى. دۈشمەن قوشۇنلىرى ئالاقىزادىلىك بىلەن بەلدىر،
قوغۇشلۇق ئارقىلىق توپىلى بولۇشقا قاچتى. داپتەردىكى
دۈشمەن قوشۇنلىرى پاكىستان تەرەپكە قېچىپ كەتتى.
تاڭ سەھەردىن كېيىن چىققىچە بولغان شىددەتلىك جەڭ
نەتىجىسىدە، پارتىزانلار تاشقورغان ناھىيە بازىرىنى پۈتۈنلەي
ئىشغال قىلدى.

تاشقورغاننىڭ ناھىيە بازىرى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، شىرىنبەگ (تاجىك) باشچىلىقىدىكى 27 نەپەر پارتىزانلار داپتەر تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، جۇڭگو - پاكىستان چېگرىسىنى ساقلاشقا مەسئۇل قىلىنغانىدى. ئۇلار لوپگازغا بارغاندا قېچىپ كېتىۋاتقان دۈشمەنلەرنىڭ يول بويىلىرىدىكى دېھقانلاردىن بۇلاپ ئېلىپ ماڭغان 300 قوي — 19 تۆگە ۋە 25 تۆگىگە ئارتىلغان مال - مۈلۈكلەرنى تارتىۋېلىپ، تاشقورغانغا ئېلىپ كەلدى.

تاغارما تەرەپتىكى دۈشمەنلەرنىڭ بىر قىسمى شۇ كۈنى يوقىتىلدى، ئاز بىر قىسمى قېچىپ كەتتى. سىز بېشى تەرەپتىكى پارتىزانلار ئەمدىلا ھۇجۇم قوزغاشقا تەمشىلىۋاتقاندا، دۈشمەن قاراۋۇلى بۇلارنى كۆرۈپ قالغان. شۇڭلاشقا دۈشمەنلەر تەييارلىق ھالىتىدە تۇرۇپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرق چوڭ بولغاچقا، دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۇدا تۆت كۈنگىچە داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇردى. تۆتىنچى كۈنى بەرداشلىق بېرەلمەي، سىز بېشىنى تاشلاپ چەشتاغ تەرەپكە

قاچتى. 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى شەرقى شىمال تەرەپتە چىلىنگۇمبەزگىچە، شىمالدا چەشتاغقىچە، غەربىي شىمالدا بوستان تېرەككىچە قىچىپ يوردى. تاشقورغاننىڭ شەرقىي تەرەپلىرىدە گومىنداڭ ئەسكىرىي كۈچى بولمىغاچقا، ئۇ تەرەپلەردە ئانچە جىددىي ئۇرۇشلار بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل تاشقورغان ناھىيىسى (ئۇ ۋاقىتتا ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بۆلۈكگۆل، چارلوڭ يېزىلىرىمۇ تاشقورغان ناھىيىسىگە قارايتتى.) تولۇق ئازاد قىلىنەى. ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى بىرنەچچە كۈنى ئىچىدىلا، پارتىزانلار دۈشمەننىڭ بىر نەچچە ئون قوراللىق كۈچىنى يوقاتتى ۋە يارىدار قىلدى. 227 تال مىلتىق، بىر ئېغىر پىلىموت، ئۈچ يېنىك پىلىموت، 120 يەشىك ئوق - دورا ۋە باشقا نەرسىلەرنى غەنىمەت ئالدى. پارتىزانلاردىن ئۈچ كىشى قۇربان بولدى.

1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تاشقورغاندا ئىنقىلابنىڭ تۇنجى غەلىبىسىنى تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمىنى يەتكىچە تارتقان، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى تاپالمىغان تاجىك، قىرغىز خەلقى تاشقورغاننىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ پۇشقاقلىرىدىن يىغىلىپ، ئىنقىلاب غەلىبىسىنى تەبرىكلەش يىغىنىغا قاتناشتى. ھەممە ئۆزىنىڭ ئىجادلىق يولىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن تەنتەنە قىلىشتى. بۇ يىغىن ئەمەلىيەتتە ئىنقىلاب ئوتىنى يەنىمۇ ئۇلغايتىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ھەر مىللەت ئەملغار زاتلىرىنى بىردەك ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىنقىلاب مېۋىسىنى يەنىمۇ مۇستەھ-

كەملەش قەسەمىيات يىغىنى بولدى. يىغىندا ئىنقىلابنىڭ تۈنجى غەلىبىسىنى تەبرىكلەش بىلەن بىرلىكتە، تاشقورغان ئىنقىلابىي پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ قوراللىق كۈچىنى يەنىمۇ زورايتىپ، ئۇنى تەشكىل ۋە قوماندانلىقى بىرلىككە كەلگەن، مۇنتىزىم مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن قىلىپ قۇرۇپ چىقىش مەسىلىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاد بولغان خەلق ئاممىسى ئۆز پەرزەنتلىرىنى قىزغىنلىق بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇردى. ھەتتا ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي خەلق ئاممىسى ئۆزلىرى تەييارلاپ بېرىشتىن سىرت، بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا 300 نەپەردىن ئارتۇق ياش ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. شۇ ۋاقىتلاردا تاشقورغاندا ئاھالە ئاز بولغاچقا ئومۇمەن 18 ياشتىن يۇقىرى، 45 ياشتىن تۆۋەن بولغان ۋە قورال كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى پۈتۈنلەي قېرىلار ۋە ئاياللار ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بىر مۇنچە كىشىلەر پەرزەنتلىرىنى ئۆزى ئېلىپ كېلىپ ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇردى. تاشقورغاندا 60 ياشتىن ئاشقان ئىومان دېگەن بىر پىشقەدەم چارۋىچى ئادەم بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ يالغۇز پەرزەنتىنى باشلاپ كېلىپ ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇرماقچى بولغانىدى. ئەمما ئىنقىلابىي قوشۇن رەھبەرلىكى، ئۇنىڭ يالغۇز پەرزەنتىنى قوبۇل قىلسا ئىومانىنىڭ تۇرمۇشتا قىينىلىپ قالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئوغلىنى قوبۇل قىلمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. لېكىن ئىومان مەردانىلىق بىلەن ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ، پارتىزانلار تەشكىلىي رەھبەرلىكى

گە: «مەن قېرىدىم، مىلتىق كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشالمايمەن. لېكىن يەنە ھاسا ئېلىپ يادا باقالايمەن. ئەگەر گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى يەنە داۋاملىشىۋەرسە، ئوغلۇم يېنىمدا بولغىنى بىلەنمۇ ماڭا ياخشى كۈن يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە ئوغلۇم مىلتىق ئېلىپ ئالۋاستىلارنى قىرسا، مەن ئۆلسەممۇ ئارمىنىم قالمايدۇ»، دەپ ئۆز رازىمەنلىكىنى بىلدۈرگەنىدى. بۇنىڭدىن تاشقورغاندىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كېيىن بۇ پىشقەدەم چارۋىچىنىڭ ئوغلى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىپ، ئالدىنقى سەپتە ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، ئۇ يەنە ئوغلىغا خەت يېزىپ: «بالام ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، دۈشمەننى يوقات؛ ھەرگىز قاچقۇنلۇق، خائىنلىق قىلما. ھەتتا دۈشمەن بىلەن يەكمۇ - يەك تۇتۇشقاندا دۈشمەننى يوقىتىشقا ھەرىكەت قىل، دۈشمەن بىلەن تەڭ ئۆلسەڭمۇ مەيلىكى، ھەرگىز قاچما. ئۇنداق قىلساڭ ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋىتىمىزنى ئۈزىمىز ....» دەپ كەسكىن نەسىھەت قىلغانىدى.

كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق كۈچى بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىلىق، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ كۈچى تېزلىكتە زورايدى. دۈشمەندىن غەنىيمەت ئېلىنغان قورال - ياراقلار بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرۇپ، مەلۇم ۋاقىت قوشۇنغا يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغانلارنى تەربىيىلىگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر شەرتلەرنى ھازىرلىدى. 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تاشقورغاندا ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابىي

ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئاقيول (تاجىك) ھۆكۈمەت باشلىقلىقىغا، غوجامكەلدى (قىرغىز) مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. شەمسىدىن سەخى (تاجىك) باش كاتىپلىققا تەيىنلەندى. تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاممىنى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، ئىنقىلابىي قوشۇننى كېڭەيتتى. ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىر قىسىم قورال‌لىق قىسمىنى ياردەمگە ئەۋەتتى. ھەمدە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى گېنېرال ئىساقبېكنى تاشقورغان ئىنقىلابىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا تەيىنلىدى. تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى: «ھەرقايسى مىللەتلەردىكى ئىزىلگۈچى خەلقلەر ئىتتىپاقلىشىپ گومىنداڭنى يوقىتىپ، ئەركىنلىك ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم» دېگەن ئىنقىلابىي شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى. كەڭ دېھقان - چارۋىچىلار ئاكتىپلىق بىلەن ئىنقىلابىي ئارمىيىگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇردى. تاشقورغان دائىرىسىدە 90% ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىپ، ئىنقىلابىي قوشۇن تېز سۈرئەتتە كېڭەيدى. پۈتكۈل مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ قوماندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن باش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى. ئىچكى ئامانلىقنى ساقلاش ئۈچۈن، يەنە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىمۇ قۇرۇلدى.

تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىغا ئىلگىرى - ئاخىر بو-

لۇپ 4000 دىن ئارتۇق كىشى (چېگىرا مۇداپىئە قىسىمىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتناشقاندىن سىرت، يەنە مەمۇرى خادىم ۋە زاپاس قوشۇن بىلەن قوشۇلۇپ، جەمئىي 6000 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

ئىنقىلابنىڭ مەمۇرى تەشكىلىي ۋە ھەربىي تەشكىلىي ئەھۋالى مۇنداق بولدى:

1 ـ مەمۇرىي ئىشلار تەشكىلىي:

مەمۇرىي جەھەتتە تاشقورغاندا. تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇ تاشقورغان، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، قەشقەرنىڭ ئويتاغ، تاشمىلىق، ئاقتۇنىڭ 3 ـ 4 ـ 5 ـ رايونلىرى، يېڭىسارنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

ۋالىي ـ ئاقيول بەگ (تاجىك بولۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تاشقورغاننى قايتىدىن ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، قىرغىنچىلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزگەندە، پانا جاي ئىزلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىپ كېيىن قايتىپ كېلەلمىگەن).

مۇئاۋىن ۋالىي ـــ غوجامكەلدى (قىرغىز، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا).

باش كاتىپ ـ شەمسىدىن سەخى (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيىگە چىققان).

خەلق ئىشلار باشلىقى ـــ بۇلبۇل (تاجىك، تاشقورغاند[illegible] پېنسىيىگە چىققان).

مالىيە ـ سودا باشلىقى: گۈلجۇن (تاجىك، گومىنداڭ تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن).

باج ئىدارىسى باشلىقى ـــ داۋۇت ساتار (ئۇيغۇر، قەشقەر تاشمىلىقتىن).

ساقچى ئىدارىسى باشلىقى ــ ئەلمشا (تاجىك، ئۆلۈپ كەتكەن).

2 ـ ھەربىي ئىشلار تەشكىلىي:

باش قوماندانلىق شتابى ئورنى ـ تاغارما يېزىسىدا تەسىس قىلىنغان.

باش قوماندانلىق شتاب قوماندانى ـ كارۋانشا (تاجىك)، مۇئاۋىن قوماندان ــ مەمەت ئەيسا (قىرغىز، قىزىلسۇدىن).

باش كاتىپ ــ قاۋىل مۇرزەك (قىرغىز، قىزىلسۇدا پېنسىيىگە چىققان).

گارنىزۇت پولك باشلىقى ــ شىرىنبەك (تاجىك، ھازىر تاشقورغاندا خىزمەتتىن ئايرىلىپ دەم ئېلىۋاتىدۇ).

بىرىنچى بىرگادا ـ ئورنى قوشراپتا بولۇپ، ئادىمى 3000 دىن كۆپ. يەكەن تەرەپتىكى قىرغىز، ئۇيغۇر، تاجىك ئۈچ پولك ۋە يېڭىساردىكى بىر قىرغىز پولكى بۇ بىرگادىغا قارايدۇ. بىرگادا باشلىقى مادايۇپ، مۇئاۋىن باشلىقى ھاكىم شىرىپ. باش مەسلىھەتچى ــ شەمسىدىن سەخى

سىياسىي كومىسسار مادايۇپ (قوشۇمچە ئۆتىگەن).

قىرغىز پولكى: (غالىبىيەت پولكى)

پولك باشلىقى ــ قادىر قۇل (قىرغىز ئاقتۇ ناھىيىسىدىن، ئۆلگەن)

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ــ ئابدۇراخمان (قىرغىز، ئاقتۇ ناھىيىسىدىن)

تاجىك پولكى:

پولك باشلىقى ــ لەشكەر (تاشقورغانلىق تاجىك بو-

لۇپ، كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق سىيا-سىتىنى يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قايتىپ كېلەلمىگەن). مۇئاۋىن پولك باشلىقى ــ ياقۇپ (تاجىك، تاشقورغاندا پىنسىيىگە چىققان)
قاغىلىق ئۇيغۇر پولكى؛
پولك باشلىقى ــ ھاشىم ئاخۇن (ئۇيغۇر بولۇپ، قاغى-لىقتىن ئىدى. كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).
مۇئاۋىن پولك باشلىقى - تۇردى قارىبەگ (ئۇيغۇر، قاغىلىقتىن. گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).
يېڭىسار ئېگىز ياردىكى قىرغىز پولكى:
پولك باشلىقى ــ ئوسمان باتۇر (سۇبېشىلىق قىرغىز بولۇپ، كېيىن سوۋېتكە كەتكەن).
مۇئاۋىن پولك باشلىقى ــ ئوسمان ئېرگەش (ئاقتۇ-لۇق قىرغىز بولۇپ، كېيىن سوۋېتكە كەتكەن).
بۇلارنىڭ قارمىقىدا بىر تاجىك روتا (ليەن) بولغان. روتا كوماندىرى ــ ئەبىبىللا (تاجىك، گومىنداڭ تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن).
ئىككىنچى بىرگادا: ئورنى، ئويتاغدا. قارمىقىدا ئىككى پولك بولغان.
بىرگادا باشلىقى ــ تاھىر (قىرغىز، تاشقورغاندىن. بولۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق سىياسىتى يۈرگۈزگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قايتىپ كېلەلمىگەن).
سىياسىي كومىسسارى ــ نۇرغالى (قازاق، كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەن).
باش كاتىپ ــ قەمبەر (ئاقتولۇق قىرغىز)

ئۇيتاغ قىرغىز پولكى.

پولك باشلىقى — سېيىتبېك (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى — ساتىبېك (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن)

مەسلىھەتچى — سوۋان قولى (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).

قەشقەر ئۇيغۇر پولكى:

پولك باشلىقى — ھەسەن ھاجى (ئۇيغۇر، يېڭىسارىدىن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى — تۇرسۇن (ئۇيغۇر، يېڭىسارىدىن بولۇپ، كېيىن گومىنداڭ تەرەپتىن تىرىك كۆمۈلگەن).

قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭ مىللىي ئازادلىق فرونتى قۇرۇلۇپ، ئۇلار 11 كىشىدىن تەركىب تاپقانىدى. فرونت مۇدىرى ساۋۇت قارى (ئۇيغۇر، قاغىلىقتىن) بولغان بولۇپ، ھەيئەتلىرى — ئىسھاقبېك، كارۋانشا، سېيىتبېك، سىدىق، خان غوجا (ئاقتولۇق ئۇيغۇر)، مەھەممەت ئەيسا، ئابدۇللا داموللا قاتارلىقلار بولغانىدى.

تاشقورغاندا ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىكى تۈپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش جەھەتتە باشقا تەدبىرلەر قوللىنىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تاشقورغاندا ئىشلەپچىقىرىش قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى تولىمۇ نامراتلىشىپ كەتكەنىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى يەنە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ

قىلىش، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەسىردىنىڭ باشقا جايلار-
غا يامراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تە-
سىرىنى چەكلەش ئۈچۈن، چېگرانى قاتتىق قامال قىلىپلا
قالماستىن، بەلكى باشقا جايلاردىن كېلىپ - كېتىدىغان-
لارنىمۇ قاتتىق تەقىپ قىلغانىدى. شۇڭا تاشقورغاندا مال
ئالماشتۇرۇش ئىشىمۇ توسالغۇغا ئۇچراپ، خەلقنىڭ كۈندى-
لىك تۇرمۇشىغا لازىملىق تاۋارلارنىڭ باھاسى ئىنتايىن
قىممەتلىشىپ كەتكەن. تاشقورغاننىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇ-
لاتلىرى ۋە باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى سىرتقا چىقىرىپ،
ئۆزىگە ئېھتىياجلىق تاۋارلارغا ئالماشتۇرالمايتتى. شۇڭا ۋا-
قىتلىق مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى
بىلەن بولغان سودىنى راۋاجلاندۇرغانلىقى، خەلق تۇرمۇشى-
نى ياخشىلاش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش جەھەتتە، ھەقىقە-
تەنمۇ ناھايىتى زور رول ئوينىغان. تاشقورغان خەلقى
ئۆزىنىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتنى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلىرى-
نى سىرتنىڭ ئەرزان باھالىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش
بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇر-
مۇشتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلغان. ئىنقىلابىي قوشۇن
تەرتىپكە سېلىنىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىن، باش قوماندانلىق
شتابى ئالدىنقى سەپتىن چىلگۆمبەزگە يۆتكەلدى.
ئىنقىلابى قوشۇن بىر ئايلىق ھەربىي تەلىم - تەربىيىدىن
كېيىن، ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلىنىپ، قەشقەر ۋە يەكەننى ئا-
زاد قىلىش مەقسىدى بىلەن ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى.
ھەربىي يۈرۈشنىڭ نىشانى مۇنداق بولدى:

ئۇنىڭ بىر يۆنىلىشى — ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە
ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي - جەنۇپ تەرەپتىن قەشقەرنى

قىلىش.

يەنە بىر يۈنىلىش ــ ئاقتالا ئارقىلىق مېڭىپ يېڭىسارنى ئازاد قىلىش ۋە بۇ ئىككى قوشۇن ئىككى تەرەپتىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى ئازاد قىلىش؛ ئاندىن كېيىن قەشقەر بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش. تاجىك پولكى داتولۇڭ، كوسراپ ئارقىلىق يۈرۈش قىلىپ، قاغىلىق، پوسكامنى ئازاد قىلىپ، خوتەن بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەكەننى ئازاد قىلىش.

ئىنقىلابىي قوشۇن يۇقىرىقى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئاساسەن، ئىنقىلابىي ئورۇشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىنى، يەنى قەشقەر، يەكەن ئەتراپلىرىدا جاپالىق قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىش باسقۇچىنى باشلىدى. ئەگەر بىرىنچى باسقۇچتا ــ يەنى تاشقورغاننى ئازاد قىلىش، ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ۋە بىرلىككە كەلگەن ئىنقىلابىي قوشۇن قۇرۇش باسقۇچى بىر قەدەر ئوڭۇشلۇق بولدى دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئىنقىلابىي ئورۇشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى ناھايىتى مۇشەققەتلىك ۋە جاپالىق بولدى بۇ باسقۇچتا، زور غەلىبىلەرمۇ قولغا كەلتۈرۈلدى ۋە ئېچىنىشلىق ئوڭۇشسىزلىقلارمۇ بولدى. بۇ ئوڭۇشسىزلىق ۋە مەغلۇبىيەتلەرنىڭ بەزىسى دۈشمەن بىلەن ئۆز كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا چوڭ پەرق بولغانلىقى سەۋەبىدىن بولغان بولسا، يەنە بەزىلىرى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلىمىگەنلىكى، ئىدىيىۋى تونۇشنىڭ تۆۋەنلىكى ھەمدە ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامىنىڭ كۈچلۈك بولماسلىقى قا-

تارلىقلاردىن بولادى. تۆۋەندە ئاساسەن ئىنقىلابىي ئۇرۇش-نىڭ مۇشۇ ئەگرى - توقاي، مۇشەققەتلىك باسقۇچىنى تونۇش-تۇرۇپ ئۆتىمىز.

مۇشەققەتلىك قوراللىق كۆرەشلەر

ئىنقىلابىي قوشۇن قەشقەر، يەكەن تەرەپلەردە قورال-لىق كۆرەشنى قانات يايدۇرۇشنىڭ بارامەق تەييارلىقىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ھەر قايسى يۆنىلىشتىكى قىسىملار ئوڭۇشلۇق ھالدا يۈرۈش باشلىدى. بۇ ۋاقىتلاردا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئەتراپىدىمۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قوشۇنلىرى قوراللىق كۆرەش ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭ قوشۇنلىرى ھەرقايسى جايلاردا خەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، بىر - بىرىگە ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشقورغاندىكى ئىنقىلابىي قوشۇن بىراقلا غەلىبە قىلىپ، دۈشمەننى پاراكەندە قىلىۋەتكەن بولغاچقا، دۈشمەن تېخى ھوشىنى يىغىپ بولالمىغان ھەمدە باشقا جايلاردىكى قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، مۇستەھكەم مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈلگۈ-رەلمىگەن ئىدى. شۇڭا بۇ باسقۇچنىڭ دەسلەپىدە، مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن ھەرقايسى سەپلەردە چاقماق تېزلىكىدە يۈرۈش قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن بىر قاتار غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

تاشقورغاندىن قېچىپ چىققان دۈشمەنلەر چىچەكلىكتە ئوبۇلقاسىم رەھبەرلىكىدىكى پارتىزانلارنىڭ قاتتىق زەربىسى-گە ئۇچرىغاندىن كېيىن، چىلگۇمبەزگە قاراپ قاچتى ھەمدە

يول بويى خەلق ئاممىسىنىڭ چارۋىلىرىنى ۋە مال - مۈل-
كىنى بۇلاپ خەلقنى ناھايىتى قاقشاتتى. شۇڭا مىللىي ئىنقى-
لابىي قوشۇن دۈشمەننى ئىز بېسىپ قوغلاپ ماڭغاندا، يول
بويى خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ۋە ياردىمىگە ئىگە
بولدى. بىر مۇنچە كىشىلەر يول ئۈستىدە ئىنقىلابىي قو-
شۇنغا قاتناشتى. چىلگۈمبەزگە بارغاندىن كېيىن، دۈشمەن-
نىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىملىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ،
ئۇلارنى يوقاتتى. شۇ يەردە قوشۇنغا يېڭىدىن كىرگەنلەرنى
ھەرقايسى قىسىملارغا بۆلۈپ تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن،
ئاقتاللاغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كۈچى-
مۇ كۆپىيىپ 223 كىشىگە يەتتى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىددەت بىلەن ئىلگىرى-
لەۋاتقان ئىنقىلابىي قوشۇننى توساپ، ئۆزىنىڭ تېرە - پې-
رەڭ بولۇپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن،
قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۈچىنچى پولكتىن بىر روتا ئەسكەر-
نى ياردەمگە ئەۋەتتى. دۈشمەننىڭ ئۈچىنچى پولكى شۇ
ۋاقىتلاردىكى گومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدىكى جەڭگىۋارلىقى
يۇقىرى بولغان بىر پولك ھېسابلىناتتى. ياردەمگە ئەۋە-
تىلگەن فرونتمۇ خىللانغان بولۇپ، دۈشمەن ئۆزىچە بۇ
كۈچ بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىنى پۈت-
تۈنلەي توسىۋالغىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىغان بولسىمۇ، لې-
كىن دۈشمەنلەر چوتنى خاتا سوققانىدى. 9 - ئاينىڭ
15 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇن ئاقتاللاغا شىددەتلىك ھۇجۇم
قوزغاپ، دۈشمەننىڭ بۇ قىسىمىنى پۈتۈنلەي مۇھاسىرە قىل-
دى ۋە 15 - 16 - كۈنلىرى قاتتىق ئۇرۇش قىلىپ، دۈش-
مەننى ئېگىز يار ۋە يېڭىسارغا قېچىشقا مەجبۇر قىلدى.

مۇشۇ بىر قېتىملىق جەڭدىلا 160 دۈشمەننى يوقاتتى. 20 كىشىنى ياردار قىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە بىر روتا كوماندىرىمۇ بار). 120 تال مىلتىق، 18 تال ئېغىر - يېنىك پىلىموت ۋە نۇرغۇن ئوق دورا غەنىمەت ئالدى.

شۇ قېتىملىق جەڭ غەلىبىسىنىڭ ئىلھامى بىلەن دۈشمەننى ئېگىز يارغىچە قوغلاپ باردى. دۈشمەن ئېگىز يارنى ماشلاپ، يېڭىسارغا قاراپ قاچتى. يول بويى يەرلىك ئاممىدىن 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتۇپ، مەجبۇرى ھالدا ئۆز قوشۇنىغا قوشۇۋالدى. زىيان بولغان سانىنى تولدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئېگىز يارغا يەنە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، بۇ جاينى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. ئەمما ئىنقىلابى قوشۇن قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن دۈشمەننىڭ يولىنى توساپ زەربە بەردى، ھەممە ئۆلارنىڭ ئالدىدا ماڭغۇچى 57 نەپەر ئادەمنى پۈتۈنلەي ئەسىر قىلىپ تۇتۇۋالدى. قالغان دۈشمەنلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ پۈتۈنلەي يېڭىسارغا قاراپ قاچتى. بۇ ۋاقىتتا يەكەن تەرەپتىن ياردەمگە كەلگەن 200 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئالدى - ئارقىدىن ئوققا تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ 47 ئادىمىنى يوقاتتى. بىر قانچە قېتىملىق جەڭدە پارتىزانلاردىن فاراڭگى (تاجىك) شۈيىن (تاجىك)، ماتخۇشال (تاجىك) قاتارلىق 10 نەچچە كىشى ئۇرۇشتا قەھرىمانلىق بىلەن دۈشمەننى يوقىتىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئىنقىلابى قوشۇن قوماندانلىق شىتابى تەرەپتىن مۇكاپاتلاندى. پارتىزانلار ئاقتالا ۋە ئېگىز ياردىكى جەڭدە قەھرىمانلىق بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننىڭ 300 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتتى ۋە ئەسىر ئالدى. 280 تال مىلتىق، 18 تال ئېغىر - يېنىك پىلىموت

غەنىمەت ئالدى. دۈشمەندىن ئەسىرگە چۈشكەن ئاز سانلىق مىللەت ئەسكەرلىرىنى تەربىيىلەپ، ئۆز سېپىگە قوشتى. شۇڭا يېڭىسار يۆنىلىشتىكى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ كۈچى تېز-لىكتە ئۇلغىيىپ، 400 كىشىدىن ئاشتى ھەمدە يېڭىسارغا 30 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگىچە ئىلگىرىلەپ باردى.

قەشقەر يۆنىلىشىگە قاراپ ماڭغان قوشۇنلار، دۈشمەننى سۇ بېشى، بولۇڭكۆل قاتارلىق جايلاردىن قوغلاپ، بوستان تېرەك قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ ئەتراپتىكى دۈشمەننى قوغلاپ، 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئوپالنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭ قوشۇنى تاشمىلىق، چەشتاغ، تـوقـزاق قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىۋالدى. ئوپال ۋە ئېگىز ياردىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئىنقىلابىي قـوشۇننى قىزغىن قارشى ئېلىپ، پارتىزانلارنى ئاشلىق، ئوت ـ چۆپ بىلەن تەمىنلىدى. ئوپال خەلقى ئىنقىلابىي قوشۇنغا 60 ئات ياردەم قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى قەشقەر يۆنىلىشىدىكى پارتىزانلار تاشمىلىققا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تاشمىلىقنى ئالالمىدى. ئەمما غەربىي ـ جەنۇب تـەرەپتىن قەشقەرگە جىددىي تەھدىت سالغانلىقى ئۈچۈن، دۈشمەن ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئاساسىي كۈچىنى ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە قارىتىشقا مەجبۇر بـولدى.

يەكەن يۆنىلىشكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن تاجىك ئاتلىق پولكىدىن قاسىمبېگ رەھبەرلىك قىلغان قىسىم كوسۇراپقا كېلىپ، ئايرىماشتا دۈشمەنگە قاتتىق تەھدىت سالدى. 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئەينىدىن رەھبەرلىك قىلغان 160 نەپەر كىشىمۇ چىلگۈمبەز ئارقىلىق كوسۇراپقا كېلىپ، قاسىمبەگلەر-نىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەكەن

دەرياسىنىڭ يەكەن بىلەن پوسكام ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈك-لىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، يەكەن بىلەن پوسكام ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى، 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى لەشكەر باشچىلىقىدىكى ئاساسىي كۈچ يېتىپ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلدى. ئادەم سانى كۆچەيگەندىن كېيىن ئۇلار ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ، كاچۇڭ ۋە نزمشۇق سارايـ دىكى دۈشمەن بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى سەپتىكى قوشۇن بىر قانچە كۈنلۈك چاپالىق جەڭ ئارقىلىق دۈشمەن قوشۇنىنى ئۇ يەرلەردىن قوغلاپ چىقارـ دى. دۈشمەن پوسكامغا قېچىپ كىرىۋالدى. بۇ جەڭدە دۈشمەندىن 33 ئادەم يوقىتىلدى. بىرمۇنچە ئوق - دورا ۋە كاچۇڭدىكى بىر ئاشلىق ئىسكىلاتىنى غەنىمەت ئالدى.

12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى لەشكەر باشچىلىقىدىكى تاجىك پولكى 400 كىشىلىك قوشۇن بىلەن پوسكامغا ھۇـ جۇم قىلدى. لېكىن بۇ قېتىمقى ھۇجۇمنىڭ مەخپىيەتلىكى دۈشمەن تەرىپىدىن سېزىلىپ قالغاچقا، ھۇجۇم ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. پەقەت بىر قانچە ئاتنىلا غەنىمەت ئالالىدى. پوسكامغا قىلىنغان بۇ ھۇجۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي قوشۇن پوسكامنى مۇھاسىرە قىلىشنى قويۇپ، ياقىرىققا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ياقىرىققا ھۇجۇم قىلىپ، ياقىرىقنى مۇھاسىرە قىلدى. 19 - كۈنى ياقىرىقنى ئازاد قىلىپ، ئۇلارنىڭ 38 ئادىمىنى يوقاتتى. 24 مىلتىق، بىر پىلىموتنى غەنىمەت ئالدى. ياقىـ رىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى، پوسكامدىكى دۈشمەن قوشۇنلىرىـ نى قاتتىق چۆچۈتتى. شۇنىڭ بىلەن پوسكامدىكى دۈشمەن قوشۇنلىرى بۇ جاينى تاشلاپ قاچتى. لېكىن ئىنقىلابىي

قوشۇن دۈشمەننىڭ پوسكامنى تاشلاپ قاچقانلىقىدىن خە-
ۋەرسىز ئىدى. شۇڭا دۈشمەن پوسكامدىن قاچقان پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ، پوسكامنى ئىشغال قىلىدى. پوسكامدىن قاچ-
قان دۈشمەن قوشۇنلىرى يەنە ئىككى كۈندىن كېيىن پوس-
كامغا قايتىپ كېلىپ، ئورۇنلىشىۋالدى. ئىنقىلابىي قوشۇن
دۈشمەن كۈچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى رازۋېتكا قىلغاندىن
كېيىن، دۈشمەننىڭ ئاساسەن يەكەن، پوسكام، قاغىلىق
قاتارلىق ئاساسىي بازىلارغا قامىلىپ قالغانلىقىنى، بۇ
ئاساسىي بازىلاردىن تاشقىرى جايلاردىكى دۈشمەنلەرنىڭ
تايانچىسىز پارچىلانغان هالدا قالغانلىقىنى ئىگىلىدى. مۇ-
شۇنداق ئەھۋالغا ئاساسەن ئىنقىلابىي قوشۇن، تايانچىسىز
پارچە هالەتتىكى دۈشمەن قوشۇنلىرىنى بىر - بىرلەپ يوقى-
تىپ، ئۆز كۈچىنى ئۇلغايتتى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەننىڭ
ئاساسىي بازىلىرىدىكى قوشۇنلىرىنى يوقىتىشقا ئوبدان
تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆز كۈچلىرىنى 30 - 40 دىن
بۆلۈپ يەكەن، يېڭىسار ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنى بىر -
بىرلەپ يوقاتتى، نەتىجىدە قىزىل، ياقىرىق، قىزىلتاغ قاتار-
لىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلدى. شۇ ئاساسىدا
يېڭىسار، ئېگىز يار، پوسكام ئوتتۇرىسىدىكى يولنى
تۇتاشتۇردى.

1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يېڭىساردىكى
جاڭ دۇيجاڭ، دۇسۇجاڭلار ئۆز قارمىقىدىكى گومىنداڭ
قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پوسكام ۋە قاغىلىققا كېلىپ ئورۇن-
لاشماقچى بولدى. كېيىن ئۇلار پوسكامنىمۇ تاشلاپ، ھەممە
كۈچىنى قاغىلىققا يۆتكەپ، قاغىلىقنى قاتتىق مۇداپىئە
قىلىپ ياتتى. ئۇلار قاغىلىققا كەلگەندىن كېيىن، خەلقنىڭ

مال - مۈلكىنى بۇلاپ، ئاياللارنى خالىغانچە ئاياغ - ئاستى قىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. بۇ ئەكسىيەتچىلەرنىڭ زۇلمىدىن زار - زار قاقشىغان خەلق ئاممىسى، مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تېزلىكتە كېلىپ ئەكسىيەتچىلەرنى يوقىتىپ، ئۆزلىرىنى زۇلۇم دەستىدىن ئازاد قىلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتەتتى. بەزىلەر دۈشمەن ئىشغالىيىتىدىكى رايونلاردىن قېچىپ چىقىپ، ئىنقىلابىي قوشۇنغا دۈشمەن ئەھۋالىنى يەتكۈزدى. بەزىلەر دۈشمەن قوشۇنلىرىنى ئۆز بازىسىدىن ئالداپ ئېلىپ چىقىپ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ مۆكتۈرمىسىگە ئېلىپ كەلدى.

ئىنقىلابىي قوشۇن بۇ ۋاقىتتا ئۆز قىسىملىرىنى 30 - 40 تىن بىر ئەتىرەت قىلىپ ئايرىپ، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن ئەتراپىدىكى جايلاردا پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇردى. ھەممە شۇ ئەتراپتىكى تارقاق ئورۇنلاشقان دۈشمەنلەرنى بىر - بىرلەپ يوقاتتى. خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، بۇ ئەتراپتىكى تارقاق بازىلاردىكى دۈشمەن قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. يېڭىسار دىن ئېگىز يار ئارقىلىق پوسكامغا كېلىدىغان يولنى پۈتۈنلەي تۇتاشتۇرۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن قاغىلىققا قامىلىپ قالغان دۈشمەن قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، نائىلاجسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قاغىلىقنى ئازاد قىلىشنىڭ شەرت - شارائىتى پىشىپ يېتىلدى.

1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ 600 نەپەردىن ئارتۇق ئادىمى قاغىلىق ناھىيە بازىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. قىرغىز پولكىدىن بىر

روتا ئادەم خوتەندىن كېلىدىغان دۈشمەننىڭ ياردەمچى قىسىملىرىنى توساش ئۈچۈن خوتەن تەرەپتىن كېلىدىغان يولغا يوشۇرۇندى. يەنە بىر قىسىم قوشۇن پوسكامغا ھۇجۇم قىلدى. پوسكام تەرەپتىكى دۈشمەن قوشۇنلىرى مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن تەڭلا ھېچ قانداق قارشىلىق كۆرسەتمەي پوسكامنى تاشلاپ يەكەنگە قېچىپ كەتتى. قاغىلىق ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى دۈشمەن قوشۇنلىرىنى قورشىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. نەتىجىدە بازار ئىچىگە قورشىلىپ قالغان دۈشمەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقالمايدىغان ھالەتكە چۈشتى، بەش - ئالتە سا- ئەتلىك قاتتىق جەڭدىن كېيىن، دۈشمەن قوشۇنلىرى ھەق- قەتەن بەرداشلىق بېرەلمەي، شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ، ھەر تەرەپتىن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ قېچىپ چىقىشقا ھەرىكەت قىلدى. لېكىن مۇھاسىرە ناھايىتى قاتتىق بولغاچقا، پەقەت تۆت نەپەر ئەسكەرلا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتەلىدى. قالغانلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. قەشقەردىكى 12 - دىۋىزىيە قاغىلىقنىڭ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىن- تايىن ئالاقزادە بولدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن قاغىلىقتىكى قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق مۇداپىئە كۆرۈپ، بازارنى ساقلاشقا بۇيرۇق چۈشۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن 3000 كىشىلىك قو- شۇننى قاغىلىققا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتتى.

دۈشمەننىڭ بۇ ياردەمچى قوشۇنلىرى تۇمشۇق سارايغا كەلگەندە، شۇ يەردە يول توسۇپ تۇرغان قىرغىز پولكىنىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچرىدى. بۇ يەردە ئىنقىلابىي قو- شۇننىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچراشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈر- مىگەن دۈشمەن قوشۇنلىرى، ئالاقزادىلىكتە بىرەر پاي

ئوق ئېتىشقىمۇ ئۇلگۇرەلمەي 300 دەك ئۆلۈكنى تاشلاپ بەدەر تىكىۋەتتى. ئىنقىلابىي قوشۇن ھەر يەردە يول توسۇپ ئۇلارغا زەربە بېرىپ، دۈشمەننىڭ بۇ ياردەمچى قوشۇنىنى ناھايىتى زور پالاكەتكە ئۇچراتتى. ئاخىرى بۇ قوشۇننىڭ ئارقىدىن توشۇپ كېلىنگەن ئوزۇق – تۈلۈك، تەمىناتىنى پۈتۈنلەي ئولجا ئېلىپ، ئۇلارنى تەمىناتسىز قالدۇردى. 5 – 6 – كۈنلىرى دۈشمەن قوشۇنلىرىنى قوغلاپ يۈرۈپ، ئۇرۇش قىلىش نەتىجىسىدە دۈشمەننى ئېغىر ھالسىراتتى، دۈشمەننىڭ ئوزۇق – تۈلۈكى ۋە باشقا تەمىناتى پۈتۈنلەي ئولجا ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن، دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئاچلىق دەردىدىن بەكمۇ روھسىزلىنىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەن قوشۇنىدىكى نۇرغۇن مىللىي ئەسكەرلەر ئىنقىلابىي قوشۇنغا تەسلىم بولماقچى بولدى. بىراق ئۇلارنىڭ تەسلىم بولۇش غەرىزى دۈشمەن تەرىپىدىن سېزىۋېلىنغانلىقى ئۈچۈن 60 تىن ئارتۇق ئەسكەر ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈلدى. دۈشمەن قوشۇنلىرىنى ئەنە شۇنداق سۇرتوقاي قىلىپ يوقىتىش نەتىجىسىدە، ئاخىرى قاغىلىققا ياردەم بېرىش غەرىزىدىن يېنىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. چېكىنىش جەريانىدا يەنە ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى. ئاخىرى ئۆزىنىڭ 1000 دىن ئارتۇق ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ چېكىنىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، قاغىلىق ناھىيىسى پۈتۈنلەي ئازاد قىلىندى. قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيە ئۇيغۇر پولكىنى يېڭىباشتىن تۈزۈپ چىقتى. بەش كۈن ئىچىدە 1500 دىن ئارتۇق كىشى مىللىي ئارمىيىگە قاتناشتى. مىللىي ئارمىيىنىڭ ئومۇمىي ئادەم سانى 5000 دىن ئاشتى. (لېكىن بۇ كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە تېخى قورال –

ياراق يوق ئىدى). دۈشمەننىڭ مۇھاسىرىدىن قېچىپ چىققان قوشۇنلىرى گويا تەرەپكە قېچىپ بىر ئۇالدى. ئۇلار گومىدىكى نۇرغۇن ئاھالىلەرنى كۆچۈرۈپ، ئۆيلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، 1500 مېتىردىن ئۇزۇنراق ئاكوپ قازغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيەدىن قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ ياتتى. قاغىلىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى قاغىلىق، يەكەن، پوسكام ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ پوتۇنلەي تازىلىنىشى ۋە گومىنداڭنىڭ شۇ ئەتراپتىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ جاسارىتى ۋە شۆھرىتىنى زور دەرىجىدە نامايەن قىلدى. شۇندىن كېيىنلا قاغىلىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى بىلەن گومىنداڭنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنغا بولغان كۆز قارىشىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىلىرى ئەمدى بۇ ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچكە ئەستايىدىل تاقابىل تۇرمىسا، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پوتۇنلەي گۇمران بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. بۇ ۋاقىتلاردا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قوشۇنلىرى چېكىنگەنلىكى ئۈچۈن، گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق قوراللىق كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچىگە تاقابىل تۇرۇشىمۇ ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. شۇڭا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئاقسۇ ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىدىن نۇرغۇن قوراللىق كۈچ ئاجرىتىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىغا قارشى قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق پەيدا بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئادەم سانى 5000 دىن ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن قورال - ياراقلىرى كەمچىل،

ھەربىي جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىمۇ يېتەرلىك ئەمەس ئى-
دى، ھەربىي ئۇرۇش تاكتىكىسى ۋە باشقا جەھەتلەردىمۇ ئىنقىلابىي
قوشۇندا تېخى ئۇرۇش تېخنىكىسى بار خادىملار كەمچىل
ئىدى. بۇ جەھەتلەردە يەنىلا گومىنداڭنىڭ مۇنتىزىم قوشۇن-
لىرىغا يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئىنقىلابىي قوشۇن
قاغىلىقنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ جاسارىتى ۋە
شۆھرىتىنى تازا ئاشۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىر جىددىي
خاتالىققا يول قويدى. بۇ خاتالىق سەۋەبىدىن كېيىنكى قو-
راللىق كۈرەش داۋامىدا ھەقىقەتەن ناھايىتى زور بەدەل
بەردى ۋە چىقىم تارتتى.

بۇ جىددىي خاتالىق شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ئال-
دى بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا تە-
كەببۇرلۇق، مەغرۇرلۇق، ئۆز - ئۆزىدىن قانائەتلىنىش يې-
تىلىشتىن باش كۆتۈردى. ئۇلار قاغىلىقنى ئازاد قىلغاندىن
كېيىن، ئۆزىنىڭ كۈچىنى تولىمۇ يۇقىرى مۆلچەرلىدى. جەنۇبىي
شىنجاڭدا گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەيلى ئادەم سانى جە-
ھەتتە بولسۇن، مەيلى قورال - ياراق، ھەربىي تېخنىكا،
تاكتىكا جەھەتتىن بولسۇن، ئۆزىدىن كۆپ يۇقىرى تۇرىدى-
غانلىقىنى كۆرمىدى. گومىنداڭنىڭ يەكەن ۋە قەشقەردىكى
كۈچلىرىنى بىر پەشۋاغىمۇ يارىمايدۇ، دەپ، قارىدى. قاغىلىق-
تىكى غەلىبە ئۇلارنى مەغرۇرلاندۇرۇپ قويدى. قاغىلىقنى ئازاد
قىلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى تەييارلىقنى
تولۇق پۇختىلىماي تۇرۇپلا يېڭىلىك بىلەن يەكەنگە ھۇجۇم قى-
لىشنى پىلانلىدى. دۈشمەن ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ بۇ ئاجىز-
لىقىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن يەكەن، يېڭىسار
تەرەپتىكى مۇداپىئەسىنى كۈچەيتسە، بىر تەرەپتىن كىشىلەر-

نىڭ بەس - بەس بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىۋاتقان يۇرتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىشپىيون، جاسۇسلىرىنىمۇ ئىنقىلابىي قوشۇنغا سۇقۇندۇرۇپ كىرگۈزدى. بۇ ئىشپىيون، جاسۇسلار تۈرلۈك چارە - ئاماللار بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇن رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. ھەمدە ئۆزلىرىنى قوشۇنغا يولباشچى، ۋاھاكازا دەپ ئاتاپ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرىدىن دۈشمەنگە ئاخبارات يەتكۈزۈپ بەردى.

ئىنقىلابىي قوشۇندىكى مەغرۇرلۇق، كۆرەڭلىك ئىدىيىسىنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن ئىنتىزامىمۇ بوشاپ قالدى. قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئەسكەر ۋە ئوفىتسېرلىرى ئارىسىدا ئولجا تالىشىش، تۆھپە تالىشىش ئەھۋاللىرى يۈز بەردى.

ئىنقىلابىي قوشۇن رەھبەرلىكى يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىن يۇقىرىقى خاتالىققا يول قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇرۇش پىلانىدىمۇ بەزى مەغلۇبىيەتلەر سادىر بولدى. 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يەكەن ۋە يېڭىسارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قوزغاپ، بۇ ئىككى جاينى بىراقلا ئازاد قىلىشنى پىلانلىدى. بۇ تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دولقۇنى بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ 2 - باسقۇچى، يەنى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ھۇجۇم قوزغىشى بىلەن گومىنداڭنىڭ مۇداپىئە كۆرۈش باسقۇچى ئاخىرلىشىشىدىن دېرەك بېرەتتى. 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇيغۇر، قىرغىز، تاجىك پولكىدىن 300 دىن ئارتۇق ياش، ئاۋۇل جەڭچىلەر ئاجرىتىلىپ، يەكەن شەھىرى ئەتراپىغا ئېلىندى. شۇنىڭدەك روتا كوماندىرى بايەك (تاجىك) باشچىلىقىدىكى

120 نەپەركىشى يەكەن يېڭى شەھەرگە ئېچكىرىلەپ كىردى. بايەك شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلغانلىقى ئۈ- چۈن، يەكەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى پۈتۈنلەي ئوڭۇشسىز- لىققا ئۇچرىدى. ئەسلىدە قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندا بايەك باشچىلىقىدىكى بۇ قوشۇن ئۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشمىغا- نىدى. بۇ قېتىمقى يەكەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا يەكەن- نى ئازاد قىلىش تۆھپىسىگە ئۆزى ئىگە بولۇش ئۈچۈن، قوماندانلىق شتابىنىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقىغا بويسۇنمى- دى. ئەكسىچە ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، باشقا قوشۇنلارنىڭ يېتىپ كېلىشى ۋە دۈشمەن ئەھۋالىنىڭ ئېنىقلىنىشىغا قارى- ماي، يەكەن شەھىرىگە كېچىلەپ ئېچكىرىلەپ كىردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «يول باشلىغۇچى» بولغان ئادەم گومىنداڭ ئىشپى- يونى بولغاچقا، ئۇلارنى پۈتۈنلەي دۈشمەننىڭ ھىمايىچىلىرى ئىچىگە باشلاپ كىردى. ئۇلار دۈشمەننىڭ مۇھاسىرە چەمبى- رىكى ئىچىگە كىرگەندىن كېيىن، دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۇلار- غا ئالدى - ئارقىسىدىن شىددەتلىك ئوت ئاچتى، پەقەت شۇچاغدىلا بايەك ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنىپ دۈشمەن مۇھاسىرىسى ئىچىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگەن. شۇندىن كېيىن ئۇ جەڭچىلەرگە ئىلاجىنىڭ بېرىچە مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇق قىلغان. بىر كېچىلىك جىددىي قانلىق ئۇ- رۇش نەتىجىسىدە بۇ بىر قىسىم ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن پەقەت 28 كىشىلا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتەلىگەن. 31 كىشى قۇربان بولغان. بايەك دۈشمەننىڭ قاتتىق مۇھا- سىرىسى ئىچىدە قېلىپ، دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى - ئۆزى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالغان. دۈشمەن ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ خوتەندە سازايى قىلغان. گومىنداڭ ئەكسىيەتـ

ئەملىرى ئۆز ئىشپيونلىرى ئارقىلىق ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن ۋە ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كۈچىدىن خەۋەر تاپقانلىقى ئۈچۈن، ئەتىسى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتتىق ھۇجۇم قوزغىدى. ئىككى تەرەپتىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرق چوڭ بولغاچقا، بۇ قېتىمقى جەڭدە ئىنقىلابىي قوشۇندىن 150 دىن ئارتۇق ئادەم چىقىم بولدى.

يېڭىسار ۋە چەشتاغ تەرەپكە ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلارمۇ ئوخشاشلا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ چىقىم تارتتى. گومىنداڭ ئۆزىنىڭ 34 - پولكى بىلەن 17 - پولكىدىن 1500 دىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ، يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئىنقىلابىي قوشۇننى مۇھاسىرە قىلىپ، توسۇشقا ئەۋەتتى. گومىنداڭنىڭ بۇ بىر تۈركۈم ئەسكىرىي كۈچى، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ دىققىتىنى قوزغىماسلىق ئۈچۈن، ئاز - ئازدىن بىر قانچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ، بىر قانچە يول بىلەن، يېڭىسارغا كەلگەن. ئاندىن ئەگۈس دېگەن يەردە پارتىزانلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋېلىپ، ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىغان. دۈشمەننىڭ ئەسكىرىي كۈچى ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنقىلابىي قوشۇن ئۆزىنىڭ بۇ يەردە تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىشىنى زادىلا خىيالىغا كەلتۈرمەي، قىلچە تەييارلىقسىز ھالەتتە تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن، تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن مۇشۇنداق پىلانلىق بولمىغان ھالدىكى قاچقۇنچىلىق نەتىجىسىدە ئىنقىلابىي قوشۇندىن 100 دىن ئارتۇق ئادەم دۈشمەن قوشۇنى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىندى. يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىكار بولدى. چەشتاغقا ھۇجۇم قىلىپ بارغان ئەنجانباي باشچىلىقىدىكى 320 نەپەر ئىنقىلابىي قوشۇنمۇ،

باشتا گومىنداڭنىڭ چەشتاغدىكى بىر روتا ئەسكىرىنى كوچىـ
گە ھۇجۇم قىلغانىدى. لېكىن دۈشمەننىڭ قەشقەر تەرەپتىن
كەلگەن ياردەمچى كۈچلىرى تېزلىكتە يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈـ
چۈن ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ، بەلگۈتاغ تەرەپكە چېكىـ
نىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنجانىيانىڭ ئېتىغا
ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن، قوشۇن بىلەن تەڭ چېكىـ
نىپ چىقىپ كېتەلمىدى. شۇڭلاشقا ئۇ ئۆزى يالغۇزلا دۈشـ
مەننىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ، ئۇـ
رۇش قىلىپ، بىر قانچە ئون ئادەمنى ئۆلتۈردى. ئۆزىمۇ شۇ
جايدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. قانخور گومىنداڭ ئەكسىيە
تچىلىرى ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ يەكەنگە ئېلىپ كېتىپ،
كېيىن ئۇ يەردىن يەنە ئوپالغا ئېلىپ كەلدى ۋە كوچىدا ئېـ
سىپ قويۇپ سازايى قىلدى. شۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتـ
چىلىرى ئوپالدىكى خەلق ئاممىسىنى يىغىپ: «ئەگەر
كىمدۇ - كىم ھۆكۈمەت بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان بولسا، ئۇـ
نىڭ ئاقىۋىتى مۇشۇنداق بولىدۇ» دەپ تەھدىت سالدى.
كىشىلەرنى ئىنقىلابىي قوشۇن بىلەن قىلچە ئالاقىدە بولماسـ
لىقى كېرەك، دەپ مەجبۇرلىدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ بۇ
قېتىمقى يەكەن، يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىش يۈزىسىدىن ئېلىپ
بارغان ھەربىي پائالىيىتى يۇقىرىقىدەك مەغرۇرلۇق سەۋەبىدىن
كېلىپ چىققان ئاچچىق بىر ئوڭۇشسىزلىق بولسىمۇ، لېكىن
خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسى بۇنىڭ بىلەن بوـ
شىشىپ كەتمىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بايەك، ئەنجانىيـ
غا ئوخشاش ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ،
ھەممە يەردە سازايى قىلغىنى بىلەن ئاممىنى زادىلا قورقۇـ
تالمىدى. مەسىلەن: ئەنجانىيانىڭ كاللىسىنى كېسىپ، ئوپالـ

دا ئاممىنى يىغىپ سازايى قىلغاندا، ئايتىللا دېگەن بىر ئايال مەردانىلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، بارلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان مۇنداق ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقىنى ۋە ئۆلارنىڭ خەلق ئۈستىدىكى دەھشەتلىك زۇلمىنى چەكسىز غەزەپ بىلەن ئەيىپلىدى. خەلق ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ھاياتىنى تەقدىم قىلغان ئەنىۋانبايدەك ئىنقىلابىي قۇربانلارغا چىن كۆڭلىدىن ئاپىرىن ئوقۇدى ۋە ھۆرمەت بىلدۈردى. شۇ مەيداندىلا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بىرقالچىسى قەپەزگە سېلىنغان كاللىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا تەھدىت سالغان ھالدا ھەيۋە قىلىپ: «قارا بۇ سېنىڭ ئىنىڭنىڭ كاللىسى، ئېنىڭ ناھايىتى باتۇر بولغاچقا ئۇنىڭ كاللىسى مانا بۇ قەپەزگە كىردى. مانا بۇ ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرغانلارنىڭ ئاقىۋىتى. كىمدۇ - كىم ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى دەل مانا شۇنداق بولىدۇ. كىمدۇ - كىم بولمىسۇن ئۆزىنى - ئۆزى سورىشى كېرەك» دەپ داۋراڭ سالغان. ئايتىللا مەردانىلىق بىلەن جاۋاب بېرىپ: «بىز بۈگۈن ئەڭ سۆيۈملۈك، ئەڭ ھۆرمەتلىك كىشىنىڭ بېشىنى كۆرمەكتىمىز. ئۇ بىزنى ساپ ھاۋادىن نەپەس ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن قىممەتلىك ھاياتىنى تەقدىم قىلدى. بەلكى سەنلەردەك غالچىر ئىتلارنىڭمۇ قېنىنى تۆكۈپ، ئاندىن قۇربان بولدى. بىز ئۇنىڭغا چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز. گەرچە ئۇ، ئۆلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىز ئۈچۈن ئۆز ھاياتىنىڭ بەدىلىگە تۇرغۇن نەرسىلەرنى تېپىپ كەلدى. ئۇ كۆپچىلىكنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن قۇربان بولدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئەڭ شە-

رەپلىك. ئەركىنلىكنى سۆيگۈچى خەلق ئۇنى ئۆمۈر ۋابەت ئەسلەيدۇ. ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ!» دەپ كۆچلۈك رەددىيە قايتۇرغانىدى. ھەممە ئۇ شۇ مەيداندىلا گومىنداڭ غالچىلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «ئۆزۈڭگە قاراپ باق، ئەي ـ غالچا ئىت! سېنىڭ ھاياتىڭنى ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇنداق ھاياتتا قىلچىلىك قىممەت بار دەپ ھېس قىلالامسەن؟ ئەركىنلىكنى سۆيگۈچى خەلقنىڭ بۇنداق ئۆلۈمى ئەڭ شەرەپلىك. لېكىن سېنىڭ غالچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن ھاياتىڭ ئەڭ پەسكەش ھايات ئەمەسمۇ؟!» دەپ قاتتىق سۆككەنىدى. دۈشمەننىڭ ھەيۋىسىدىن قورقمايدىغان بۇ مەردانە ئاياللىڭ ئاخىرقى ھېسابتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قانداق قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنغانلىقى بىزگە نامەلۇم بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ شۇنداق مەردانە سۆزلىرى، ئىنقىلابىي خەلقنىڭ ھەرقانداق زورلۇق ـ زومبۇلۇققا تىز پۈكمەيدىغان قەيسەر ئىرادىسىنى تولۇق نامايەن قىلدى.

ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ يەكەن ۋە يېڭىسارغا قىلغان ھۇجۇمى ئوڭۇشسىزلىقتا ئۇچرىغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق ھەربىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن ئازاد رايونلارغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. 1946 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى گومىنداڭ، 4000 دىن ئارتۇق ھەربىي كۈچ بىلەن قاغىلىققا ھۇجۇم قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىراقتا يەكەن، قەشقەر، گۇما تەرەپلەردىكى بارلىق كۈچنى ئىشقا سېلىپ، بۇ قېتىمقى ھۇجۇمغا ماسلاشتۇردى. قاغىلىقتىكى ئىنقىلابىي قوشۇن گومىنداڭنىڭ بۇ قېتىمقى قورشاپ يوقىتىشىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرغان

بواسىمۇ، لېكىن ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا، ئاخىرى قاغىلىقنى تاشلاپ، كاچۇڭ تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. كاچۇڭدىمۇ يەنە دۈش-مەننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئاندىن قوشراپقا چېكىنىپ كەتتى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قاغىلىق، پوسكام قاتارلىق ئازاد رايونلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شۇ يەرلەردىكى خەلق ئاممىسىغا دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ باردى. قاغىلىقتىكى دەريا - ئېقىنلار بىگۇنا خەلقنىڭ جەسەدلىرى بىلەن توشۇپ كەتتى. نۇرغۇن كىشىلەرنى ئىنقىلابىي ئارمىيىنىڭ ئىشپىيونى دەپ بەتنام چاپلاپ، خالىغانچە چېپىپ تاشلىدى. ھەتتا كىچىك بالىلارنىمۇ ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىيناپ ئۆلتۈردى. مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆيلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، ئاكوپ كولاش ۋە باشقا ھەربىي ئەسلىھەلەرنى ياساشقا مەجبۇر قىلدى. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى بۇزۇپ، دەل - دەرەخلىرىنى كېسىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاكوپ قېزىپ، ھەربىي گازارمىلارنى سالدى. كىشىلەر ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، ھەر يەر - ھەر يەرلەردە سەرسان - سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىق، پوسكام قاتارلىق ئازاد رايونلاردىن چېكىنىپ قوشراپقا كەلگەندىن كېيىن، قىسىملارنى دەم ئالدۇرۇپ، بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سالدى. شۇ قاتاردا ھەربىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۆز كۈچىنى يېڭىباشتىن تەشكىللەش بىلەن بىللە، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تەييارلاندى. شۇ جەرياندا گومىنداڭنىڭ بىر قانچە قېتىملىق ھۇجۇمىغا ئۇنۇملۇك زەربە بېرىپ، نۇرغۇن ئوق - دورا

ۋە ھەربىي ئەسلىھەلەرنى غەنىمەت ئېلىپ، ئۆزىنى قوراللاندۇردى. ئىنقىلابىي قوشۇن قوشراپتا ھەربىي قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش، ھەربىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىش جەريانىدا ئەسكەرلەرنىڭ ئۆزئۆق - تولۇقى ۋە تەمىناتى جەھەتتىن ئىنتايىن زور قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى. شۇڭا يەنە بىر قىسىم قوشۇننى چىقىرىپ، يېقىن ئەتراپتىكى دۈشمەن بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزئۆق - تولۇق مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. دۈشمەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۆز ۋاقتىدىلا دەككىسىنى يەپ قايتتى. لېكىن مۇداپىئەدە تۇرغان شارائىتتىمۇ دائىم دۈشمەننىڭ جانلىق كۈچلىرىنى يوقاتقانلىقى ئۈچۈن، بىرقانچە ئاي ئىچىدىلا 2300 تال مىلتىق، 400 تال يېنىك پىلىموت، 100 تال ئېغىر پىلىموت، 4000 دىن ئارتۇق گىرانات، 100 تال ئاپتومات قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى غەنىمەت ئېلىپ، ئۆزىنىڭ قورال - ياراقلىرىنى تولۇقلىدى. دۈشمەننىڭ تۇرغۇن جانلىق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، ئۇلارنى ئېغىر ھالاكەتكە ئۇچراتتى. ئىنقىلابىي قوشۇن بىر قانچە ئايغىچە ئۆزىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىنى تەرتىپكە سېلىش، تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش، قورال - ياراقلارنى تولۇقلاپ، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇشتەك بىر قاتار تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەندىن كېيىن، 1946 - يىلى 6 - ئايدا يەكەن، قەشقەر، خوتەن نەرەپلەرگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا مىللىي ئىنقىلابنىڭ يەنە بىر قېتىملىق يېڭى دولقۇنىنى قوزغاشنى پىلانلىدى. ئەمما بۇ ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى تېنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ئەمەلگە ئاشمىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال ئىسھاقبەگ ئۆزى قوشراپقا كېلىپ، 11 ماددىلىق تېنچلىق كېلىشىمىنى ئىمزالىغانلىقىنى جاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنى تەشكىللىك ھالدا تاشقورغانغا چېكىنىشكە باشلىدى. ھەممە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى قۇرۇش ئىشىغا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن تاشقورغان ئىنقىلابىي تەرەپتىن سىدىقخان غوجام (غۇلجىدا ئۆلگەن)، قۇربان دۆلەت قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ ئاۋۋال ئۈرۈمچىگە، كېيىن غۇلجىغا ئەۋەتتى. ئىنقىلابىي قوشۇن بىرقانچە ئاي جاپا - مۇشەققەتلىك شارائىتتا كۈرەش قىلغانلىقى ۋە ھەر تەرەپتىكى شارائىت ناچار بولغانلىقى ئۈچۈن، ياز پەسلىدە پۈتۈن قوشۇندا كىزىك كېسىلى تارقىلىپ كەتتى. ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ شۇنداق قىيىن شارائىتتا قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى يوقىتىۋېتىشكە ئۇرۇندى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇ خىل نومۇسسىزلىقى ئىنقىلابىي قوشۇندىكى بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ چەكسىز غەزەپ نەپرىتىنى قوزغىدى. تاشقورغانغا قاراپ چېكىنىۋاتقان ئىنقىلابىي قوشۇندىكى بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەر بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، دۈشمەننىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان قىسمىغا قايتۇرما زەربە بېرىپ، ئۇلارنى چېكىندۈردى. بۇ جەڭدە ئىنقىلابىي قوشۇندىن پولك كوماندىرى قادىر قىزىل قۇربان بولدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇنداق يۈزسىزلىكىدىن غەزەپلەنگەن كەڭ كوماندىر - جەڭچىلەر، چېكىنىشنى توختىتىپ، ئەسلىدىكى پىلان بويىچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى، 1946 -

يىلى 8 ـ ئايدا تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن
مادايوپ، شىرىنبەگ، ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار داغدۇغىلىق
مۇكاپاتلاش يىغىنىغا قاتناشقان ۋاقىتتىمۇ گومىنداڭ ئەكسى-
يەتچىلىرىنىڭ نومۇسسىزلىقىغا غەزەپلىنىپ، ئۈچ ۋىلايەت
رەھبەرلىرىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن بولغان ئۇ-
رۇشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشنى قايتا تەلەپ قىلدى. لېكىن
ئىنقىلابىي قوشۇن قوماندانلىق شتابى پروتكول شىنجاڭنىڭ
تېنچلىق ۋەزىيىتىنى بۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، يەنىلا
تېنچلىق كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەرگە قەتئىي
ئەمەل قىلىپ چېكىنىشنى، پەقەت تويۇقسىز
ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن شۇ بىر قىسىم دۈشمەنلا يوقىتىش
بىلەن چەكلىنىشنى بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي
قوشۇن ئۆز بازىلىرىدىن چېكىنىپ، تاشقورغانغا قايتىپ
كەتتى.

تاشقورغان ئىنقىلابىي — گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل
ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان مىل-
لىي دېموكراتىك ئىنقىلاب بولۇپ، ئۇ جۇڭگو دېموكراتىك
ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلا-
بىنىڭ بىر تارماق تەركىبىي قىسمى. ئىنقىلاب باشلىنىپ
تاكى 11 ماددىلىق تېنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىپ، ئىنقىلابىي
قوشۇن تاشقورغانغا قايتقانغا قەدەر، گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي
شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچىل كۈچلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بې-
رىپ، ئۇلارنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇردى. ئىنقىلاب جەر-
يانىدا ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەر-
كىنلىكى ئۈچۈن مىڭلارچە ياش ـ ئۆسمۈرلەرنى ھەرىكەتـ
لەندۈرۈپ، ئۇلارنى جاپا ـ مۇشەققەتلىك كۈرەش ياڭقۇنلى

رىدا چېنىقتۇرۇپ تاۋلىدى ۋە يېتىشتۈردى. نەتىجىدە كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى تۇرىدىغان دۈشمەن قوشۇنلىرىنى ھالسىرىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى نامايەن قىلدى. 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، گەرچە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى نومۇسسىزلىق بىلەن كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىنقىلابىي قوشۇن يەنىلا چوڭ ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، كېلىشىمنى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىنى تارقىتىۋەتتى. تاشقورغان ئىنقىلابىي مەزگىلىدە كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئىنقىلابقا قىزغىنلىق بىلەن قاتنىشىپ، بارلىق كۈچى بىلەن مەدەت بەردى. لېكىن بىر قىسىم ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن مىللىي مۇناپىقلار ئۆزىنىڭ تار سىنىپىي مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى بىلەن بىرلىكتە قەشقەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئىنقىلاب جەريانىدا ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئىشپىيونلۇق، جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىنقىلابقا نۇرغۇن زىيانلارنى كەلتۈردى. تېنچلىق كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، بۇ بىر توپ مىللىي مۇناپىق خائىنلار گومىنداڭغا ئەگىشىپ كېلىشكە باشلىدى. گومىنداڭ تېنچلىق كېلىشىمدىكى بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇش شەرتنامىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، مۇشۇ خائىن مۇناپىقلارنى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا كىرگۈزدى. نامدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھوقۇق گومىنداڭچىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇلدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپ

ۋەكىلى سۇپىتىدە غوجام كەلدى بىرلەشىپ ھۆكۈمەتكە كىر-
گۈزۈلۈپ مۇئاۋىن ھاكىم بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن
ئۆتمەيلا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى غوجام كەلدى ۋە شى-
رىنبەگ قاتارلىق بىر قىسىم مىللىي ئىنقىلابچىلارنى تۇتقۇن
قىلىپ، تۈرمىگە تاشلىدى.

1947 - يىلىغا كەلگەندە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى
تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇرۇن تاشقورغان ئىنقىلابىغا
قاتناشقان ئاساسلىق تايانچىلارنى ۋە بىر قەدەر مەرتىۋىلىك
زاتلارنى تۇتۇپ تۈرمىگە قاماشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا
يەنە بىر قىسىم ئىلغار ۋەتەنپەرۋەرلەرنى ھېچقانداق سوراق
قىلمايلا يوشۇرۇن ھالدا ئۆلتۈردى. 1947 - يىلدىن تارتىپ
1949 - يىلى ئازاد بولغانغا قەدەر تاشقورغان ناھىيە دائى-
رىسىدىكى ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن ۋە باشقا بىگۇنا خەلق-
تىن 400 دىن ئارتۇق كىشى قاماققا ئېلىندى ۋە زىيان-
كەشلىككە ئۇچرىدى. شۇ ۋاقىتتا تاشقورغاندا يەنە گومىن-
داڭنىڭ ئىشپىيون، جاسۇسلىرى كۆپىيىپ، ھەربىي ھالەت
يۈرگۈزۈلدى. نەتىجىدە كىشىلەر كۈندۈزىمۇ يۈرەكلىك يول
ماڭالمايدىغان قورقۇنچلۇق ۋەزىيەت شەكىللەندى. بۇ ۋاقىت-
تا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ،
ئاپپاق - چاپپاق بولۇۋالغان بىر ئوچۇم يۇقىرى قاتلام
ئۇنسۇرلارمۇ شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنى
ئېزىشكە ۋە ئۇلارغا زۇلۇم سېلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇلار
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە جاسۇسلۇق قىلىپ بېرىش بىلە-
دىلىگە ئەمەلدار بولۇپ، جاي - جايلاردا خەلقنى قاقتى -
سوقتى قىلدى. پارىخورلۇق - ھايانكەشلىك ۋە خىيانەتچى-
لىك قىلىپ، ئۆزىنىلا بېيىتىشنىڭ كويىدا بولدى. ئۆز، قې-

رىنداشلىرىنىڭ قانداق ھالەتتە قالغانلىقى بىلەن ھېچقان-
داق كارى بولمىدى. ئاقىۋەتتە گومىنداڭ سىياسىي جەھەتتە
خەلققە دەھشەتلىك زۇلۇم سېلىش بىلەنلا قالماي، ئىقتى-
سادىي جەھەتتىمۇ خەلقنى دەھشەتلىك ئېكىسپلاتاتسىيە
قىلىشقا باشلىدى. باج، سېلىقلار 20 نەچچە خىلدىن ئاشتى.
ھەر يىلى تاشقورغان خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ تۇياق چارۋى-
سىنى باج تاپشۇرۇشقا قىستىدى. ئەكسىيەتچىل ھەربىي قو-
شۇنىنى بېقىش ئۈچۈن نەچچە مىليون جىڭ ئاشلىق ۋە
ئوتۇن ـ ياغاچ، ئوت ـ سامانلارنى ئالۋاڭ ئالدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە خەلقنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرىنى خالىغانچە ھەقسىز
ئىشلەتتى. گومىنداڭنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدار-
لىرى بۇ ئالۋاڭ ـ سېلىقلارنى يىغىش جەريانىدا،
ئۆزى خالىغانچە كۆپەيتىپ يىغىۋېلىپ، بۇنىڭ بىر قىسمىنى
ئۆز يانچۇقىغا سالاتتى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مۇن-
داق دەھشەتلىك زۇلمى ئاستىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر
ھالدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق تۇرمۇشى كۈنسايىن
ياماناشتى. 1947 ـ يىلدىن باشلاپ جۇڭگو ـ سوۋېت چېگ-
رىسىغا يېقىن يايلاقلاردا چارۋا بېقىشنى توسقانلىقى ئۈچۈن،
چارۋىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى. تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ
1949 ـ يىلدىكى ئومۇمىي چارۋا سانى، 1942 ـ يىلىغا قا-
رىغاندا بىردىنلا دېگۈدەك كېمىيىپ كەتتى. سېتىلىدىغان
قوي، قوتازلارمۇ 40% پىرسەنت ئەتراپىدا كېمەيدى. ئازاد-
لىق ھارپىسىدا 50% ئائىلىدە باققان چارۋا 20 تۇياقتا
يەتمەيدىغان ھالەتكە چۈشتى. 20% ئائىلىنىڭ ئاساسەن
چارۋىسى يوق، دېھقانچىلىقتا بولسا قورال ـ سايمانلار بىلەن
تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن مەھسۇلات

يىلمۇ - يىل كېيىپ كېتىپ، كىشىلەر ئاچ - يالىڭاچ قالىدىغان خەتەرلىك ئەھۋال پەيدا بولۇشقا باشلىدى. شۇ ۋەجىدىن بەزى كىشىلەر يۇرتىنى تاشلاپ سەرگەردان بولۇپ، ھەر جايدا تىلەمچىلىك قىلىپ جان باقتى. مەكتەپلەرنى ھەربىي قىسىملار ئىگىلىۋالغانلىقتىن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشسىز قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرلۇك يۇقۇملۇق كېسەللەر ھەر يەردە يامراپ كېتىپ، بەزى ئائىلىلەر پۈتۈن ئائىلە بويىچە ھېچقانداق داۋالىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالماي ئۆ- لۈپ كەتتى. نوپۇس كېمەيدى. بەزى نامرات كىشىلەر ئۆل- گەندە، ھەتتا كېپەنلىك ئۈچۈن بىر ەر خامۇ تاپالمايدىغان بولۇپ كەتتى. سودا - سېتىق يولى توسۇلغانلىقتىن، كىشى- لەر تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى سېتىۋالالمايدىغان ھالەتكە چۈشتى. قىسقىسى تاشقورغان خەلقى بۇ جەرياندا ھەقىقە- تەنمۇ ئەڭ زۇلمەتلىك قاراڭغۇ كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈر- دى. لېكىن بۇ زۇلمەت قاراڭغۇسى تاڭ ئالدىدىكى قاراڭ- غۇ ئىدى. ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەر- لىكىدىكى خەلق ئىنقىلابى، ھەر قەدەمدە غەلىبە قىلىۋات- قان بولۇپ، ئازادلىق تېڭى ئېتىش ئالدىدا تۇراتتى.

ھەدەمخان، رەمانقۇللار رەتلەپ يازغان.

تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي توغرىسىدا ئەسلىمە

هاكىم شېرىپ

تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي بولۇپ ئۆتكەنگە 40 يىلدىن ئاشتى. بۇ جەرياندا كۆپ نەرسىلەر ئۇنتۇلۇپ قالدى. ئەينى ۋاقىتتا يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرىلەرنىڭ يوقلۇقى (بۇ ۋاقىتتىكى قولىيازمىلار ۋە خەت - ئالاقىلارنى 1946 - يىل ئالىي قوماندانلىق شتاب ئارخىپ قىلىپ تاشكەنتكە ئېلىپ كەتكەن)، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىنقىلابقا قاتناشقان پېشقەدەملەرنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئۆلۈپ تۈگەپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن بۇ ئىنقىلابنىڭ ئەھۋالى پۈتۈنلەي ئۇنتۇلۇش ئالدىدا تۇرماقتا. شۇنداق بولغاچقا مەن ئېسىمدە قالغانلىرىغا ۋە باشقا پېشقەدەملەردىن سوراپ تولۇقلىغان خاتىرەمگە ئاساسەن، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى

1943 - يىلى شىڭ شىسەي كومپارتىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىرىنى قاماققا ئېلىپ، كومپارتىيىگە ۋە

خەلققە قارشى تېرروراۇق ھەرىكەت يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىلغار زاتلىرىنى تۇتقۇن قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق شەرتنامىسىنى بىكار قىلىپ، باستۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى. مۇشۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭدىكى كۆپلىگەن ئىلغار ئادەملەر ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ قاتاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكەنلەرنىڭ بىرسى ئىسھاقبەك بولۇپ، ئۇ غۇلجا تەرەپتىن ئاۋۋال قازاقىستانغا، كېيىن قىرغىزىستانغا بارغان. ئۇ قىرغىزىستاندىكى كونا تونۇش ۋە مۇناسىۋەتداشلىرىدىن موللا-تۇۋ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، تاشقورغان ئەھۋا-لى ئۈستىدە مەسلىھەتتە بولغان. نەتىجىدە شۇ جايدىكى قىرغىز ئاقساقاللىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سوۋېت قىر-غىزىستان ھۆكۈمىتىگە قورال - ياراق تەلىپىنى ئۇتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىللە، بىر قىسىم قىرغىزلارنى ھەرىكەتلەندۈ-رۈپ، تاشقورغانغا كېلىپ شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەش ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ ۋاقىتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭمۇ شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە بولغان ئۆچمەنلىكى خېلى كۈچلۈك بولغاچقا ئىسھاقبېكنىڭ تەلىپى ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ھەم ئۇنى قوللاپ مەلۇم ساندىكى قورال - ياراقلار بىلەن تەمىنلىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاقبەك مۇناسىۋەتلىك قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، قىرغىزىستاننىڭ ئۈچ ئوبلاستى دائىرىسى ئىچىدە (قەشقەر بىلەن چېگرىداش جايدا) قوراللىق ئىنكى ئەترەت تەشكىللىگەن. ئۇنىڭ بىرسى جەنۇبىي شىنجاڭدىن قىرغىزىستانغا قېچىپ ئۆتۈپ كەتكەن قىرغىزلار بىلەن شېڭ شىسەي

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇپ تۇرغان ۋاقىتىدا قىرغىزىستاندىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان سوۋېت گىراژدانلىرىدىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار-نىڭ ئىچىدە بەزى مۇھىم شەخسلەرمۇ بولغان. بۇلار شىنجاڭ شىمالىي ۋاقىتىدا خوتەن 6 - بېيەنچا دۈيىنىڭ (چېگرا قوغ-دىنىش ئەترىتىنىڭ) دادۈيجاڭى بولغان مەۋلانوۋ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دادۈيجاڭى مۇلاي (جۇڭگولۇق)، قاشاڭ قاتارلىق 50 تىن كۆپرەك چوڭ - كىچىك ھەربىي ئەمەلدارلاردىن تەشكىل تاپقان. يەنە بىر سى شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئاق ئورۇسلار بىلەن ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئەترەتكە ئاق ئورۇس پالىنوۋ ئەترەت باشلىقى بولغان. بۇ ئىككى قوراللىق ئەترەت ئىسھاقبەگنىڭ پىلانى بويىچە چېگ-رىغا يېقىن بولغان قەشقەردىن ھەرىكەت باشلىماقچى بولغان. سوۋېتنىڭ مۇناسىبەتلىك خادىملىرىمۇ بۇ پىلانغا قوشۇلغان. ئۇلارنىڭ تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن ئىسھاقبەگ مەۋلانوۋ ئەترىتى بىلەن ئۇلۇغچاتقا چېگرىداش بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەركەشتام زاستاۋسى (چېگرا ساقلاش پونكىتى) يېنىدىكى تاغ ئارىسىغا يوشۇرۇنغان. پالىنوۋ ئەترىتى تاش-قورغان ناھىيىسىگە چېگرىداش بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ توختۇمۇش زاستاۋسى يېنىدىكى ئاق جىلغا دېگەن تاغ ئا-رىسىغا يوشۇرۇنۇپ ياتقان. ئۇلار پىلان بويىچە ھەر ئىككى ئەترەتتىن تاشقورغان ۋە قەشقەر تەرەپكە مەخپى ئادەم كىر-گۈزۈپ، ئەھۋال ئىگىلىگەندىن كېيىن مەۋلانوۋ ئەترىتى ئۇلۇغچاتنى، پالىنوۋ ئەترىتى تاشقورغاننى ئىشغال قىلماقچى بولغان. مەۋلانوۋ ئەترىتىدىكىلەر ئاساسەن 90% قىرغىزلار بو-

لۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى جۇڭگولۇق، يەنە بىر قىسمى سوۋېت-لىكلەر ئىدى. جۇڭگولۇقلار ئىچىدە ئوكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېتتىن قېچىپ كېلىپ جۇڭگو زېمىنىدا تۇلتۇراق-لىشىپ قالغان ۋە 1943 - يىلى ئىسھاقبەگنىڭ تۇغقانلىرى ئۇلۇغچاتتىن سوۋېتكە قاچقاندا بىللە چىقىپ كەتكەنلەرمۇ بۇ ئەترەتكە قاتناشقان. مانا مۇشۇلار ئىچىدە تاغاي دېگەن بىر-سى خائىنلىق قىلىپ، پارتىزانلارغىمۇ ئۇقتۇرماستىن قېچىپ ئۆتۈپ گومىنداڭغا تەسلىم بولغان. ئۇ قېچىش ۋاقتىدا سو-ۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئىسھاقبەگ ئەترىتىنى تەربىيىلە-ۋاتقان كوماندىرىنىڭ چوڭ ئارغىماق ئېتىنى مىنىپ، بىر دا-نە ملتىق بىلەن ئۆزىنى قوغداپ قېچىپ كەتكەن. ھەمدە ئىسھاقبەگنىڭ قىرغىزىستاندىكى پائالىيىتىنى، يېقىندا تاش-قورغان ۋە قەشقەر تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپ كىرىدىغانلىقىنى پۇ-تۇنلەي ئاشكارىلاپ قويغان. يەنە ئۇ گومىنداڭغا: «ئىسھاقبەك، موللاتوۋ قاتارلىقلار بىز ئۇلۇغچاتقا بارغاندىن كېيىن 35 - تۈەندە تەربىيىلەنگەن كونا ئەسكەرلەرنى يىغىۋالساقلا قەش-قەرنى ئېلىشىمىز ھېچگەپ ئەمەس دەيدۇ» دېگەن مەلۇمات-نى يەتكۈزگەن. (35 - تۈەن — 1943 - يىلى گومىنداڭ قو-راللىنىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتكەن، بەزىلىرى قاماققا ئېلىنغان ئىدى) شۇنىڭ بىلەن ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان گومىنداڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە ھەربىي ۋە ساق-چىلارنى توپلاش بىلەن بىللە، گۇمانلىق ئادەملەرنى تۇتۇپ قولغا ئالغان. شۇ قاتاردا ئىسھاقبەگكە ئەسكەر بولغان 300 دىن كۆپ ئادەملەرنى تۇتقۇن قىلىپ، قارا شەھەرگە پالاپ، رىجىم ئاستىدا مەجبۇرى ئەمگەككە سالغان. (بۇلار 1946 - يى-لى 11 بىتىم ۋاقتىدا قويۇپ بېرىلگەن) شۇنىڭ بىلەن تا-

فاينىڭ ساتقىنلىقى سەۋەبىدىن ئىسھاقبەكنىڭ ئۇلۇغچاتتا قوزغىماقچى بولغان ھەرىكىتى ۋاقىتلىق توختىغان. 1944 ـ يىلى غۇلجا ۋە ئىلىق ئىلاردا ئىنقىلاب پارتلىغان بولۇپ، سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ئىنقىلابنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن ئىسھاقبەگنىڭ ئىككى ئەترىتىنى قىرغىزىستاندىن قازاقىستانغا يۆتكەپ كېلىپ غۇلجا چېگرىسىدىن كىرگۈزگەن. بۇ ئەترەتلەر ئۆزىگە يەرلىك خەلقلەرنى قوبۇل قىلىش بىلەن كۆپىيىپ، غۇلجا شەھىرىنى ئىشغال قىلغان ھەمدە ھەيرانباغ سۇقۇشىدا مۇلۇي قاتارلىق كىشىلەر قۇربان بولغاندىن كېيىن غەلىبە قىلغان.

غۇلجا شەھىرى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، ئېلىخان تۆرە قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن غۇلجا-خەلقى پۈتۈنلەي قوزغىلىپ، مىللىي قوشۇنغا قاتناشقان ۋە يېڭىدىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلار قوشۇنغا ئىسھاقبەك ئەترىتىدىكى كونا كوماندىرلار باشلىق بولۇپ تەربىيىلەنگەن.

مەسىلەن: ئىسھاقبەگ ئەترىتىدىن مەۋلانوپ، توغايبايوپ، موللاسابىروپ، مىگجىلقايوپلار پولك كوماندىرى بولغان. بۇلاردىن باشقا بىر قانچىسى مۇئاۋىن پولك كوماندىرى، ئىسكادىرون كوماندىرى، ئىزۋوت كوماندىرى بولغانلىقى سىرتىدا، سىياسىي قانۇن خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. بۇلار ئەلى ئەپەندى، كامىل ئەپەندى، زاكىر ئەپەندى، قۇربان ئېلىيوپ قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ساقچى ئورگانلىرىنى قۇرۇپ چىققان ۋە قىسقا مۇددەتلىك كۇرس ئېچىپ خادىملارنى تەربىيىلىگەن. 1944 ـ يىلى گومىنداڭ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنى بېسىقتۇرۇۋېتىش

ئۇچۇن غۇلجىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئىسھاقبەگ ئەترىتىدىن مەۋلانوپ، توفايىباپىيوپىلار ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن مۇكاپاتلانغانىدى. بۇ چاغدا ئىسھاقبەگنىڭ ئىلگىرىكى خىزمەتلىرى بىلەن غۇلجىدىكى خىزمەتلىرى قوشۇلۇپ ئالاھىدە مۇكاپاتلىنىش بىلەن بىللە، غۇلجىدىكى ۋاقىتلىق ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان چاغدا ئۇ مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانى بولغان. شۇ قاتاردا ئۇنىڭغا «گېنېرال لېيتنانت» دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن.

تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، جەنۇبىي شىنجاڭدىن باشلىنىدىغان ھەرىكەت شىمالىي شىنجاڭغا يۆتكىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرىكەت بىر يىل كېچىككەن.

1945 - يىلى 8 - ئايدا غۇلامخان تۆرە پامىردىكى تاجىكىستانغا قاراشلىق تۇرغاپ رايونىغا تەۋە توقتومۇش زاستاۋىدىن ئىككى يۈز ئاتلىق ئادەم بىلەن تاشقورغانغا قاراپ يولغا چىققان. ئۇ شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭنىڭ ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكىرىي سانىغا ئاساسەن ئادەم كۈچى ئاجرىتىپ، بۇلۇڭكۆلدىكى پەيچۇسوغا نارتايىپ باشچىلىقىدىكى بىر كىچىك ئەترەتنى ئەۋەتكەن. سۇباشتىكى پەيچۇسوغا ئەبەيدۇللا مەخسۇم باشچىلىقىدىكى بىر كىچىك ئەترەتنى ئەۋەتكەن. تاغارمادىكى ھەربىي پوستا قۇربانبەگ باشچىلىقىدىكى ئۆزبېك ئەترىتىنى ئەۋەتكەن. غۇلامخان تۆرە ئۆزى ئاساسىي كۈچ بىلەن سۇۋېتنىڭ ئاقچىلىنا دېگەن يېرىدىن بەرداش داۋان ئارقىلىق چېگرىدىن ئۆتۈپ، تاشقورغان ناھى-

يىسىگە ھۇجۇم قىلغان. بۇ سوقۇش يېرىم كېچىدە باشلىنىپ، بىر نەچچە سائەت داۋام قىلغان. نەتىجىدە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قورقۇپ قېچىپ كەتكەن. ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى خوتۇن، بالىلىرىنى ئېلىپ يەكەن ۋىلايىتى تەۋەسىگە قېچىپ كەتكەن. غۇلامخان تۆرە ئۇلارنى قوغلىمىغان، تاشقورغاننىڭ يۇقىرىسىدا ئافغانىستان، پاكىستان چېگرىسىنى ساقلاۋاتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تاشقورغاننىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پاكىستانغا ئۆتۈپ كەتكەن. تاغارمادىكى ھەربىي پوستلار ئۆزلىرى تۇرغان قورغاننى مۇداپىئە قىلىپ سوقۇشۇپ، ئاڭ سەھەرگە يېقىن تامنى تېشىپ چىقىپ، ئاتلىرىنى تاشلاپ پىيادە قاچقان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تۇتۇلغان، بەزىلىرى قېچىپ، يول تاپالماي قايتىپ كېلىپ تەسلىم بولغان. بۇلار كېيىن مىللىي ئىنقىلابقا قوشۇلۇپ ئەسكەر بولغان. سوپىشى، بولۇڭكۆلدىكى ئىككى جايدىمۇ گومىنداڭ گازارمىلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ ئاتلارنى تونۇپ، ئېھتىيات بىلەن قېچىشقا راسلىنىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن سوقۇش ئاۋازىنى ئاڭلاپلا يېڭىسارغا تىكىۋەتكەن. تاشقورغاندىكى بىرىنچى قېتىملىق سوقۇشۇش ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك بولغان. شۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە تاشقورغاندىن ئىبارەت بەش ـ ئالتە مىڭ نوپۇسى بار كىچىككىنە تارقاق ناھىيىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئەتراپقا ئاتلىق ئادەم ئەۋەتىپ، خەلقلەرنى يىغقان ۋە ئۇلارغا يىغىن ئېچىپ، نۇتۇق سۆزلىگەن. ئۇ خەلقلەرگە ئۆزىنىڭ غۇلجىدىكى ئېلىخان تۆرىنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. ھەمدە ئىسلام ئاچىدىغانلىقىنى، «ئازاد شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» نى قۇرىدىغانلىقىنى؛ بۇ جۇمھۇرى-

يەتتىنىڭ يولى پاكى ئاساسىي قانۇنى — قۇرئان بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان، شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ مال دۇنياسى ۋە ئىسسىق جېنىنى ئىسلام ئۈچۈن پىدا قىلىش تەشۋىق قىلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا تاشقورغان ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىللىگەن. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت باشلىقى ۋالىي دەپ ئاتالغان. چۈنكى ۋالىي دەپ ئاتاشنىڭ سەۋەبى، 1933 - يىلدىن 1937 - يىلغىچىلىك قەشقەردە ناھىيە باشلىقىنى ۋالىي دەپ ئاتىغانىدى. 1933 - يىلى خوتەنلىك ئەمىر پادىشاھلارمۇ، قەشقەردە ھەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى قۇرغان ساۋۇت داموللامۇ ئوخشاشلا ناھىيە باشلىقىنى ۋالى دەپ ئاتىغان.

تاشقورغان ناھىيىنىڭ ۋالىيسى — كارۋانشانىڭ ئىنىسى (تاجىك) ئاقيولبەگ، مۇئاۋىن ۋالىيسى (قىرغىز) غوجام كەلدى، كاتىپ (تاجىك) شەمشىدىن، مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى (تاجىك) گۈلجانبەگ، مۇئاۋىنى (قىرغىز) ئىمىنبەگ، ساقچى ئىدارىسى باشلىقى (قىرغىز) تاھىربەگ، مۇئاۋىن (تاجىك) ئېلىپشا بولغان. بۇنىڭدىن باشقا ئىدارە - جەمئىيەتلەرنىڭ ئاپپاراتلىرى تۈرغۈزۇلۇپ، باشلىقلىرى تاجىك، قىرغىزلاردىن بولغان. يەنە تاشقورغان چېگرا ساقلاش ھەربىي ئەترىتى تەشكىل قىلىنىپ، «تاشقورغان گارنىزونى» دەپ ئاتالغان. باشلىقى شىرىنبەگ بولغان. يەنە ناھىيىلىك مىللىي ئازادلىق تەشكىلاتىدىن ئىبارەت بىر سىياسىي قانۇن تەشكىلاتى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ئەسلىدىكى قانۇن - تۈزۈم، باج قاتارلىق تۈزۈملەرنى بىكار قىلىپ، قۇرئانغا ئاساسەن ئۆشرە - زاكات ئېلىشنى بەلگىلىگەن.

غۇلامخان تۆرە بارلىق پارتىزانلارنى يىغىپ، تەرتىپكە

سالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھەربىي ياردەمچىسى ئەبەيدۇللا مەخسۇم (مىرزا ياروۋ ئەبەيدۇللا) باشچىلىقىدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىشكە ماڭدۇرغان. شۇ ۋاقىتتا تاشقورغان ناھىيىسىگە قاراشلىق تويىلو بۇلۇڭ دېگەن جايدا (ھازىرقى ئاقسۇ ناھىيىسىگە قارايدۇ). گومىنداڭنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرىي كۆچى بولۇپ، تاشتۆمۈربېك باشچىلىقىدىكى بىر يىگىتتىن قوراللانغان گەترەت ئۇلارنى قوغلاپ سوقۇشقان بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەن. كېيىن ئەبەيدۇللا مەخسۇم ئۆزى مەسئۇل بولۇپ قوشۇنلارنى باشلاپ تويىلوبۇلۇڭدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان. نەتىجىدە گومىنداڭنىڭ بىر نەپەر ئەسكىرى ئۆلگەن. قالغانلىرى قېچىپ كەتكەن. ئارقىدىن ئەبەيدۇللا مەخسۇم تاشقورغانغا قاراشلىق چىلگومبەز دېگەن جايغا (ھازىر ئاقتۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق) ئورۇنلاشقان. شۇنىڭ بىلەن تاشقورغاندىن ۋە تويىلو بۇلۇڭدىن قاچقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ ئىلگىرى - ئاخىر يېڭىسارغا ئۆتۈپ كەتكەن. تاغدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قالمىغان. سەرىققول، قىزىلتاغ قاتارلىق يېزا - كەنتلەر مىللىي ئىنقىلابچىلارغا قالغان. ئەبەيدۇللا مەخسۇم چىلگومبەزگە كەلگەندىن كېيىن، شۇ يەردە غۇلامخان تۆرىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ توختىغان. شۇ جەرياندا ئۇ ئەتراپتىكى پۇقرالارنى يىغىپ ئۆزىگە جەلپ قىلغان ھەمدە تەشۋىقى - تەربىيە ئېلىپ بارغان. بۇ ۋاقىت 1945 - يىلى 8 - ئايلار ئىدى. قەشقەر ۋە يېڭىسارغا قېچىپ كەلگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىر جايغا توپلاشقاندىن كېيىن، «ئۇنداق سوقۇش بولدى، مۇنداق سوقۇش بولدى، تاغ ئوغرىلىرى ناھايىتى كۆپ،

قورالليرى خىل. بىز ئۇلار بىلەن كۈن - تۈن سوقۇشتۇق. تاغ ئوفىتسېرلىرىنىڭ مۇنچە ئادەمنى يوقاتتۇق» دەپ يالغان دوكلات قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆلگەن، يارىدار بولغان پارتىزانلار ناھايىتى ئاز ئىدى. كېيىن بۇ دوكلاتنىڭ يالغان ئىكەنلىكى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى قېچىپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىللاپ، ئارقىسىغا قايتۇرۇپ، تاغقا بېرىپ سوقۇشۇشقا بۇيرۇغان. شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى يېڭىسارىدىن تاشقورغانغا بارىدىغان چوڭ يولنى بويلاپ تاغ ئىچىگىرىدىكى ئېگىز يار دېگەن كەنتكە ئالدىنقى سەپ فرونتىنى قۇرغان، ئالدىنقى سەپ فرونتى ئېگىز ياردىن بىر كۈنلۈك يىراق كېلىدىغان ئاقتالا دېگەن ئىككى جىلغىنىڭ ئارىسىغا قۇرغان. بۇ جاينىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاغلار بۇلۇتلاردىن ئېشىپ تۇرىدىغان ئېگىز تاغلار بولۇپ، بۇ جايدىكى چىغىر يول بەكمۇ تار بولغانلىقتىن بىر ئاتلىق ئادەم ئاران لا ماڭالايتتى.

مانا مۇشۇ ۋاقىتتا يۇرتىمىز قىزىلتاغ سوقۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قالدى. بۇ ئىككى قوشۇننىڭ ئارىلىقى ئاتلىق ئىككى كۈنلۈك يول ئىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ تەرەپتىن كىگىز، قوي، قوتاز ۋە ئوتۇن توشۇش ئۈچۈن تۆگە دەپ ئالۋاڭ كەلدى. شۇ قاتاردا يۇرت ئاقساقاللىرى، مەھەللە ئاقساقاللىرى ۋە بوجاڭ، جەجاڭلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋېلىپ، خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقلارنى يىغىۋېلىشقا مەجبۇرلىدى. ئەسكەر چىقىرىپ خەلقلەرنى ئۇرۇپ - تىللاپ خارلىدى. ئۆزۈن ئۆتمەي مىللىي ئىنقىلابچىلار تەرىپىدىن بىز ئىسلام ئاچىمىز، خەلقنى

ئازاد قىلىمىز، ئۇرۇپ - تىللىمايمىز، مۇسۇلمانلار بىزگە، كېلىپ قوشۇلۇڭلار، دەپ تەشۋىق قىلدى ۋە خۇپىيانە ئادەم ئەۋەتىپ بىزنى چاقىرتتى. شۇڭا مەن (ھاكىم شېرىپ) ئوسمان قىرباش دېگەن تۇغقۇنۇم بىلەن بىللە مىللىي ئىنقىلابچىلار تۇرغان چىلگومبەزگە بېرىپ، ئەبەيدۇللا مەخسۇم بىلەن كۆرۈشتۇم. بۇ ۋاقىتدا تېخى يەرلىك خەلقلەر مىللىي ئىنقىلابچىلارنى ئانچە چۈشىنىپ كېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ جايغا كېلەلمىگەنىدى. كېيىن شۇ يەرگە كېلىپ توپلانغان بىر قانچە ئادەمنى جەم قىلىپ، بىزگە تەشۋىق قىلدى ھەمدە قۇرئان بىلەن قەسەم قىلدى. ئۇ يەردە بار ئادەملەر ۋە مىللىي ئىنقىلابچىلارغا ئەسكەر بولۇپ قورال تۇتقانلار مېنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ماڭا ئىشىنىپ خىزمەتكە قويدى. مەن يىراق - يېقىندىكى يۇرت ئاقساقاللىرىغا بۇ جايدىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى تونۇشتۇرۇپ خەت يېزىپ چاقىرتتىم. شۇنىڭ بىلەن ھەر جايلاردىن ئادەم كېلىپ مىللىي ئىنقىلابچىلار بىلەن كۆرۈشتى ھەمدە مىللىي ئىنقىلابچىلارنى كىگىز ئۆي، قوي، سۈت قېتىقلار بىلەن تەمىنلىدى. مەن ئەبەيدۇللا مەخسۇمنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئەسكەر يىغدىم. شۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە ئالدىراشلىق بىلەن تاشقورغاندىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، چىگرادىن ئۆتكىنىگە 15 كۈن بولغاندا، بىز تۇرغان جاي چىلگومبەزگە يېتىپ كەلدى. 1945 - يىلى چىلگومبەز تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ قوماندانلىق شتاب مەركىزى بولۇپ قالدى. ئادەملەر كۆپىيىپ، كۆپلىگەن كىگىز ئۆيلەر تىكىلدى. غۇلامخان تۆرە باشچىلىقىدىكى مىللىي ئىنقىلابچىلار قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق شتابىدىكى ئاساسلىق ئادەملەر

نىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق ئىدى؛ ئومۇمىي ئىشلارنى غۇلامخان تۆرە مەسئۇل بولۇپ، ھەربىي ئىشلار بويىچە ياردەمچىسى ئەبەيدۇللا مەخسۇم. بۇنىڭ ياردەمچىسى نىكولاي ۋىلازىنوف. مالىيە ئىشلار ياردەمچىسى ۋە باش مەسلىھەتچىسى قاراخوجايوف، پەيزۇللاخان. ناچالنىك شتاپ ئىسرائىلىيوف. رازۋېتكا ياردەمچىسى سالىموف تاشاخۇن، مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى ئابدۇل مېجىت. تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى تۇرغانوۋ مۇپتىئاخۇن ئىدى. بۇلارنىڭ قول ئاستىدا كاتىپ ۋە باشقا خادىملار بولۇپ، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنى يۇقىرىقىلار باشقۇرغانىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە سىياسىي قانۇن، مەدەنىي مائارىپ، مالىيە، سودا قاتارلىق ساھەلەردە ئىشلەيدىغان ئادەملەرمۇ بولۇپ، ئۇلار قەشقەر ئىشغال قىلىنسا ھۆكۈمەت تەشكىللەيدىغانلار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە كارۋانشاھنى بىزلەرگە تونۇشتۇرۇپ: « بۇ ئادەم تاجىكلار ئىچىدە ئابرويلۇق. شىڭ شىسەي ۋاقتىدا تاشقورغانغا مۇئاۋىن ھاكىم بولغان. ئۇ غۇلجىدىكى ئەلىخان تۆرە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئەت رىياسىتى ئەزاسى ھەم جەنۇبىي ۋەكىلى » دەپ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ يۇقىرى مەمۇرىي رەھبەرلىكى بارلىققا كەلدى. ئەمەلىيەتتە بارلىق خىزمەتلەرنى غۇلامخان تۆرە ئۆزى ئىشلىدى.

شۇ ۋاقىتتا مەن توپلىغان 50 نەپەر ئەسكەرگە قورال-ياراق بەرمەي، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى باشقا ئەترەتلەرگە تارقىتىۋەتتى. قالغانلارنى بىر ئەترەت قىلىپ تەشكىللەپ ئۇلارغا ئاللە نەپەر ئۆزبېكلەرنى قوشۇپ، بۇنىڭغا ئەرگەشخوجايوپ دېگەن ئۆزبېكنى باشلىق قىلدى. مەن

سېرىققولىدىن كەلگەن قىرغىزلار ئەترىتىگە باشلىق بول-دۇم. بىز ئۇرۇش تەييارلىقىمىزنى پۈتتۈرۈپ، سوقۇشماقچى بولدۇق. شۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە گومىنداڭلارغا قارىتا بىر پارچە خەت يازدى. ھازىر ئېسىمدە قېلىشىچە بۇ خەتتە: «قەشقەردىكى گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىيلىرىگە: بىز سىلەر-گە قارشى ئىنقىلاب قوزغىدۇق. سىلەر قورال تاپشۇرۇپ تەس-لىم بولساڭلار ئامان قالىسىلەر. تەسلىم بولمىساڭلار ھەممىڭ-لارنى يوقىتىمىز» دېيىلگەن. بۇ خەتنىڭ ئاخىرىدا يەنە، ئۇلتۇماتۇم تاپشۇرغان تەرەپ تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي رەھبەرلىرىنىڭ ئىسمى يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا: «ئازاد شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبتا ھەربىي كەت قىلىۋاتقان ئەسكەر قوماندانى گېنېرال، مايور غۇلامخان تۆرە؛ ئازاد شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھۆكۈمەت رەئىسى ئەلىخان تۆرەنىڭ ۋەكىلى كارۋانشاھ بەگ ......» دېگەن ئىسىملار يېزىلغان. خەتنىڭ ئاخىرىغا قوماندان-لىق شتابىنىڭ ئاي، يۇلتۇز بەلگىلىك تامغىسى بېسىلغان. بەزىلەر مۆھۈر باسقان، بەزىلەر قول قويغان. بۇ خەتنى گومىنداڭغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى ماڭا تاپشۇرغانىدى. مەن بۇنى بىر ئادەم ئارقىلىق گومىنداڭغا يەتكۈزۈپ بەردىم. (بۇ خەتنىڭ تولۇق مەزمۇنى ھازىر ئېسىمدە يوق. بۇ خەت قەش-قەر ھەربىي رايونىنىڭ گومىنداڭدىن تاپشۇرۇپ ئالغان تا-رىخىي ھۆججەتلەرنى ساقلاش ئارخىپىدا ھازىرمۇ بولۇشى مۇمكىن).

شۇ ۋاقىتتا ئەبەيدۇللا مەخسۇم باشچىلىقىدا ئىككى ئىسكادرون ئەسكەر سوقۇشقا ماڭدۇق. يەنە شتاب خىزمەت-چىلىرى، تەشۋىقاتچىلار، مالىيە، ترانسپورت، رازۋېتچىكلار،

مەسلىھەتچى، يەرلىك ئاقساقاللار بولۇپ، ئۇلارمۇ بىز بىلەن بىللە بولدى. بىز يولغا چىقىش ئالدىدا غۇلامخان تۆرە نۇتۇق سۆزلەپ: «ئىسلام ئەسكەرلىرى سوقۇشتا ھەرگىز ئارقاڭلارغا قاچماڭلار. خۇدا يولىدا غازاد قىلىڭلار. ئوق ئالدىڭلاردىن تەگسۇن، ئارقاڭلاردىن تەگمىسۇن، قېچىپ ئارقىسىدىن ئوق تېگىپ ئۆلگەننى قىيامەت كۈنى پەيغەمبەر شاپائەت قىلمايدۇ. دەۋزەققا كىرىسىلەر. ھەرگىز قاچماڭلار. مۇسۇلمان ئادەم دىن ئۇچۇن غازات قىلغاندا ئۆلۈمدىن قورقمايدۇ. شېھىت بولساڭلار ئۇ دۇنيادا بېھىشتە بولىسىلەر. ئۆلمەي قالغانلار غازى بولىسىلەر......» دېدى. ئارقىدىنلا بىزنى يېڭىسارنى ئىشغال قىلىشقا بۇيرۇق بېرىپ ماڭغۇزدى. ئۆزى مېنى يېڭىساردا قارشى ئېلىڭلار دېدى.

بۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيە قىزىلتاغ رايونىنىڭ ئاقتالا دېگەن جايىدا ئالدىنقى ئىستىھكامنى قۇرۇپ، كەڭغول، چۇمبۇس ئىچىدىكى ئىككى تار جايغا ئاكوب قېزىپ، تاشلارنى تىزىپ مۇداپىئەلەنگەنىدى. ئاقتالادىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئۈچ ئورۇندا بولۇپ، گومىنداڭ تۈەنجاڭى ئالدىنقى سەپتىن ئىككى كىلومېتىر كېيىنرەك ئىدى. بۇ جاي مېنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم بولغاچقا، يەر شارائىتى ماڭا بەش قولدەك تونۇش ئىدى. شۇڭا مەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تۇرۇۋاتقان جايغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقىلاشتىم ھەمدە ئۇلارنىڭ ئادەم سانى، قورال - ياراق تۈرلىرى، ئورۇنلىشىش جەھەتتىن ئەھۋال ئىگىلەپ يىزقىرىغا مەلۇم قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىز چىلىگۇمبەزدىن بىر سوتكا مېڭىپ يېرىم كېچىدە ئاقتالاغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ چاغدا ئەبەيدۇللا مەخسۇم بار-

لىق كوماندىرلارنى يىغىپ، ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى
ئۇقتۇردى. مېنىڭ ۋەزىپەم بىر ئىنژۋوتنى باشلاپ
مېڭىپ دۈشمەن ئىستېھكامىغا تۇيدۇرماستىن ئۇلارنىڭ ئارقى-
سىغا ئۆتۈپ، ئۈچ بۆلەك دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلۇ-
شۇپ، ئۈچ تەرەپنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈش ئىدى. مېنىڭ ۋە-
زىپەم ئېغىر بولغاچقا، ئەبەيدۇللا مەخسۇمغا ھېچقايسىمىز-
نىڭ سوقۇش كۆرمىگەنلىكىنى، تەجرىبىمىزنىڭ كەملىكىنى،
شۇڭا بىرەر ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە ئادەم قوشۇپ بېرىشنى
ئىلتىماس قىلدىم. ئەبەيدۇللا مەخسۇم بىزگە ساپا يوف دې-
گەن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ بەردى. شۇ ۋاقىتتا مەن
ئۇ ئادەم بىلەن قول تۇتۇشۇپ كۆرۈشكەن بولساممۇ ئەمما
قاراڭغۇ تۈن كېچە بولغاچقا ئۇنىڭ رەڭگى - روھى، تەقى
تۇرقىنى كۆرەلمىدىم. شۇنداق قىلىپ بىز يىگىرمە نەچچە
ئادەم كېچىدە يولغا چىقتۇق. باشقىلار بۇ يەرلىك
بولمىغاچقا يەر شارائىتىنى بىلمەيتتى. شۇڭا مەن يول باش-
لاپ ماڭدىم. مېڭىش ئۇسۇلىمىز بىر - بىرىمىزنىڭ
ئارقىسىدىن يېقىن مېڭىش، ئالدىدىكى ئادەم ماڭسا ھەم-
مىسى مېڭىش، توختىغاندا ھەممىسى توختاش. ياتسا ھەممى-
سى يېتىش، گەپ - سۆز بولسا ئالدىن ئارقىغىچە قۇلاققا
پىچىرلاش بولدى. جىلغا ئىچىدە مېڭىشقا بولمىغاچقا، ئېقىن
سۇنى بويلاپ، قورام تاشلار ئارىسىدا ماڭدۇق. شۇ كۈنى
كېچە بەكمۇ قاراڭغۇ بولغاچقا ئاسماندىكى ئاي ۋە يۇلتۇزلار-
نى كۆرگىلى بولمايتتى. مەن يول باشلاپ كېتىپ بېرىپ
تۇيۇقسىزلا ياردىن چۈشۈپ كەتتىم. تاشلاردىن شاراقلاپ
ئاۋاز چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن دۈشمەنلەر بۇ جايغا بىر
پاي ئوق ئاتتى. بىز مىدىرلىماي جىم يېتىۋالدۇق. دۈشمەن-

لەر بۇ جايغا تەكشۈرۈپ كەلمىگەندىن كېيىن، بىز يەنە ئالغا ئىلگىرىلەپ، دۈشمەن پوست تۇرغان ئاكوپ بار جايغا كەلدۇق. ئەمدى ئالدىغا مېڭىپ ناھايىتى خەتەرلىك ھەم جىددىي پەيت بولۇپ، سەل - پەل شەپە ئاڭلىنىپ قالسىلا دۈشمەن سېزىپ قالاتتى. ئاخىرى سۈنىڭ ئېقىنى بىلەن يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ، سۇ كېچىپ مېڭىشتىن باشقا ئامال قالمىدى. شۇڭا بىزمۇ كىيىم - كېچەكلىرىمىز بىلەن سۇغا كىرىپ ئېقىن بىلەن ماڭدۇق. ئېقىن ئىچى قورام تاشلىق، ئېگىز - پەس بولغاچقا قاراڭغۇدا پات - پاتلا يىقىلىپمۇ تۇردۇق. تاغ سۈيى تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ، شارقىراپ شاۋقۇنلۇق ئاققانلىقى ئۈچۈن ئادەم ماڭغاننىڭ ۋە يىقىلغاننىڭ شەپىسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. شۇڭا دۈشمەنمۇ بىزنىڭ ماڭغانلىقىمىزنى پەرق ئېتەلمىدى. ئېقىۋاتقان سۈنىڭ چوڭقۇر جايلىرى بېلىمىزگىچە چىقتى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى دۈشمەننىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتتۇق. دۈشمەن شتابىغا كىرىپ تۇەنجاڭنى بوغۇزلىماقچى بولغان بەش نەپەر ئۆزبەكنى باشلاپ دۈشمەن قورغانىغا يېقىن بارساق تاڭ يورۇپ قېلىپ، ۋەزىپىنى ئورۇنلاشقا مۇمكىن بولماي قالدى. مۇھىمى ئۈچ تەرەپتىكى دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرەلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ئۇ جايدا يىقىلغان تاغنىڭ قورام تاشلىرى ئارىسىغا كىرىپ يوشۇرۇنۇپ، دۈشمەننىڭ ھەرىكىتىنى كۆزەتتۇق. لېكىن دۈشمەن بىزنى سېزىپ قېلىپ، ھەر تەرەپتىن ئوق چىقاردى. دەل شۇ ۋاقىتتا بىز تەرەپتىن كېلىدىغان ئىككى، ئۈچ بۆلەك قوشۇنلىرىمىزنىڭ ۋە بىزنىڭ ھۇجۇم باشلايدىغان ۋاقتىمىزمۇ توشقانلىقى ئۈچۈن بىزمۇ ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ئۇ-

مۇمىي ھۇجۇم رەسمىي باشلاندى. دۈشمەننىڭ ئارقا سەپ قىسىملىرى ئاقتالا ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن جىددىي ھەرىكەت قىلدى. لېكىن بىز يول بەرمىدۇق. قايتا - قايتا ھەرىكەت قىلىپمۇ ئۆتەلمىدى. بۇ ۋاقىتتا ئاقتالادىكى دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ قورشاۋغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلىپ، ئاخىرى جان تالىشىش ۋاقتىدا ئاتىلىق قېچىپ ئۆتەكچى بولدى. ئالدىدا قاچقان بىر قىسىملىرى ئۆتۈۋېلىپمۇ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا ئوق تېگىپ ئۆلگەن ئادەم ۋە ئاتلار، بولۇپمۇ ئوق ئازابىغا چىدىماي سەكرىشىپ، كىشنىشىۋاتقان ئاتلارنى كۆرگەندىن كېيىن، ئارقىدىن كەلگەنلەرنىڭ ئاتلىرى ئۈركۈپ زادىلا ئۆتەلمەي توختاپ قالدى. بىز بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاتلىقلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدۇق. سوقۇش قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تاماملاندى. ئەڭ ئالدىنقى ئىستىھكامنى بىز رەسمىي ئىگىلىدۇق. ئارقىدىنلا دۈشمەننىڭ تۈەنجاڭى ئورۇنلاشقان ئاقتېرەك كەنتىگە بىزمۇ دەرھاللا ھۇجۇم باشلىدۇق. سوقۇش ناھايىتى جىددىي، كەسكىن ۋە شىددەتلىك بولدى. چۈشتىن كېيىنرەك دۈشمەننىڭ ئوت كۈچى پارغانچە كۈچىيىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا دۈشمەننىڭ ئىككىنچى سەپتىكى كۈچلىرىمۇ ياردەمگە كەلگەن ئىكەن. بۇنداق شارائىتتا بىز بىر قەدەم ئىلگىرىلەش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتاكى ياتقان جايىمىزدىن بېشىمىزنى كۆتۈرەلمىدۇق. بىز تەرەپتىن 120 مىللىمېتىرلىق مىناميوت بىلەن دۈشمەننى ئوققا تۇتتى. ناماز شامدىن كېيىن دۈشمەنلەر قېچىپ كەتتى. شۇ كېچىسى ھەممىمىز ئاكوپتا ياتقان جايىمىزدا ئۇخلاپ، تاڭ ئاتقاندا جەم بولدۇق. ئۆلگەن دۈشمەندىن يىغىۋېلىنغان مىلتىق

يوز تالدىن ئارتۇق بولۇپ، يەنە ئىككى پىلموت. بىر نەچـ
چە تاپانچا ۋە باشقا نەرسىلەرمۇ بار ئىدى. تاپانچا تۇت-
قان دۈشمەنلەرنى بىز باھلىقكەن دەپ ھېسابلىدۇق. بىز تە-
رەپتىن ئون ئالتە ئادەم ئۆلدى. يىگىرمىدەك ئادەم يارىدار
بولدى. شۇ كۈنى كەچتە ئەبەيدۇللا مەخسۇم گومىنداڭنىڭ
تۆەنجاڭى ياتقان ئۆيگە بىزنى يېغىپ يىغىن ئاچتى ھەم
ئاقتالا سوقۇشى ئەھۋالىدىن خۇلاسە چىقاردى. مېنىڭ ئىز-
ۋۇتوم بىرىنچى بولۇپ تەقدىرلەندى. كوماندىر ساپايـوۋ
ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن مەن ئىزۋوت كوماندىرى بولدۇم. سۇل-
تانبېك مۇئاۋىن كوماندىر بولدى. مېنى بىرىنچى دەرىجىلىك
خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ماختاشتى. قاراغۇ چۆشكەندىن كې-
يىن بىز يېڭىسارغا قاراپ ماڭدۇق. تاڭ ئاتقاندا ئىگىز
يار كەنتىنىڭ بېشىدىكى كەڭ سايلىققا كەلگىنىمىزدە، بىز-
گە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كېلىۋاتقان دۈشمەن قوشۇنلىرى بىلەن
ئۇچراشتۇق. شۇ كۈنى قەشقەر سىلىڭبۇسى بارلىق كۈچى بى-
لەن بىزگە ھۇجۇم قىلدى. كەچكىچە سوقۇشتۇق. نامازشام-
دىن كېيىن بىز ئىگىز يار كەنتىگە يېپىپ كىردۇق. دۈش-
مەن قوشۇنلىرى يېڭىسارغا قېچىپ كەتتى. بىز ئەتىسى بىر
كۈن ئىگىز ياردا تۇردۇق. گومىنداڭ قوماندانلىق ھىتابى
قىلغان شاكۇچوڭنىڭ ھويلىسىدا ئەبەيدۇللا مەخسۇم خەلققە
يىغىن ئاچتى. يىغىندا ئاۋۋال ئەبەيدۇللا مەخسۇم، ئاندىن
ئىسكادىرون كوماندىرى قۇربانبەك سۆزلىدى. بەرلىكتىن
مەن سۆزلىدىم. ھەممىمىزنىڭ سۆزى ئاساسەن بىزنىڭ مەق-
سىتىمىزنى خەلققە چۈشەندۈرۈش ۋە بارلىق ئەركىشلەر
ئەسكەرلىككە قوشۇلۇشنى چاقىرىق قىلىش مەزمۇنىدا بولدى.
شۇ يىغىندىلا بىر نەچچە ياشلار پىدائىي بولۇپ بىزگە قوشۇل-

ھى. يۇرت كاتتىلىرىدىن ھاگرىچوك پىدائىي بولۇپ قوشۇل-
دى. بۇنىڭ بىلەن ئۆلگەن، يارىدار بولغانلارنىڭ سانى تو-
لۇقلىنىپ، يەنىلا ئىككى ئىسكادىرون بولۇپ تەشكىللەندۇق.
بىرىنچى ئىسكادىرون ئاساسان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەر-
دىن بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى قازاقىستان ۋە
ئۆزبەكىستاندىن كەلگەنلەر ئىدى. يەنە بىر قىسمى تاشقور-
غاندىكى يەرلىك ئاھالە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تىجا-
رەتچىلەر ـ ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا تەبىقىدىكىلەرمۇ بولغان.
بۇ ئىسكادىروننىڭ باشلىقى تاشكەنتلىك ئىبراھىمۇۋ ئاتاخان،
مۇئاۋىنى ئالمۇتالىق ئارزىيېۋ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كوماندىر
ئىنژۋوتلىرى سوۋېتلىك ئۇيغۇرلار ئىدى. ئىككىنچى ئىسكا-
دىرون ئاساسەن سوۋېت ئۆزبەكلىرى بولۇپ، ئىسكادىرون كو-
ماندىرى كەبىرباييۇۋ قۇربانبەك، مۇئاۋىنى تاشقورغانلىق
قىرغىز ئوبولقاسىمبەك، ئىنژۋوت كوماندىرى سىراژ قادابايى،
ھاكىمبەك ۋە سۇلتانبەكلەر ئىدى. بۇلاردىن باشقا شتابنىڭ
قارمىقىدا ھەركەسىپكە مەسئۇل خادىملارمۇ بار ئىدى. بىز
قوشۇنلارنى رەتكە سالغاندىن كېيىن يېڭىسارغا قاراپ يول-
غا چىقماقچى بولدۇق، يېڭىسارغا مېڭىشتا ئالدى بىلەن جا-
زالانغان ئابدىمەلىك ① ئەترىتى يولغا چىقتى. ئۇنىڭ
ئارقىسىدىن مەن (ھاكىم شېرىپ) يولغا چىقماقچى بولدۇم.
ئابدىمەلىك يولغا چىقىش ئالدىدا مېنىڭ قولۇمنى تۇتۇپ
تۇرۇپ: «مەن بۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئۇقمايمەن.

① ئېگىز يارسو قۇشىدا ۋەزىيەتنى ئادا قىلالمىغان ھەم بىر قېتىم كېچىكىپ
كەلگەن ئىنژۋوت كوماندىرى ئابدىمەلىك توسمالىۋۇ، تەبىيىدۇللا دەمخۇم تەر-
پىدىن جازالانغان ئىدى. بۇ جازا يېڭىسار ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن
تۈگەيدىغان بولغان ـ تەھرىردىن

ئارقامدىنلا سىز ماڭا يېتىشىپ بېرىڭ بىللە ماڭايلى، مەن ئاستاراق مېڭىپ تۇراي...» دەپ، يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغ ئەل ياتقۇدىن ئاشقان ۋاقىت بولۇپ، ھاۋا تۇتۇق ھەم قاراڭغۇ ئىدى. لېكىن مەن ئېنتىزام بويىچە ئەسكەرلىرىم بىلەن تەييارلىنىپ، يېڭىسارغا ماڭىدىغان يولدا بۆيرۈك كۈتۈپ تۇردۇم. تۈن تەڭ بولغىچە يولغا چىقمىشقا بۆيرۈك كەلمىدى. تاڭ سەھەرگە يېقىن ئابدىمەلىك كەتكەن تەرەپ‍تىن ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى. ئوق ئاۋازى بارغانچە يېقىنلىشىپ، ئاستا - ئاستا تاڭ يورىدى. بۇ ۋاقىتتا ئابدىمەلىك ئەسكەرلىرى بىر - بىرلەپ قېچىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلاردىن 11 نەپەر ئادەم بىز تۇرۇۋاتقان جايغا كېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئەڭ ئاخىرىدا بىرسىنىڭ ئېتى ھېرىپ قېلىپ بۇلارغا يېتىشەلمەپتۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قىلىچ كۆتۈرۈۋالغان ئوچ، تۆت ئاتلىق ئادەم قوغلاپ كېلىۋېتىپتۇ. بىز ئۇلارنى دەرھال تونىيالمىدۇق. ئۇلار ئاستا - ئاستا يېقىنلاشتى. قارىساق ئالدىدىكى ئېتى ھېرىپ‌قالغان بىر نەپەر ئەسكەر بىزنىڭ ئادىمىمىز ئىكەن. قىلىچ كۆتۈرۈۋېلىپ ئۇنى قوغلاپ كېلىۋاتقانلار گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئىكەن. بۇلار قاچقان ئەسكىرىمىزنى مىلتىق بىلەن ئاتماستىن قىلىچ بىلەن چاناپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قوغلاپ ماڭغانىكەن. بۇلارغا بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز ئوق ئېتىشىدى ئىككىسى يىقىلدى. قايتىپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ مەلۇماتىچە، ئابدىمەلىك ئىززۇتنىڭ مەغلۇب بولۇش ئەھۋالى مۇنداق بولغانىكەن. ئابدىمەلىك ئىززۇتى ئىككى ياردىن مېڭىپ، سۆگەت كەنتىگە بېرىپ مىنىڭ (ھاكىم شېرىپنىڭ) يېتىپ كېلىشىمنى كۈتۈپ تۇرۇپ‍تۇ. مەن بارمىغاچقا كېچىدە ئەھۋال ئىگىلەش ئۈچۈن بە-

زى ئۆيلەرگە كىرىپ سۆھبەتلىشىپتۇ. ھەم ئۇلارغا ئات بىرىۋېتىپ، ئۆز ئۆيىدە بىر كېچە قونۇپ، ئەتىسى ئۆزى باشلاپ بىر يەرگىچە ئۇزىتىپ قويۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر نەپەر مۇئەللىم بولۇپ، ئۇ ئەسلى ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئىنسپېكتورى ئىكەن. ئۇ «مەن سىلەرگە بىر ئەكىلىپ بېرەي» دەپ ئىپتىنى چاپتۇرۇپ مېڭىپ، ھازىرقى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ خانكۆۋرۈك دېگەن جايىدىكى گومىنداڭ ئىستىھكامىغا خەۋەر قىلىپتۇ. ئەسلىدە ئۇ جايدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىمۇ بىز بىلەن سوقۇشقا تەييارلىنىپ تۇرغانىكەن. ئۇلار بۇ ئىنسپېكتورنىڭ ياردىمى بىلەن تۇيۇقسىز ئابدىمەلىك ئىمزۋوتنى قورشىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئاتلىرىنى باغلاپ قويۇپ ئۇخلاپ ياتقان ئابدىمەلىك ئويغىنىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ بىر قانچە مىڭ كىشىلىك ئەسكەرگە تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن بولماپتۇ. ئاخىرىدا ئابدىمەلىك ۋە يىگىرمە نەچچە نەپەر ئەسكەرلەرمۇ ھاياتىدىن ئايرىلىپتۇ. تاڭ ئاتقاندا بىز تۇرغان جايغا يېتىپ كەلگەن ئۇنىڭ بىر نەپەر ئادەملا ئۆز ھاياتىنى قوغداپ قاپتۇ.

شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىشىمىزچە، قەشقەر سىلىگبۈسى ياڭزىخۇيىنى ئالدىنقى سەپ سوقۇش قوماندانى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. ئۇ يولغا چىقىشتىن بۇرۇن قەشقەردىكى ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا بېرىلگەن زىياپەتتە سۆزگە چىقىپ: «مەن تاغدىكى باسمىچىلارنى يوقىتىپ، تاشقورغاننى ئىگىلەيمەن. باسمىچىلارنى، چوقۇم پۈتۈنلەي يوقىتىمەن!» دەپ قەسەم ئىچىپ يولغا چىققان ئىكەن. ئۇ يېڭىسارغا يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭ سوقۇشقا چىققان. شۇ كۈندىكى سوقۇش تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي باشلانغاندىن تارتىپ بولۇپ كېلىۋاتقان بار-

لىق سوقۇشتىن ئېغىر بولۇپ ئۆتتى. چۈنكى مىللىي ئىنقى-
لابچىلار قەشقەردىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسلىق
كۈچى بىلەن تۇنجى قېتىم يۈز كۆرۈشتى. سوقۇش باشلىنىپ
بىر - ئىككى سائەت قالمايلا ئۇلار بىزنىڭ سوقۇشۇۋاتقان
ئىككى ئىسكادرونىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىۋېلىپ، ئالاقى-
مىزنى ئۈزۈۋەتتى. شۇ كۈنى مەن ئېگىز يار كەنتىنىڭ ئا-
يىغىدىكى ژۇروگمازار تېغىدا ئىدىم. بىز شۇ تاغنىڭ ئۈس-
تىدە تۇرۇپ، يېڭىسار تەرەپتىن چىققان دۈشمەننى پەقەتلا
ئالدىغا ماڭغۇزمىدۇق. دۈشمەنلەر بۇ ئىستراتېگىيىسى مۇھىم
بولغان تاغنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم
قىلدى. بىر نەچچە قېتىملىق ھۇجۇمنى چېكىندۈردۇق. ئوق-
لىرىمىز ئازلا قالدى. شۇڭا مەن ئىمزۋوتۇمدىكى ئالتە نە-
پەر مەرگەندىن باشقىلارغا ئوق ئاتقۇزمىدىم. بۇلار داڭلىق
مەرگەنلەردىن بولۇپ، ئاتقان ئوقلىرى پەقەتلا زايا كەت-
مەيتتى. كۈن پېشىن ۋاقتى بولغاندا دۈشمەنلەر بىزدىن
تاغنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن جىددىي ھەرىكەت
قىلىپ، شىددەتلىك جەڭ باشلىدى ۋە بىزنى يېرىم قورشاۋ-
غا ئېلىۋالدى. شتاب بىزنىڭ ئىمزۋوتنىڭ خەتەرلىك ئەھ-
ۋالدا قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تاغنى تاش-
لاپ بېرىپ، چېكىنىشىمىزگە بۇيرۇق بەردى. بىز چېكىنىپ
بولماي تۇرۇپلا دۈشمەنلەر تاغ ئۈستىگە بايرىقىنى قاداپ
بولدى. بىز شتابقا كەلسەك ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر ئى-
كەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوڭ تەرىپىمىزدە سوقۇشۇۋاتقان بى-
رىنچى ئىسكادرونىمىز بىلەن ئالاقىمىز ئۈزۈلۈپ قاپتۇ.
قارىساق بىرىنچى ئىسكادرونىمىز تۇرغان تەرەپتە گومىنداڭ-
نىڭ قىزىل بايرىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىككىنچى-

چى ئىسكادروننىڭ بىرىنچى ئىزۋوتىنى تاغ تەرەپتىن ئالاقە يولىنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەن ئىكەن. گومىنداڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۇلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىپ قوغلاپتۇ ھەم يەكەن تەرەپتىكى سايلىققا ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ قانداق بولغانلىقى بىزگە نامەلۇم.

چوڭ مىنامۇتلار ئىسكادروندا بولۇپ، بىزدە بىر نەچچە پىلىموتلا قالغانىدى. ھەتتاكى شتاب كادىرلىرىنىڭ ئاتلىرىمۇ بىرىنچى ئىسكادرون بىلەن بىر جايدا بولغاچقا، شتاب كادىرلىرى پىيادە قالغانىكەن. بۇ ۋاقىتتىكى دۈشمەننىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ئۇلار ژۇرۇقباشمازار تاغىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، بىر سائەتكە قالمايلا ئاسمانغا قىزىل - كۆك راكېتا ئېتىپ، ھۇجۇم قىلىش بەلگىسىنى كۆرسىتىپ، ئوڭ - سول تەرەپتىن بىراقلا بىزگە ھۇجۇم قىلدى. بىز چېكىنىپ ساي تەرەپتىكى قاتار توگمەن بار ئۆستەڭ بويىدىكى تېرەكلىككە مۇداپىئەلەندۇق. سول تەرەپتىكى قاراباشتاغ مازاردىن دۈشمەنلەر ئات چاپتۇرۇپ كېلىشتى. بىز بارلىق قوراللارنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارغا قارىتا ئوق ياغدۇردۇق. بىر نەچچە ئاتقا ئوق تېگىپ، ئەسكەرلەر يېقىلدى. (ئەمما ئاتتىن يېقىلغانلارنىڭ ئۆلگەن - ئۆلمىگەنلىكى بىزگە نامەلۇم) ئاتلار ئۈركۈپ ئارقىسىغا بۇرۇلغانچە قېچىپ كېتىشتى. تۇيۇقسىز زەربىگە ئۇچرىغان دۈشمەنلەر ئارقىسىغا چېكىنىپ، بىزگە قارشى ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. ناماز ئەسىر ۋاقتىدا ئىككى سائەتچە جىمجىتلىق بولدى. ئېھتىمال بۇ ۋاقىتتا دۈشمەنلەر ئالاقىلاشقان بولۇشى مۇمكىن. كېيىن يەنە ھەر تەرەپتىن بىزگە ئوق چىقاردى، يېڭىسار چوگيۇلى تەرىپىدىن كارناي ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ، ھەممە تەرەپتىن كارناي

ئاۋازى چىقىپ، پىيادە ئەسكەرلەر ھۇجۇم قىلدى. سايىنىڭ ھەممە يېرى ئادەملا بولۇپ كەتتى. ئارقىسىدىن ئاتلارمۇ كۆرۈندى. بۇ ۋاقىتتا ھايات ـ ماماتلىق مىنۇتلار يېتىپ كەلدى. بىزنىڭ باشلىقلار قۇچاقلاشما جەڭ بولدى، نەيزە قىلىچلارنى تەييارلاڭلار دېدى. چوڭ يولدىن ھۇجۇم قىلغان دۈشمەنلەر ھېچقانداق يوشۇرۇنماي ئاشكارا ھالدا يېقىنلىشىپ كەلدى. ئەبەيدۇللا مەخسۇم دۈشمەن قايسى تەرەپتىن يېقىنلاشسا شۇ تەرەپكە پىلىموتنى ئېلىپ باردى. بىز دۈشمەن خېلىلا يېقىن كەلگىچە جىم تۇرۇپ، ئارلىقىمىز يېگىرمە، ئوتتۇز مېتىر قالغاندا بىر، ئىككى، ئۈچ دېگەن كوماندا بىلەن تەڭلا ئوق ياغدۇردۇق. دۈشمەنلەر ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ بىز ياتقان دەرەخلىققە بۆسۈپ كىرەلمىدى. ئالدىمىزدىن ھۇجۇم قىلغان دۈشمەننىڭ ئاساسىي كۈچى ھۇجۇمدىن توختاپ، يېتىۋېلىپ ئوق ئېتىشقا ئۆتتى. بىزنىڭ مۇداپىئەيىمىزگە يەنىلا بۆسۈپ كىرەلمىدى. (كېيىن بىزگە مەلۇم بولۇشىچە، دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ مۇشۇ ۋاقىتتىكى چېكىنىشىنىڭ سەۋەبى ـــ ئارمىيە قوماندانى ياڭ زىخۇيغا ئوق تېگىپ ئۆلگەنىكەن) قاراڭغۇ چۈشكەندە دۈشمەن قوشۇنلىرى ئاق، سېرىق، يېشىل، قىزغۇچ راكېتالارنى ھەر تەرەپتىن ئېتىشىپ چېكىنىپ كەتتى.

ئەبەيدۇللا مەخسۇم بىزگە: «بۇ دۈشمەننىڭ يالغان ھىلىسى. ئۇلار قۇۋلۇق، شۇملۇق قىلىۋاتىدۇ، راكېتانى بىردىن ئادەم ئېتىپ ماڭغان. ئۇلار چېكىنمىدى. بىزنى بىخۇتلاشتۇرۇپ، كېچىدە ھەممىمىزنى بىراقلا يوقاتماقچى. شۇڭا بىز ھوشيار بولۇپ، كېچىلىك سوقۇشقا تەييارلىق قىلىشىمىز لازىم»، دېدى. شۇنىڭ بىلەن بىز قىلىچ نەيزىسى بارلار قىلىچ، نەيزىـ

مىزنى تەييارلىدۇق، قىلىچ نەيزىسى يوقلار يەرلىك خەلقلەر ئۆيىدىن پالتا، كەكە ئېلىپ چىقىپ دەرەخ ياغاچلىرىدىن بىردىن دومبا تەييارلىدى. قولىمىزدا مىلتىق، قولتۇغىمىزدا بومبا كالتەك بىسىقلىق ھالدا تاڭ ئاتقىچە دۈشمەننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ياتتۇق. تاڭ ئاتقاندا ھەر تەرەپنى تەكشۈرسەك دۈشمەنلەر راستىنلا چېكىنىپ كەتكەن ئىكەن. بىزمۇ ئارقىمىزغا چېكىنىپ، ھازىرقى قىزىلتاغ رايونىنىڭ ئاقباشمازار دېگەن يېرىگە كېلىپ ئىستىھكام قۇردۇق. بىزنىڭ ئارقىمىزدىن ياردەمگە كېلىۋاتقان ئابدۇرۇسلوۋ باشچىلىقىدىكى قىرىق كىشىلىك بىر ئەترەت بىر نەچچەقوتاز، تۆگىلەرگە قورال - ياراق، ئوق دورىلارنى ئارتىپ كېلىۋاتقاندا، تۇيۇقسىزلا دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغان. ئەسلى ئۇلار يول ئۈستىدە كېلىۋاتقاندا ئالدىدىكى دەرەخلىقتە گۇمانلىق ئادەملەر كۆرۈنگەن. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرۇسلوۋ قالغان ئادەملىرىنى شۇ جايدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇڭلار دەپ قويۇپ، ئۆزى ئىككى نەپەر ئۆزبەك بىلەن بىللە دەرەخلىقتىكى ئادەملەرنىڭ قېشىغا بېرىپ ئەھۋال ئىگىلىمەكچى بولغان. شۇ ئاردا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە يول باشلاپ ماڭغان تەرجىمان مەمەت ھەسەن (قىرغىز) دۈشمەنلەرنى يوشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى يولغا چىقىپ ئابدۇرۇسلوۋ قاتارلىقلارغا: «بىز ئۆز ئادەملەر قورقماڭلار، كېلىۋېرىڭلار!» دەپ قول پۇلاڭلىتىپ، ئۇلارنى چاقىرغان. نەتىجىدە ئابدۇرۇسلوۋ قاتارلىق ئۈچ نەپەر ئادەم دەرەخلىققە كېلىپلا دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغان. دۈشمەنلەر بۇلارنى ۋەھشىلىك بىلەن قىيناپ ئۆلتۈرگەن. ھەتتاكى ئابدۇرۇسلوۋنىڭ جان يېرىنى كېسىپ، ئادەم قىلىپىدىن چىققان سەت قىلىقلارنى قىلغان. بۇچاغدا ئابدۇرۇسلوۋنىڭ

ئەھۋال ئىگىلەپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان 37 نەپەر ئادەملەرنىڭ ھەممىسى يەرلىك قىرغىزلار بولۇپ، ئۇلار دەرەخلىقتىن خېلى يىراقلىقتا قالغان ئىكەن. بۇلار ئات - ئۇلاقلارنى باغلاپ قويۇپ، خاتىرجەملىك بىلەن نان يېيىشىپ ئولتۇرغاندا دۈشمەنلەر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، سۇ ئاققان يارلىق بىلەن كېلىپ ئۇلارنى تۇيدۇرمايلا تۇتۇۋالغان. 28 نەپەر ئادەمنى شۇ جايدىلا ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. قالغانلارنى ئەسىر قىلىپ يوك — تاقلىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىسارغا ئېلىپ كەتكەن. ئۇلار يېڭىسارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئەسىرلەرنى ھەم ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىدىكى قورال - ياراق، ئوق - دورىلارنى ناھىيە بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا توختىتىپ، كۆرگەزمە ھەم سازايى قىلىپ باسمىچىلارنى يوقاتتۇق دەپ تەشۋىق قىلغان. گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى سۆزگە چىقىپ مىللىي ئىنقىلابچىلارنى ھاقارەتلەشتىن سىرت، مەلۇم بىر ئادەمنى سۆزگە چىقىپ مىللىي ئىنقىلابچىلارنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنى ھاقارەتلەپ، بىمەنە سۆزلەرنى قىلغان. ھەتتا سۆزلەۋېتىپ قېنى قىزىپ قالغاندا، ئۆزىنى باسالماستىن پىچىقىنى چىقىرىپ بىرنەچچە ئەسىرنىڭ قۇلىقىنى كەسكەن. ئۇ بىر تەرەپتىن ئەسىرلەرنىڭ قۇلىقىنى كېسىپ، بىر تەرەپتىن ئۇلارنى ئۇرۇپ - تىللاپ، ھاقارەت تىلەۋاتقاندا گومىنداڭنىڭ بىر كوماندىرى كېلىپ، ئۇ ئادەمنىڭ مەيدىسىدىن ئىتتىرىۋېتىپ: «سېنىڭ مەن تۇتۇپ كەلگەن ئەسىرلەرنىڭ قۇلىقىنى كېسىشكە نېمە ھەددىڭ بار.نوچى بولساڭ تاغدىكى باسمىچىلارنىڭ قۇلىقىنى كېسىپ كەل. بۇ ئەسىرلەرنى نېمە قىلسام ئۆزۈم قىلىمەن» دېگەن. بۇ خەۋەر كېيىن بىزگە تارقىلىپ، «بىر مۇسۇلمان ئەسىرلەرنىڭ قۇلىقىنى كەسكەندە، بىر خەنزۇ

ئاجرىتىۋاپتۇ...» دېگەن گەپلەر ئاڭلانغاندىن كېيىن، بىز-نىڭ باشلىقلار بۇ خەنزۇ كوممۇنىست بولۇشى مۇمكىن، بۇنى ئىنقىلاب مۇناسىۋەت باغلاپ باقايلى دېگەن قارارغا كېلىپ، بۇئىشنى ئىنقىلاشنى ماڭا تاپشۇرغانىدى. مەن يەرلىك دېھ-قانلاردىن بىرنەچچە ئادەمنى ئەۋەتىپ، سۈرۈشتە قىلسام-مۇ قۇلاق كەسكۈچىنىڭ ۋە ئۇنى تۇسىغۇچى خەنزۇنىڭ كىم ئىكەن-لىكىنى ئىنىقلىيالمىدىم. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇلاق كەسكۈ-چىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى شۇ ۋاقىتىدىكى گومىنداڭ ئەسكەر-لىرى ئىچىدىكى قىرغىزلار، ئۇيغۇرلار ئىسپاتلاپ «×× قۇ-لاق كېسەر» دەپ لەقەم قويغان.

بىز ئاقباشمازاردا ئابدۇرۇسلوۋ قاتارلىقلارنى دەپ-نە قىلدۇق، ئىستىھكام قۇرۇپ، مازار خانىقاسىغا ئورۇنلاش-تۇق. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ چوڭ يولى ئۈستىدىكى قاراباش سۇئامبىرىنىڭ يېنىدىكى تاغقا ئورۇنلاش-تى. مەن ئۆز ئىزۋو تومنى باشلاپ ئابدىۋەلىك ئۇس-مانوۋلارنىڭ ئەھۋالنى ئىنقىلاش ئۈچۈن سۆگەت كەن-تىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى كۆردۈم. قارىسام تول-مۇ ئېچىنىشلىق جان ئۈزۈپتۇ. تونۇش ئادەم تېپىپ ئۇلارنى دەپنە قىلدۇردۇم.

1945 - يىلى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئىستىھكامى يە-نىلا قاراباش سۇ ئامبىرىدا بولدى. بىزنىڭ ئىككى ئىس-تىھكام مىز ئاقباشمازاردا بولدى. بەزىدە ھازىرقى توپلۇق، سۆگەت، ئوچار يېزىلىرى ئارىلىقىدا بولدى. بۇ ۋاقىتتا بىز ئالغا ئىلگىرىلەشتىن توختاپ مۇداپىئەدە تۇرۇپ، يېقىن ئەتراپتىكى ۋە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقاسىدىكى جايلاردا تەشۋىقاتىمىزنى كۈچەيتتۇق. ئاقباشمازارغا

چىققاندىن كېيىن ئەبەيدۇللا مەخسۇم بىرقانچە قېتىملىق سوقۇشتىن خۇلاسە چىقىرىپ، بەزىلەرنى تەقدىرلىدى. ئا-زىبىرقىسىملارنى جازالىدى. ئىسكادىرون كوماندىرى ئىبراھىموۋ ئاتاخان قاچقانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى. ئىبراھىموۋ ئاتاخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان-دىن كېيىن، ئاقباشمازارغا كېلەلمىدى. ئاخىرى كېيىن-كى ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە ئۆزى ئېلىپ كېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى. بىز ئاقباشمازاردا تۇرغان چاغدا يېڭىسارناھىيىسىگە قاراشلىق ئۇيغۇر دېھقانلار كېلىپ ئىن-قىلابقا قاتناشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەسەن ھاجى، ساۋۇت قاتارلىق يولداشلار ئاكتىپ رول ئويناپ، مىللىي ئىنقىلاب ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسە قوشتى. ھەسەن ھا-جىنىڭ دادىسى بەختىيارخان دېگەن كىشىمۇ جەنۇبىي شىن-جاڭ دائىرىسىدىكى كۆپ قېتىملىق مىللىي ئىنقىلابلاردا ئا-جايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، باتۇرغازى دېگەن نام بېرىلگەن. ھەتتا كېيىنكى كۈنلەردە باتۇرغازىنىڭ نام - شۆھرىتى خەلق قوشاقچىلىرى تەرىپىدىن قوشاققا قېتىلىپ، راۋاپ بىلەن تەگكەش قىلىپ ئېيتىلغان ئىدى.

بۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ تەشۋىقاتچى خادىملىرىمىز ھەسەن ھاجىنىڭ ياردىمى بىلەن يۇرت - يۇرتلاردا تەشۋىق خىز-مىتىنى ئىشلەپ، مىللىي ئىنقىلابنىڭ مەقسىتىنى خەلققە چۈ-شەندۇردى. بارلىق مۇسۇلمانلار ئىسلام ئەسكىرى بولۇشنى تەشەببۇس قىلغاندا، كۆپلىگەن پىدائىيلار كېلىپ بىزگە قوشۇلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەنلىرىدىن سا-ۋۇت قارى. مەھەممەت ئىشان، تۇرسۇنبەك، ئابلا خانلار بولۇپ، ساۋۇت قارى تەشۋىقات خىزمىتىدە چوڭ رول ئوي-

ئىدى. تۇرسۇنبەك كونا ئەسكەر بولغانلىقى ئۈچۈن، يېڭى قوشۇلغان ئۇيغۇرلار ئۇ كادىرونغا كوماندىر بولدى. ئاب-لاخان قاتارلىقلارنىڭمۇ كېيىنكى كۈنلىرىدىكى تۆھپىسى زور بولغانىدى. دېمەك بۇ ۋاقىتلاردا يۇقىرىقى ئىسمى ئاتالغان-لارغا ئوخشاش كۆپلىگەن ياش ئەزىمەتلەرنىڭ پەيدا بولۇپ قوشۇلۇشى بىلەن ئادەم سانىمىز كۆپەيدى. پارتىزان ئەترەتلىرىنى مۇنتىزىملاشتۇرۇپ دەسلەپكى پار-تىزانلار پولكى تەشكىل قىلىندى. پولك كوماندىرى ئە-بەيدۇللا مەخسۇم، مۇئاۋىن كوماندىر نىكولاي ۋىلازىنوپ، ناچالنىك شتاب ئاشىروۋ قاتارلىقلار بولدى. مەن پولك مەسلىھەتچىسى بولدۇم. غۇلامخان تۆرە چىلگۈمبەزگە قاي-تىپ كەتتى. بىز يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندۇق. شۇ جەرياندا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىر قانچە قې-تىم پارچە - پۇرات سوقۇشمۇ قىلدۇق. بىر قېتىم گومىن-داڭ بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىزدىكى سۆگەت يېزىسىنى تالى-شىپ سوقۇشقان ئىدۇق. ئۇنىڭ داۋامى چوڭ سوقۇشقا ئايلىنىپ كېتىپ، ئېگىز يار ئەتراپىدىكى كەڭ سايدا، كەنىن ئىچىدە بىر كۈن شىددەتلىك سوقۇشتۇق. ئىككى تەرەپ تەڭ كېلىپ بىر - بىرىمىزنى يېڭەلمەي، ئاخىرى قاراڭغۇ چۈشكەندە ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئىستىھكامىمىزغا چېكىنىپ كەتتۇق. شۇ كۈنلەردە بىز تاغدىكى قىرغىز ۋە ئۇيغۇرلار-دىن خېلى كۆپ ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يىغدۇق. ئەسكىرىي كۈچىمىز بىر قەدەر تولۇقلاندى. يېڭى قوشۇلغان پارتىزان-لار ئىچىدە كۆپ قېتىم ئۇرۇشقا قاتناشقان، كونا سوقۇش ماھىرلىرىمۇ بار ئىدى. بولۇپمۇ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ئۇ-زۇن يىللار ئەسكەر بولغان قادىر قول، يولۋاسلارغا ئوخ-

شاش تەجرىبىلىكلەرمۇ ئۆز ماھارىتىنى تازا ئىشقا سالدى. سوقۇش جىددىي كېتىۋاتقان كۈنلەردە ئوبۇلقاسىمبىك ئېغىر كېسەل بولۇپ قېلىپ ئائىلىسىگە قايتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەھەيدۇللا مەخسۇم ئاچچىقلاپ، ئۇنى تەنقىت قىلدى ۋە ئامالسىز ئائىلىسىگە قايتۇردى. ئوبۇلقاسىمبىك شۇ يىلى قايتىپ كەلمىدى.

قەشقەر تەرەپتىكى تارماق پارتىزانلار ھەرىكىتى

1945 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي باشلانغاندا، بىركىچىك ئەترەتنى قەشقەر تەرەپتىكى بولۇككۈل، ئويتاغ قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى نارتايوۋ ئىدى. بۇنىڭ قول ئاستىدا ئوۋكېرىمجان (قىرغىز)، شاكىر بەلوۋ، يۇسۇپجان سادىقوۋ (1934 ـ 1935 يىللىرىدا ئۇلۇغچاتقا كەلگەن 4 ـ ئەترەتنىڭ باشلىقى)، نۇرھاجى، ھەمزىبايوۋ (1940 ـ يىللاردا قەشقەر ۋىلايەتلىك گومىنداڭ نجۇيىدە ئىشلىگەن ئۇيغۇر) قاتارلىقلار بارىدى. بۇلار سەرىقتول تاغلىرىدا تەشۋىقات خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ كۆپلىگەن قىرغىزلارنى پارتىزانلىققا ئالغان. شۇ قاتارىدا قەشقەر كونا شەھىرىگە قاراشلىق تاشمىلىق، ئوپال قاتارلىق جايلاردىمۇ تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەپ، ئۇيغۇر ياشلىرىدىنمۇ پارتىزانلىققا قوبۇل قىلغانىدى. بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئىنقىلابچىلارغا بىرىنچى بولۇپ پىدائىي بولغان ئادەم قاسىم تاش (1933 ـ يىللىدىكى ئىنقىلابتا قەشقەردە ئەسكەر باشلىقى بولغان. ئۇ ئىلغار پىكىرلىك، يېڭىلىق تەرەپتارى بولغانلىقى ئۈچۈن 1940 ـ يىلى ئاتۇشقا ھاكىم بولغان، كېيىن شېڭشىسەي

تۇرمىسىگە قامالغان) پارتىزانلارغا قوشۇلغاندىن كېيىن، ناھايىتى ئاكتىپ خىزمەت ئىشلىگەن. پارتىزانلار سوقۇشلىرىغا مەسلىھەت بېرىپ غەلىبىگە ئېرىشتۈرگەنلىكى ئۈچۈن يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولۇپ ھۆرمەتلەنگەن. شۇ مەزگىللەردە قەشقەردە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى چىقىپ مىللىي ئىنقىلابچىلار بىلەن قاتتىق سوقۇشقان. ئەنجىدە مىللىي ئىنقىلابچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئادەم سانى ئاز، كۈچى ئاجىز ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، تاغقا چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. بۇ ۋاقىتتا قاسىم تاشنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن خېلى كۆپ ئۇيغۇر ياشلىرىمۇ تاغقا چىقىپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر ھازىرقى بۇلۇڭكۆل، موجى، ئويتاغ رايونلىرى ۋە ئۇلۇغچاتنىڭ بوستانتېرەك. بۆرتوقاي رايونلىرىدا ئىشلىنىپ، بوقارى جايلاردىكى قىرغىزلاردىن ئاتلىق پارتىزان توپلىغان. ئەنجىدە مىللىي ئىنقىلابچىلار بىر قەدەر قاۋۇل، يارامىلىق ئادەملەر بىلەن تولۇقلانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۆرتوقايلىق سايىتبەك، موللا تۆمۈر، سىرۋانكۆلبەك، ئۇلۇغچاتتىن قېچىپ كەلگەن سەتبەك ھەم ئۇنىڭ ئوغلى ئىمىن سەتبەك قاتارلىقلار بولغان. تۆۋەندە مەن ئېسىمدە قالغانلىرى بويىچە بۇلارنىڭ مىللىي ئىنقىلابىمىزدىكى جەريانلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

(1) - سايىتبەك — ئۇلۇغچات ناھىيە بويىچە قىرغىزلارنىڭ ئەڭ ئابرويلۇق ئاقساقلى ئىدى. ئۇ 1933 - يىلىدىكى قەشقەردىكى ئىنقىلابتا لەنجاڭ بولغان. 1934 - يىلى ئىسماقبەك مەيدانغا چىققاندا ئىسماقبەككە قوشۇلغان ھەم ئۇنىڭ يېقىن ئادىمى بولۇپ قالغان. ئىساقبەكنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرى بىرلىكتە قاتناشقان. 1938 - يىلى ئۇلۇغچات رەسمى

ناھىيە بولغان چاغدا ئىسماقبەگنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ھاكىم بولغان. كېيىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنى قاماققا ئالماقچى بولغاندا، ئىسماقبەك قوغداپ قالغان. 1939 - يىلى ھاكىملىقتىن بوشانغاندىن كېيىن ئائىلىسىدە بولغان. سايىتبەك ئۆلۈغچات ناھىيىسىنىڭ كاتتا ئاقساقىلى ئىدى.

(2) موللا تۆمۈر - ئۆز زامانىدا قەشقەر قىرغىزلىرىنىڭ ئىچىدە ئىلغار پىكىردىكى ئادەم بولۇپ، بالا ۋاقتىدا قەشقەر سوخۇدا ماتىتەي ئاچقان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان. خەنزۇچە تىل - يېزىقنى بىلەتتى. بۇلارنىڭ ئائىلىسى كەمبەغەل بولغاچقا سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان. موللا تۆمۈر مەكتەپتە ئوقۇپ خەت ساۋادى چىققان ۋە رۇسچە تىل، يېزىقنى ئۆگەنگەن. كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن ئاكىسى سىدىقبەك بىلەن بىللە 1934 - يىلى ئىسماقبەك تەشكىلاتىغا قوشۇلغان، مىللىي ئىنقىلاب جەريانىدا ناچالنىك شىتاب، مالىيە باشلىقى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان. 1937 - يىلى خوتەندىكى قىرغىزلاردىن تەشكىللەنگەن 6 - دەنجا دۈيگە مالىيە باشلىقى بولغان. ئاكىسى سىدىقبەك قەشقەردىكى 35 تۇەنگە مۇئاۋىن تۇەنجاڭ بولۇپ، 1938 - يىلى شېڭ شىسەي ئۇنى ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىگە ئالتۇنغا سېتىلغان ئىشپىيون دېگەن بەتنام بىلەن قاماققا ئالغان. ئۇ تۈرمىدىكى قىيىن - قىستاقتا چىدىيالماي ئۆلۈۋالغان، موللا تۆمۈرنىڭ ئاكىسىنىڭ جىنايىتى بىلەن چېتىشلىقى بار دەپ قاماققا ئېلىپ، تۈرلۈك ئۇسۇللاردا قىينىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ زادىلا ئىقرا قىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئاخىرى تۈرمىدىن چىقىرىۋەتكەن.

(3) سوۋانقۇلبەك. ئۇنىڭ ئاتىسى ئۇزۇن يىللىق

ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، ياك زىڭشىن، جىن شورېن زامانلىرىدا چېگرا ساقلاش ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى بولغان. سوۋانقۇلىبەك ياش ۋاقتىدىن تارتىپلا ئاتىسىغا ئوخشاش ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن ئادەم بولۇپ، 1937 ـ يىلى ئىسماقبەگكە ئەسكەر بولۇپ، كېيىن لەنجاڭ بولغان.

(4) سەتىبەك، ئۇلۇغچاتتىن بولۇپ، يۇرت ئاقساقىلى ئىدى. 1933 ـ يىلدىكى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، ئەسكەر باشلىقى بولغان. كېيىن ئىسماقبەگكە ئەسكەر بولغاندىن كېيىن، ئۇلۇغچات ناھىيىلىك قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان.

يۇقىرىدا قىسقىچە تەرجىمىھالىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇلگەن مىللىي ئىنقىلابچىلار بولۇڭكۆلدىكى تارماق ئەترىتىمىزگە قاتناشقاندىن كېيىن، بۇ جايلاردىكى مىللىي ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىپ، تارماق ئەترىتىمىزنىڭ ھەرىكىتىنى خېلى جانلاندۇرغان. ئۇلار يەرلىك ئادەملەر بولغاچقا ئاساسىي ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، يوكنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرگەن ۋە يېڭىدىن ئالغان پارتىزانلارنى تەربىيىلەپ قوراللاندۇرغان. مۇشۇ ۋاقىتتا يەنە قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىنمۇ بىر قانچە ئۇيغۇر دېھقانلار كېلىپ مىللىي ئىنقىلابقا قاتناشقان ۋە ئاجايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن. لېكىن بۇلارنىڭ ئىچىدە شۇۋاقىتتىكى ئاتالمىش يۇرت ئاقساقاللىرى دېگەنلەردىن ئەمەتبەگ، زەيدىن شاڭزۇڭ قاتارلىقلار مۇشۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، مەلۇم تۆھپىلەرنى قوشقان بولسىمۇ، ئەمما 1945 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېتلىكلەر قايتىپ كېتىپ ئەسكەرلەر ۋاقىتلىق ئارقىغا چېكىنگەن چاغلاردا ئەمەتبەگ مەسلىھەتچى، زەيدىن شاڭ-

زوڭ قورال ئامبىرىنىڭ باشلىقى بولغان. دەل شۇ ۋاقىتتا ئۇلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىگە قاراشلىق بىر نەچچە ئون ئەسكەرلەر بىلەن بارلىق زاپاس قورال - ياراق ئوق - دورىلارنى توڭگە ئارتىپ گومىنداڭلار ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن. بۇ تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابى جەريانىدىكى بىر قېتىملىق خائىنلىق ۋەقەسى بولۇپ قالغان. ئۇ ۋاقىتتا مىللىي ئىنقىلابقا قاتناشقان دېھقانلار ئىچىدىن ئوپاللىق ئەنجانبايمۇ بار ئىدى. ئۇ ئادەم ناھايىتى ئۆتكۈر، قەيسەر ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان، يۈرەكلىك ئادەم بولغاچقا، ئىنقىلاب جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن. 1943 - يىلى مەن قەشقەر تۈرمىسىدە ۋاقىتىمدا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ، مىللىي ئىنقىلابنى قايسى يوللار بىلەن ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا كۆپ سۆھبەتتە بولغانىدىم. تۈرمىدىن چىقىپ مىللىي ئىنقىلابنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ۋاقىتلىرىمىزدا ئارىلىقىمىز يىراق بولغانلىقتىن بىز زادىلا يۈز كۆرۈشەلمىدۇق.

يەكەن ئەترىپىدىكى تارماق پارتىزانلار ھەرىكىتى

1945 - يىلى 8 - ئايدا بىز ئەبەيدۇللا مەخسۇم باشچىلىقىدا تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي قوشۇنلىرى يېتىمسارغا ماڭدۇق. بىلانلىغان جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئاقباشمازارغا ئىستىھكام قۇرۇپ ئورۇنلاشتۇق. بىز چىلگۆمبەزدىن مېڭىش ئالدىدا تاشقورغاندا تەشكىللەنگەن بىر ئەترەت تاجىك پارتىزانلا كەلگەن ئىدى. بۇلار بىزنىڭ ئارقىمىزدىن بارمىدى. شۇنىڭ بىلەن غۇلامخان تۆرە ئۆزى-

نىڭ يېقىن ئادىمى بولغان خالدار مايۇپ باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن ئۆزبەك، تاجىك، قىرغىز ئەترىتىنى يەكەن يولىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ماڭدۇردى. ئۇلار چارلۇڭنىڭ قەيىز ئاغزى دېگەن جايىغا ئورۇنلىشىپ، كۈچ توپلىدى. بۇ ۋاقىتتا خالدار مايۇپ يەرلىك ئادەملەرگە تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەپ، باغ، قەيز، ئارپىلىق، چىرىمگەن قاتارلىق قىرغىز يېزىلىرى ۋە كوسراپ، تار قاتارلىق ئۈيغۇر، تاجىك يېزىلىرىدىن ئەسكەر توپلاپ قوراللاندۇرۇپ، ئۇلارنى بىر پولك تەشكىل قىلغانىدى. پولك باشلىقى خالدار مايۇپ، ياردەمچى ۋە كوماندىرلىرى ئۆزبەكلەردىن بولغان. بۇلارغا قوشۇلۇپ ئىنقىلاب قىلغان يەرلىك ئادەملەردىن، خوجا ئەۋلادىدىن بولغان كوسراپلىق سىدىقخان خوجا ۋە قىزىلتاغ قىرغىزلىرىنىڭ بېگى ھېسابلانغان ئەبەيدۇللا بەگ قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار يەرلىك خەلقلەرنى ھەرىكەتلەندۇرۇش، پارتىزان توپلاش جەھەتلەردە خېلى مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. مانا بۇ ۋاقىتلاردا چارلۇڭدا خالدار مايۇپ باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار پولكى تەشكىل بولغان چاغدا، بۇلۇڭكۆلدە نارتايىپ باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار پولكى تەشكىل بولغان. لېكىن بۇلۇڭكۆلدىكى پولك بىر قېتىم تاشمىلىقتا ۋە ئوپالدا چۈشكەندىكى ھەرىكەتتىن باشقا پائالىيەت ئېلىپ بارمىغان. ئومۇمەن 1945 -يىلى ئاساسلىق سوقۇش ھەرىكەتلىرى يېڭىسار تەرەپتىكى ئەبەيدۇللا مەخسۇم باشچىلىق قىلغان پولك ئېلىپ بارغانىدى. سوقۇش جەريانىدا بەزىدە غەلىبە قىلساق، بەزىدە مەغلۇبمۇ بولدۇق. نەتىجىمىز ئاساسى ئورۇندا بولسىمۇ، لېكىن يېڭىساردىكى بىر قېتىملىق سوقۇشتا مەغلۇبىيەت خېلى ئېغىر بولۇپ ئۆتتى. شۇنىڭ

بىلەن بۇ مەغلۇبىيەتنىڭ جاۋابكارلىقىنى غۇلامخان تۆرە ئەبەيدۇللا مەخسۇمگە ئارتتى. ئەبەيدۇللا مەخسۇم غۇلامخان تۆرەگە ئارتتى. بۇ زىددىيەت كۈچىيىپ ئاستا - ئاستا ئاشكارىلىنىپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا بەزى ئادەملەر ئوت قۇيرۇقلۇق قىلىپ ئوتتۇرىدا ئۇششاق گەپ توشۇپ، ئىككىسىنىڭ ئاداۋىتىنى ھەل قىلغىلى بولمايدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تاشكەنت ئۆزبەكىستان پارتىيىسىنىڭ مەسئۇل خادىملىرىدىن بولغان توختىبايوپ ئىززىز دېگەن ئادەم، ئىزىز دېگەن ئىسىم بىلەن ئاددىي بىر ئادەم سۈپىتىدە چىلگۈمبەزگە كەلدى. بۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە بىلەن ئەبەيدۇللا مەخسۇم نىكولاي ۋىلازىنوۋنى ۋەزىپىسىدىن بوشۇتۇپ چىلگۈمبەزگە ئېلىپ كەلگەندى. بىزنىڭ پولكىمىزغا بۇلۇڭكۆلدىن ئۇۋ كېرىمجان دېگەن بىر قىرغىز ئادەم كېلىپ كوماندىر بولدى. چىلگۈمبەزگە مېنىمۇ چاقىرىپ كەلدى. مەن ئىزىر بەگ بىلەن كۆرۈشۈشنىڭ ئالدىدا غۇلامخان تۆرە ماڭا: «ئەبەيدۇللا مەخسۇم مەندىن رۇخسەتسىزلا يېڭىسارغا بېرىپ سوقۇش قىلىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. مەن ئۇنىڭغا يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىڭ دېگەن ئەمەس. بۇ جەھەتتە ئەبەيدۇللا مەخسۇم ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ مۇنداق ئاقىبەت كېلىپ چىقتى. بۇنىڭغا سەن گۇۋاھلىق بەرگىن. سەن مېنىڭ ئوغلۇمسەن ......» دەپ مېنى بىر تەرەپتىن ئالدىدى، يەنە بىر تەرەپتىن قورقۇتتى. مەن غۇلامخان تۆرەدىن قورقۇپ يالغان ئىپتىماقچى بولغان ئىدىم. لېكىن ئىزىز بەگ مەن بىلەن سۆزلەشمەكچى بولغاندا يالغۇز سۆھبەتلەشتى. بۇ چاغدا مەن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېيتىپ، بىز چىلگۈمبەزدىن ماڭغان چاغدا غۇلامخان تۆرە ئۆزى يېڭىسارغا كىرىشكە بۇيرۇق بەرگەن.

مېنى يېڭىساردا قارشى ئېلىڭلار دېگەن...... دەپ ئەمەلىي ئەھۋاللارنىڭ جەريانلىرىنى تولۇق سۆزلەپ بەردىم. سۆھبەتتىن كېيىن مېنى سەن نېمە دېدىڭ دەپ سورىغاندا، مەن سىزگە دېگەن گەپنىڭ ھەممىسىنى ئېيتتىم دېدىم. بۇ ۋاقىتتا غۇلامخان تۆرە قايتىپ كېتىشىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ، بىزنىڭ كېلىشىمىزنى كۈتۈپلا تۇرغانىكەن.

غۇلامخان تۆرەنىڭ قايتىپ كېتىشى

1945 ـ يىلى 11 ـ ئايلاردا بىزنى ئاقباشمازاردىن چىلگۇمبەزگە دەرھال يېتىپ كەلسۇن، دېگەن خەۋەر كەلدى. چېكىنىش ۋاقتىمىزدا يېڭىدىن قاتناشقان، كېيىملىرى يېلىڭ دېھقان پارتىزانلارنى قايتۇرۇۋەتتۇق، بىزنىڭ چېكىنگەنلىكىمىزدىن پايدىلىنىپ دۈشمەنلەر ھۇجۇم قىلمىسۇن، دەپ بىر قانچىمىزنى ئۆلارنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشقا قالدۇردى. بىز ئۆلاردىن بىر قانچە سائەت كېيىن يولغا چىقتۇق. بىر سوتكا دەم ئالماي مېڭىپ چىلگۇمبەزگە يېتىپ كەلسەك، سوۋېتتىن كەلگەنلەر ھتابىنىكى بارلىق چوك قورالارنى ئېلىپ كېتىپ بولغان ئىكەن. غۇلامخان تۆرە بىر قانچە مەسئۇل باشلىقلار بىلەن يالغۇزلا قاپتۇ. غۇلامخان تۆرە مېنى چاقىرىپ: «ھاكىم بەگ سىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىڭنى تاشكەنتتىكى ئوسمان يۇسۇپكە يوللىغان ئىدىم. ھازىر ئۇنىڭدىن تېلېگرامما كەلدى. ئەمدى بۇ جايدىكى بارلىق كىشىنى ساڭا تاپشۇرۇپ بېرىمەن...» دېدى. مەن سىلەر كەتسەڭلار بىز ھېچقانداق ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايمىز دېگەن مەزمۇندا پىكىر بايان قىلدىم.

بۇ ئوسمان يوسۇپنىڭ بۇيرۇقى، دەپ قايتا ـ قايتا چۈشەندۈرۈپ، مېنى ئاخىرى ماقۇل قىلدى. بىز سۆھبەتىمىزنى تۈگىتىپ سىرتقا چىقساق، ئاقباشمازاردىن كەلگەن بىزنىڭ پولكىمىز بىلەن خالدار مايورنىڭ پولكى كېلىپ بوپتۇ. غۇلامخان تۆرە بارلىق كوماندىر ـ جەڭچىلەرنى يىغىپ مېنى (هاكىم شىرىپنى) پولك كوماندىرى دەپ كۆرسىتىپ، كۆپچىلىككە بىر سائەتچە سۆزلىدى. شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ كۆرسىتىشىم بويىچە قادىر قول ماگا مۇئاۋىن بولدى. كامىلجان ناچالنىك شتاپ بولدى. سىدىقخان خوجا غۇلامخان تۆرەنىڭ ئورنىغا تۆرە بولۇپ، تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ ئالىي رەھبىرى بولدى. ئارقىدىن ئىسكادرون، ئىزۋوت كوماندىرلىرىنى ۋە شتاب خادىملىرىنى بەلگىلەپ چىقتۇق. پولكىمىزنىڭ ئىسمى «غالىبىيەت پولكى» بولدى. غۇلامخان تۆرە ئىككى سائەت ئىچىدىلا يۇقىرىقىدەك بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، قايتىپ كېتىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. ئارقىدىنلا سوۋېتلىكلەرنىڭ ھەممىسى كېتىپ قالدى. پەقەت يەرلىك پارتىزانلار قالدۇق.

بىز رەھبەرلەرنى ۋە كوماندىر، جەڭچىلەرنى بىر قۇر تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، چىلگۇمبەزدىن ئايرىلىپ تويلۇ بۇلۇڭ دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. بىزنىڭ غالىبىيەت پولكىمىزنىڭ كوماندىرى مەن، ناچالنىك شتاب كامىلجان، رازۋېتكا ئەترىتى باشلىقى يولۋاسقارى بولۇپ، مېنىڭدىن تۆۋەن باشلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ياردەمچىلىرى بارىدى. بىز تويلۇ بۇلۇڭغا كېلىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىنلا غۇلامخان تۆرە بىلەن بىللە كەتكەن ئۇيغۇرلاردىن مەھمۇد قۇتلۇق، تۇردى ئاخۇن، يۈسۈپ ۋاگون دېگەنلەر

قايتىپ كەلدى. مەن مەھمۇد قۇتلۇقنى تەشۋىقات خىزمىتىگە، قانغانلارنى شىناب قارمىقىدىكى زاپاس كوماندىرلىققا بەلگىلىدىم. بۇ ۋاقىتتا بۇلۇڭكۆل، قەشقەر تەرەپتىكى سوۋېتلىك لەرمۇ ئالىقاچانلا كېتىپ قالغان بولۇپ، قالغان يەرلىكلەر بۇلۇڭكۆل پولكى بولۇپ تەشكىللەنگەنىدى. پولك كوماندىرى سايىن بەگ، مۇئاۋىنى ئوسمان باتۇر، پولك مەسلىھەتچىلىرى سەتىبەگ، قاسىم تاش قاتارلىقلار ئىدى. بۇلارنىڭ ئادەم سانى بىزدىن ئاز ئىدى. بىزدە 720 دانە مىلتىق بولۇپ، ئالتە ئىسكادىرون، بۇنىڭ سىرتىدا مەسلىھەتچىلەر، ئاقساقاللار، ئاخۇنلار، رازۋېتكا خادىملىرىنى قوشقاندا 800 دىن ئارتۇق ئادەم بارىدى. شۇڭلاشقا غالىبىيەت پولكى تاشقۇرغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ئاساسلىق سوقۇشىدىغان قوراللىق ئەسكىرى كۈچى بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا تاشقۇرغاندا شىرىنبەك باشچىلىقىدىكى چېگرا ساقلاش گارنىزونى بولۇپ، ئادەم سانى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. سوۋېت بىلەن چېگرىداش جايلاردىكى بىر قانچە قورغانلارغا ئادەم قويىىغان. پەقەتلا ئافغانىستان، پاكىستان چېگرىسىغىلا قاراۋۇلخانا بەلگىلىنىپ، پوستقا ئادەم قويۇلغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، غۇلامخان تۆرە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ ۋاقىتلاردا ئالىي دىنىي رەھبەر بولۇپ سىدىقخان تۆرە سەھنىگە چىقتى. شۇندىن تارتىپ بىز بارلىق ھەرىكەتلىرىمىزنى سىدىقخان تۆرەنىڭ نامىدا ئېلىپ باردۇق. سوۋېتلىكلەر بار ۋاقىتىدا قارا خان دېگەن بىر چوڭ باشلىقنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىشاتتى. لېكىن قارا خاننىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىزگە ھېچكىم تونۇشتۇرمىغانىدى. غۇلامخان تۆرە قايتىپ كەتكەن ۋاقىتتا:

«سىلەر مۇندىن كېيىن خەت - ئالاقىنى تاشقورغاننىڭ ۋالىيسى ئاقىۋابەگنىڭ نامىغا يېزىڭلار، ئاقىۋابەگنىڭ شەخسى نامىدىن كەلگەن يولىورۇقنى ئىجرا قىلىڭلار، ئاقىۋابەك قاراخاننىڭ ئەمىر - پەرمانىنى ئىجرا قىلىدۇ...» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. بىز شۇندىن تارتىپلا كوندىلىك ئاخپاراتنى ئاقىۋابەگنىڭ شەخسى نامىغا يازدۇق. ئاقىۋابەگنىمۇ بەزى ئالاقىلار كەلدى. (تاشقورغان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇ ئالاقە بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى) مۇشۇ كۈنلەردە ئاقىۋابەك مېنى، يولۋاس قارىنى ۋە مەھمۇد قۇتلۇقلارنى چاقىرىپ ئادەم ئەۋەتىپتۇ. بىز ئۈچ كىشى تاغارمىنىڭ سارالا دېگەن جايدىكى ئاقىۋابەگنىڭ شەخسى ئۆيىگە باردۇق. ئۇ يەرگە قاراخان كەلگەن ئىكەن. بولۇڭكۆل پولكىنىڭ كوماندىرلىرىنىمۇ چاقىرتقان ئىكەن. لېكىن سايىت بەگ كەلمەپتۇ. شىرىنبەگ كېلىپ سۆھبەتنى تۈگىتىپ قايتىپ كېتىپتۇ. قارىخان بىز ئۈچ كىشى بىلەنلا سۆھبەتلەشتى. قارىساق قارىخان دېگەن ئادەم ياشىنىپ قالغان بىر رۇس بولۇپ، ئەسلى ئىسمى پىلمانوۋ ئىكەن. ئۇ سۆھبەتنىڭ ئاخىرىدا بىزگە: «تاغارمادىكى ئاقىۋابەگنىڭ قورغاندا بىر قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى. بۇنىڭغا تاشقورغان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى تاھىربەگ شتاب مەسلىھەتچىسى بولدى. سىلەر بۇنىڭدىن كېيىنكى خەت - ئالاقىنى سارالا باش شتابىنىڭ ناچالنىك شتابى تاھىربەك بىلەن قىلىڭلار، تاھىربەگنىڭ يولىورۇقىنى شەرتسىز ئىجرا قىلىڭلار، تاھىربەگنىڭ سۆزى مېنىڭ سۆزۈم...» دېدى. ئارقىدىنلا تاھىر بەگ بىر پارچە ھەربىي بۇيرۇق يازدى. بۇ «غالىبىيەت پولكى يەكەن ۋىلا-

يىتمنى ئىشغال قىلىسۇن!» دېگەن بۇيرۇق ئىكەن. مەن بۇ-
نى ئوقۇپ كۆرۈپ، ئىجرا قىلىشقا ۋەدە بېرىپ قول قويدۇم.
بۇ بۇيرۇقنى تاھىر بەگ ئېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئىك-
كىنچى قېتىملىق سوقۇش باشلىماقچى بولدۇق. بىز تاغار-
مادىن قايتىپ تويلۇ بۇلۇڭغا كەلگەندىن كېيىن، قادىر
قول باشچىلىقىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يەكەن تەرەپكە
ماڭدۇردۇق. يېڭىساردىن تاشقورغانغا چىقىدىغان يولنى
مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ئىسكادىرون كوماندىرى
مەھەممەد توختى ۋە ئوسمان قىرباش باشچىلىقىدىكى 150
ئادەمنى ھازىرقى قىزىلتاغ يېزىسىغا ئەۋەتتۇق. تاشقورغان
بىلەن بولىدىغان ئالاقىمىزنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن - ھەر
بىر بېكەتكە ئالاقىچى ۋە مەسئۇل ئادەم تۇرۇنلاشتۇردۇق.
غالىبىيەت پولكى يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى. قادىر
قول باشچىلىقىدىكى ئالدىن ماڭغان ئەسكەرلىرىمىز يەكەن
دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ، گومىنداڭنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى
ئايرىتاشنى ئىشغال قىلغان ھەمدە بىر دانە پىلىموت ۋە
نەچچە ئون تال مىلتىقلارنى ئولجا ئالغان. ئۇنىڭدىن
كېيىن يەكەن ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى 19- يېزىسىنى قورشاۋغا
ئېلىپ، جاماسالدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ۋە كارچۇڭ
بازىرىدىكى تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ يەكەنگە كىر-
گۈزۈۋەتكەن. ئاندىن يەكەن دەرياسى بويىدىكى تۇمشۇق
سارايىنى ئالدىنقى مۇداپىئە قىلغان. مەن قورشاۋغا يېتىپ
بارغىنىمدا، يەكەن دەرياسىنىڭ قاغىلىق تەرەپتىكى تاغلار-
نى ئارىلاپ كەلگەن شىنىربەك، 100 نەپەر ئاتلىق تاجىك
ئەسكەرلىرىنى ياردەمگە ئېلىپ كېلىپ ماڭا ئۆتكۈزۈپ
بەردى. شۇنىڭ بىلەن غالىبىيەت پولكىنىڭ يېڭىسارغا ئە-

ۋەلگەن ئىسكادىرونىنىڭ ئورنى تولۇقلاندى. بۇ ئىسكادىرون-نىڭ كوماندىرى پوزنىك ئىدى. شىرىنبەك قايتىپ كېتىپ، سىدىقخان تۆرەم قاتارلىق بىر قانچە كىشىلەر يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە لەشكەر دېگەن تاجىكمۇ باردى. ھۇ كۈ-نىلا تاھىربەگنىڭ بۇيرۇق كەلدى. ئۇنىڭدا «ئىسكادىرون كوماندىرلىقىنى لەشكەر ئۇستىگە ئالسۇن» دېگەن پەرمان يېزىلغان ئىدى. بىز كارچۇلۇك بازىرىغا يېتىپ كېلىپ، بۇ جايدىكى پەيچىۋسونى پولىك ھتابى قىلىپ ئورۇنلاش-تۇق. ئالدىنقى ئىستېھكامىمىز تۇمشۇق ساراي بولدى. يېڭى-دىن قوشۇلغان تاجىك ئىسكادىرونى فالىبەت پولكىنىڭ 3 - ئىسكادىرونى بولدى. تاھىربەگنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن بۇئىسكادىرونغا لەشكەرنى كوماندىر قىلدۇق. لېكىن بۇنىڭغا ئەسلە-دىكى ئىسكادىرون كوماندىرى پوزنىك نارازىلىق بىلدۈرۈپ: «بۇ ئىسكادىروننى ئۆزۈم تەشكىللىگەن ھەم ئۆزۈم تەربىيىلىگەن. ھازىرمۇ ئۆزۈم كوماندىر بولۇشقا تېگىشلىك. لەشكەر بولغان كېلىپلا كوماندىر بولامدىكەن ......» دەپ ئورۇنلاشتۇرۇشقا قوشۇلمىدى. نەتىجىدە مەن ئۇنىڭغا قايتا - قايتا ئايرىم تەربىيە ئىشلەش ئارقىلىق تەسلىكتە قايىل قىلدىم ۋە ئۇ-نى مۇئاۋىن كوماندىر قىلىپ تەيىنلىدۇق.

بۇ ۋاقىتتا يەكەندىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىزنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئۈچ قېتىم سا-راي تۇمشۇققا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن بىز ۋاقتىدىلا تاقابىل تۇرۇپ چېكىندۈردۇق. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ياقا ئېرىق دېگەن جايدىكى كونا سېپىلگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، بىز يا-قا ئېرىققا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغىنىمىزدا ئۇلار يەكەن شە-ھىرىگە قېچىپ كىرىۋېلىپ، سېپىلنى مۇداپىئە قىلدى. شۇڭ-

ەىن كېيىن ئۇلار سېپىلدىن چىقمىدى. بىز تۇمشۇق سارايـ
دا تۇردۇق. ئىلگىرى بىز قادىر قول باشچىلىقىدىكى 50/
كىشىلىك زەربىدار گۇرۇپپىنى پوسكام ناھىيىسىگە ئەۋەتكەن
ئىدۇق. بۇلار پوسكام ناھىيىسىنى ئىشغال قىلالماي، گوـ
مىنداڭنىڭ 100 ئېتىنى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇپ ئەلەم ئاخۇنۇم
ھەم ئۇنىڭ خىزمەتكارلىرى بىلەن بىللە بىر خەزىنىمۇ بىلـ
لە ئېلىپ كەلدى. بىز بۇلارنى كارچۇلۇق بازىرىدا ياخشى كۇـ
تىۋالدۇق. مەن بۇلار ئېلىپ چىققان خەزىنە بىلەن كۆپ قېـ
تىم سۆھبەتلىشىپ، ئۇنىڭغا ئىنقىلابىمىزنىڭ مەقسىتىنى چۈـ
شەندۈردۈم ھەم قايتىپ بارغانىدىن كېيىن پوسكام، يەكەن
تەرەپلەردىكى خەزىنە يۇقىرىلارغا تەشۋىق قىلىپ، بىزنىڭ مىلـ
لىي ئىنقىلابىمىزغا يېقىندىن ياردەمدە بولۇشنى تاپشۇردۇم.
شۇنداق قىلىپ بىز ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىق بەگ ـ قازىلارـ
نى قايتۇردۇق.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا قاغىلىققا قارشىلىق چوپان تاغدا
گومىنداڭنىڭ بىر لېيەن ئەسكىرى كۆچۈپ باردى. بىز
2 ـ 3 ـ ئىسكادروندىن 100 نەپەر ئادەمنى تاللاپ، ئابدىراخـ
مان بىلەن لەشكەر باشچىلىقىدا چوپان تېغىغا ئەۋەتتۇق.
بۇلار بېرىپ چوپاندىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن
سوقۇشقاندا، گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قاغىلىققا قېچىپ كەتـ
كەن. بىزنىڭ ئادەملىرىمىز بىر قانچە تال مىلتىق بىلەن
ئىككى نەپەر ئەسكەرنى ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كەلدى. ئەـ
سىرلەرنىڭ بىرسى ئۇيغۇر، يەنە بىرسى قازاق بولۇپ، ئۇلارـ
نى بىز ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلدۇق. بۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ
ئەسكەرلىرى يەكەن سېپىلىدىن زادىلا چىقمىدى. شۇڭا بىز
ئادەم ئەۋەتىپ يەكەن، قاغىلىق ۋە پوسكام قاتارلىق جايـ

لاردا تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تارقىتىپ، مەسچىت ـ مەدرىسلەردە تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە، گومىنداڭنىڭ ئەھۋالىدىن ئازدۇر ـ كۆپتۇر خەۋەر تاپتۇق. بۇلۇڭچە قاغىلىق تەرەپلەردە بىزنىڭ ھىمايىچىلىرىمىزنىڭ خېلى كۆپلۈكى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن 1946 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناچالنىك شىتاب كامىلجان قاتارلىق بىر قىسىم ئادەملەرنى ۋە خەت ـ ئالاقە توشۇغۇچىلارنى قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغان ئادەملىرىمىزنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقتۇق. تاڭ ئاتقاندا قاغىلىققا يېتىپ كەلدۇق ۋە ئارىمىزدىن ئايلىچ باشلىق يەتتە نەپەر ئادەمنى يەرلىك پۇقرالارغا قوشۇپ گومىنداڭ ئىچىگە كىرگۈزدۇق. تاڭ ئېتىش بىلەن تەڭ ھۇجۇم باشلاندى. بىز قاغىلىققا ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، توسالغۇسىزلا شەھەر ئىچىگە بۆسۈپ كىردۇق. ھەرىكىتىمىز ناھايىتى تېز ھەم جىددىي بولدى. دۈشمەننىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىزدىن خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تەمتىرەپ قېلىپ قاچتى، بىر قىسمى ئۆلدى. ئاتلىرىمىز خېلى يىراقتا قالغانلىقى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى ئارقىسىدىن قوغلىمىدۇق. ئىگىلىگەن ئەھۋالغا قارىساق گومىنداڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى خوتۇن بالىلىرى ۋە يۈك، تاقلىرىدىن تارتىپ ھەممىسىنى خوتەنگە ماڭدۇرۇۋەتكەن ئىكەن. جىددىي بىر مەيدان سوقۇشتىن كېيىن گومىنداڭنىڭ 200 دىن كۆپرەك ئەسكىرىنى ئەسىر ئېلىش بىلەن بىللە، 200 دىن كۆپرەك مىلتىق، ئىككى دانە پىلىموت، ئوق ـ دورا ۋە ئات ـ ھارۋىلارنى غەنىمەت ئالدۇق. گومىنداڭنىڭ تەپتىش تۈرمىسى بىلەن نامىيلىك ھۆكۈمەت تۈرمىسىدىن 500 نەپەردىن كۆپرەك ئادەمنى چىقاردۇق. بۇلارنىڭ بىر قىسمى

لىرى بىزگە ئەسكەر بولدى. يەنە بىر قىسىملىرى ئائىلىسىگە قايتىپ كەتتى. ئەتىسى ئەتىگەندە بىزنىڭ قاغىلىقنى ئىشغال قىلغانلىقىمىزنى ئاڭلىغان نۇرغۇنلىغان يۇقرالار كېلىپ بىز بىلەن كۆرۈشتى ھەم ناھايىتى قوللاپ - قۇۋۋەتلىدى. بىز ئۇلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ، بۇ مىللىي ئىنقىلابنى چوقۇم ۋۇجۇتقا چىقىرىدىغانلىقىمىزنى بايان قىلغىنىمىزدا، خېلى كۆپ ئادەملەر بىزگە قوشۇلۇپ ئىنقىلاب قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى ھەمدە قاغىلىقنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بىزگە تەپسىلىي تونۇشتۇردى. بىزگە قوشۇلغانلارنىڭ ئىچىدە شۇ زامانلارنىڭ كاتتىلىرىدىن ئىسھاقجان دوختۇر، ھاشىم خويجاڭ ۋە تۇردى قارىبەك قاتارلىقلار باردى.

شۇ ۋاقىتتا سىدىقخان تۆرە، مەھمۇد قۇتلۇق ۋە سارالا باش قوماندانلىق شتابىنىڭ ئادەملىرىمۇ قاغىلىققا كەلگەنىدى. لېكىن بارلىق خىزمەتلەرنى بىز ھەربىيلەر ئۆزدمىز ئىشلەشكە توغرا كەلدى. شۇڭلاشقا مەن، ساۋۇت قارى، مۇھەممەد ئىشان، مامۇت بەگ ۋە تۇرسۇن قاتارلىقلار قاغىلىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىدارىسىدە يەرلىك ئاخۇن، بەگ ھەم يۇرت كاتتىلىرىنى يىغىپ يىغىن ئاچۇق. ئاۋۋال، مەن مىللىي ئىنقىلابنىڭ مەقسىتىنى تەشۋىق قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىغىندىلا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى سايلاپ چىقتۇق. كۆپچىلىكنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن مەن مىللىي ئىنقىلابچىلار ئىچىدىن غالىبىيەت پولكىنىڭ مەسلىھەتچىسى ساۋۇت قارىنى ۋالىيلىققا كۆرسەتتىم. قالغانلىرىنى كۆپچىلىك كۆرسەتكەندىن كېيىن، مۇھەممەد قاسىم قازى ئەلەم ئاخۇنۇمنى مۇئاۋىن ۋالىي، راشىدىن مۇپتى ئاخۇنۇمنى باش مەسلىھەتچىلىككە سايلىدۇق. ئارقىدىن قاغىلىقتىكى بارلىق

ئىدارە - جەمئىيەتنىڭ باشلىق - مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى كې-
ڭىشىپ سايلاپ چىقتۇق. ناھىيە باشلىقىنى ۋالىي دەپ ئاتى-
دۇق. ئىلگىرىكى باج - سېلىق، ئالۋاڭ - ياساقلارنى بىكار
قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئۆشرە - زاكات تۈزۈمىنى يولغا قوي-
دۇق. يەنە قاغىلىقتا يېڭىدىن مىللىي ئازادلىق تەشكىلاتىنى
قۇرۇپ، بۇنىڭغا ھاشىم خوجىغىنى مەسئۇل قىلدۇق ھەم ئۇ-
نىڭغا تەشۋىق قىلىپ، ئەسكەر ئېلىپ بىر نەچچە پولك
تەشكىللەشنى تاپشۇردۇق. ئىسھاقجان دوختۇرنى ۋالىينىڭ مەس-
لىھەتچىسى ھەم سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىن-
لەپ، ئۇنىڭغا قاغىلىق تەۋەسىدىكى بارلىق دوختۇر - تىبىپ-
لارنى يىغىپ يارىدارلارنى داۋالاشقا مەسئۇل قىلدۇق. شۇن-
دىن كېيىن بىز دوختۇرخانىغا ۋە دوختۇرلارغا ئىگە بولدۇق.
يۇقىرىقى خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالدىراشلىق بىلەن بىر
كۈندە ئىشلەپ تۈگەتتۇق. شۇ كۈنى قاغىلىقتىكى بارلىق مە-
مۇرىي ئىشلارنى سىدىقخان تۆرە، مەھمۇد قۇتلۇق ۋە مادا-
يوپ قاتارلىق كىشىلەرگە تاپشۇرۇپ كەچلىكى غالىبىيەت پو-
لكىنىڭ يىغىنىنى ئاچتۇق. بۇ يىغىندا قاغىلىق سوقۇشىدى-
كى ئەھۋالدىن خۇلاسە چىقاردۇق. خۇلاسىدە 1 - ئىسكادرون
1 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن بولدى. قالغانلارمۇ ياخ-
شى باھالىنىپ تەقدىرلەندى. ھەسەن ھاجى 1 - ئىسكادروننىڭ
كوماندىرى بولدى، سىدىقخان تۆرەم، مادايوپ ۋە مىنىڭ
پىكرىم بويىچە قاغىلىقنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بىر ئىس-
كادرون قالدۇرۇشنى قارار قىلدۇق. قارار بويىچە 3 - ئىس-
كادروننى قالدۇردۇق .بۇ ۋاقىتتا 3 - ئىسكادروننىڭ كوما-
دىرى لەشكەر بىلەن مۇئاۋىن كوماندىرى پوزىكىنىڭ ئوتتۇ-
رىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئاشكارىلىنىپ، قاغىلىق سوقۇشى-

دىكى نەتىجىنى تالىشىپ خېلى يامانلاشتى. بىز يىغىندىن كېيىن سىدىقخان تۆرەمنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە لەشكەرنى 3 ـ ئىسكادىروننىڭ كوماندىرى قىلىپ بەلگىلەپ، قاغىلىقنى مۇداپىئە قىلىشقا قالدۇردۇق. يوزىكىنى غالىبىيەت پولكىدا زاپاس كوماندىر قىلىپ ئىشلىتىشكە ئېلىپ قالدۇق. قاغىلىقتىكى ئىشلارنى بىر قۇر ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بىز پوسكامغا قاراپ يولغا چىقتۇق. شۇ كېچىسى توختىماي ئاتلىق مېڭىپ تاڭ سەھەردە پوسكامغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ ۋاقىتتا دۈشمەن ناھايىتى ئېھتىياتچان بولۇپ تۇرغان ئىكەن. شۇڭا بىزنى ئوق بىلەن قارشى ئالدى. يېرىم سائەتچە سوقۇشقاندىن كېيىن قارىساق ئۇلار قېچىپ كېتىپتۇ. بىز ئىچكىرلەپ كىرىپ ساقچى ئىدارىسىنى پولك شتابى قىلدۇق. ئالدىنقى ئىستېھكامىمىز يەكەن دەرياسىنىڭ چوڭ كۆۋرۈكى بولدى. شۇ كۈنى قاغىلىقتىكى تاكتىكىمىز بويىچە پوسكام ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىللەپ چىقتۇق. ۋالىي قۇربان مويتى ئاخۇنۇم، مۇئاۋىن ۋالىي بىز تەرەپتىن تۇرسۇن چوڭ (قىرغىز) بولدى. ئىدارە جەمئىيەتنىڭ باشلىقلىرى پۈتۈنلەي پوسكامدىكى يەرلىك ئادەملەردىن بولدى. پوسكامدىمۇ بىزنى قوللايدىغانلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، خېلى كۆپ ئادەملەر بىزگە قوشۇلۇپ، مىللىي ئىنقىلاب قىلىشقا بەل باغلىدى. بولۇپمۇ بۇلارنىڭ ئىچىدە توختى شۈنگەن بىلەن روزىيوپ قاتارلىقلار كېيىنكى چاغلاردىمۇ بىز بىلەن جاپا ـ مۇشەققەتتە بىللە بولدى. توختى شۈنگەن ناھىيىلىك رازۋېدكا ئىدارىسىگە ۋە بىزنىڭ رازۋېدكا باشلىقىمىز يولۋاس قارىغا يېقىندىن ياردەمدە بولۇپ ئىشپىيونلارنى تۇتۇش، ئۇلارنىڭ ئىسمىلىكىنى چاپلاش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ناھايىتى زور خىزمەتلەرنى

كۆرسەتتى. يەنە پوسكام ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇش-
مىسىنىڭ رەئىسى روزىيوپ باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم مائارىپ-
چى زىيالىيلار قوشۇلۇپ، پىدائىيلار قوشۇنىنى تەشكىللىدى.
پوسكامدا يىگىتلەر ئەسكەر ئېلىش ۋە تەشكىللەش ئىشىمىز
قاغىلىقتىكىگە ئوخشاش بولمىدى. قاغىلىقتا پولك تەشكىللىگەن بول-
ساق، پوسكامدا پىدائىيلار قوشۇنىنى تەشكىللەپ قوماندان، يۈزبېشى،
ئەللىك بېشى، ئون بېشى قاتارلىق ئاتالغۇلارنى قوللاندۇق.
روزىيوپ پىدائىيلار قوماندانى بولدى، ياشلار خېلى كۆپەيدى.
شۇڭلاشقا بىز بۇلارنى قوراللاندۇرۇش ئۈچۈن باش شتاب-
قا قورال - ياراق ئەۋەتىڭلار، دەپ كۆپ قېتىم ئالاقە ئەۋەت-
كەن بولساقمۇ ئۈچۈرى كەلمىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان
پوسكام خەلقى ئىچىدىكى ئاڭلىق زىيالىيلار: «بىز پوسكاملىقلار
1933 - يىلى خوتەنلىك شا مەنسۇر باتۇر بىلەن بىرلىكتە چو-
ماق كۆتۈرۈپ ئىنقىلاپ قىلىپ يەكەن شەھىرىنى ئىشغال
قىلغان ئىدۇق. ھازىرمۇ چوماق ياساپ سوقۇشىمىز ...»
دەپ ئوتتۇرىغا چىقىشتى. شۇنداق قىلىپ چىداملىق ياغاچلار-
دىن چوماق ياسىدۇق. بۇنىڭغا بۇرۇن شا مەنسۇرغا قوشۇ-
لۇپ، سوقۇش قىلغانلاردا چوماق ياسىغان ئۇستىلار ئۈلگە كۆر-
سىتىپ بەردى. (بۇ چوماقلارنىڭ شەكلى ئۈچ خىل ئىدى) بۇ-
لاردىن باشقا تام تېشىدىغان، ئادەم تۇتىدىغان تەجرىبىلىك
ئوغرىلارنى ۋە ھەييار، مەددالارنى يىغىپ بىر گۇرۇپپا تەش-
كىللىدۇق.

بۇ ۋاقىت 1946 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1ئىدى. كۆپلىگەن
...لارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ناھايىتى يىرتىق ئىدى.
...ئەتتا يوتقان، كۆرپە دېگەنلەرمۇ يوق ئىدى. مۇشۇ ۋاقىتلاردا
سىدىقغان تۆرەم، مەسلىھەتچى ناھىربەك، مادىيوپ ۋە تاش-

قورغان نامىسلىك ھۆكۈمەتتىن ھوجام كەلدىبەك، گۈلجابەك قاتارلىقلار قاغىلىقتىن پوسكامغا يېتىپ كەلدى. يەنە پوسكامدىكى ئادەملىرىمىزدە ناچالنىك شتاب كامىلجان، تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى مەخمۇد قۇتلۇق، تۇمشۇق سارىيىنى مۇداپىئە قىلغان ئىسكادىرون كوماندىرى ئەبەيدۇللا بەك قاتارلىقلارمۇ پوسكامغا جەم بولدى. بىز بىرلىكتە يىغىن ئاچتۇق. يىغىندا مەن ئەھۋالنى تونۇشتۇردۇم، ئاندىن كېيىن يەكەنگە ھۇجۇم قىلىش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىنىپ، ئىككى خىل پىكىر ئوتتۇرىغا چىقتى. بەزىلەر تاشقورغاندىن قورال ئېلىپ كېلىپ يىگىت ئەسكەرلەرنى قوراللاندۇرغاندىن كېيىن يەكەنگە ھۇجۇم قىلىمىز دېسە؛ يەنە بەزىلەر تاشقورغاندىن قورال يېتىپ كەلگىچە دۈشمەنلەر بىر ھەسسە كۆپىيىپ كېتىدۇ، شۇڭلاشقا ھازىر ھۇجۇم قىلغىنىمىز ياخشى دېيىشتى. ئاخىرى تاشقورغاندىن 50 نەپەر ئادەم يۆتكەپ كېلىپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولدۇق. ئاساسلىق پىلانىمىز يەكەن شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنلا مەمۇرىي ھۆكۈمەت تەشكىللەش بولدى.

بۇ ۋاقىتتا بىز يەكەنگە قانداق ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىش بىلەن بىللە، ئىسكادىرونلارنى قايتىدىن تەشكىللەپ، تۆت ئىسكادىرون قىلدۇق. (يىگىدىن كەلگەن بابەك باتۇرنىڭ ئەترىتىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە بولدى) 1 ـ ئىسكادىرون كوماندىرى ھەسەن ھاجى، 2 ـ ئىسكادىرون كوماندىرى ئابدۇراخمان، 3 ـ ئىسكادىرون كوماندىرى بابەك باتۇر، 4 ـ ئىسكادىرون كوماندىرى تۇرسونئاخۇن بولدى. ئىلگىرىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلارغا ئاساسەن ھەر بىر ئىسكادىرونغا تۆتتىن كوماندىر بەلگىلىدۇق. ئورۇنلاشتۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن، بىز پىلان بويىچە يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتۇق. غالىبىيەت يولىمىزنىڭ

2 ـ ئىسكادىرونى ئالدىن ماڭدى. قالغان ئىسكادىرونلارمۇ تەق-
سىم قىلىنغان ۋەزىپىسىگە ئاساسەن پىلان بويىچە يولغا چىق-
تى. بىرىنچى ئىسكادىرون چوڭ يول بىلەن بېرىپ ئالتۇن
دەرۋازىنى ئىشغال قىلىش؛ ئىككىنچى ئىسكادىرون ئوڭ تە-
رەپ بىلەن بېرىپ يېڭىشەھەر بىلەن كونا شەھەرنىڭ ئوتتۇرى-
سىغا كىرىش؛ ئۈچىنچى ئىسكاددىرون چەت تەرەپتىن ھۇجۇم
قىلىپ سېپىلگە چىقىش؛ تۆتىنچى ئىسكادىرون زاپاس تۇ-
رۇش دەپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بىز پوسكامدىن بىر نەچچە
پۇقرانى ئەۋەتىپ ئەھۋال ئىگىلىگەندىن كېيىن، يەكەنگە
كىردۇق ۋە ئۈچ تەرەپتىن سوقۇش باشلىدۇق. تاڭ ئاتقان
ۋاقىتتا ئىككىنچى ئىسكادىرونىدىن ياردەم سوراپ كەلدى.
ئاڭلىساق ئۇلار قاراڭغۇدا سېپىل يېنىغا بېرىپ قېلىپ ئال-
دىغىمۇ ماڭالمايدىغان، ئارقىسىغىمۇ يانالمايدىغان ھالەتكە
چۈشۈپ قاپتۇ. شۇڭا بىز ئىككىنچى ئىسكادىرونىنىڭ بىر قى-
سىم ئادەملىرىنى ياردەمگە ئەۋەتتۇق. كېيىن ئادەم ئەۋەتىپ
ئەھۋال ئىگىلىسەك، ئۇلار ھەر تەرەپتىن قورشاۋ ئىچىگە چۈ-
شۈپ قېلىپ دۈشمەن بىلەن ھايات ـ ماماتلىق ئۇچۇن ئېلى-
شىۋاتقان ۋاقىتتا، ئۆز ئەسكەرلىرى ئىچىدىن خالمەمەت
دېگەن بىر تاجىك كوماندىر بايەكنى ئېتىپ تاشلاپ، دۈش-
مەنگە تەسلىم بولغان. ئارقىدىنلا دۈشمەن تەرەپكە قېچىپ
بېرىپ، بارلىق مەخپىيەتچىلىكنى ئاشكارىلىغان. ئەھۋالدىن
خەۋەر تاپقان دۈشمەنلەر سېپىلدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ كوما-
ندىرلارنى ۋە خېلى كۆپ ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. پەقەتلا
موللا موسا باشچىلىقىدا قالغان ئازغىنە ئادەملەر مۇھاسىرى-
نى بۆسۈپ چىقىپ ھايات قالغان. ئۇ جايدىكى ئاتلار، زا-
پاس ئوق ـ دورا ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى دۈشمەن-

گە ئۇلجا قالغان. خال مەمەت بولسا گومىنداڭنىڭ ھەربىي-مەمۇرىلىرىنى باشلاپ كېلىپ، بايەكىنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئۇلارغا بەرگەن. گومىنداڭلار بايەكىنىڭ كاللىسىنى شەھەر-نىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويغان.

بۇ ۋاقىتتا بىز بايەكىنىڭ ھايات قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن زاپاس ئەسكەرلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، جاھانباغ تەرەپكە قارشى قويدۇق. ئەمەلىيەتتە بۇلار ھۇجۇمدا ئەمەس، بەلكى مۇداپىئەدە تۇردى، ئالدىمىزدىكى بىرىنچى ئىسكادروننىڭ شارائىتى ياخشى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا شتاب، ئىككى يان تەرىپىدە ئۆز ئادەملىرى بولغاچقا، ئىشەنچلىك سوقۇ-شالايتتى. شۇڭا ئۇلار ئالتۇن دەرۋازا سىرتىدىكى بازارنى ئىگىلەپ، سېپىلگە شوتا قويۇپ، دەرۋازىغا ئوت قويۇشقا جىددىي ھەرىكەت قىلدى. ئىككىنچى ئىسكادروننىڭ ئەھۋالى ئۆزگەرمىدى. قاراڭغۇ چۈشكەندە ساق - سالامەت چېكىنىپ قايتىپ كەلدى. دۈشمەنلەر پەقەت سېپىلنىلا مۇداپىئە قىلدى، بىرىنچى ئىسكادرون سېپىلگە شوتا قويۇپ، سېپىل ئۈستىگە چىقىشقا تەمشىلىۋاتقاندا، دۈشمەنلەر گىرانات تاش-لاپ كۆپ ئادەم ئۆلۈپ كەتتى. قالغانلار ئوتتۇن يىغىپ نا-مازشام ۋاقتىدا دەرۋازىغا ئوت قويدى، لېكىن شۇنداقتىمۇ تۆرلۈك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپمۇ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدۇق. ئەكسىچە ئادەملىرىمىز كۆپ چىقىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن شتاب كادىرلىرى مۇزاكىرىلىشىپ چېكىنمەكچى بولۇپ، يېرىم كېچە بىلەن يولغا چىقتۇق. ئەڭ ئالدىدا يا-رىدارلار، پىدائىي قىسىم، مالىيە ۋە ھارۋىلار ماڭدى، ئارقى-دىن مەمۇرىيلار ماڭدى. بىز ئۇلارنى مۇداپىئە قىلىش ئۈ-چۈن، ئۇلار يىراقلاشقاندا ئارقا تەرەپتىن قوغداپ ماڭماق

چى بولۇپ تۇرغان ئىدۇق. دۈشمەنلەر بىزنىڭ چېكىنگەنلى-
كىمىزنى بىلىپ قېلىپ، ھەر تەرەپتىن بىزنى ئوققا تۇتتى.
تۇيۇقسىزلا ئەسكەرلىرىمىزمۇ قالايمىقان بولۇپ ھەر تەرەپكە
چېچىلىپ كېتىپ، باشلىق ئەسكىرىنى - ئەسكىرى باشلىقىنى
تاپالمايدىغان بولۇپ كەتتى. قارىساق ئالدىمىزدا ماڭغان
مەمۇرىي باشلىقلار دۈشمەن ئوقىنى كۆرۈپ قاچقان ۋە قاچ-
قاندىمۇ جىم ماڭماي ئارقىغا بۇرۇلۇپ ئوق ئېتىپ ئەسكەر-
لەرنىڭ تەرتىپىنى بۇزۇۋەتكەن ئىكەن. بىزنىڭ يانار ئوقلى-
رىمىز بارغانچە يىراقلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى دۈشمەنلەرمۇ
كۆرۈپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىز غالىبىيەت پولكىنىڭ مۇ-
ھاپىزەتچىلەر ئىزىۋوتى بىلەن بىر قانچە كوماندىر - جەڭچى-
لەرلا قالدۇق. قالغاندىمۇ ئالدىمىزدىكى قوشۇنلىرىمىز بىلەن
دۈشمەنلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى مۇداپىئەسىز جايدا بولۇپ قې-
لىپ، ئالدىمىزدىن ئۆز ئادەملىرىمىزنىڭ ئوقى چۈشسە، ئار-
قىدىن دۈشمەن ئوقى چۈشۈپ تۇردى. ئامال قىلىپ ئۆزى-
مىزنى تامنىڭ دالدىسىغا مۇداپىئە قىلدۇق. قارىساق دۈش-
مەنلەرنىڭ ئوت كۈچى يېقىنلاپ كېلىشكە باشلىدى، قاراڭ-
غۇدا دۈشمەنلەرنى كۆرەلمىسەكمۇ، ئوق كېلىۋاتقان تەرەپكە
قارشى بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. شۇنداق قىلىپ قالايمىقان ئې-
تىشىپ تاڭ ئاتقاندا يەكەن دەرياسى كۆۋرۈكىگە يېتىپ
كەلدۇق ۋە بۇ جاينى ئالدىنقى ئىستىھكام قىلدۇق. ئەمما
دۈشمەنلەر بىزنىڭ بارلىق ئەھۋالىمىزدىن خەۋەر تېپىۋالغان-
لىقى ئۈچۈن، يەكەندىكى دۈشمەنلەر كۆۋرۈكنىڭ ئۇ تەرى-
پىگە كەلدى. مەكىت ئارقىلىق كەلگەنلەر پوسكام ناھىيى-
سىگە يېقىن بىر جايغا ئورۇنلاشتى. خوتەن تەرەپتىن كەل-
گەنلەر چولاقنىڭ سېپىل دېگەن يەرگە كەلگەندە تەرەپ -

تەرەپلەردىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرى تۇرۇشلۇق جايغا خەۋەر
بېرىپ، بىزگە قارشى تۇرۇشقا چاقىرىق قىلغان. شۇڭا بىز
پولكىمىزدىكى بارلىق كوماندىرلار ۋە شتاب باشلىقلىرى جىد-
دىي يىغىن ئېچىپ ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، يە-
كەندىكى تاغلىق كەنتلەرگە چېكىنىپ كېتىشنى قارار قىل-
دۇق. جىددىي ھەرىكەتلىنىپ بارلىق قورالسىز ئادەملىرىمىزنى
تاغقا يۆتكىدۇق. ئادەملىرىمىزنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ قو-
لىدا قورال يوق ئىدى. بىز ھەممەيلەن ئالدىراشلىق بى-
لەن تاغقا ئادەم يۆتكەپ، ئاشلىق توشۇۋاتقان ۋاقتىمىزدا،
غالىبىيەت پولك قورال ئىسكىلاتىنىڭ باشلىقى مەھەممەد
كېرىم ئاخۇن (جىڭساجۇينىڭ ئىشپىيونى بولغان ئابدۇكېرىم
كولدورما) بىر ئادەم بىلەن گومىنداڭ تەرەپكە قېچىپ كەت-
تى. بۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ تاغقا چېكىنىپ بولۇشىمىزغا تېخى
بىر قانچە كۈن بار ئىدى. بۇ قاچقۇنچى ئىشپىيون ئەتىسى-
گىلا يەكەندىكى گومىنداڭلارنى باشلاپ كېلىپ بىزگە ھۇجۇم
قىلدى. ئەمما بىز ۋاقتىدىلا ئۇلارنى چېكىندۈردۇق. ئاندىن
پوسكام شەھىرىنى تاشلاپ سىرتقا چىقتۇق. پوسكام شەھە-
رىگە ئىككى كۈنگىچە دۈشمەن كەلمىدى، بىزمۇ كىرمىدۇق.
شۇ ۋاقىتتا بىز پىيادە ئەسكەرلەرنى تاغقا ماڭدۇرۇپ بولال-
مىغان، پىدائىي قىسىملارنىڭ كۆپ قىسمى تارقاپ كەتكەن،
ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى خادىملىرىمىز ئى-
چىدىن بەزى خائىنلار چىقىپ مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلاپ
قويغان بولۇپ، سەگەك بولمىساق مەغلۇب بولۇش خەۋپى كۆ-
رۈنۈپلا تۇراتتى. شۇڭا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەمۇرىي خادىم-
لىرىدىن ۋالىي قۇربان موپتائاخۇن، تۇرسۇن چوڭ، نۇراخۇن-
بەك قاتارلىقلار بىز بىلەن بىللە تاغقا چىقتى. دەل مۇشۇ

ۋاقىتتا خوتەندىن كەلگەن دۈشمەنلەرمۇ تاغلىقلا باستۇرۇپ كىرگەن. ئۇ جايدىكى ئەسكەرلىرىمىز بىرىنچى كۈنى قارشى- لىق قىلغان بولسىمۇ، ئادەم كۈچى ئاز بولغاچقا قاغىلىقنى تاشلاپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. چېكىنىپ بولغىچە گو- مىنداڭلار قوغلاپ كېلىپ مۇئاۋىن ۋالىي مۇھەممەد قاسىم ھا- جى، باش مەسلىھەتچى راشىدىن مۇپتى قاتارلىقلارنى تۇتۇ- ۋېلىپ شۇ جايدىلا قىلىچ بىلەن چاناپ ئۆلتۈرگەن. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن قورالسىز پىيادە قىسمىنىڭ كۆپ قىسمى تار- قاپ كەتكەن. ناھايىتى ئاز بىر قىسمى بىز تۇرغان تاغقا قېچىپ كېلەلىدى.

بىز پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا دۈشمەن بىلەن ئۇدا ئىككى قېتىم سوقۇشتۇق. بۇ نۆۋەتتىكى سوقۇشىمىزنىڭ مەقسىتى گالدىمىزدا ماڭغان ئەسكەرلەرنى ۋە تاغقا ئۇزۇن- تۇلۇك توشۇۋاتقانلارنى تېچ - ئامان جايغا يەتكۈزۈش ئىدى. بىز سوقۇشۇپ خانلەڭگەر دېگەن جايغا بارغىنىمىزدا، دۈشمەن كەينىمىزدىن قوغلاپ ھۇجۇم قىلىپ تاغ ئىچىگىچە كەلدى. بىز ئەسلى تۇمشۇق سارايىنى مۇداپىئە قىلماقچى ئى- دۇق. شۇڭا تۇمشۇق سارايدىكى ئادەملىرىمىز يەكەندىن چىققان دۈشمەنلەرنىڭ ئارقىسىغا چېكىندۇرۇلدى. ئادەم سا- نىمىز كۈنسايىن ئازايغانىنىڭ ئۈستىگە، بارلىق مەخپىيەت- لىكىمىز ئاشكارىلىنىپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇدىن، يە- كەندىن ۋە خوتەندىن كەلگەن گومىنداڭ قوشۇنلىرى بىر- لىشىپ، مىللىي ئىنقىلابىمىزنى بىراقلا يوقىتىشقا كىرىشتى. غالىبىيەت پولك دۈشمەنلەر بىلەن بىر قانچە كۈنلەپ جىد- دىي سوقۇشتى. ھەر ئىككى تەرەپتىن خېلى كۆپ ئادەملەر ئۆلدى. يېڭى ئەسكەرلىرىمىز قورشاپ ۋە ئايرىتاش تەرەپ-

بەرگە بىرىپ ئورۇنلاشتى. يارىدارلار كۆپىيىشكە باشلىدى. دوختۇرلىرىمىز ئاز بولغاچقا داۋالاش ۋەزىپىسىنىڭ ھەممىسى ئىسھاقجاننىڭ ئۈستىگە يۈكلەندى. بۇ چاغدا كوسراپ كەنتىگە دوختۇرخانا قۇردۇق. ئەھۋالىمىز كۈنسايىن ياماندلاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات - ئۇلاغ ۋە تەمىناتتىن خېلى قىسىلدۇق. دېھقانلار ئىلىكىدىكى مال - مۈلۈك، ئاشلىقلارنى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئېلىۋالدى. ياتقان ئۆيلىرىمىزگە ئوت قويۇپ، كۈل قىلدى. كۆپ ئادەملەر ئۆي - ماكانسىز قالدى. مۇشۇنداق بىر قىيىنچىلىق ۋاقتىدا قورال - ياراقلار ئارانلا يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن يېڭى ئەسكەرلەرنى قوراللاندۇردۇق. دۈشمەن تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ھۇجۇم قىلىپ كەردى. يېڭى ئەسكەرلەر قوراللارنى ئىشلىتىشنى بىلمىگەنلىكى ۋە ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالمىدى. سوقۇش داۋاملىق جىددىي بولۇۋەردى. ھەتتا ئۆلگەنلەرنى كۆمۈپ قويۇشقىمۇ ئامالسىز قالدۇق. كەنتتىكى ئادەملەر يۇرتىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشتى. تۇرغان جايىمىز ئادەمسىز جاڭگاللىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرى ئورۇنلاشقان جايىمىز قورشاۋغا قىمۇ ھۇجۇم ئوقلىرى چۈشۈشكە باشلىدى. دۈشمەنلەر بىزنى قوغلاپ مېڭىپ يەكەن دەرياسى ئارىلىقىغا قورشىدى. بۇ جايدا بىر سوتكا تۇردۇق. كېيىن ئېگىز يارنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ بىر كۈن سوقۇشۇپ دۈشمەننى چېكىندۈردۇق. ئارىلىقتا بارلىق پولك باشلىقلىرى يېتىپ كەلدى. بىز قىسقىغىنا يىغىن ئېچىپ، ئوڭۇشسىزلىقلارنى يەكۈنلىدۇق. نەتىجىدە بۇ ئوڭۇشسىزلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر - بىرىمىزگە ماسلىشالماسلىق ۋە قوماندانلىقنىڭ قالايمىقان بولۇشىدىن

بولدى دەپ قاراپ، قوماندانلارنى قايتىدىن سايلىماقچى بولدۇق. كۆپچىلىك، ھاكىم بەگ تەجرىبىلىك ئادەم، قوماندان بولسۇن دەپ مېنى كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بىز يەكەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ دۈشمەنلەرنى چاماسال، چۇندۇ كەنتلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، قوشراپقا كەلدۇق. چوڭ باشلىقلار بىزدىن بىر كۈنلۈك يىراقلىقتىكى ئايرىتاشقا ئورۇنلاشقان بولۇپ، بىزلەرنى تەمىنلەيدىغان مەنقۇلاتلارنىڭ ھەممىسى شۇ يەردىن ئېلىپ كېلىنەتتى. شۇ ۋاقىتتا ناسىر بەگ چاماسال داۋىنىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن تاجىك پولكىنى يۆتكىدى. تاجىك پولكىدا ئارانلا 150 ئادەم بار ئىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن گومىنداڭ بىر تۈەن ئەسكىرى كۈچ بىلەن ئايرىتاشقا ھۇجۇم قىلدى. بۇ سوقۇشتا پولك كوماندىرى لەشكەرنىڭ پۈتىغا ئوق تېگىپ يارىلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چېكىنمەستىن قەھرىمانلارچە سوقۇشۇپ، ئاخىرى ئۇلارنى چېكىندۈرگەن ۋە ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراقلارنى غەنىمەت ئالغان. شۇ كۈنلەردە تاشقورغاندىن توختىبايوپ ئېزىزبەگ دېگەن بىر كىشى كېلىپ بارلىق ھەربىي - مەمۇردىي باشلىقلارغا جىددىي يىغىن ئاچتى، يىغىندا بىزگە ئادەم ۋە قورال - ياراق بېرىدىغانلىقىنى ھەم شۇ ئارلىق بىرىگادا قىلىپ تەشكىللەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. نۇرغۇن تالاش - تارتىشلار ئارقىلىق بىرىگادا باشلىقلىرىنى سايلاپ چىقتۇق. بىرىگادا باشلىقى ئاتاخان، مۇئاۋىنى مەن (ھاكىم شېرىپ)، ناچالنىك شتاب شەمشىدىن، مۇئاۋىنى موللاقول بولدى. باشقا تەشكىلىي ئاپپاراتلارمۇ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەندى. قەشقەر پولكى، قاغىلىق پولكى ۋە پوسكامدىكى پىيادىلەر قوشۇنلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇر پولكى

قىلىپ تەشكىللەندى. ئۇنىڭ كوماندىرى ھاشىم ئاخۇن، مۇئاۋىنلىرى قاسىم ئاخۇن (بۇرۇن خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ئادەم بولۇپ، بۇ قېتىم ئېزىزبەگ بىلەن بىللە كەلگەن)، تۇردى قارىبەگ ۋە ناسىراخۇنلار بولىدى. مەھەممەد ئاۋاق ترانسپورت باشلىقى، تۇرسۇن خالمۇرات ئىسكادىرون كوماندىرى بولدى. ئېزىزبەگ، تاھىربەگلەر تاشقورغانغا قايتىپ كەتتى. بىز قوشراپقا قايتىپ كېلىپ يېڭى ئەسكەرلەرنى تەربىيىلەش بىلەن بولدۇق. بۇ چاغدا دۈشمەن ئىستىھكامى تۇمشۇق سارايدا ئىدى. بىز بۇ يەرنى تالىشىپ سوقۇشقان بولساقمۇ، ئاخىرىدا نەتىجىسىز قايتىپ كەلدۇق. ئۇيغۇر پولك كوماندىرى ناسىراخۇن قاتارلىق بىر قانچە كىشى قۇربان بولدى ۋە ياردار بولدى. ئۇيغۇر پولكىنىڭ ئادەم سانى كۆپ ھەم چوۋالچاق ئىدى. تاجىك پولكىنىڭ ئادىمى ئاز ئىدى. شۇڭا ئۇلارنى ئارىلاشتۇرۇپ، تەڭشەپ تۆت ئىسكادىرون قىلدۇق. ئۇيغۇرلار 70% نى ئىگىلىدى. شۇ ۋاقىتتا سوۋېت تەرەپتىن بىرقانچە ھەربىي - مەمۇرىي خادىملار كىرگەن بولۇپ، ئۇيغۇر پولكىنى ئىككى پولك قىلىپ تەشكىللىدى. بۇ پولكنىڭ كوماندىرى تۇردى قارىبەگ بولدى. يەنە بىر پولكنىڭ كوماندىرى بىر ئۆزبەك ئادەم بولدى. ئىككى پولك، بىرىگادا بولۇپ، ھاشىماخۇن بىرىگادا كوماندىرى، سوۋېتلىك قادىراخۇن مۇئاۋىن كوماندىرى، ئىسلامبەك ناچالنىك شتاب بولدى، قالغان مەسئۇل كادىرلىرى ئۆزبېكلەردىن بولدى. يەنە بىرى يەكەن بىرىگادىسى بولۇپ، كوماندىرى مادايوپ، مۇئاۋىنى ھاكىم شىرىپ، ناچالنىك شتاب شەمشىدىن ۋە موللائەلەم قول بولدى. شۇ كۈنلەردە تاشكەنتتىن ئەبەيدۇللا مەخسۇم

قاتارلىق بىرقانچە كىشى كەلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا راز-ۋېتكا خادىملىرى، سىياسىي تەشۋىقاتچىلار، دوختۇرلار ۋە باشقا ساھە كەسپىدىكىلەرمۇ باردى. شۇندىن كېيىن قو-شۇنلىرىمىز جانلىنىپ، تەرتىپ ئىنتىزامىمىز كۈچەيدى. ئىن-تىزامغا خىلاپلىق قىلغانلار جازالاندى. دەل شۇ ۋاقىتدا سارلادىكى باش شتابتىن ئىسماقبەگ كەلدى، دېگەن تېلې-گراممىا كەلدى. (بۇ چاغدا بىزدىمۇ تېلېگراف بارئىدى) بىر نەچچە كۈندىن كېيىنلا چارلوگدىن تېلېگرامما كېلىپ، بىرىگادا كوماندىرلىرى ۋە مەسلىھەتچىلەرنىڭ تېزدىن كې-لىشنى ئېيتىپتۇ. بىرىگادا كوماندىرلىرى مېڭىش ۋاقىتدا، گېنېرال ئىسماقبەگنىڭ كېلىشنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن تۇمشۇق مارايىنى ئىشغال قىلىشنى مۇئاۋىن كوماندىرلارغا تاپىلاپ قويۇپ كەتتى. بىز لەر بەلگىلەنگەن كۈنى يولغا چىققان ئىدۇق. دۈشمەنگە يېقىنلىشىپ بارغان ۋاقتىمىزدا، گېنېرال ئىسماقبەگنىڭ تۇمشۇق سارايىنى ئىشغال قىلىش سوقۇشىغا ئۆزى كېلىپ قوماندانلىق قىلىدىغانلىقى ھەققىدە تېلېگرام كەلدى، بىز قايتتۇق. شۇندىن كېيىن گېنېرال ئىسماقبەگ قوشراپقا كەلدى.

ئىسماقبەگنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرى

گېنېرال ئىسماقبەگ قوشراپقا كەلگەن ۋاقتىدا سو-ۋېت ئىتتىپاقىدىن بىرقانچە ئادەملەر بىللە كەلگەنىدى. يەنە تاشقورغان ئىنقىلابىغا سەھنە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندان-لىق قىلغان قاراخان دېگەن ئادەممۇ ئاشكارا سەھنىگە چى-قىپ ئىسماقبەگ بىلەن بىللە قوشراپقا كەلدى. ئىلگىرى

مەن كۆرگەن قاراخان قىرىغان رۇس ئادەم ئىدى، بۇ قىتىم كەلگەن قاراخان ئەرمەن مىللىتىدىن بولۇپ، ياش ئادەم ئىكەن.

ئىسھاقبەگ كەلگەندىن كېيىن دەسلەپ ئىشلەنگەن خىزمەتلەر، قوماندانلىق شتاب، بىرىگادا، پولك ۋە رەھبىرىي كادىرلارنى مەخپى ئىسىم قويۇشتىن باشلاندى، شۇ قاتاردا خەت - ئالاقە، ئەمىر - پەرمانلارمۇ مۇشۇنداق مەخپى ئىسىملار بويىچە بولىدىغان بولدى.

مەسىلەن: قوماندانلىق شتابنىڭ ئىسمى — مۇزتاغ ئاتا، ئىسھاقبەگ — ئىسلامخان تۆرە، ھاكىم بەگ — ھۆرمەت بەگ، لەشكەر — لەڭگەر شاھ...باشقىلارغىمۇ مۇشۇنداق ئىسىم قويۇلدى. بۇ خىلدىكى خىزمەتلەرنى ئىسھاقبەگ بىلەن بىللە كەلگەن سوۋېتلىكلەر ئىشلىدى. ئاندىن سوۋېتلىكلەرنىڭ ھەممىسى مەسئۇل خىزمىتىدىن قالدۇردى. بىرىگادا كوماندىردىن تارتىپ، گۇرۇپپا باشلىقىغىچە ھەممىسى يەرلىكتىن بولدى.

تەشكىلىي جەھەتتىن، باش شتابنىڭ نامى — مۇزتاغ ئاتا سارلا باش شتاب دېيىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە باش شتابنى ھازىرقى چارلوق يېزىسىنىڭ سوغۇق دېگەن جايىدىكى جىلغا ئىچىگە قۇردى. بۇ يەردىمۇ بىر تېلېگراف بىلەن بىر قانچە ئادەملەر ئالاقە خىزمىتىنى ئىشلەيتتى. ئىسھاقبەگ قاتارلىق ئاساسلىق ھەربىي خادىملار ئالدىنقى سەپكە كېلىپ قوشراپقا ئورۇنلاشتى. بارلىق خىزمەتلەرنى ئىسھاقبەگ بىلەن بىللە كەلگەن ئاخۇنجانوۋ قاتارلىق ئۆزبېكلەر ئىشلىدى. قوماندانلىق شتابقا ناچالنىك شتاب بەلگىلىمىدى. شتاب قارمىقىدا رازۋېتكا بۆلۈم قۇ-

رولۇپ، قاراخان ئۆزىنىڭ بىر نەچچە ئادەملىرى بىلەن يول- ۋاس قارىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولدى. ترانسپورتقا قەش- قەرلىق مەھەممەت ئاۋاق، سادىق بەگلەر مەسئۇل بولدى. سىدىقخان تۆرەم ھەربىي پىركارور بولدى. مەمەت ئىشان قا- زى ئىسلام بولدى. ساۋۇت قارى، قۇربان موپتى ئاخۇنىمنى مەمۇرى ھۆكۈمەت دەپ ئاتىدى. سەھىيە خىزمىتىگە ئىسھاق- جان مەسئۇل بولدى.— ئۇنىڭ قول ئاستىدا سوۋېتتىن كەل- گەن دوختۇرلارمۇ باردى. بەنە مىللىي ئازادلىق تەشكىلا- تىمۇ قايتا تەشكىل قىلىنىپ، جانلاندۇرۇلدى. بۇ تەشكىلاتى- قا رەھبەرلىك قىلىدىغان 11 كىشىلىك باشقۇرۇش ھەيئىتىساي- لاندى. بۇلار ئىسھاقبەگ، سىدىقخان تۆرەم، ھاشىم ئاخۇن، سايىت بەگ، كاۋانشا بەگ، ساۋۇت قارى، قۇربان مۇپتى ئاخۇن، مەمەت ئىشان، ئىسلام پەششاپ، تاھىر بەگ ۋە ھاكىم شىرىپلاردىن تەشكىل تاپقانىدى. بۇنىڭ مەسئۇل كاتىبى مەخمۇت قۇتلۇق بولدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ھەربىيلەرگە ئۇنۋان بېرىش خىز- مىتى ئىشلەندى. ئالىي ئۇنۋان گېنېرال دېيىلىپ- ئارىسىزدىن ئىسھاقبەگ بىرلا ئادەم گېنېرال بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇنۋان پولكوۋنىك بولۇپ، بۇلار بەش نەپەر، يەنى- سى- دىقخان تۆرەم، ھاشىم ئاخۇن، تاھىر بەگ، ھاكىم بەگ، سايىت بەگ ئىدى. بۇلاردىن كېيىنكى ئۇنۋانلار پاتپولكوۋ- نىك، مايور، كاپىتان، لېيتېنانت، ئىستارشىنا، سېرجانت دې- گەنلەردىن ئىبارەت بولدى. بۇ ئۇنۋانلار قوماندانلىق شتاپتا ئىشلەپ چىقىلغان بولسىمۇ، لېكىن رەسمىي ئۇرۇش مەيدان- لىرىغا ئورۇنلاشتۇرماستىنلا ئىنقىلاب ئاياغلاشتى. بۇنىڭدىن كۆپ ئادەملەر خەۋەرسىز.

ئىسھاقبەگ كەلگەندىن كېيىن ھەربىي جەھەتتە بىر-
گادا ۋە پـولكلارنىڭ ئىسمىنى ئـۆزگەرتىپ، ئـۈچ ۋىلايەت
ئارمىيىسىنىڭ تەرتىپ قاتارى بويىچە غالىبىيەت پولكنى 13 ـ ئاتلىق
پـولك، تاجىك پولكنى 14 ـ ئاتلىق پولك، ئۇيغۇر پولك-
لىرىنى 15 ـ، 16 ـ ئاتلىق پولك دەپ ئاتاشنى يولغا قويدى.
بۇرۇنقىدەك مىللەتنىڭ، يەرنىڭ، شەھەرنىڭ ۋە شەخسلەرنى
ئىسمى بويىچە ئـاتاش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ قاتاردا
سوۋېتلىك كـوماندىرلارنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بۇ ۋاقىتتا
بەز ئىككى بىر ىگادا، بەش پولك بولۇپ قايتا تەشكىل-
لەندۇق، بىرىنچى بىرگادىنىڭ كومـاندىرى ھـاكىم شىرىپ،
ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىككى پولك بولغان. 13 ـ ئاتلىق پو-
لكنىڭ كوماندىرى قادىر قول، مۇئاۋىنى ئابدۇراخمان جۇمە.
14 ـ ئاتلىق پولكنىڭ كوماندى لەشكەر، مۇئاۋىنى ياقۇپ
كالان بولغان. ئىككىنچى بىرىگادا كوماندىرى ھاشىم ئاخۇن،
ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىككى پـولك بولغان. 15 ـ پـولكنىڭ
كـومـانـدىرى تـۇردى قـارىبەگ (يـەنـە بىرسىنىڭ ئىسمى
ئېسىمدە قـالمىغان). 16 ـ پـولكنىڭ كـومـاندىرى قاسىم
ئاخۇن بولۇپ، قالغانلىرى ئۇيغۇرلاردىن بـولغانىدى. يېڭى-
دىن تەشكىللەنگەن پولككە يېڭىسار قىزىللىق تۇرسۇن ئاتام-
باي كـومـاندىر بولغان ئىدى. لېكىن پولك ئەسكەرلەرگە ئى-
گە بولغىچە مىللىي ئىنقىلاب ئاياغلاشتى. يەنە چوڭ مىنام-
وت ـ ئـايروپىلان ئاتىدىغان، تانكا ئاتىدىغان ۋە پارتلات-
قۇچ قورالـلارنى باشقۇرىدىغان بىر بـاتالىيون بـولۇپ، بۇنى
دەسلەپتە ئۆزبەكلەر باشقۇرغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا بۇنىڭ-
غا ئايىلچى باشلىق بولادى.

1946 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىر-

لەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۈتتۈرىسىدا 11 ماددىلىق تېنچلىق بېتىمى ئىمزالىنىپ، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابچى قوشۇنلىرى قورالسىزلاندۇرۇلدى ھەمدە بېتىمگە ئاساسەن تارقىتىۋېتىلدى. ئىسھاقبەگمۇ قايتىپ كەتتى. بىز بىر قانچىلا ئادەم قورالغا مەسئۇل بولۇپ، ئېلىپ ماڭدۇق. بىز تاغارماغا بارغاندىن كېيىن، سوۋېتتىن كەلگەن قوراللارنى سوۋېت تەرەپكە تاپشۇرۇپ بەردۇق. گومىنداڭدىن ئىلگىرى ئالغان بىر قىسىم ناچارراق قوراللار بىلەن بىر چېگرا ساقلاش ئەترىتى تەشكىللەپ، تۇردى قارى بىلەن لەشكەرنىڭ مەسئۇلىقىدا تاشقورغانغا ئەۋەتتۇق. لەشكەر بېرىشقا ئۇنىمىدى. تۇردى قارى بەگ بېرىپ بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئورنىغا نايىپنى مەسئۇل قىلىپ قويۇپ قايتىپ كەلدى. گومىنداڭ تەرەپ چىققان چاغدا قوراللارنى نايىپ تاپشۇرغانىدى. كېيىن 1947 - يىلى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى نايىپنى ئېتىپ تاشلىدى. بۇ ۋاقىتتا قەشقەر تەرەپتىكىلەرمۇ قورالسىزلاندۇرۇلغان بولۇپ، قوراللارنى سوۋېت تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. كېيىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بەزى جايلاردىكى تارماق پارتىزان ئەترەتلىرىگە دەرھال قورال تاپشۇرۇشنى، بولمىسا ئۇلارنى ئېتىپ تاشلايدىغانلىقىنى جاكالىغان. شۇ ۋاقىتتا چاماسالدىكى قادىر قول رەسمىي ئوقتۇرۇش كېلىپ قورال تاپشۇرۇپ بولغىچە ئېتىپ تاشلانغان، گومىنداڭ تەرەپ سىرتقى جەھەتتىن تېنچلىق بېتىمىنى سۆزلەپ، ئىچكى جەھەتتىن ئۆچمەنلىكنى بىلدۈرگەن. مىللىي ئىنقىلابچىلار ئارىسىدىكى نامى چىققان كوماندىرلارغا ۋە كۆپچىلىك ئادەملەرگە قەست قىلغان ياكى ئاشكارا زىيانكەشلىك قىلغان. شۇڭا مەنمۇ ئۆز ھاياتىمىزدىن ئەنسىرەپ، يولۋاس

قارى، ئوسمان قىرباش، موللا ئەلەم قول، ئابدۇراخمان جۇمە، ئايىلچى قاتارلىقلار بىلەن بىللە خوتۇن، بالىلىرىمنى ئېلىپ سوۋېت تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتىم. بىز توققۇز ئائىلىلىك ئادەم بىللە مېڭىپ، قىرغىزىستاننىڭ ئۇچ ئوبلاستىدىكى كىچىك ئالاي دېگەن تاغلىق جايغا بېرىپ، ئىسھاقبەگنىڭ ئاتىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشتۇق. بۇ جايدا بىزگە ئوخشاش قېچىپ ئۆتكەن قىرغىز ئەسكەرلىرى يىغىلىپ، يۈز ئائىلىگە يېقىن ئادەم بولغان ئىكەن. بىزمۇ شۇلار بىلەن بىللە جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بولۇپ تۇردۇق. 1955 - يىلىغا كەلگەندە، ئالمۇتا شەھىرىدىكى جۇڭگو كونسۇلخانىسىنىڭ رۇخستى بىلەن، قايتىشنى خالىغان بىر قانچە ئائىلىلىك كىشىلەر بىللە قايتىپ كەلدۇق. شۇ قاتاردا مەنمۇ خوتۇن بالىلىرىم بىلەن قايتىپ كەلدىم.

1932 ـ يىلى پارتلىغان قەشقەر قىرغىزلىرىنىڭ قوزغىلاڭى توغرىسىدا

تۇرغان قۇجۇمباي

1932 ـ يىللىرى مەن 16 ياشلاردا بولۇپ، ئۆز ئائىلەمدە ئىدىم. شۇ چاغدا قەشقەر تەۋەسىدىكى تۈيۈن رايونىنىڭ قىزىل قورغان دېگەن جايغا قۇرۇلغان بىر چېگرا ساقچى پونكىتى بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىقى چىلىك فامىلىلىك بىر خۇيزۇ ئادەم ئىدى. يەرلىك كىشىلەر ئۇنى « چىلىك لوبە » (چىلىك غوجام) دەپ ئاتايتتى.

شۇ ۋاقىتلاردا چاقماق قورول، تېرەك كۆكيار قورول، ياغاچ ئارت قورول، قىزىلئۆي بەگلىكى، قانجوغان بەگلىكى (بۇ ئىككى بەگلىكنى قوشۇپ بىر قورول ھېسابلايتتى)، بۇرتوقاي قورول، بوستانتېرەك قورول، ئۇۋاغئارت قورول، مۇجى قىياقباش قورول، بۇلۇڭكۆل قورول، ئويتاغ، ئاتتويناق قورول، قارا كېچىك، جۇلۇقباش قاتارلىق رايونلارنىڭ ھەممىسى قەشقەر كونشەر ناھىيىسىگە تەۋە ئىدى. شۇ يىلى 1 ـ ئايدا: «چىلىك لوبەگە مادۇ تەيدىن بۇيرۇق كەپتۇ. قىرغىز رايونلىرىدىن ئەسكەر ئالىدىكەن. ئاقساقال، بىز بېشىملار خەلقنى يىغىپ بېرىدىكەن ......» دېگەن گەپلەر پەيدا بولدى. ئاڭلىساق تۈيۈنلۈقلارنى يىغىپ ئۇلار-

دىن ئــەسكەر ئاپتۇ. كېيىن بــۇ ئىشلار بىزنىڭ قورولغىمۇ يېتىپ كېلىپ، بىزنىمۇ ئەسكەرلىككە مەجبۇرى يىغىۋالدى. بىز چىلىك لويەنىڭ ھەربىي ئەمــەلدارلىرى بىلەن تــوپۇن، قىزىل قورغانلارغا بارساق، بۇ جايلاردىن ئالغان ئەسكەرلەرنى قەشقەرگە ئېلىپ كېتىپتۇ. بىزگە بىردىن خــەنزۇنى مەسئۇل قىلىپ، قىزىل قورغاندا ئىككى كۈن ئاتلىق مــەشق قىلدۇر دى. ئۈچىنچى كۈنى بىزنى قەشقەرگە ئاپىرىپ شىپتەي يامۇلىغا چۈشۈردى. قارىساق بۇ يــەردە تــوپۇندىن ئېلىپ كــەلگەن قىرغىزلارمۇ بــار ئىكەن. بىز بېرىپ ئۈچ كۈندىن كېيىن، قىزىل ئۆي تەۋەسىدىكى ئۈچ قورولدىن يىققان قىرغىزلارنى بىزگە قوشۇپ، شىپتەي يامۇلدا تــۇرغۇزدى. بىزنى تەرتىپ- كە سېلىپ، چىلىك لويەنىڭ كونا ئەسكەرلىرىدىن ئىككىدىن كىشى بىر قورولغا مەسئۇل بولدى. يەنــە ئۆز ئىچىمىزدىن لەنجاڭ، پەيجاڭ، بەنجاڭلارنى سايلىدۇق. بىز ھەر قايسى لەنلەر بويىچە بىر نەچچە كۈن ئــاتلىق مــەشق قىلغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى بەش قورولدىن يىغىپ كەلگەن قىرغىزلار- نى (تەخمىنەن 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى) كــانتايــلاق ئارقىلىق پەيزىۋاتقا ماڭغۇزدى. كانتايلاقتا ئىككى كېچە قون- غاندىن كېيىن، ئارقىمىزغا قــايتۇرۇپ كېلىپ ئاتۇش بازــ رى مەشەتتە قونغۇزدى. ئەتىسى باچاڭ ئارقىلىق توغرۇ- غا باردۇق، بۇ جايدا سوۋېت تەرەپتىن كېلىپ قاماققا چۈ- شۈپ قالغان قوشمات دېگەن قىرغىزنى تۈرمىدىن چىقىرىپ، چىلىك لويەنىڭ پەرمانى بىلەن ئۇنى بىزگە باش مەسلىھەتــ چى قىلىپ قوشتى. دەل شۇ كۈنلەردە: «قوزغىلاڭچىلار ئۈچ- تۇرپان - ئاقسۇلارغا كەپتىمىش. پات - يېقىندا بۇ جايلار- غىمۇ كەلگۈدەك ئىمىش ......» دېگەن گــەپ - ســۆزلەر

كۆپچىلىكنىڭ ئارىسىدا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. كېيىن بۇ گەپ تېخىمۇ كونكرېتلىشىپ: «قۇمۇلدىن خوجىنىياز ھاجى، يول-ۋاس قوزغۇلۇپ چىقىپتۇ. تۇرپاندىن ماھۇت سىجاڭلار، كۇ-چاردىن تۆمۈر تۇەنجاڭ، بايىدىن باي ئوجاڭلار قوزغۇ-لۇپ چىقىپتۇ ... » دېگەن خەۋەرلەر ئاشكارا ئاڭلىنىپ تۇردى. كېيىن بۇ سۆزلەرگە: «بىزگە باشلىق بولغانلار (دا-رىنلار) بىزلەرنى ئۇلارغا قارشى سوقۇشقا ساالمدىكەن...» دې-گەن سۆزلەر قوشۇلۇپ، ھەممىمىز غەم - ئەندىشىگە چۈشتۇق.

بىز توغروسۇدا ئىككى ھەپتىدەك تۇرغاندىن كېيىن، پەيزىۋات تەۋەسىدىكى بەش قورۇلدىن (يەنى، قارا جول، كۇركۇرە، قىزىلسۇ، قۇرۇملۇق، مەيدانلاردىن) مىڭغا يېقىن ئادەمنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ كېلىپ بىزگە قوشتى. ئۇلارنى بىر قۇر تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، پەيزىۋات تە-ۋەسىدىن ئالغان ئەسكەرلەرنى توغروسۇدا قېلىشنى ئۇقتۇر-دى. بىزنى جايتۆپە، پىچان تەرەپكە يۆتكەپ باردى. شۇ كۈنلەردە: «قەشقەر كونىشەھەر تەۋەسىدىكى جايلاردىن ئال-غان قىرغىز ئەسكەرلەرنى ئىچكى تەرەپ بىلەن مارالبېشى-غا ئېلىپ مېڭىپتۇ... » دېگەن خەۋەرلەر تارقالدى. بىز بىلەن بىللە ماڭغانلار چىڭ لويەۋە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بولۇپ، 300 دىن ئارتۇق كىشى ئىدى، باشلىقلارنىڭ كۆپىن-چىسى خەنزۇ ۋە خۇيزۇلار بولۇپ، ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئاز ئىدى. دەسلەپتە بىزگە بەدۆۋلەتنىڭ ئىۋاجىغا چۈشكەن چۈيۈن ئوقلۇق قارا مىلتىق تارقىتىپ بەرگەنىدى. بىز جايتۆ-پىگە يېتىپ بارغىنىمىزدا، بىزگە توققۇز ئاتار، بىر ئاتار، مىشەكلىك ئوق چۈشىدىغان زامانىۋى قورالالارنى تارقىتىپ

بىرىپ، بىزدىكى ئەسكى مىلتىقلارنى پەيزىۋات تەۋەسىدىن يىققان قىرغىزلارغا تارقىتىپ بەردى. بىز 4 - ئاينىڭ باش- لىرىدا پىچانغا يېتىپ باردۇق. ئۈچ كۈندىن كېيىن كەچ- لىكى جىددىي كارناي چېلىنىپ ئەسكەرلەرنى يىغدى. بىز رەتلىنىپ ئىستروي بولغاندىن كېيىن، كوماندىرىمىز بىزگە: «ئەتە ئەتىگەندە چىڭ لويە قاتارلىق باشلىقلار كېلىدۇ، تا- ماقنى بۇرۇن يەپ، ئاتلارغا مىنىپ، قورال كوچىغا چى- قىپ ئىككى سەپ بولىسىلەر، دارىغلارنى قارشى ئالىمىز ...» دەپ ئۇقتۇردى. (بۇ ۋاقىتتا كونا قىرغىز ئەسكەرلەر بىلەن ئەمەل تۇتقان قىرغىزلار ئىچكى جەھەتتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، دارىنلارنى يوقاتماقچى بولغان ئىكەن. مەخپىيەتلىكنى قات- تىق ساقلاش ئۈچۈن بىز يېڭى ئەسكەرلەرگە ئېيتماپتۇ.) بىز ئەتىسى سەھەر تۇرۇپ قوراللىنىپ، ئاتقا مىنىشتۇق ۋە بەلگىلەنگەن كوچىغا بېرىپ سەپ بولۇپ تۇردۇق. باشلىق قىرغىزلار ئالدىمىزغا كېلىپ: «چىڭ تۇرۇڭلار. بىز قانداق بۇيرۇق بەرسەك چو- قۇم شۇنداق قىلىسىلەر.» دېدى. چىڭ لويە باشلىق ئۇندىن كۆپرەك خەنزۇ ئەمەلدارلار مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن سەپ ئالدىغا كەلگەندە، ئۇلارغا ھەربىي سالام بېرىش باھانىسى بىلەن ئوق چىقىرىپ، «ئات!، ئات!» دېگەن بۇيرۇق بېرىلدى. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە دارىنلارنىڭ ھەممىسىگە ئوق تېگىپ يىقىلدى. پەقەتلا چىڭ لويىگە ئوق تەگمەي قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ تاغ تەرەپكە ئاتلىق قاچتى. ئارقىسىدىن قىرغىز ئەسكەرلەر قوغلاپ بېرىپ ئېتىپ تاشلىدى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى تۆگىگە ئارتىپ ئېلىپ كەلدى. بىز ئۇلارنىڭ مۇ- ھاپىزەتچىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، قورال - ياراقلىرىنى يى-

ىمۋالدۇق. تەرەپ - تەرەپلەرگە قىرغىزلاردىن نۆۋەتچى قو-
يۇپ، شۇ كېچىسىلا ئوسمان ئېلىنىڭ چېڭ ئويەنىڭ ئورنىغا
باشلىق سايلاپ، غوجا بولدۇق دەپ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ
بىلەن قىرغىزلار ئوسمان ئېلىنىڭ باشچىلىقىدا كەينىگە
چېكىنىپ توغرۇسۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ جايلاردىكى دۇشمەن-
لەرنى تىرە - پىرەڭ قىلدى. ھەمدە ئوسمان ئېلى قومان-
دانلىق ئورنىدا تۇرۇپ: «ئەسىرگە چۈشكەنلەردىن تۇڭگانلارنى
ئۆلتۈرمەڭلار. خەنزۇلاردىن مۇسۇلمان بولۇشنى خالىغانلارنى
ئۆلتۈرمەڭلار!» دەپ جاكالىدى. بىز شۇ بويىچە سوقۇشۇش
بىلەن بىللە، بۇرۇن توغرۇسۇغا يۆتكەپ چىقىلغان مىلتىق،
ئوق - دورا ۋە زەمبىرەكلەرنى ئولجا ئالدۇق. سوقوشتا
ئۆلگەن 200 دىن كۆپرەك ئادەمنى كۆمدۇق.

4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرنى ئالىمىز دەپ
كېچە - كۈندۈزلەپ توختىماي ماڭدۇق. قۇرتقا دېگەن جاي-
غا كەلگەندە بىر قىرغىزنىڭ ئۆيىگە كىرسەك، قېچىپ
كەتكەن خەنزۇلار بىر قىرغىزنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللى-
سىنى كېسىپ تاشلاپتۇ. ئوسمان ئېلى بۇنى كۆرۈپ قاتتىق
غەزەپلىنىپ، ئەسىرگە چۈشكەن ئون نەچچە خەنزۇنى ئېتىپ
تاشلىدى. خۇيزۇلارنى ئۆلتۈرمەيمىز دەپ بىللە ئېلىپ ماڭ-
دۇق. ئاستىن ئاتۇشنىڭ شورۇق دېگەن يېرىگە كەلسەك،
بۇ جايدىكى خەلقلەر نان - توقاچلارنى يېقىپ، قويلارنى
سويۇپ، بىزنىڭ كېلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بىز بۇ
روزىخارلارنىڭ بىر قىسمىنى قوبۇل قىلدۇق. چۈنكى —
ئۆزىمىزنىڭمۇ تۈگمە ئارتىپ ماڭغان يېتەرلىك روزىغار-
لىرىمىز بارئىدى. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ھېيت
ئايەم كۈنلىرى ئىكەن. (قايسى ھېيت ئىكەنلىكى ئېسىمدە

يىرىق. شۇڭا بىزمۇ ئات ئۈستىدىلا ناماز ئوقۇدۇق. كېيىن ئاتۇشنىڭ بوغاز دېگەن يېرىدە ئىككى كۈن تۇرۇپ، خەلقلەردىن ئات ئېلىپ، ناچار ئاتلارنى خىللىدۇق. ئاتۇش خەلقلىرى بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزنى ساھايىتى قوللاپ - قۇۋۋەتلىدى. شۇ جايدىكى كىچىك ئاخۇن دېگەن كىشى 2000 دىن كۆپرەك ياشلارنى كالتەك - توخماقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ، بىزگە ياردەملىشىپ ئىنقىلاب قىلىش ئۈچۈن بىز بىلەن بىللە ماڭدى. شۇ كۈنى قىرغىز قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنى مايىر، تاتىر، لەڭگەر دېگەن جايلاردىكى ئۇيغۇرلار مېھمان قىلىپ، قوندۇرۇپ قالدى. (باشلىقلار ئۆيدە، ئەسكەرلەر سىرتتا ئۇخلىدۇق). ئەتىسى ئۈستۈن ئاتۇشقا بارساق شۇ جايدىكى خەلقلەرمۇ بىزنى قىزغىن قوللاپ قارشى ئالدى ۋە ئالدىمىزغا چىقىپ گۆش، نان - توقاچلارنى يوللۇق تۇتتى. قارىساق تۇرسۇن ئەپەندى، ئامان ئەپەندى، مەمتىلى ئەپەندى، يۈسۈپ ئەپەندى دېگەن كىشىلەر تۈركىيەدە ئوقۇپ كەلگەن زىيالىيلار ئىكەن، ئۇلار «ئىسلام ئۇلغايسۇن!» دېگەن شوئارلار چاپلانغان لوزۇنكىلار بىلەن ئاق بايراقلارنى كۆتۈرۈشۈپ چىقىپتۇ. بىزمۇ ئاق ماتادىن سەللە يۆگەپ «غوجا بولدۇق» دېگەن شوئار بىلەن ئاق بايراق كۆتەردۇق.

بىز ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ ئايمىردىكى داۋاندا تۇرۇۋاتقان ۋاقتىمىزدا، قەشقەردىكى ماداۋتەي جارناي سايىپ دېگەن ئافغاننى 200 دىن ئارتۇق قوراللىق ئادەم بىلەن بىزنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار بىز بىلەن ئازراق سوقۇشۇپلا قېچىپ كېتىشتى. بىز ئۇلارنىڭ ئىككى ئادىمىنى تۇتۇۋېلىپ، بىرسىنىڭ قۇلىقىنى كېسىپ قۇرالىنى قانلىدۇق. (سوقۇش بولغان جاي ھازىرقى ئۈچتۇر پاندىكى خان قىزنىڭ ئۆيى

ئۇستىدىكى تاغ ئىدى). شۇنىڭ بىلەن بىز يەنىمۇ ئىلگىرى-
لەپ مېڭىپ تاقىرىغا (ھازىرقى ئايرودروم) چىقىپ ئورۇن-
لاشتۇق. بۇ ۋاقىتتا ئاستىن ئاتۇشتىكى كىچىك ئاخۇن تەش-
كىللىگەن 2000 دىن كۆپرەك كالتەكچى ياشلار بىلەن ئۇس-
تىن ئاتۇشتىكى زەيدىن كارۋان تەشكىللىگەن 1000 دىن
ئارتۇق ياشلار پەيدا بولۇپ بىزگە قوشۇلغان بولۇپ، ئادەم
سانىمىز 7000 دىن ئېشىپ كەتتى. شۇ پەيتتە قەشقەردىكى
ماداۋتەي قەشقەرنىڭ چوڭ بايلىرى، قازى، ئاخۇنلىرىدىن
ئوندىن ئارتۇق كىشىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، بىز بىلەن
سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق قوزغىلاڭنى تىنچ يول بىلەن بې-
سىقتۇرۇشقا ئۇرۇندى. بىز ماداۋتەينىڭ ھىيلە - نەيرىڭىنى
بىلگەنلىكىمىز ئۈچۈن، بۇ ئەلچىلەرنىڭ پىكىرلىرىنى رەت
قىلدۇق ھەمدە سۆھبەتلىشىشكە قوشۇلمايدىغانلىقىمىزنى
بىلدۈرۈپ، «شەھەرنى بىكار قىلىپ بەرسۇن، بولمىسا سوقۇ-
شىمىز!» دەپ جاۋاب بېرىپ ئەلچىلەرنى قايتۇردۇق. ئەتىسى
بىر كۈن تەييارلىق قىلىپ ئۇلار بىلەن سوقۇشماقچى بول-
دۇق، قىزىلتۈي قاتارلىق ئۈچ قورولنىڭ قىرغىزلىرى قۇم
دەرۋازا بىلەن شىپتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.
ئاتۇشتىن قوشۇلغان كالتەكچى ياشلار دەرۋازىغا ئوت قويۇپ،
يول ئاچماقچى بولدى. تويۇن، چاقماق قورۇللىرىدىكى قىر-
غىزلار يارۋاغ دەرۋازىسىدىن بۆسۈپ كىرمەكچى بولدى. تې-
رەك، كۆكيار قورۇللىرىدىكى قىرغىزلار تۆشۈك دەرۋازىدىن
بۆسۈپ كىرمەكچى بولدى. تەييارلىقىمىز پۈتكەندىن كېيىن،
بىز بەلگىلەنگەن جايىمىزغا يېتىپ بېرىپ، سوقۇش باشلى-
نىشىنى كۈتۈپ تۇردۇق. تاڭ سەھەر بولغاندا سوقۇش-ۇش
بۇيرۇقى بېرىلىش بىلەن تەڭ ھەر تەرەپتىن ئوق ئاۋازى

ئاڭلىنىپ، سوقۇش باشلىنىپ كەتتى. بىز يېرىم كۈندىن ئارتۇقراق جىددىي سوقۇشتۇق. كۈن پېشىن بولغاندا شەھەر ئىلىنىپ سوقۇش توختىدى. بىر قىسىم دۈشمەنلەر ئۆلدى، ئاز بىر قىسىم دۈشمەنلەر قېچىپ كەتتى. قوماندانلىق ئورنىدىن «شەھەر ئېلىندى، تىنچلىق بولدى، پۇقرالار ئۆز كەسپىنى قىلسۇن. قاچقان دۈشمەنلەرنى تۇتۇپ كەلگەنلەرگە مۇكاپات بېرىلىدۇ. ئۆزى كېلىپ تەسلىم بولسا كەچۈرۈلىدۇ...» دەپ يارلىق چۈشۈرۈلدى. سوقۇش بولغان كۈنى ماداۋتەينى (ماشياۋۇنى دېمەكچى - تەھرىردىن) قەشقەرلىق ئىبراھىم لوزۇڭ دېگەن باي ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، يوشۇرۇپ قويغاچقا ئامان قالدى. شۇ كۈنى كەچتە ئوسمان ئېلى شىپتەي يامۇلغا (ھازىرقى ۋىلايەتلىك ساقچى باشقارمىسى بار جايغا) ئورۇنلاشتى. ئىككى كۈندىن كېيىن تۆمۈر تۈەنجاڭ يېتىپ كېلىپ، داۋتەي يامۇلغا ئورۇنلاشتى. شەھەر ئىچى تىنچلىنىپ، سوقۇش ۋەھىمىسى تۈگىگەندىن كېيىن، ئوسمان ئېلى بارلىق قوزغىلاڭچىلارنى يىغىپ تەرتىپكە سېلىش ئىشىنى باشلىدى. ئوراز، توختى، ئىسساي ئۈچى لۈجاڭ بولدى. ئۇيغۇرلاردىن كىچىك ئاخۇن، يۈسۈپ، زەيدىن كارۋانلار تۈەنجاڭ بولدى. ئىككى كۈندىن كېيىن يەكەننى (يەكەننىڭ كونا - يېڭى شەھەرلىرىنى) ئېلىش ئۈچۈن پىلان تۈزۈلۈپ، ئوراز لۈيجاڭ بىلەن توختى تۈەنجاڭنىڭ باشچىلىقىدا يەكەنگە يۈرۈش قىلدۇق. ئۇ جايدىمۇ كۆپ سوقۇشمايلا دۈشمەنلەر شەھەرنى تاشلاپ قاچتى. بىز يەكەننى تىنجىتىپ، رەسمىي قولىمىزغا ئالغاندىن كېيىن قايتىپ كەلدۇق. شۇ يىلى 5 - ئايدا شەرقى تۈركىستان ھەربىي، مەمۇرى ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. مەمۇرى مەھكىمە باشلىقى سا-

ۋۇت داموللا (ئۇيغۇر)، مۇئاۋىن باشلىقى قىرغىزلاردىن ئابدۇللا بەگ بىلەن چىپاق قازى بولدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ پۇلى دەپ ئاق لاتىغا باسقان پۇل چىقىرىلىپ، (بۇ پۇللارنىڭ يۈزىدە شەرقىي تۈركىستان ھەربىي قوماندانى ئوسمان سىلىڭ، مەمۇرىي ھۆكۈمەت باشلىقى ساۋۇت داموللا دېگەن خەتلەر بارئىدى) كونا پۇللار بىلەن تەڭ خەجلەندى. ئۇزاق ئۆتمەي خوتەن ئېلىنىپ، ئەمىر پاشا بولدى. كېيىن قىزىل، تۇرپان ئىنقىلابچىلىرى كېلىپ قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئالىمىز دەپ سوقۇش باشلىدى ۋە قەشقەردىكى خوجىزۇلار ئۇ يەرگە كىرىۋالدى. شۇ چاغدا؛ «ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرى قارا شەھەرنى ئېلىپتۇ، پات ئارىدا قەشقەرگە كېلىدىكەن...» دېگەن سۆزلەر تارقىلىپ يۈردى.

شۇ يىلى 6 ـ 7 ـ ئايلاردا ئوسمان ئېلى سىلىڭ، تۆمۈر سىجاڭ ئالىي قوماندان بولدى دەپ ئۇقتۇرۇلدى. يەنە توختى، ئىسساي، قوشماتلار لۇجاڭ، سىتىۋالدى، كىچىك ئاخۇن، رەشىد، ئابدۇللا، ئوسمان قاتارلىقلار تۈەنجاڭ بولدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتا «تۆمۈر ئېلى سىجاڭ بوپتۇ. ھاپىز، ئاندانبەگ ھاجى لۇجاڭ بوپتۇ، خوجىزۇلارنىڭ باشلىقلىرى ۋە چولاق زىخزۇلار بۇلارنى قوللاپتۇ...» دېگەن گەپلەر تارقالدى. شۇ يىلى 8 ـ ئايلاردا ئوسمان ئېلى يېڭىشەھەردىكى خوجىزۇلارنىڭ باشلىقى بىلەن كۆرۈشكەندە، خوجىزۇلار ئۇنىڭغا: «شەھەرنى سىز ئالغان تۇرسىڭىز، نېمە ئۈچۈن تۆمۈر، سىلىڭ بولىدىكەن. سىزنىڭ سىلىڭ بولۇش سالاھىيىتىڭىز يوقمۇ؟» دەپ ئوسماننى قوزىتىپ، ئىككىسىنى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ ـ قارشى قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئېلى بىر

كۆلنى تىزىۋەسلا بۈيرۈق چۈشۈرۈپ قىزىلتۇي، قانجۇغانغا بارىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەتىسى تاڭ سەھەردە ئاساسلىق قىسىملىرىنى ئېلىپ، كارناي چېلىپ يولغا چىقتى. بىز تۈەنـ جاڭ ھەم مۇئاۋىن دوتەي ئابدۇللانىڭ باشچىلىقىدا شىپتەي يامۇلىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن يامۇلغا كۆچۈپ كىردۇق. يامۇلنى بىر كېچە ساقلاپ ياتتۇق. ئەتىسى كۈن چۈش مەھەلى بولغاندا «تۆمۈر سىجاڭ لەڭگەرگە سەيلىگە چىققان ئىكەن، خۇيزۇلار يولدا ئالدىنى توساپ ئۆلتۈرۈپتۇ ھەم ئۇـ نىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كېلىپ ھېيتكارغا ئېسىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇيزۇلار قوشۇنلىرى چولاق زىخۇيىنىڭ باشچىلىقىدا كونا شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپتۇ...» دېگەن خەۋەر كەلدى. ئارقىدىنلا تەرەپ - تەرەپتىن ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشـ لىدى. شىپتەي يامۇلىنىڭ سېپىلدىن ئوق چىقىپ، ئۇ جايـ دىكى پوستلىرىمىز قېچىپ كەلدى. ئارقىدىنلا خۇيزۇلار بېسىپ كىرىپ، قورال - ياراق ، ئوق - دورا ۋە ئاتلىرىـ مىزنى بۇلاپ چىقىپ كەتتى. بىزنى ساقلاپ پوستتا تۇرغان ئادەملىرى قالدى. ئارقىدىنلا يەنە بىرمۇنچە خۇيزۇلار كىرىپ كىيىم - كېچەكلىرىمىزنى ۋە ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلىرىـ مىزنى تارتىۋالدى. شۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىر ئادەم كېلىپ بىزگە: «سىلەر مىدىرلىماي تىنچ تۇرۇڭلار، چولاق زىخۇيىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە سىلەرنى ئوسمان سىلىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىمىز...» دېدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، ئوسمان سىلىڭنىڭ ئىنىسى موللا ئۆمەر دېگەن كىشى ئون نەچچە كانىۋايلىرى بىلەن شىپتەي يامۇلغا كەلدى. خۇيزۇلار ياـ مۇلدىن چېكىنىپ چىقىپ، بىزنى موللا ئۆمەرگە تاپشۇرۇپ بەردى. ئەتىسى ئوسمان سىلىڭ بارلىق قوشۇنلىرىنى ئېلىپ

كېلىپ، سىپىلدىكى قاراۋۇللارنى كۆپەيتتى. چارلىغۇچىلار يارۋاغ سىپىلى بىلەن قوم دەرۋازا تەرەپلەرگە بارسا، خۇيزۇلار ئۇ جايغا قاراۋۇللىرىنى كۆپەيتىپ ئورۇنلاشتۇرغان ئىكەن. شۇڭلاشقا بىزمۇ خۇيزۇلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلدۇق. شۇ كۈنى كۈن ئولتۇرۇش بىلەن تەڭلا مىلتىق ئاۋازى كۆپەيدى. ئارقىدىنلا خۇيزۇلارنىڭ زەمبىرەك ئوقلىرى شىپتەي يامۇلىنىڭ سىپىلىگە چۈشتى. بىز تەرەپتىن ئادەم ئۆلمىدى. پەقەتلا سىپىلنىڭ ئازراق جايلىرى بۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سوقۇش جىددىيلەشتى. تاڭ ئېتىشقا ئاز قالغاندا ئوسمان سىلىڭنىڭ ئىنىسى موللا ئۆمەرگە ئوق تەگدى، دەپ خەۋەر كەلدى. ئوسمان سىلىڭنىڭ ئارقىسىدىن ھەممىمىز سىپىلغا چىقىپ يىغا-زارە بىلەن «خۇيزۇلارنى قەتئىي يوقىتىش كېرەك!» دەپ قەسەم قىلدۇق. ئوسمان سىلىڭ ئىنىسىغا تەگكەن ئوقنىڭ ئالدى تەرەپتىن ياكى ئارقا تەرەپتىن كەلگەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلىپ، ئارقىسىدىن تەگكەنلىكىنى ئېنىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنىسىنىڭ بىر كاتىپى ۋە بىر تەرجىمانى خۇيرۇ بولغانلىقى ئۈچۈن، «ئوقنى چوقۇم شۇلار ئاتقان» دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ، بۇ ئىككى خۇيزۇنى ئېتىپ تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ سوقۇش ئىككى سوتكا جىددىي بولۇپ، ئەتىسى كۈن چىققان مەھەللدە «خۇيزۇلار قېچىپتۇ، كۆپ قىسمى ئۆلۈپتۇ ...» دېگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىمىز ئالدىنقى سەپ ئورۇنلاشقان جايغا (يەنى، كونا مال بازىرى بىلەن تاش بازىرىغا) بارساق، بۇ يەردىكى ئۆلۈكلەردىن ئادەم ئۆتكۈسىز بولۇپ كېتىپتۇ.

سوقۇش ئاخىرلىشىپ، تىنچلىق ئېلان قىلىنغاندىن

كېيىن، مەن بىرقىرغىز بالا بىلەن ئۆلۈكلەرنى كۆرگىلى بې-
رىپ، ئۆلۈكلەردىن ئۆتەلمەي قايتىپ كەلدۇق. خۇيزۇ ئەس-
كەرلىرىنىڭ كىيىملىرى كۆك ئىشتان ــ چاپان، ئاق دوپپا ئى-
كەن. كېيىنكى كۈنلەردە يېڭىشەردىكى خۇيزۇلار بىلەن كونا
شەھەردىكى قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا پارچە - پۇرات ئۇرۇش-
لار دائىم بولۇپ تۇردى، شۇ يىلى 10 - ئايلارغا كەلگەندە
قىرغىزلارمۇ، ئۇيغۇر، ئۆزبەكلەرمۇ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشىپ
پارچىلىنىشلار بولدى. ئاقىۋەتتە قىرغىزلار ئۆز ئىچىدىن قوتۇ-
رىشىپ ئوسمان ئېلى، توختى لوجاڭ، ئىساي لوجاڭ، ئو-
راز سىجاڭ قاتارلىقلارغا قارشى چىقتى ھەمدە ئابدۇخالىق-
نىڭ باشچىلىقىدا ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ھايات
قالغانلىرىنى خوتەنگە پالىدى. ئۆزبەك قوشۇنلىرىنىڭ بىر
قىسمى سېتىۋالدىجاننىڭ باشچىلىقىدا ئافغانىستانغا قېچىپ
كەتتى. ئارقىدىنلا ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى قەشقەرگە بېسىپ
كىرىپ، يېڭىشەردىكى خۇيزۇلارغا ماسلىشىپ قەشقەرنى پۈتۈن-
لەي ئىشلىگىدى ھەمدە قەشقەردىكى قىرغىز، ئۇيغۇر ۋە ئۆز-
بەك قوزغىلاڭچىلىرىنى سۈرۈپ چىقاردى.

1934 - يىلى خوتەن پادىشاھى ئەمىر I، ئوسمان ئې-
لى ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئادەملىرىنى ئازاد قىلىپ قەشقەرگە
قايتۇردى. شۇ يىلى 2 - ئايلاردا ئۇ قەشقەرگە تەرەپلەمەي
يەكەندىن ئۇدۇللاپ پەيزىۋاتقا كېلىپ، ئۇ يەردىكى (يەنى
كۇركۇرە، جايتۆپە، قارا جۇل، قۇرۇملۇق، تەگىرمەتى، مەي-
دانلاردىكى) قىرقىزلارنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە نۇپۇزلۇق كىشى-
لىرىدىن توختاخۇن، قۇربان ئاخۇن قاتارلىقلارنى باشلىق
قىلىپ، ئۇلارغا ئۆزىنى سىلىڭ دەپ ئېلان قىلغان. كېيىن
ئۇلۇغچان تەرەپتىكى ئوراز سىجاڭنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن

يولۇقۇپ قىلىپ، تۇيۇن دېگەن جايغا بارغاندا ئۇ جايدىكى ماساي لوجاڭنى تەسلىم قىلدۇرغان ھەمدە ئىلگىرىلەپ مېڭىپ قىزىلتۇيدىكى ئوراز سىجاڭنىمۇ ئۆزىگە ئەل قىلىپ قورال - ياراقلىرىنى يىغىۋالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن پەيزىۋاتتىكى قۇرۇقلۇق دېگەن جاي ئارقىلىق ئېيقىلىق دېگەن يايلاققا ئورۇنلىشىپ، سوۋېت چېگرا پونكىتى بىلەن ئالاقىلاشقان. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگراغا مەسئۇل خادىمى باشقاقوۋ دېگەن رۇس ئادەم، ئىسامدىن (قىرغىز) دېگەن ئادىمى ئارقىلىق ئوسمانغا 16 ئاتار يان قورالدىن بىرنى سوۋغا تىلىقا ئەۋەتكەن. ئارقىدىنلا ئوسمانغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كەتكەن ئابدۇللا ۋە قولجۇن قاتارلىق باسمىچىلارنى تۇتۇپ بېرىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭغا ئوسمان ماقۇل بولۇپ، ۋەدە بەرگەن. شۇندىن كېيىن ئوسمان ئاشۇ باسمىچىلارنى تۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاقشال دېگەن (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسى) جايغا بارغاندا، باسمىچىلار ئوسمانغا: «ھەممىمىز بىر قىرغىز ئەمەسمۇ؟ بىزنى تۇتۇپ بەرسىڭىز ھەممىمىزنى قىرىپ تاشلايدۇ. بىزگە ئىۋۋال قىلسىڭىز...» دەپ يالۋۇرۇپ تۇرغاندا ئوسمان پەيلىدىن يېنىپ ئۇلارنى تۇتمىغان. كېيىن سوۋېت تەرەپ يەنە ئىسامدىندىن بىر دانە ئاپتومات سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەندە، ئېيقىلىقتا ئوق تېگىپ كەتتى دېگەن بانا بىلەن ئوسمان ئۇنى ئېتىپ تاشلىغان. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت تەرەپ ئوسماننى ئىشەنچسىز، ئالدامچى دەپ قاراپ، ئۇنىمۇ يوقىتىشنىڭ كويىغا كىرىدۇ. 1934 - يىلى 9 - ئايلاردا ئۇلار ئوسمانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. ئوسمان بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن قاچىدۇ. ئەمما ئاساسلىق كۈچلىرى سوقۇشتا

قولغا چۈشمدۇ. ئۆزى قەشقەر تەرەپكە قېچىپ باردۇ. ئۇ جايدا مامۇت سىجاڭ تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلۈپ، ئەسكەر باشلىقلىرى قولغا ئېلىنىدۇ. ئوسماننى ئۆرۈمچىدىكى شىڭشىسەيگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1932 - يىلى پارتىلىغان قەشقەردىكى قىرغىزلار قوزغىلاڭنىڭ ئاخىرقى تارمىقى ھەرىكەتنى توختايدۇ.

AltunOq

قاقشال قىرغىزلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخىي

خالىد قىدىر

قاقشال 1940 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۇچتۇرپانغا تەۋە بولغان قىرغىز يېزىسى بولۇپ، ئۇ باقىت، ساتوغۇل، قاراغول ۋە قۇتچۇدىن ئىبارەت تۆت بەگلىكتىن تەشكىل تاپقان. باقىت بەگلىكىگە قارا تەكە، ئوتبېشى، قۇلانسااراق، يالاڭـ چى قاتارلىق جايلار قارايتتى. ساتوغۇل بەگلىكىگە يۇقىرىقى ئۈچ، ئاقتالا ، سومتاش ۋە ئاقچىنىڭ يايلاق ـ قىشلاقىلىرى قارايتتى. قاراغول بەگلىكىگە قاراچى، قارا بۇلاق، قاراتاش، كۆكئارت، كۈنگەي، تەسكەي يايلاق ـ قىشلاقلار قوشۇلۇپ چىچارغا (سوۋېت چېگراسىغىچە) بارغىچىلىك ئارىلىقلار قارايتـ تى. ھەر بىر بەگلىكتە بىردىن بەگ، مۇئاۋىن بەگلەر بولاتتـ تى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا ھەر بىر مەھەللە ياكى جايلارنى باشقۇرىدىغان يۈز بېشىلار بولاتتى، بۇلار بەگلەرنىڭ بۇيرۇـ قى بويىچە ئۆز تەۋەلىكىدىكى پۇقرالاردىن ئالۋاڭ ـ ياساق، ھاشار ـ سەيسىلەرنى يىغىپ تاپشۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. ئۇچـ تۇرپان ئامبالىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قاقشالدىكى قىرغىزلارنىڭ تـۆت بەگلىكى ئۈستىگە بىر باش شاڭيۇ قويۇلاتتى. بـاش شاڭيو تۆت بـەگلىك ئۈستىدىكى ھەممە ئىشلارغا تولۇق ھوـ

قۇقلۇق بولۇپ، خالىغانچە ئالۋاڭ چۇشۇرەلەيتتى. شۇڭا شاڭيو بولغۇچىلار قايسى قەبىلە ياكى ئۇرۇقتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، چوقۇم ئابرويلۇق، مەرتىۋىلىك، كەسكىن كىشىلەردىن تەيىنلىنەتتى. قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش، ماجرالار ياكى ھوقۇق تالىشىشلار بولۇپ قالسا، ئۇچتۇرپان ئامبالىغا ياكى ئاقسۇدىكى دوتەيگە پارا بېرىش ئارقىلىق ئۆز ئىشلىرىنى ھەل قىلىشاتتى. 1890 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە سەككىز نەپەر ئادەم قاقشالغا باش شاڭيو بولغان. بۇلار مامبەت سىدىق (يامانسۇلۇق بولۇپ، دۆگۆ قەبىلىسىدىن ئىدى)، قۇلىبېك (قاراۋۇلۇق بولۇپ، ئاسانبەك قەبىلىسىدىن)، تومۇ (قۇلانساۋلىق بولۇپ، باقىت ئاچاق قەبىلىسىدىن)، باقۋاقۇن (ئاقچىدىن بولۇپ ساتقول قەبىلىسىدىن)، تۆمۈر ھاجى (قارا بۇلاقلىق بولۇپ قاراغول قەبىلىسىدىن)، چالباي (ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن ھىلىگەر ئادەم بولۇپ، يەرلىك قىرغىزلارنىڭ يۈۋاشلىقىدىن پايدىلىنىپ ئالتە ئاي باش شاڭيو بولۇۋالغان)، ئوسەن ئاخۇن (قارا بۇلاقتىن بولۇپ، دۇۋاز قەبىلىسىدىن ئىدى)، جۇنۇسباي (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا كەلگەن ئىنقىلابىي كادىرلاردىن بولۇپ، ئەسلى خىزمىتى ئۇچتۇرپان جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ خادىمى ئىدى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۆمۈر ھاجى دېگەن كىشى ئىككى قېتىم باش شاڭيو بولغان بولۇپ، ئۇ ئاقسۇ دوتەيگە ھەم ئۇچتۇرپان ئامبالىغا ئون يامبو (بىر يامبو 50 سەر كۈمۈش تەڭگە ھېسابىدا)، قىرىق تۈلكە، ئىككى ئېيىق تېرىسى، ئون ئات، 20 كالا قاتارلىق نەرسىلەرنى پارا بېرىپ باش شاڭيو بولغانىدى. بۇلاردىن باشقا تۆمۈر-

زاق بىلەن ئىبراي دېگەن ئىككى ئادەم ئوچتۇرپاندا مۇئا-
ۋىن ئامبال بولغان بولۇپ، بۇلار شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت-
نىڭ دەۋرى شارائىتى بويىچە مىللەتلەرگە ئېتىبار بېرىش
ئاساسىدا سايلانغانىدى.

1940 - يىلدىن بۇرۇنقى قاقشالنىڭ چېگراسى بىر قە-
دەر مۇرەككەپ بولۇپ، شەرقتە ئوچتۇرپاننىڭ تالتۇمشۇق دې-
گەن يېرى بىلەن، جەنۇبتا كەلپىن ناھىيىسىنىڭ سۇبېشى
بىلەن، غەرب ۋە شىمال تەرەپلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن
چېگرالانغان بولۇپ، چېگرا ئۇزۇنلۇقى 400 كىلومېتردىن ئا-
شاتتى. ئومۇمىي يەر مەيدانى 15.000 كۋادرادت كىلومېتردىن
كۆپرەك بولۇپ، چارۋىچىلىق ئاساس، دېھقانچىلىق قوشۇمچە
قىلىناتتى.

قاقشالدىكى يىپەك يولى

قاقشال رايونى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن شىنجاڭنىڭ
جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولغاچقا، ستراتېگىيىلىك ئور-
نى ئىنتايىن مۇھىم. بۇ رايون ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئوت-
تۇرا ئاسىيانىڭ سودا كارۋانلىرى ئۈچۈن قولايلىق شارائىت-
لارنى يارىتىپ بېرىش بىلەن بىللە، يىپەك يولىنىڭ يېقىن-
قى يىللارغىچە داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلدى. بولۇپمۇ قاق-
شالدىكى بەدەل داۋان (يايلاق داۋىنى دېيىلىدۇ) بىلەن
ئاغچا تارۇل ئەنە شۇ يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولۇپ
كەلگەن. ھازىر بۇ جايلاردا ئەينى زاماندىكى يىپەك يولى-
غا ئائىت قەدىمكى ئىزلار (ئەينى ۋاقىتتىكى كارۋانلار ماڭ-
غان يوللار، ئالاقىلىشىش تۆپىلىرى، قونالغۇ ئۆتەڭلىرى،

قورغانلار، تاش ئابدىلەر ۋە باشقىلار) خېلى كۆپ ساقلىنىپ قالغان. 1900 - يىللاردىمۇ تېخى سودا كارۋانلىرى مۇشۇ يىپەك يولى ئارقىلىق ماڭاتتى. قاقشالدىكى يىپەك يولىدا يەنە يەرلىك قىرغىزلارنىڭ ئۆز زېمىنىنى قوغداش ئۈچۈن سالغان قورغانلىرىمۇ بار. چۈنكى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قاقشالدىكى يىپەك يولىدا سودىگەرلەر ماڭغاندىن باشقا، ۋەتەنننىڭ بىرلىكىنى بۇزىدىغان ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىگە تاجاۋۇز قىلىدىغان يامان غەرەزلىك كىشىلەرمۇ سودىگەر قىياپىتىدە كىرگەن.

مەسىلەن: ئىبراي قورولىنى مىسالغا ئالساق، بۇ قورول 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قاقشالنىڭ يالاڭچى يېزىسىدىكى قارا غول قەبىلىسىدىن ئىبراي دېگەن كىشى سالغان. بۇ قورول يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان بەدەل داۋان قېشىدا بولۇپ، ئافچا قورولىنىڭ قاقشال تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ قورول چارروسىيىنىڭ قاقشال چارۋىچى قىرغىزلىرىنى بوزەك قىلىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن سېلىنغان ئىدى. ئىلگىرى بۇجاي ئەسلىدىكى يىپەك يولى ئاساسىدا شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشىدىغان تۈگۈنى بولسىمۇ، كېيىن چارروسىيە تەرەپ بۇ جايغا ئىگىدارچى بولۇۋېلىپ، ئۆتكەن — كەچكەنلەردىن خالىغانچە باج - سېلىق ئالىدىغان بولۇۋالغان. شۇڭلاشقا ئىبراي ئۆزىمۇ ئىلغار پىكىرلىك ۋەتەنپەرۋەر ئادەم بولغاچقا غەزىپى تېشىپ، يەر - زېمىن بىزنىڭ تۇرسا روسىيىلىكلەرنىڭ بىزنى بوزەك قىلىشى يولسىزلىق دەپ ئۇچتۇرپان ئامبالىغا تەكلىپ بېرىش بىلەن بىللە، ئۇ جايغا ئۆزى قورغان سېلىپ چېگرا بېجى ۋە باشقا ئىشلارنى باشقۇرغان.

بۇنىڭ بىلەن روسىيىلىكلەرنىڭ يولىسىزلىق، قانۇنسىزلىقىغا خاتىمە بېرىلىپ، ھۆكۈمەت ۋە يەرلىك قىرغىزلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغانىدى. شۇندىن كېيىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت سودىگەرلىرى، تىجارەتچىلىرى ۋە كارۋانلار مۇشۇ يىپەك يولى ئارقىلىق شىنجاڭدىن ماتا چەكمەن، ھەر تۈرلۈك خام مال، يەل - يېمىش (ئۈرۈك، ئۈزۈم، ياڭاق، جىگدە...) قاتارلىق نەرسىلەرنى ئوتتۇرا ئاسىياۋە ياۋروپاغىچە ئاپىرىپ ساتقان. ئۇ تەرەپلەردىمۇ شىنجاڭغا لايىق دەپ تونۇلغان ماللار ئېلىپ كېلىنگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئەپيۈن كۆپ بولغانلىقتىن باشقا ماللار ئارىسىغا يوشۇرۇپ ئەپيۈنلارنىمۇ ئەكېلىپ ساتقان. ئەمما ئەپيۈننى خالىغانچە، ئاشكارا ھالدا ئۆتكۈزەلمەيتتى. تۇتۇلۇپ قالسا جەرىمانە ئېلىش ياكى مۇسادىرە قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى قاماق جازاسىمۇ بېرىلگەن.

1930 - يىللاردا خوجىنىياز ھاجى مۇشۇ يىپەك يولى ئارقىلىق تۇرغۇن قوي ئۆتكۈزۈپ، سوۋېتتىن قورال - ياراق كىرگۈزگەنىدى. قاقشالدىكى قىرغىز شائىرلىرىنىڭ خوجىنىياز ھاجى ھەققىدە يازغان شېئىر - قوشاقلىرىدىمۇ بۇ ئەھۋال گەۋدىلىك ئەكس ئەتكەن.

شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولغان مەزگىللەردە شىنجاڭدىن پاختا، يۇڭ، تېرە قاتارلىق خام ماللارنى مۇشۇ يول ئارقىلىق سوۋېتقا چىقىرىپ، ئۇ تەرەپتىن شىنجاڭغا لازىملىق نەرسىلەرنى كىرگۈزگەن ئىدى. ئەتتىنا قاراشەھەر قاتارلىق يىراق جايلاردىن ھەيدەپ كېلىنگەن قويلارمۇ مۇشۇ يول ئارقىلىق سوۋېت تەرەپكە ئۆتكۈزۈلەتتى. باشقا جايلاردىن ھەيدەپ كېلىنگەن چارۋىلارمۇ ئۇچتۇرپان

ئارقىلىق چىقىپ، 15 كۈندە سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېتىپ باراتتى. ئاتلىق كارۋانلار ئاتتە كۈندە، تۆگە كارۋانلىرى ئون كۈندە يېتىپ بارالايتتى. بېرىپ - كېلىشى ئۈچۈن بىر ئاي ۋاقىت كېتەتتى. ئۈچتۇرپاندىن يولغا چىققاندا قاقشال دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بەدەل داۋان ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىسسىق دېگەن جايىغا باراتتى. ئۇ جايدا ماللارنى ئالماشتۇرۇپ، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن قايتىپ كېلەتتى. يول ئۈستىدە يامانسۇ، قارا يۈلغۇن، ئويچاكاندا، ئويتال، ئەبراي چازا، ئاقچا قارول، مەچىت، سارىچان، چوڭ قۇلۇش قاتارلىق ئۆتەڭ قونالغۇلاردا يېتىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ يوللار ئەگرى - بۈگرى ھەم تار بولغانلىقى ئۈستىگە، چوڭ - كىچىك داۋانلارمۇ كىشىنى ھالسىرىتاتتى. يەنە كېلىپ بەدەلنىڭ ئىچىدىكى سۇلار، يىرتقۇچ ھايۋانلار كارۋانلارغا، سودىگەرلەرگە ۋەھىمە سېلىپ ، ئۇلارنى خاتىرجەمرەك ماڭدۇرمايتتى.

1930 - يىللاردىكى ئۈچتۇرپان يىپەك يولىدىكى مەركىزى شەھەر تۈسىگە كىرگەن بولۇپ، سودا - تىجارەت ئىشلىرى ئىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاجلانغان. شۇڭلاشقا بىرمۇنچە ناھىيىلەر ئۈچتۇرپاندا مەخسۇس سودا شىركەتلىرىنى قۇرغان. مەسىلەن: كۇچار شىركىتى، باي شىركىتى، ئاۋات شىركىتى قاتارلىقلار قۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن چىققان يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ساتىدىغان مەخسۇس سودا ئورۇنلىرى قۇرۇلغانىدى. بۇندىن باشقا سوۋېت بىلەن ئۈچتۇرپان ئارىلىقىدا قۇيرۇقى ئۈزۈلمەي قاتناۋاتقان سودىگەرلەرمۇ تازا كۆپەيگەن بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ئۇيغۇر، قىرغىز، خەنزۇ قاتارلىقلار ئىدى.

سوۋېت سودىگەرلىرىمۇ كېلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ قارا قول-
دىن بەدەل داۋالىغىچە، قارولدىن ئۇچتۇرپانغىچە ئەكېلىپ
ساتقان پىششىق ماللىرى ۋە سانائەت بۇيۇملىرى ئىچىدە
ۋېلىسىپىتمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. 1930 - يىللاردا ئۇچتۇر-
پاندا ۋېلىسىپىت مىنىپ يۈرۈيدىغانلار خېلى كۆپىيىپ قال-
غان. ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ئامبال ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ
باللىرى ۋېلىسىپىت مىنەتتى. يەرلىك كىشىلەر ئۇنى «شەي-
تان هارۋىسى» دەپ ئاتاپ، ئارقىسىدىن ئەگىشىپ يۈرۈپ
كۆرەتتى.

1939 - يىلى «12 - ئاپرېل بايرىمى» دا ناھىيە بو-
يىچە داغدۇغىلىق پائالىيەت ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا
ۋېلىسىپىت مۇسابىقىسى ، ئات چاپتۇرۇش ، ئوغلاق تارتى-
شىش، گارغامچا تارتىشىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئېلىپ بې-
رىلغان. مۇسابىقە مەيدانى ئالاسايغا (ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ
غەربىدىكى خوجىيەن يېزىسىدا ۋە ئايروپىلان ئىستانسىسى
يېنىغا) ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ۋېلىسىپىت مىن-
گەن 30 نەپەر ئادەم مەيدانغا چۈشۈپ ماھارەت كۆرسەت-
كەن. مۇسابىقىدە تۆلۈمۈش بىرىنچىلىككە ئېرىشىپ مۇكاپات
ئالغان. شۇ قاتاردا يەنە 17 نەپەر ئادەممۇ مۇكاپاتقا ئې-
رىشكەن. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىغا قىرغىز ئۇيۇشما رەئىسى
سالىخ تورغايوپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇغەنىم
ئەيتىباروپ، ئابدۇلھېمىتخان، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدا-
رىسىدىن مۇقاش قاتارلىقلار رەھبەرلىك قىلغان. ئەمما بۇ
قېتىمقى مۇسابىقە جەريانىدا خېيىم - خەتەرلەرمۇ كۆرۈلگەن.
ئوغلاق تارتىشىشتا باغبۇئالدى دېگەن قىرغىز ئادەم ئۆل-
گەن. ئاتلارنى يورغا سالدۇرۇشتا ئىسمان دۆيجاك (سوۋېت-

تىن كەلگەن قىرغىز خادىم بولۇپ، ئۇفېتسىر ئىدى) دېگەن ئادەمنىڭ ئېيتى ھارۋىدىن ئۆركۈپ كېتىپ ھارۋىكەش بىلەن بىللىلا ئۆلگەن. ئات چاپتۇرۇشتا 60 تىن كۆپرەك ئادەم بىراقلا مەيدانغا چۈشكەن بولۇپ، قوناقبايىنىڭ قارا ئايغىر ئېيتى بىرىنچىلىككە ئېرىشىپ مۇكاپاتلانغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 15 ئاتقىمۇ مۇكاپات بېرىلگەنىدى. بۇنداق مەدەنىي تۇرمۇشلار شۇ زامان شارائىتىدا تولىمۇ ئىلغارلىق ھېسابلىناتتى.

تاشيوللار

شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە ئۈچتۇرپاندىن بەدەل داۋانغىچە بولغان ئارىلىققا تاشيول ياساش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. 1938 - يىلى ئۈچتۇرپان ئامبىلى مۇھەممەت ئىمىن شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن رەسمىي ئۇقتۇرۇش چۈشۈرۈپ، قاقشالدىكى تۆت قىرغىز بەگلىكىگە 2000 ئەمگەك كۈچى، ئۈچتۇرپان ئالتە بەگلىك ئۇيغۇرلارغا 3000 ئەمگەك كۈچى (ھەر بىر بەگلىكتىن 500 دىن كىشىنى) چىقىرىشنى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى، يۈز بېشىلىرى ئات چاپتۇرۇپ يۈرۈپ خەلقلەرنى يىغدى. ئارقىدىن ھەر بىر بەگلىكتىن يىققان 500 كىشىگە بىردىن شاڭيو بەلگىلەپ، تاشيول ياساش باشلىنىپ كەتتى. دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ قىيىنچىلىقلىرىغا قىلچە ئېتىبار بېرىلمەستىن، ئەكسىنچە ئۇرۇپ، تىللاپ مەجبۇرى ئىشقا سالدى. بولۇپمۇ ئىككى بەگلىكنىڭ تاشيول قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولغان تىلمى-

ۋالدى (ئۇيغۇر) ھاگيو بىلەن دۇباتا (قىرغىز) ھاگيو ئىككىسى زومىگەرلىكتە ئۇچىغا چىققان بولۇپ، بىگۇنا پۇقرالارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغانىدى. شۇ ۋاقىتتا مەنمۇ خېلى كىچىكلا بولۇپ، ئاتامنىڭ ئورنىغا 15 كۈن ئىشلەپ تۇرۇشقا بارغانىدىم. مېنى كىچىك كۆرۈپ ياقۇپ شاگيونىڭ ئۆيىگە (ئاق كىگىز ئۆيىگە) ئوت قالغىلى قويدى. بۇ چاغدا مېنىڭدىن كىچىك باللارمۇ بار ئىكەن، بەزى كەچلىكى بىز بىر جايغا توپلىشىپ بىللە ئوينايتتۇق. بىر كەچلىكى مەنمۇ باللارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ئويناۋاتسام قوشنىمىز ئىسمىل دېگەن كىشى مېنى چاقىرىپ، بىر ئازغاننىڭ تۈۋىگە ئېلىپ كەلدى. ئاندىن ئىككى تەرەپكە بىر قۇر قارىۋېتىپ: «مەن قېچىپ كېتەي دەۋاتىمەن، سەنمۇ كېتەمسەن؟» دەپ سورىدى. مەن ئىتتىكلا ماقۇل دېدىم. چۈنكى شاگيۇلارنىڭ خەقلەرنى ئۇرۇپ - تىللاپ قورقۇتقانلىقىنى كۆرۈپ مەنمۇ ئۆزۈمدىن ئەنسىرىگەن ئىدىم. ئىسمىل ئاكا ماڭا: «ئادەملەر ئۇخلىغاندا مەن مۇشۇ ئازغان تۈۋىدە سېنى ساقلايمەن. سەنمۇ ھوشيار بولۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگىن...» دەپ بەزى گەپلەرنى ئۆگەتتى. مەن ئىسمىل ئاكىنىڭ دېگىنى بويىچە كىشىلەر ئۇخلاپ بولغاندا شۇ ئازغان تۈۋىگە كەلدىم. بىز تېپىشقاندىن كېيىن ئاغچا قارولدا ئىشلەۋاتقان جايىمىزدىن قېچىپ ماڭدۇق. تاڭ سوزۇلۇشتىن بۇرۇنراق ئويتال ئەتراپىغا كېلىپ ھېرىپ قالدۇق. قارىساق يېنىمىزدىكى بىر ئويمانلىقتا ئۈچ نەپەر ئۇيغۇر كىشى نان يەپ ئولتۇرۇپ ئۆلۈپ قاپتۇ. ئىسمىل ئاكا ئۆلۈكلەرنى تۈزلەپ ياتقۇزۇپ ئىمان ئېيتقاندىن كېيىن، بىردەم قۇرئان ئوقۇدى. بىز يەنە ئازىراق يول ماڭغاندىن كېيىن، بىر ئازگاللىقا كىرىپ دەم

ئالدۇق. شۇ ۋاقىتتا ئىسىل ئاكا ماڭا مۇنداق گەپلەرنى
قىلدى: «ئۆلگەن ئۈچ كىشىنى تونۇدۇم، تونۇغان بولارنى
تىلىۋالدى شاڭيو ناھايىتى قاتتىق ئۇرغانىدى. بىز ئۇلارنى
شۇ يەردىلا ئۆلدىمىكىن دەپ ئويلىغان ئىدۇق. ئادەمنىڭ
جېنى چىڭ ئىكەن. بىچارە رەھمەتلىكلەر بىزنىڭ ئالدىمىز-
دا قاچقان ئوخشايدىكەن ئاياق زەربىسىدىن ئۆلۈپتۇ......»
دەپ بىرھازاغىچە ئىچىنى ئاغرىتتى. بىز كۈندۈزى يوشۇرۇ-
نۇپ، كېچىسى مېڭىپ، ئاخىرى سالامەت ئۆيگە قايتىپ كەل-
دۇق. مەن شۇ تاشيولدا ئىشلەۋاتقان ۋاقىتتا ۋىيەن ئىسىم-
لىك بىر خەنزۇ ئەمەلدارنى كۆرگەن ئىدىم. ئۇ ناھايىتى زالىم
بولۇپ، كۈندە دېگۈدەكلا كىشىلەرنى ئۇرۇپ تىللايتتى. ھەت-
تا ئاچچىقى كەلگەندە يۈز بېشى، شاڭيو، دېگەنلەرنىمۇ يۈز-
خاتىرە قىلماستىنلا ئۇرۇپ، تىللايتتى. ئۇنىڭ ئادەم ئۇرغان-
لىقىنى كۆپ قېتىم كۆرۈپ مەنمۇ قورققان ئىدىم. تاغ-داۋانلار-
دا، چۆللەردە تىنىم تاپماي ئىشلەپ ۋەزىپە پۈتتۈرۈش
ھەقىقەتەن مۈشكۈل ئىش ئىدى. قورساق ئاچ، ماغدۇر يوق
بولغاننىڭ ئۈستىگە ۋەزىپە ئېغىر ئىدى. ئۇ زاماننىڭ ئالىي
سايمىنى جوڭتۇ بولۇپ، ئېھتىياجلىق بولغانلارغا يېتىشمەيتتى.
شۇنداق جاپالىق شارائىت ئاستىدا ئۈچ يىل ئىشلەش ئار-
قىلىق، ئۇچتۇرپان بازىرىدىن قارولچىلىك بولغان ئارىلىقتى-
كى ئۇزۇنغا سوزۇلغان يولنى ياساپ پۈتتۈرگەن. ئەمما
چوڭ - كىچىك دەريالارغا كۆۋرۈك سېلىنمىغان. ھەتتا بە-
دەل داۋانىغىمۇ تولۇق يەتمىگەن. كېيىنچە بۇ يوللار بۇزۇ-
لۇپ، ئۇلاق ھارۋىلىرى ماڭغۇچىلىكىمۇ قالمىغان. 1950 - يىل-
دىن كېيىن جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق
ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ جاپالىق مېھنەت سىڭدۈرۈشى ئارقىسى-

دا، بەدەل داۋانغىچىلىك تاشيول ياسالدى. چوڭ - كىچىك دەريالارنىڭ ھەممىسىگە كۆۋرۈك سېلىندى. ئۆتمۈشتىكى بىر قانچە كونىلىك يول ھازىر ئاپتوموبىللار ئۆچۈن بىرنەچچە سائەتلىكلا يول بولۇپ قالدى. ھازىر بۇ يول بىلەن بەدەل يايلاقتا بارىدىغان دېھقان، چارۋىچىلار ئاپتوموبىل بىلەن بېرىپ - كېلىپ، يايلاق - قىشلاقلاردا خاتىرجەم ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماقتا.

توققۇز بۇلاق

توققۇز بۇلاق ئۇچتۇرپان بىلەن مۆلجەر تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، سۈيى مۇنبەت - مەنزىرىلىك جاي. 1920 - يىللاردا مادارىن (ماشياۋۇ) ئۇچتۇرپانغا ئامبال بولۇپ تۇرغاندا توققۇز بۇلاقنى كۆزدىن كەچۈرگەن ھەمدە بۇ جاينىڭ ھەقىقەتەن مەنزىرىلىك سەيلىگاھقا مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى بايقاپ، يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بۇ جايغا قۇرۇلۇش قىلىشنى پىلانلىغان. شۇنىڭ بىلەن مادارىن بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئاكىيو، يۈز بېشىلار ئارقىلىق ھەر مەللەت پۇقرالىرىنى ھاشارغا ھەيدەپ كېلىپ، نۆۋەت بىلەن ئىشلەتكەنىدى. شۇ ۋاقىتتا پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشى ناچار بولغاچقا بەزى كىشىلەر ئاچ قوساقتىن يىقىلىپ چۈشەتتى، بەزىلىرى ماغدۇرسىزلىنىپ ھالىدىن كېتەتتى. ئەھۋال شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ بىر تىيىن پۇل بەرمەي ھەقسىز ئىشلىتەتتى، بىچارە نامرات پۇقرالار كېچە - كۈندۈز ئالمىشىپ ئىشلەپ، چوڭ - كىچىك كېمە - قېيىقلار ماڭالايدىغان چوڭ كۆل چېپىش؛ توققۇز يەردىن توققۇز بۇلاق كۆزىنى ئېچىش؛ يەر تۈزلەش، تاش تىزىپ ھەشەمەتلىك يوللارنى ياساش؛ ئۆستەڭ چېپىپ

ئۇقىن سۇلارنى رەتلەش؛ چوڭ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا پاراخوت شەكلىدىكى ئىككى قەۋەتلىك ياغاچ ئۆينى ياساش؛ تاغ باغرىغا راۋاق - شىپاڭ ئۆيلەرنى سېلىش؛ تاغدىن قارىغاي ئەكىلىپ بۇلاق چۆرىسىگە قويۇش؛ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېرىپ چىقىش ئۈچۈن كۆۋرۈك سېلىش؛ مېھمانخانا ۋە ئىشىك دەرۋازىلارنى ياساش قاتارلىق ئىشلار ئىككى يىلدا ئارانلا پۈتكەندى. شۇۋاقىتتا توققۇز بۇلاققا مىڭلاپ پېقىرلار ھەيدەپ كېلىنىپ ئىشلىتىلگەندىن سىرت ، ياغاچچى، تۆمۈرچى، تامچى، سىرچى، نەققاش... دېگەندەك ھۈنەرۋەن ئۇستىلارمۇ خېلىلاپ ئېلىپ كېلىنىپ ئىشلىتىلگەن. بولۇپمۇ بۇ ۋاقىتتا تاغدىن قارىغاي توشۇيدىغانلارنىڭ ۋەزىپىسى ناھايىتى ئېغىر بولغان. ئۇلار قۇتچۇبى تەۋەسىدىكى مۇزلۇق يايلاق دېگەن جايغا بېرىپ قارىغايلارنى يىلتىزى بىلەن كولاپ ئېلىپ كېلەتتى. يوللار خەتەرلىك ھەم سوغۇق بولغاچقا دىققەت قىلمىسىلا ھاياتىدىن ئايرىلاتتى. مۇزيايلاقنىڭ ئارىلىقى بەش كۈنلۈك يول بولغاچقا قارىغايلارنى ئات، تۆگە، قوتازلارغا ئارتىپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئون كۈن ۋاقىت كېتەتتى. جاپاكەش پۇقرالار ئەنە شۇنداق جاپا - مۇشەققەتلىك ئەمگىكى بىلەن توققۇز بۇلاقنى ھەشەمەتلىك سەيلىگاھقا ئايلاندۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ جاي پۈتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ خوجايىنى مادارىن (ماشياۋۇ) باشچىلىقىدىكى تەييارتاپلار بولۇپ قالدى. توققۇز بۇلاقنى باشقۇرۇش ۋە سەيلە قىلىش ئىشلىرى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ يار - بۇرادەرلىرىنىڭ ئىختىيارىچە بولدى. قانتەر تۆكۈپ ئىشلىگەن پۇقرالارنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمىدى، ھەتتاكى رۇخسەت بىلەن كىرگەنلەرگىمۇ خالىغانچە چەك قويىدىغان بولدى.

مەسىلەن: كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان بىناغا چىقـ ماسلىق، كېمىدە ئولتۇرۇپ ھۇزۇرلانماسلىق، راۋاق - ئۆيـ لەرگە كىرمەسلىك... دېگەندەك چەكلەر قويۇلۇپ، ئادەتتىكى جايلارنى كۆرۈشكە رۇخسەت قىلىندى. مادارىن (ماشياۋۇ)، ئۇنىڭ ئەۋلادى ۋە ئەمەلدارلار بولسا خالىغانچە سەيلە قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش، مەي - شاراپ ئىچىپ، ئەيشى - ئىشـ رەت سۈرۈش، كەيىپ - ساپا بەتقىلىقلار بىلەن كۆڭۈل ئېـ چىشتەك نومۇسسىز قىلىقلارنى قىلىشاتتى.

شىنىڭ شىسەي تەختكە چىققاندا توققۇز بۇلاقنىڭ ھەر بىرىگە ئالتە بۇرجەك چىقىرىپ باغاچتىن ياسالدى. گومىنـ داڭ دەۋرىدە بۇ ئالتە بۇرجەك يۇلۇپ تاشلىنىپ، ئون ئىككى بۇرـ جەك چىقىرىلدى. ئازادلىقتىن كېيىن كومپارتىيە رەھبەرلىـ كىدە توققۇز بۇلاق سەيلىگاھلىرىنى بىر قانچە قېتىم رېمونت قىلىش، يېڭىلاش، رەتكە سېلىش ۋە دائىرىسىنى كېڭەيـ تىش قاتارلىق خىزمەتلەر ئىشلىنىپ، بۇرۇنقىدىن نەچچە ھەسـ سە گۈزەللەشتى. ھەر تۈرلۈك دەرەخلەر كۆپلەپ تىكىلىپ، گۈل - گىيالار ئۆستۈرۈلدى. پەرۋىش قىلىش، باشقۇرۇشى ياخشى بولغانلىقتىن كۈنسايىن گۈزەللىشىپ، ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ سەيلە قىلىپ ھۇزۇرلىنىـ دىغان ئازادە باغچىغا ئايلاندى.

مادارىن (ماشياۋۇ) نىڭ قاقشال يولى بىلەن قەشقەرگە كىرىشى

ياڭ زېڭشىن شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭـ غا كېلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللىرىدە، مافۇشىڭنى

(يۈننەنلىك خۇيزۇ بولۇپ، ئەرەبچە ئىسمى مۇھەممەد يۇنۇس
ئىدى) يۇرتدىشىم، ئىشەنچلىك ئادەم دەپ قاراپ، ھەربىي ئە-
مەلدارلىقىغا ئۆستۈرگەن ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭنى تېخىمۇ چىڭ
تۇتۇش ئۈچۈن قەشقەرگە تىتەيلىككە① بەلگىلىگەن. شۇ-
نىڭ بىلەن مافۇشىڭ مىنگونىڭ باشلىرىدا تىتەي بولۇپ قەش-
قەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭ ئوغلى ماجۇۋ «نىتەي» بولۇپ بىللە
كەلگەن. قەشقەرگە كېلىپ ماتىتەي يېڭىشەھەردە، ماجۇۋ كونا
شەھەردە تۇرۇپ، ئون نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ما-
تىتەي ئۇچىغا چىققان شەھۋەتپەرەس بولۇپ، كېيىنكى كۈنلەر-
دە ئەيشى - ئىشرەتكە قاتتىق بېرىلگەن. ھەتتا ئۆز نىكاھىغا
17 خوتۇن ئالغانىڭ سىرتىدا، ھەرەمخانىسىدىكى كۆپلىگەن
قىز چوكانلار، قۇل - دېدەكلىرىنىڭ ئىپپەت نومۇسىنى ئاياغ
ئاستى قىلغان. ئۇنى ئاز دەپ ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى يا-
لاقچىلىرى ئۇنىڭغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن خەلقنىڭ چى-
رايلىق قىزلىرىنى ئالداش، زورلاش، ئازدۇرۇش ۋە ئوغرىلاش-
تەك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇنىڭغا سوۋغات قىلىپمۇ تۇرغانىدى.

دېمەك ئاتا - بالا ماتىتەي بىلەن مانىتەي ئىككىسى
قەشقەردە ئۆزى خان - ئۆزى بەگ بولۇۋېلىپ ئۈرۈمچى ھۆ-
كۈمىتىگە تولۇق ئىتائەت قىلمىغانلىقتىن، ياڭ زېڭشىن ئۇ-
نى يوقىتىۋېتىش قارارىغا كېلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ قولىدا خې-
لى كۆپ قوراللىق قوشۇن بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ماشياۋ-
ۋۇنىڭ قولى بىلەن يوقىتىشنى پىلان قىلىدۇ ھەمدە ماشياۋۋۇ-

① شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى كەينىدە قەشقەردە «تىتەي»، «نى-
تەي» دەپ ئاتىلىدىغان ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئۆتكەنىدى «تىتەي»
دېگىنى داۋىزىيە قوماندانى (سىنجاڭ) دېگەنلىك. «نىتەي» دېگىنى بىرى-
گادا قوماندانى (لۈيجاڭ) دېگەنلىك ئەمەل ئىدى. تەھرىردىن

غا بۇ ھەقتە بىر بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ① 1934 - يىلى ماي ئايلىرىدا بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغان ماشاۋۇ تولۇق تەييارلىق قىلىغاندىن كېيىن، ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ قاقشال يولى بىلەن ماڭىدۇ. كۇچادىن تەشكىللەنگەن ياردەمچى قوشۇن رامىزان ھاجى دېگەن ئادەمنىڭ باشچىلىقىدا چوڭ يول بىلەن ماڭىدۇ. ماشاۋۇ يولغا چىققاندا ئۇيغۇرلاردىن يۈزدىن ئارتۇق ئادەم، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتى ۋە باشقا ۋەھاكازالارنى ئات - تۆگىلەرگە ئارتىپ، ماشاۋۇغا يول باشلاپ ماڭغان. ئۇلار تاغ - داۋانلار ئېشىپ، دەريا - ئېقىنلارنى كېچىپ بىر قانچە كۈن جاپالىق يول يۈرگەندىن كېيىن، قاقشالنىڭ قولانساراق، ساپارباي دېگەن يەرلىرىگە يەتكۈزۈپ قويۇپ قايتقان. ماشاۋۇ قاقشالدىكى شاڭيۇ، يۈز بېشىلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا: «مەن قەشقەرگە ماڭدىم، ئەسكەرلەرنى يەتكۈزۈپ قويۇپلا قايتىپ كېلىمەن. بىز قەشقەرگە بارغىچىلىك يول باشلىغىلار، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىڭلار، ئەسكەرلەر يول ئۈستىدە قىينىلىپ قالسا سىلەرگە گەپ بار. گۆش، ئاشلىقلارنى قانچىلىك بولسا شۇنچىلىك چىقىرىڭلار. مەن قايتىپ كەلگەندە ئۈچتۇرپان ئامبىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئاشلىق ئېلىپ بېرىمەن...» دەپ ھىيلىگەرلىك بىلەن قىرغىزلارنى ماختىغان. شاڭيۇ، يۈز بېشىلارمۇ ئۇنىڭغا خوشامەت قىلىپ، مادارىنىنىڭ يوليورۇقى بويىچە قوللانساراق، ئۇچ، غۇلجا بېشى، تەگرەك ۋە ئەشمە قاتارلىق جايلاردا 300 قوي، 80 دىن دىن كۆپرەك كالا - قوتازلارنى سويۇپ ئۇلارنى ياخشى كۈتكەن. يەنە ئۇلارنىڭ ئۆلگەن، ھېرىپ قالغان، ئاقساق - چو-

① بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللار «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» نىڭ 15 - سان 150 - 161 بەتلىرىدە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغانىدى تەھرىردىن

لاق ئاتلىرىنى ياخشى ئاتلارغا ئالماشتۇرۇپ بېرىش بىلەن بىللە، ھەرقايسى قونالغۇلاردا ئاش - تاماق، يەم - خەشەكلەرنى ئالدىن تەييارلاپ بەرگەن. مادارىننىڭ ئەسكەرلىرى 2000 دىن كۆپرەك بولۇپ، قاقشال تەۋەسىدىن يەتتە كۈندە ئۆتۈپ بولغىچە يەرلىك قىرغىز كۆپ جەبرى - جاپالارنى تارتىپ، ئىختىسادىي جەھەتتىن زور چىقىملارنى تارتقان، ھەتتا مادارىن ئاقشال قىرغىزلىرى ئىچىدىكى بالباق، ئوراز، قىدىرمىش توقتۇغوجا، ئاسسانئالى، شابدان قاتارلىق پالچىلارنى (قىرغىزچە «تۆلگۆچى» دەپ ئاتايدۇ - تەھرىردىن) بىللە ئېلىپ مېڭىپ، ھەرقايسى قونالغۇلاردا ئۆزىگە پال سالدۇرغان. پالچىلار مادارىندىن قورقۇپ بىلىسىمۇ - بىلمىسىمۇ غايىبانىسىغىلا ناھايىتى ياخشى سۆزلەرنى قىلىشقان. مادارىن بۇلارنىڭ پالىغا ئىشىنىپ ناھايىتى خوش بولغان ھەمدە ئۇلارغا بىر-ئىككى سەردىن تەڭگە بېرىپ، شاگىۋلارنىڭ بۇندىن كېيىن ئۇلارغا چېقىلماسلىقىغا ۋەدە بېرىپ، پالچىلارنىڭ ئىسىم فامىلىسى ۋە ئادرېسىنى يازدۇرۇۋالغان. شۇنداق قىلىپ مادارىن يەتتە كۈندە ئاتۇشقا يېتىپ بارغان. ئۇ چاغدا ئاقسۇ كۇچادىن كەلگەن ۋاڭ، گۇڭ ۋە قادىر جەڭگىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، پىلان بويىچە، ماتىتەيگە بىراقلا ھۇجۇم باشلىغان. (بۇ ۋاقىتتا ماتىتەي تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئەسكەرلەرنى تۆت كۈن قويۇپ بەرگەن ئىكەن). نەتىجىدە ئاقسۇ - كۇچادىن كەلگەنلەر قەشقەر كونا شەھەرنى، مادارىن قوشۇنلىرى يېڭى شەھەرنى ئىشغال قىلغان. بىر سائەتتىن كۆپرەك جىددىي جەڭدىن كېيىن ماتىتەي ئىرىك قولغا چۈشۈپ، ئەڭ يۇقىرى جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان. ئۇنىڭ دارغا ئېسىلغان تېنى قەشقەر شەھىرىدە ئۈچ كۈن سازايى قىلىنغان.

قۇلبەگنىڭ باش كۆتۈرۈشى

قۇلبەگ قىرغىز مىللىتىدىن بولۇپ، ئۇ 1896 - يىلى ئۇچتۇرپاننىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان ئىدىرلىق ئىچىدىكى قارۇل دېگەن مەھەللىدە تۇغۇلغان. ئۇ قورامىغا يەتكەندە «قۇلبەگ باتۇر» دېگەن نام بىلەن بىر قانچە مەھەللىنىڭ نوچىسى بولغان. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇ ئىچىملىك، چېكىملىك بىلەن ھەپىلىشەتتى. ئۇرۇش مۇشتلاش، جىدەللەر ئۈستىدە بولۇپ قالسا باتۇرلۇقىنى كۆرسىتىپ قوياتتى.

1920 - يىللىرى قۇلبەگنىڭ ئاتىسى ئايدار بەگ ئۆز ئوغلىنىڭ ھەر تەرەپتىن يېتىشكەن، ئەقىللىق - پاراسەتلىك ئادەم بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى بىرەر يۇرتنىڭ ئەمەلدارلىقىغا ئۇرۇنلاشتۇرۇشقا تىرىشقان. ھەمدە مادارىن (ماشاۋۇ) بىلەن ئالاقە باغلاپ ئۇنىڭغا ئىككى ئات، يىگىرمە قوي، ئۈچ يامبا (بىر يامبا ئەللىك سەر كۈمۈش تەڭگە ھېسابىدا)، ئون تولكە، بەش سۇسار تېرىسى پارە بېرىپ قاقشالدىكى قۇتچى بەگلىكىگە شاڭيۇ قىلغان. قۇلبەگ شاڭيۇ بولغاندىن كېيىن، يۇرتنى ئادىل سوراپ، پۇقرالار ئارىسىدىكى ئەرز، دەۋا، مىراسخورلۇق، ئالۋان - سېلىق دېگەنلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، يۇرت ئەھلىنى رازى قىلغان. ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن قەبىلە، بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنى ئادىل بىر تەرەپ قىلىشتىن تاشقىرى، بەگلىكلەردىكى ناھەقچىلىق، پارىخورلۇقلارنى دەل ۋاقتىدا جازالىغان. بەگلىكلەردىكى مۇشتۇمزور مۇتەئەسسىپلەرنىڭ دەككىسىنى بېرىپ، ئىناۋەتسىز تۆككەندە ھەتتا يامۇلدىن چىققان دوغا، توپ بېشى، لوزۇڭ دېگەنلەر ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ

پۇقرالارنى ئۇرۇپ تىللىسا، ئۇلارنى باغلاپ تازا ئۇرغۇزاتتى. شۇڭا قۇلبەگ پۇقرالارنىڭ بىردىن بىر ھەقىقەتچى ئادىمى بولۇپ، ئاچ - يالىڭاچ چارۋىچىلارنىڭ دەرد - ھالىغا يەتكەچكە يۇرت ئىچىدىكى ئابرويى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. ئۇ شائىر بولغاندىن تارتىپلا ھارام تاماق بايلارنىڭ، خوشامەتچى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ يۇرت ئىچىدىكى ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈپ، پۇقرالارنى ياقىلىغان بولغاچقا، مادارىنىڭ ئاستىدا ئۆمىلەيدىغانلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغان. شۇڭا ئۇلار ئۇچتۇرپان ئامبىلى مادارىنغا پارە بىرىپ قۇلبەگ ئۈستىدىن ئەرز قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنى جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشقان. ئامبال مادارىن قۇلبەگنىڭ شائىر بولغاندىن كېيىنكى ئىشلىرىدىن خەۋىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا بىر نەرسە دېيىشكە پېتىنالماي تۇرغان ۋاقتى بولغاچقا، باشقىلارنىڭ ئەرزىگە ئۆزىنىڭ ئەرزىنى قوشۇپ ئاقسۇ دوتىيىگە يوللىغان. ئارقىدىن ئۆزىمۇ ئاقسۇغا بېرىپ بەزى ئەھۋاللارنى ئېغىزچە يەتكۈزۈش بىلەن بىللە، ئۇنى ئۇچتۇرپاندا جازالىسا ئۆزىگە زىيان زەخمەت يېتىدىغانلىقىنى، شۇڭلاشقا دوۋتەينىڭ بۇيرۇقى دەپ جازا ھۆكۈم قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان. نەتىجىدە 1922 - يىلى قۇلبەگكە يەتتەيىللىق قاماق جازاسى كېسىلىپ قارا شەھەرگە پالانغان. شۇ ۋاقىتلاردا مادارىن جازالاشقا تېگىشلىكلەرنى ئۇچتۇرپاننىڭ ئۆزىدە جازالايتتى. بەزىلىرىنى جازالاپ ئاقسۇ تۈرمىسىگە تاپشۇرۇپ بېرەتتى. لېكىن قۇلبەگ نامى چىققان باتۇر بولغاچقا ئۆزىنىڭ ھاياتىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى قارا شەھەر تۈرمىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. قۇلبەگ ئىككى خەنزۇ، ئىككى ئۇيغۇر ئادەم بىلەن بىر ئۆيدە ياتقان. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇ تۈرمىدىكى كۆپلىگەن گۇناھكار-

لار بىلەن تونۇشقان. ئۇلار تۇرمە باققۇچىلار يوق ۋاقىتلىرىدا تۇرمىنىڭ چوڭ هويلىسىدا چېلىشىپ، مۇشتلىشىپ كۆڭۈل ئېچىشقان. قۇلبەگ شۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كۆپىنچە ئادەملەرنى يېڭىپ چىققان. شۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى چامباشچى خەنزۇ ئادەم قۇلبەك بىلەن مۇشتلىشىپ، سىنىشمىش تەكلىپىنى بەرگەن. قۇلبەگ بۇنىڭغا ماقۇل بولغان. شۇنىڭ بىلەن. خېلى ئۇزۇن مۇشتلاشقاندىن كېيىن، خەنزۇ ئادەم يېڭىلىپ، قۇلبەگكە قول قويغان ھەمدە بۇ ئىككىسى قول ئېلىشىپ، دوست بولۇشقان. شۇندىن كېيىن ئۇلار ئاكا - ئۇكىدەك ئىناق ئۆتۈپ، مۇددەتنى توشقىچە بىللە بولغان.

قۇلبەگ شۇ جەرياندا بۇ دوستىدىن بىر ئاز خەنزۇچە گەپ - سۆزمۇ ئۆگىنىۋالغان. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا مەزكۇر خەنزۇ كىشى چامباشچى ئىكەن. قۇلبەك بۇ كىشى بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۈرمىدە ئۈچ يىل بىللە تۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن قويۇق دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان. خەنزۇ كىشى تۈرمىدىن قۇلبەگدىن بۇرۇن چىققان بولسىمۇ، چىققاندىن كېيىن قۇلبەگنىڭ ھالىدىن قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە خەۋەر ئېلىپ تۇرغان.

قۇلبەگ 1928 - يىلى كۈزدە، قارا شەھەر تۈرمىسىدىن قۇتۇلۇپ قارا شەھەردە سەرسان - سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ، ئاخىرى ئاقسۇغا كېلىپ، «مەدىكارچىلىق» بىلەن جان باقىدۇ. كولىلەرنىڭ بىرىدە 70 - 80 چە مەدىكار شېرىكلىرى بىلەن يىغىلىپ ئىش كۈتۈپ تۇرسا، بىر خوجىزۇ كىشى كېلىپ، قۇلبەكنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشىنىڭ قاۋۇل ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، مەدىكارلار ئىچىدىن قۇلبەك بىلەن يەنە ئىككى ئۇيغۇر يىگىتنى مەدىكار قىلىپ ئىشلىتىشكە تاللاپ ئېلىپ كېلىدۇ. تۇ-

رار جايغا بارغاندىن كېيىن ئۇلارغا بىر ئاز نان بېرىپ ئو-
تۇن يارغۇزىدۇ. كەچ بولغاندا ھېلىقى ئىككى ئۇيغۇر يىگىت-
لەرنىڭ ئىش ھەققىنى بېرىپ قايتۇرىدۇ - دە، قۇلىبەككە
«سېنىڭ ئۆيۈڭ يوق ئىكەن، بۇگۈن بۇ يەردە قونۇپ، ئەتە
يەنە بىر كۈن ئىشلەپ بېرىپ قايتقىن» دەپ ئېلىپ قالىدۇ.
ئەتىسى يەنە بىر كۈن ئوتۇن يېرىشقا بۇيرۇيدۇ. قۇلىبەگ
ئىشلەۋېتىپ بىر مۇنچە خىۋىزۇ ئەر - ئاياللارنىڭ پايىپىپ-
تەك بولۇپ، توخۇ - ئۆردەك ئۆلتۈرۈپ، بېلىق پىشۇرۇپ، ھەر
خىل سەي تەييارلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆرىدۇ. دەل چۈشكە يې-
قىنلاشقاندا خادىكتا، مەپىلەردە مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىر
مۇنچە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئى-
چىدىكى بىر ئەمەلدار دەسلەپ كەلگەندە ئۆي ئىگىسى خو-
شامەت قىلىپ، تازىم بىلەن ئالدىغا چىقىدۇ. ئاشپەز ۋە كۈت-
كۈچىلەر قورىغان سەيلىرى بىلەن ھاراق - شاراب، نازى -
نېمەتلەرنى ئېلىپ چىقىپ مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويىشىدۇ.
تاماقتىن كېيىن مېھمانلار ئىچىدىكى سالاپەتلىك بىر ئەمەل-
دار تاھارەتكە بېرىپ قايتىشىدا، قورونىڭ ئۇيان — بۇيانلى-
رىغا سەپسېلىپ قاراپ، ئاشخانىدا ئوتۇن يېرىۋاتقان قۇلى-
بەگنى كۆرىدۇ. بۇ ئەمەلدار قۇلىبەگنىڭ ئىسىم - فامىلىسى
ۋە تۇرار جايىنى سورىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قارا شەھەر
تۇرمىسىدە بىللە ياتقان دوستى قۇلىبەگ ئىكەنلىكىنى بىلى-
دۇ. بۇ ئەمەلدار قۇلىبەگنى زىياپەت ئۈستىگە باشلاپ كى-
رىپ مېھماندارچىلىققا بىللە كەلگەنلەرگە تونۇشتۇرۇش بىلەن
بىللە، ئۆزىنىڭ قانداق بولۇپ ئاقسۇغا كېلىپ ئەمەلدار بو-
لۇپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدۇ.
ئەسلى بۇ خەنزۇ كىشى قارا شەھەر تۈرمىسىدىن چىق-

قاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتدا ئۆلكە مەركىزىدە تۇرغان خەن دارىن ئۇنىڭ يۇرتىدىكى بولغاچقا، ئۇنى ئاقسۇغا دوتەي ھەم ھەربىي ئەمەلدار قىلىپ ئەۋەتكەنىكەن. (بۇ ۋەقەنى قۇلبەكنىڭ قولىدا تۇەنجاڭ بولۇپ ئىشلىگەن ئىبراي دېگەن كىشى سۆزلەپ بەرگەن. ئۇنىڭغا قۇلبەك ئۆزى سۆزلەپ بەرگەنىكەن).

شۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشتىن كېيىن ھېلىقى خەنزۇ دوتەي قۇلبەكنى ئاقسۇدا بىر نەچچە كۈن مېھمان قىلىپ، 1929 يىلىنىڭ بېشىدا قۇلبەكنىڭ تەلىپى بويىچە ئۇنى قاقشالدىكى قىرغىزلارنىڭ تۆت بەگلىكىنىڭ ئۈستىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان زۇڭ شاگېزلۇق مەنسىپىگە بەلگۈلىگەن ھەمدە مەھكىمە نامىدىن تامغىسىنى بېسىپ، ئۇچتۇرپان ئامبىلىغا مەنسەپكە تەيىنلەش بۇيرۇقى يېزىپ بەرگەن. شۇندىن تارتىپ قۇلبەك «دارىن» دەپ ئاتالدى.

قۇلبەك زۇڭ شاگېز بولغاندىن كېيىن قاقشالدىكى تۆت قىرغىز بەگلىكىنىڭ باشلىقلىرى، ئاتارمەن چاپارمەنلىرى ۋە ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ بەگلىرى بولۇپ، 50 - 60 كىشى قۇلبەكنىڭ ئۆيىگە سوۋغا - سالاملار ئېلىپ، قۇلبەكنى مۇبارەكلەپ كەلگەندە، قۇلبەكمۇ ئۇلارنى قىرغىز قائىدىسى بويىچە تاي - قوي سويۇپ، قوندۇرۇپ ئۇيدان مېھمان قىلىپ ئۇزاتقان.

ئۇندىن كېيىن قۇلبەك قاقشالنى ئارىلاپ يۇرت كۆرۈپ يۈرۈپ، ھەرقايسى بەگلەرگە قەشقەر توقاي (ئاقچى بىلەن كەلپىننىڭ شىمالىدىكى دەريا بويىدىكى بىر ئارالچا. ت) غا بىر نەچچە بوز ئۆي (كىگىز ئۆي) تەييارلىتىپ، بۇ جايغا تۆت بەگلىكتىن 100 دەك نوپۇزلۇق قىرغىزلارنى يىغىپ

ئىككى كۈن يىغىن ئاچقان. يىغىندا ئۇ يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خەلقنى بوزەك قىلماسلىقى، خەلقنىڭ تىنچ - پاراۋان تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىشقا ئۈندىگەن ۋە ئۆزىنى ما دارىنىغا چېقىشتۇرۇپ، قارا شەھەرگە پانىنىشقا سەۋەبچى بولغانلارغىمۇ تېگىشلىك رەددىيە بەرگەن.

يىغىنغا قاتناشقان فېئودال مۇتەئەسسىپ بەگلەر «بۇ ما دارىنىغا ئاداۋەت ساقلاپ كېلىۋېتىپتۇ. بىزنىمۇ ھەر نېمە قىلسا قىلغۇدەك» دەپ قورقۇشۇپ، شۇندىن كېيىن قۇلبەك بار جايدا باش كۆتۈرەلمىگەن. شۇڭا قۇلبەكنى يالغۇز قىرغىز خەلقى ئەمەس بەلكى، ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرىمۇ ھۆرمەتلەيتتى. ھەتتا ئۇچتۇرپان ئامبىلىمۇ ئالدىغا چىقىدىغان بولۇپ قالغان. قۇلبەكنىڭ ئابرويى كۈنسايىن ئۆسكەن.

شۇ مەزگىلدە قۇلبەكنىڭ ئىش بېجىرىش سارىيى ئۇچتۇرپان شەھەر ئىچىدە بولۇپ، ئۇ خۇيزۇ مۇسا ھاجىنىڭ شەخسى زېمىنى ئىدى. كېيىن قۇلبەك بۇ جاينى ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلەتكىنى ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ جايغا «قۇلبەك سارىيى» دەپ ئات قويۇشقان.

قۇلبەك، ئاخۇنبايلارنىڭ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ماسلىشىشى

1930 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە يۇرتىمىز قاقشالغا قۇمۇل ۋە تۇرپان قوزغىلاڭلىرىنىڭ شەپىسى كېلىشكە باشلىدى. قۇلبەك، ئاخۇنبايلار بۇنى ئاڭلاپ پەيت كۈتۈپ يۈرەتتى. قوزغىلاڭ خەۋىرى كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىپ، ئاددىي پۇقرالار ئىچىدىمۇ «خوجىنىياز ھاجى قۇمۇلدا ئىسلام ئېچىپتۇ. بىز قاراپ تۇرىمىزمۇ؟!» دېگەندەك گەپ - سۆزلەر كۆپەيدى.

شۇ كۈنلەردە ئاقسۇدىكى باي سىجاڭ① دېگەن كىشى قۇلىبەگ، ئاخۇنبايلارغا خەت ئەۋەتىپ (بۇلار بۇرۇن تونۇشاتتى) ئۇلارنى قوزغىلىش، تەشكىللىنىش، بىرلىشىش، ياردەملىشىشكە ئۈندىگەنىدى، قۇلىبەگ بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن تولۇق خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قاقشالدىكى ئاخۇنبايغا خەت يېزىپ، باي سىجاڭنىڭ خېتىدىن بىشارەت بېرىدۇ. ئۇ خېتىدە «تۆت بەگلىكتىكى شاڭيۇ، ئون بېشى، ئاقساقاللار دەرھال قەشقەر توقايغا يىغىلسۇن، مەن ئۈچ كۈندە يېتىپ بارىمەن. بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىغۇچىلار بىلەن بارغاندا سۆزلىشىمەن» دەپ بۇيرۇق قىلغان. قۇلىبەگ ئەمەلىيەتتىمۇ دېگەن جايغا ۋاقتىدا يېتىپ بارغان ۋە ئاخۇنباي بىلەن ئايرىم سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، ئاندىن كۆپچىلىك يىغىلغان جايغا چىقىپ سۆزلىگەن. ئۇ سۆزىدە: «خوجىنىياز ھاجى قۇمۇل دېھقانلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، جىن شۇرېنغا قارشى تۇرۇپ ئىسلام ئېچىپتۇ. دېھقانلار شىڭ شىسەي، چولاق زىنخۇي، گاسىلىڭلار بىلەن ئۇرۇشماقتا. خوجىنىياز ھاجى، تۆمۈر سىلىڭلار ئارقا-ئارقىدىن غەلىبە قىلماقتا. ئاللا ئۇلارغا يار-يۆلەك بولدى، ئاقسۇدىكى باي سىجاڭمۇ بۇ ھەقتە خەت يېزىپ ئۇيغۇر، قىرغىزلارنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ بىر نىيەتتە كۈرەش قىلىشقا چاقىرغان. خەلق خانىۋەيران بولۇپ، زۇلۇمدىن قۇتۇلالمىدى. زۇلۇم تېخىمۇ كۈچەيمەكتە. بىز ئاللا يولىدا غازاتقا ئاتلىنىشىمىز كېرەك. قان ئاقسىمۇ، باش كەتسىمۇ، غازاتقا ئاتلىنايلى! بۇنى ئويلىمىغانلار قىيامەتتە دوزاخقا تۈترۈق بولىدۇ، ئىمانىمۇ بولمايدۇ ...» دېگەندەك ۋەز نەسىھەتلەرنى ئېيتىدۇ. قۇ-

① باي سىجاڭ ۋىنسۇلۇق ئاتاقلىق باي بولۇپ، شۇ يىللاردا ئاقسۇ ۋىنسۇدىكى يەرلىك قىسىمنىڭ سىجاڭى ئىدى.

لىبەكنىڭ مەقسىتى خەلقنى زۇلۇمغا قارشى سەپەرۋەر قىلىش بولۇپ، شۇ دەۋر شارائىتى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ سۆزى خەلقنىڭ ئاڭ چۈشەنچىسىگە لايىقلاشتۇرۇلغانىدى. يىغىن ئا-ياقلاشقاندىلا بۇ چاقىرىققا ھەممە كىشى ئاۋاز قوشۇپ: «قوز-غىلايلى! ئەسكەر بولۇپ ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۈرەش قى-لايلى. ئات تۇلاغ ۋە ئوزۇق - تۈلۈك ياردەم قىلايلى» دې-گەن چۇقان - سۈرەنلەر پەلەككە ياڭرايدۇ. شۇندىن كېيىن قاقشال تەۋەسىدىكى بەگلىكلەردىن 400 ئائىلىق يىگىتلەر ئۆز-لۈكىدىن ئەسكەر بولۇشقا تىزىملىتىپ، بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرى-دۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇلىبەك، ئاخۇنباي قاتارلىقلار تۆت بەگلىك-تىن 15 تىن 60 كىشىنى يىغىپ مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، ئاخۇنباينى لۈيجاڭ (بىرىگادا كوماندىرى)، يۈسۈپ (ئاخۇن-باينىڭ ئوغلى) قارابـاي، ئىبراي، ئىبراھىم ئاخۇن ... لار-نى تۈەنجاڭ (پولك كوماندىرى)، ئايتقوجو، ئۆمەر قايقى قا-تارلىق بىر قانچىسىنى پەيجاڭ، بەنجاڭلىققا بەلگىلىگەن. بۇ مەنسەپلەرنى بىرەر يۇقىرى ئورگاندىن تاپشۇرغان بولماستىن، قۇلىبەك ئۆزى بىلگىنىچە بەلگىلىگەنىدى. ئاخۇنباي بولسا، مۆتىۋەر كىشى بولۇپ، ھەربىي ئىشلاردىن قىلچە خەۋرى يوق ئىدى. ئۇ قۇلىبەكنى ھەربىي ئىشلاردىن خەۋىرى بار، كۆپ ئەھۋاللارنى بىلىدۇ، ئۇنىڭ قىلغان ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىلا توغرا دەپ قارايتتى.

قۇلىبەكنى بولسا بىرەر يۇقىرى ئورگان تەرىپىدىن ھەر-بىي باشلىق (سىجاڭ ياكى سىلىڭ) دەپ بېكىتىلمىگەن بولسى-مۇ، لېكىن مۇشۇنداق مەنسەپكە ئاتىلىش «تاماسى» بار ئىدى. ئۇ زۇڭ شاڭيۇ بولۇشى بىلەن بىللىلا ئۇنىڭغا «دارىن» دېگەن مەنسەپ يەرلىك ئەمەلدارلار، ئەسكەر باشلىقلىرى تەرىپىدىن

سىڭىپ قالغانىدى. 1932 - يىلىغا كەلگەندە ئۇلار دەسلەپ 60 كىشىنى 15 دانە شىراقلىق قارا مىلتىق (ئوۋ مىلتىقى)، يەتتە دانە بەش ئاتار مىلتىق، ئالتە دانە شىداچاك (ئەنگلىيىدە ئىشلەنگەن ئون ئاتار مىلتىق)، 15 دانە سالپاڭ (بىر ئاتار قوغۇشۇن ئوقلۇق قىسقا مىلتىق)، 30 قىلىچ، ئىككى تاپانچا بىلەن قوراللاندۇردى. ئەسلىدە بۇ قوراللار قۇلىبەگ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ھەققىدە تەشۋىق ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرى ۋە باي ماناپلار تەرىپىدىن تەقدىم قىلىنغانىدى.

شۇندىن كېيىن ئەسكەرلەر سانى ئاستا - ئاستا كۆپىيىشكە باشلىدى. 1932 - يىلى 11 - ئايدا قۇلىبەگ بۇيرۇق قىلىپ بارلىق ئەسكەرلىرىنى ئۈچتۇرپان شەھەر ئىچىگە يىغىپ، «شىتەي يامۇل» (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت) كە ئورۇنلاشتۇردى. 400 ئەسكەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قورال - ياراق يەتمىگەچكە بەزىلىرىنى كالتەك، پالتا، چوماق، نەيزە بىلەن بولسىمۇ قوراللاندۇردى.

ئاخۇنباينىڭ ئوسمان ئېلى بىلەن قۇدىلىشىشى

ئاخۇنباي قاقشالدا لويچاڭلىق نامى بىلەن يۈرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەربىي ئىشلارغا ئارىلاشمايتتى. شۇ ۋاقىتلاردا قۇلىبەگنىڭ ئۇلۇغچات تويۇندىكى ئوسمان ئېلى بىلەن يېقىنلىشىش نىيىتى بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشنى قانداق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى بىلمەيتتى. شۇڭا ئۇ بۇ توغرىلىق كۆپ ئويلىنىپ ئاخۇنباينى ئوسمان ئېلى بىلەن قۇدا بولۇشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ ۋە ئوسمان ئېلىغا قۇدا بولۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئەسلىدە ئوسمان ئېلى ئاخۇنباينىڭ قاقشالدىكى

مەرتىۋىسىنى بۇرۇندىن بىلگەچكە، ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپ، ئۇلارنى ئوبدان مېھمان قىلىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى ئوسمان ئېلىغا يۇز قارا ① بېرىپ قودىلاشتى. قۇلبەك ۋە ئاخۇنبايلار بۇ ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى جايىدا بولغانلىقىدىن خۇش بولۇپ، «ئەمدى مەقسىتىمىزگە يېتىدىغان بولدۇق» دەپ گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كېتىدۇ.

قۇلبەكنىڭ ئوسمان ئېلى بىلەن بىرلىشىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىشى

قۇلبەك 1933 - يىلى 2 - ئايلاردا ئېىراي تۆەنجاڭنى ئاز بىر قىسىم ئەسكىرى بىلەن ئۇچتۇرپاننى مۇھاپىزەت قىلىشقا قالدۇرۇپ، قالغان ھەممە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ پىچان دېگەن يەرگە بېرىپ ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ ۋە ئوسمان ئېلى بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئىككىسى مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ئوسمان ئېلىنىڭ 600 ئەسكىرى بىلەن قۇلبەكنىڭ 400 ئەسكىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، قەشقەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىش ۋە تۆمۈر سىجاڭ بىلەن بىرلىشىش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇلار شۇندىن كېيىنلا قەشقەرگە چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم باشلاپ، دوتەي يامۇلىدىن باشقا جايلارنى تېز ئارىدا ئىشغال قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقى پۇختا، ئەسكەرلىرى چاققان ۋە جاسارەتلىك بولغاچقا، ئەسكەرلەر

① قارا - ئۆتكۈزۈشتە قىرغىزلار قائىدىسى بويىچە قىز تەرەپكە توي ھېسابىغا بېرىلىدىغان مال - چارۋا - تەھرىردىن.

سىپىلنى بۇزۇپ يول ياساپ، ئۈستىگە ئاتلىق چىپىپ چىقىپ، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ نۇرغۇن ئوق - ياراقنى غەنىيمەت ئالغان. شۇ يىللاردا «قىرغىز ئەسكەرلەر سىپىلگە ئاتلىق چىپىپ چىقتى» دېگەن داۋراڭلار پۈتۈن شىنجاڭ رايونىغا تارقالغان (بۇ ئەمەلىيەتتىمۇ راست ئىدى. بەزى ياشانغان كىشىلەردىن ھازىرمۇ بۇ سۆزلەرنى ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ يۈرگەنلىكىنى ئاڭلايمىز). قۇلىبەك بىلەن ئوسمان ئېلى قەشقەرنى بىرلىشىپ ئالغاندىن كېيىن، تۆمۈر سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە ئۇيغۇر، قىرغىز (ئاز بىر قىسىم تۇڭگان ئەسكەرلىرىمۇ بار) ئەسكەرلىرىنى بىر گەۋدە قىلىپ، ئۆز قوماندانلىقىغا ئۇيۇشتۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە قەشقەردە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئەنگلىيىنىڭ كونسۇللىرى بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا تۆمۈر سىجاڭنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ ئۆزلىرىگە تارتاتتى. تۆمۈر سىجاڭ بولسا، ئۇلار ھەر ئىككىسى يات دىندىكىلەر دەپ بېرىشنى رەت قىلاتتى. شۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجىدىن تۆمۈر سىجاڭغا، ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ھەققىدە خەت - خەۋەر كېلىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بولسا، «تۇڭگانلارمۇ مۇسۇلمان تۇرسا، ھەممە مېنىڭ بۇيرۇقۇم بويىچە ئىش قىلىۋاتسا، ئۇلارنى قانداق يوقاتقىلى بولىدۇ» دەپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ يوليورۇقىنى ئىجرا قىلمايدۇ. ئوسمان ئېلى بىلەن قۇلىبەك خوجىنىياز ھاجىمدىن كەلگەن خەتنىڭ خەۋىرىنى بىلىپ قېلىپ، تۇڭگانلارنى يوقىتىشنى تەكىتلىگەن بولسىمۇ، تۆمۈر سىجاڭ يەنىلا ھەر تەرەپلىمە پاكىتلارنى كۆرسىتىش ئارقىلىق بۇلارنىڭ پىكرىنى رەت قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى بىلەن قۇلىبەك بۇنىڭدىن رەنجىپ

قالدۇ. ئۇلار يالغۇز قىرغىز ئەسكەرلەر بىلەنلا تۇڭگانلار-
غا ھۇجۇم قىلساق دەپ ئويلاشقان بولسىمۇ، لېكىن تۆمۈر
سىجاڭنىڭ تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىۋېلىپ ئۆزلىرىگە ھۇجۇم
قىلىشتىن ئەنسىرەيتتى. تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى
كۆپرەك تەشەببۇس قىلغان قۇلبەكنىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر
يوشۇرۇن سىر بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ، مادارىن قەشقەر
يېڭىشەھەردە تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايىسىدە بېكىنىپ
ياتقانلىقى ئۈچۈن، بىر ئاماللار قىلىپ مادارىننى قولغا
چۈشۈرۈپ «قىساس» ئېلىش ئىدى. شۇ ئارىلىقتا قىرغىز
ئەسكەرلەر بىلەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا بىر ئاز
ئاغرىنىشلار پەيدا بولۇپ، ئوسمان ئېلى بىلەن قۇلبەك
ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قەشقەردىن چېكىنىپ چىقىدۇ. ئۇستۇن
ئاتۇش ئەتراپىغا كەلگەندە قۇلبەك بىلەن ئوسمان ئېلى
مەسلىھەت قىلىش ئارقىلىق، قۇلبەك ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ
قاقشالغا، ئوسمان ئېلى تۈيۈن تەرەپكە قايتىپ كېتىشىدۇ.
شۇنىڭدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا «تۆمۈر سىجاڭنى
تۇڭگانلار ئۆلتۈرۈپتۇ» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بىر
قىسىم قىرغىزلار تۆمۈر سىجاڭغا ئىچىنى ئاغرىتسا، يەنە
بىر قىسىم قىرغىزلار ئۇنىڭغا تاپا - تەنە قىلىشىدۇ. ئوس-
مان ئېلى ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ دەرھال تاغدىن قايتىپ
چۈشۈپ، تۆمۈر سىجاڭدىن قالغان ئەسكەرلەر ۋە جانىبەك
قازى ① بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەر شەھىرىنى قايتىدىن
ئىشغال قىلىدۇ.

---

① جانىبەك قازى - سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن كەلگەن قىرغىز ئىدى.

قۇلبەكنىڭ قارا شەھەرگە يولغا چىقىشى

قۇلبەك قەشقەردىن قايتىپ كېلىپ ئۇچتۇرپاندىكى شىتەي يامۇلىدا دەم ئېلىپ تۇرغاندا، 1933 - يىلى 6 - ئايلاردا خوجىنىياز ھاجىدىن قۇلبەككە ياردەمگە چاقىرغانلىق خەۋىرى كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇلبەك 400 ئەسكىرنى باشلاپ ماڭماقچى بولغان كۈنى، ئىمىن لويىنى تۈرمىدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۇنى يامۇل دەرۋازىسى ئۇدۇلىدىكى تامغا مىقلاپ قويۇدۇ، ھەمدە ئەسكەرلەر ئاتقا مىنگەندىن كېيىن قۇلبەك: «قايسىڭ يامۇلدىن ئاتلىق چېپىپ چىقىپ كېلىۋېتىپ ئۇنى ئاتسەن!» دېگەندە، يامان سولۇق مۇسا باي دېگەن ئەسكەر بىرىنچى بولۇپ يامۇلدىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋېتىپ ئۇنى ئېتىۋەتتى. ئاندىن قۇلبەك قوشۇنى ئاقسۇ تەرەپكە يول ئالدى. 15 كىلومېتىرچە مېڭىپ «ئۆلگەنچى دۆڭ» دېگەن جايغا كەلگەندە قۇلبەك قوشۇننى توختىتىپ: «مانا بۇ قىرغىز ئاياللىرىدىن چىققان باتۇر جاڭگىل مىرزانىڭ ئۆلگەنلىرى يايلىغان جاي؛ مانا بۇ قەبرىستانلىق قالماقلارنىڭ جاڭگىلنىڭ ئۆلگەنلىرىنى بۇلاش ئۈچۈن كەلگىنىدە جاڭگىلنىڭ ئادەملىرى قارشىلىق كۆرسىتىپ سوقۇش قىلغاندا قۇربان بولغانلارنىڭ جەسەدلىرى؛ بىز ئاللا يولىدا خوجىنىياز ھاجىغا ياردەمگە ماڭدۇق، بۇ يەرگە قويۇلغان جەسەدلەرگە قۇرئان ئوقۇپ، دۇئا تەكبىر ئېيتىشىپ ماڭساق، ئاللا بىزگە مەدەتكار بولۇپ سەپىرىمىز راۋان، دۈشمەنلىرىمىز ئۈستىدىن غالىب بولغايمىز، ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ دۇئا - تالاۋەت قىلىپ يولنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئاقسۇ-

غا كەلگەندە باي سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ بىر ئاز سۆزلىشىپ ئالغاندىن كېيىن يولنى داۋاملاشتۇرۇپ، شۇ كۈنى ياقا ئېرىققا كېلىپ قونىدۇ. 1933 - يىل 7 - ئاي- لاردا قۇلبەك قاراشەھەر ئەتراپىدىكى كورلا، بۈگۈرلەرگە يېتىپ كېلىپ خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئاندىن ئۇلار مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، بارلىق كۈچنى ئۇيۇشتۇ- رۇپ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى باش ئەگمىدىن توسۇپ زەربە بېرىپ، ئاندىن شېڭ شىسەي بىلەن سوقۇشۇپ ئۇنى مەغلۇپ قىلىشقا دېگەن پىلاننى تۈزۈشىدۇ. خوجىنىياز ھاجى قىرغىز- لار تاغ يولىغا پىششىق بولىدۇ، سىلەر باش ئەگمىدىكى تار قايچىغاينى مەركەز قىلىپ، شۇ يەردىن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىغا زەربە بەرسەڭلار دەپ قىرغىز ئەسكەرلەرگە يە- نە 2 — 3 ليەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى قوشۇپ بېرىدۇ. قۇ- لبەك بۇنى ماقۇل كۆرۈپ، يۈسۈپ تۇەنجاڭ بىلەن قارا- باي تۇەنجاڭنى ئەسكەرلىرى بىلەن شۇ جايغا ماڭغۇزىدۇ. قۇلبەك ئۆزى كورلا ۋە بۈگۈرلەردە خوجىنىياز ھاجى بىـ- لەن بىللە 100 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بىلەن تۇرىدۇ، خو- جىنىياز ھاجى ۋە قۇلبەكلەرنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يۈ- سۈپ تۇەنجاڭ بىلەن قاراباي تۇەنجاڭ ئەسكەرلى- رىنى باش ئەگمىدىكى تار قايچىغاينى مەركەز قىلىپ، ما- جۇڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرىغا توسۇپ زەربە بېرىپ ئۇلارنى ئې- غىر چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. ئۇرۇش خېلى جىددىي، قان تۆكۈ- لۈش كۆپ بولسىمۇ، ئۇيغۇر، قىرغىز ئەسكەرلەرنىڭ تۇرغان جايى مۇستەھكەم ھەم ئەپلىك بولغاچقا، بۇلاردىن چىقىم بولمايدۇ. ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى ئىلگىرىلىيەلمەي تەرەپ -

تەرەپتىكى ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ كېلىپ ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاپ، تار قاپچىغاينى قىسىپ كەلگەندە خوجىنىياز ھاجى، قۇلبەكلەر ئەھۋالنىڭ يامانلىشىۋاتقانلىقىنى پەملەپ، چېكىنىشكە بۇيرۇق بەرگەن. تار قاپچىغايدىكى ئۇرۇشتا يۇسۇپ تۇەنجاڭ ناھايىتى باتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقتىن قۇلبەك بىلەن خوجىنىياز ھاجى مەسلىھەتلىشىپ، يۇسۇپكە تۇەنجاڭ دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەنلىكنى رەسمىي جاكالىغان. (ئۇنىڭ ئالدىدا قۇلبەكنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن تۇەنجاڭ دېيىلىپ كەلگەنىدى.) قۇلبەك يۇسۇپ تۇەنجاڭنى تار قاپچىغايغا بۇيرۇغاندا ئۇنىڭغا «سەن بىر ئامال قىلىپ، كۈمۈش، قىرغىزتام، توقسۇن ئەلانلىقتىكى قىرغىزلارنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە ھەرىكەت قىل» دەپ تاپشۇرغانىدى. يۇسۇپ تۇەنجاڭ شادىقان بىلەن مامەلەش دېگەن ئىككى قىرغىز ئەسكەرنى تاغ ئارىسى بىلەن پىيادە ماڭغۇزۇپ يوشۇرۇن ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن تۇڭگان ئەسكەرلەر بارلىق تاغ جىلغىلىرىنى قاپلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇلار توقسۇن تەرەپكە ئۆتەلمەي قايتىپ كېلىدۇ. (شادىقان 1975 - يىلى ئاقچى بازىرىدا ۋاپات بولدى. مامەلەش شۇ ۋاقىتتا ياش بىر خۇيزۇ ئايال بىلەن توي قىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىناق ئۆتتۈشكەنىدى) خوجىنىياز ھاجى بىلەن قۇلبەكنىڭ بۇرۇن ئۆي ئىچىدە ئولتۇرۇپ تاغنى تالقان قىلماقچى بولغان پىلانلىرى، ماجۇڭيىڭنىڭ قاتتىق قىسىشى نەتىجىسىدە تارمار بولۇپ، ئاخىرى ئاقسۇ تەرەپكە چېكىنىدۇ. ئاقسۇغا بارغىچىلىكمۇ يول بويى تۇڭگانلار بىلەن بىر مۇنچە كاللە ئۇرۇشلار بولىدۇ. ئاقسۇغا يېقىنلاشقاندا، قۇلبەك

ئاقسۇ شەھىرىگە كىرمەي٭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھازىرقى ۋىنسۇ ناھىيىسىنىڭ تومشۇق، ئۆيتېتىر دېگەن جايلىرى بىلەن ئەگىپ مېڭىپ ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كېلىدۇ. يۇسۇپ تۇەنجاڭنى بىر ئاز ئەسكىرى بىلەن ئۇچتۇرپاننى قوغداشقا قالدۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلەرنى ئائىلىسىگە دەم ئېلىشقا قويۇپ بەرگەندىن كېيىن، ئۆزى بىر ئاز ئەسكەر بىلەن ئۇچتۇرپان يامان سۇنىڭ قۇلىبەك قورولىدىكى تۇرار جايىغا چىقىپ دەم ئالىدۇ. 1933 - يىلى كۈز ئايلىرىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماھمۇت سىجاڭلار ئۇچتۇرپانغا كېلىدۇ، بۇ ۋاقىتتا ئۇلار ئۇچتۇرپان خەلقى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى. قىرغىز ماميەت سىدىق شاگىيۇ سوۋغا - سالام تەقدىم قىلدى. شۇ قاتاردا ماخمۇت سىجاڭ بىلەنمۇ تونۇشۇپ دوست بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى ياخشى يورغا ئات يوللۇق تۇتتى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماخمۇت سىجاڭ ئۇچتۇرپاننى قوغدا ۋاتقان يۈسۈپ تۇەنجاڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۆزلىرىنى، قاقشال يولى بىلەن يۈرۈپ قەشقەرگىچە يول باشلاشقا ماقۇل كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىككىگە بۆلىنىپ، قاقشال يولى ئارقىلىق قەشقەرگە يولغا چىقتى. لېكىن بۇ ۋاقىتتا قىرغىزلار ئىچىدە «خوجىنىياز ھاجى يۈسۈپ تۇەنجاڭنى تۇتۇپ كېتىپتۇ، جازالىغىدەك ئىش» دېگەن ئۆسەك سۆز تارقايدۇ، خوجىنىياز ھاجى قوشۇنلىرى يامانسۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قۇلانسارىق دېگەن يېرىگە كېلىدۇ، ماخمۇت سىجاڭ بولسا، باش چاقما ئارقىلىق دەريا كېچىپ ئۆتۈپ ئاقيار بىلەن ئۇمۇ قۇلانسارىققا كېلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ يامانسۇ بىلەن ماڭغان قوشۇنلىرى «يەتتە ئۆيلۈك» دېگەن مازاردا كېلىۋاتقاندا، قۇ-

لىبەكنىڭ دەم ئېلىشقا تارقاتقان ئەسكەرلىرىدىن ئابدۇللا ئىسىملىك بىرسى ئارقىدا كېلىۋاتقان ئىككى تۆگىدىكى قو-راللىرىنى تۇيۇقسىز كېلىپ تارتىۋالىدۇ. بۇ تۆگىدىكى قو-راللار 16 تال مىلتىق بولۇپ، ئادەم زىيان بولمىغان. بۇ ۋەقەنى قىرغىزلاردىن مامبەت سىدىق شاڭيۇ، ئالىمبەك باي، شاقار بايلار ئاڭلاپ قۇلىبەككە مەلۇم قىلىدۇ. قۇلىبەك: «بۇ ناھايىتى سەت ئىش بوپتۇ، ئەمدى ھاجىم بىلەن قاندا يۈز كۆرۈشكىلى بولىدۇ» دەپ ئاچچىقلاپ، قورال بۇ-لىغان ئەسكەرنى قاتتىق جازالىغان ھەم بۇ ئىش تۈپەيلى-دىن يۈسۈپ تۇڭنجاڭغا زىيان يېتىشىدىن ئەنسىرىگەن. خو-جىنىياز ھاجى قولاسارقىقا كەلگەندە تومازۇڭ شاڭيۇنىڭ ئۆ-يىگە چۈشكەن. ماخمۇت سىجاڭ چېكىر شاڭيۇنىڭ ئۆيىگە چۈشكەن بولۇپ، ئۇلار ئەسكەرلىرىنى ئەتراپقا تارقاق ئو-رۇنلاشتۇرغان. شۇ كېچىدە «يامان ئېگىز» دېگەن جايغا چۈشكەن ئەسكەرلەرنىڭ ئىككى ئېتىنى نوروزباي، قادىر قۇل دېگەن ئىككى قىرغىز بۇلاپ قاچقان. 3 - كۈنى خو-جىنىياز ھاجى «ئۇزەڭگۈش دەرياسى» بىلەن «قاقشال دەر-ياسى» دىن ئۆتۈپ جۇمەك ئونبېشىنىڭ ئۆيىگە چۈشكەن. بۇ كېچىسى تېزەكباي دېگەن بىر قىرغىز بۇلارنىڭ بىر ئېتىنى بۇلاپ قېچىپ كەتكەن. ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەر-گەن بۇ بۇلاڭچىلىق ئەھۋاللىرىدىن خوجىنىياز ھاجى قات-تىق خاپا بولۇپ، «يۇقىرىلار بۇنداق قىلالمايتتى، قۇلىبەك-لەرنىڭ پەيلى بۇزۇلۇپ شۇلار كۈشكۈرتۈپ قىلغان ئىش بو-لۇشى مۇمكىن» دەپ گۇمانلىنىپ قاراۋۇللۇقنى كۈچەيتكەن. بۇ ۋاقىتتا يۈسۈپ تۇڭنجاڭ خوجىنىياز ھاجىغا «بۇ بىزنىڭ ئىچىمىزدىكى بەزىبىر نادانلارنىڭ ئىشى بولسا كېرەك. كۆ-

گۈلمىرىگە ئالمىسىلا، قىرغىز يۇقرىلاردا ئات - ئۇلاغ تولا، قانچە لازىم بولسا، مەن تەييار قىلىمەن» دەپ تەسەللىي بەرگەن، خوجىنىياز ھاجى ئۈچتۇرپاندىن يولغا چىققاندا «يۇسۇپ تۇەنجاڭنى تۇتۇۋاپتۇ» دېگەن ئىغۋا تارقىلىپ، يۇسۇپنىڭ ئاتىسى ئاخۇنباي لويجاڭ خوجىنىياز ھاجىنى «غولجا بېشى» داۋانغا كەلگەندە توسۇپ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن بارلىق ئەسكەرلىرىنى يىغىپ تەييارلىقمۇ قىلىپ قويغانىكەن. بۇ خەۋەر قۇلبەگنىڭ قۇلىقىغا يەتكەندە، ئۇ ئاخۇنبايغا دەرھال خەت ئەۋەتىپ «ئاخۇنباي ئەخمەقلىق قىلمىسۇن، ھاجىمغا چېقىلىدىغان بولسا، ئوغلى يۇسۇپتىن جەزمەن ئايرىلىدۇ. ئەسكەرلىرىنى دەرھال تارقاتسۇن ۋە كېيىنمۇ ھەر قانداق جايدا چېقىلمىسۇن» دەپ ئاخۇنباينى توسقان. بۇ ۋاقىتتا قۇلبەگمۇ خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈش ئىمكانىيىتىنىڭ بار يوقلۇقىنى بىلىش ۋە خوجىنى-ياز ھاجىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بايقاش ئۈچۈن 15 چە ئادى-مىنى ئېلىپ چەت يول ياقىلاپ مارىلاپ ماڭغان. يول ئۈستىدە خوجىنىياز ھاجىغا چېقىلغان قىرغىزلارغا چالۋاقاپ، ھەتتا نوروز باينى ئۇرۇپ - تىللاپ بۇلاپ كەتكەن ئاتنى قايتۇرۇپ ئالغان.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى «ئۇزەڭگۇش» دەر-ياسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا قۇلبەگلەرنىڭ ئىگىز يار ئۈستىدە قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلار قۇلبەگ تەرەپكە يامغۇر-دەك ئوق ياغدۇرغان. لېكىن قۇلبەگ بىر تالمۇ ئوق چى-قارماستىن چېكىنىپ، ئۆزىنى تاغ ئارىسىغا دالدىغا ئالغان. ئەگەر شۇ كۈنكى ئوق چىقىرىش ئەھۋالى بولمىغان بولسا قۇلبەگ خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، ھۆزۈرخالىق

ئىپتىماقچى بولغانىدى. بۇگۈنكى ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن، قۇلبەگ ھاجىم مەندىن گۇمانلىنىپ ئاچچىقى كەپتۇ، دەپ ئويلاپ، شۇندىن كېيىن ئۆزىنى ناھايىتى ھوشيار تۇتقان. خوجىنىياز ھاجى ئۇچتا قونغان كۈنىنىڭ ئەتىسى قەدىمكى خارابىي شەھەر ئۇچتىكى «چاھار گۇمبەز» زاراتكارلىقىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ، «غۇلجا بېشى» داۋان ئارقىلىق سومتاش دېگەن جايغا بارغان. قۇلبەگمۇ دەريانىڭ شىمال تەرىپىدىكى «قوشبۇلاق» دېگەن كىچىك ئورمانلىققا كېلىپ بولغان. جوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا يەنە ئوق ياغدۇرغان. قۇلبەگلەر بولسا يەنىلا ئوق چىقارماستىن بىر چوڭ سوقما تامنىڭ ئىچىگە كىرىپ يوشۇرۇنغان. خوجىنىياز ھاجى ئەسكەرلىرى بىرەر سائەتچە ئوق چىقارغاندىن كېيىن، «نوكەسكەن» دېگەن تاغ ئىچىگە كىرىپ غۇلجا بېشى داۋان تەرەپكە راۋان بولغان. قۇلبەگلەر يوشۇرۇنغان جايىدىن چىقىپ خوجىنىياز ھاجىلار ماڭغان جەنۇبىي تاغ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتسا، سوپىتاي قاتارلىق تۆت ئەسكەر دەريادىن ئۆتۈپ بۇلار تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقانىكەن. بۇلار ئەسلىدە خوجىنىياز ھاجىغا يول باشلاپ يۈرگەن يۈسۈپ تۇەنجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بولۇپ، «نوكەسكەن» تاغ ئىچىگە كىرگەندە «ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ھېرىپ قالدى» دېگەن باھانىنى كۆرسىتىپ قايتىپ كېلىدۇ ۋە يۈسۈپ تۇەنجاڭنىڭ «ھاجىمغا قەتئىي چېقىلمىسۇن» دېگەن سۆزىنى قۇلبەگكە يەتكۈزۈپ ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىدۇ.

قۇلبەك بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئەتىسى ئۇچتۇرپانغا قايتىدۇ. خوجىنىياز ھاجى بولسا، شۇ كۈنى «غۇلجا بېشى»

داۋىنىدىن سالامەت ئۆتۈپ «ئارپا چولپۇك» دېگەن ياپلاق ئەتراپىغا بېرىپ قونىدۇ. ئەتىسى «قۇرغاقبەل» داۋىنىدىن ئۆتۈپ «قاراگۆل» يايلىقى بىلەن كېتىپ بارغاندا، ئۇلارغا بىر گاچچا كىشى ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن خوجىنىياز ھاجى بىر ئاز گۇمانلىنىدۇ، بىللە كېتىۋاتقان يۇسۇپ تولەنجاڭ ئۇنى ئاللىبۇرۇن تونۇپ، ئۇنىڭ ئىما - ئىشارەت بىلەن قىلغان سۆزلىرىنى بىلدۈالغاندىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجىغا تەرجىمە قىلىپ بېرىپ، «ئۆچكە ئىزلەپ يۈرگەن يابا ئىكەن» دەيدۇ. شۇڭا خوجىنىياز ھاجىمۇ يولىغا راۋان بولۇۋېرىدۇ. ئەسلىدە بۇ ئادەم گاچچا بولماستىن بەلكى ناھايىتى ھوشيار بىر ئادەم بولۇپ، ئۇ ئاخۇنباي ئوغلى يۇسۇپتىن خەۋەر ئېلىشقا ئەۋەتكەن كىشى ئىدى. يۇسۇپ تولەنجاڭ ئۇنىڭغا «مەن سالامەت، بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە قايتىپ بارىمەن، ئاتام خاتىرجەم بولسۇن» دېگەنلەرنى ئۇقتۇرىدۇ. گاچچا ئۆز يولىغا راۋان بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاخۇنباي قولبەكنىڭ گېپى بىلەن خوجىنىياز ھاجىمنى غۇلجا بېشى داۋاندىن توسۇماي ئۆتكۈزۈۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئوغلى يۇسۇپ تەرەپتىن بىرئازلا ئەنسىزلىك خەۋەر كەلسىلا ھاجىملار بىلەن ئېلىشىش تەييارلىقىدا تۇراتتى. خوجىنىياز ھاجىم شۇ كۈنى «تېگىرمەك» دېگەن جايدا قونۇپ، ئۇنىڭ ئەتىسى «قۇدۇق» دېگەن جايغا يېتىپ، قاقشال تەۋەسىدىن ئايرىلىشتا، يۇسۇپ تولەنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ شۇ يەرگىچە يول باشلاپ كەلگەنلىرىگە رەھمەت بېيتىپ ئۇلارنى يۇرتىغا قايتۇرىدۇ. ئۇچتۇرپاندىن يولغا چىققان خوجىنىياز ھاجى قاقشال تەۋەلىكىدىن ئۆتۈپ، 6 - كۈنى ئاتۇش چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ ئارىلىق تەخمىنەن 300 كىلو-

مېتىر ئەتراپىدا كېلەتتى. شۇ ۋاقىتلاردا قىرغىز ئاقىنلىرى خوجىنىياز ھاجى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك شېئىر قوشاقلارنى توقۇغان.

خوجىنىياز قوزغىلىپ،
قۇمۇلدىن چىقتى بوز تورغاي.
غەيرىتى بار بولغاچقا،
قەشقەرگە كەلدى توختولماي.

يۇرتىدىن كەم ئايرىلىسىن،
جاھاندارچىلىقتىن قىسىلماي.
گاسىلىڭ بىلەن گېنېرال،
كەڭ قەشقەرنى تالىشىپ،

قاقشال زېمىننى ئارىلاپ،
ھاجىئاكام غەيرەت بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە،
گاسىلىڭ بىلەن گېنېرال كەڭ قەشقەرنى باسماقچى؛
يوق كەلسە ھاجىئاكام ھەر ئىككىسىنى ئاغدۇرماقچى

يۇقىرىدقى ئەمەلىيەت ئىسپاتلانغاندەك قولىبەك، ئاخىرىباي باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئامىسى، خوجىنىياز ھاجىنى قاقشال يولىدىن ئۆتۈشتە ياخشى كۈتۈپ سالامەت ئۇزاتقان. ئەگەر قىرغىزلار نىيىتىنى بۇزغان بولسا، «غۇلجا بېشى» داۋىنىغا بارغاندا «نوكەسكەن» دېگەن جاي خۇددى قوتان شەكلىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، قارشى تەرەپ قانچىلىك كۈچلۈك بول-سىمۇ، ئۇنىڭ قانچىلىك چىقىم تارتىشىنى مۆلچەرلەپ بول-

مايتتى. چۈنكى «نوكەسكەن» دېگەن جايغا كىرىدىغان بىرلا ئېغىز بولۇپ، تۆت ئەتراپى 1000 مېتىردىن ئېگىز بولغاچقا قاناتلىق قوشلارمۇ تەسلىكتە ئۇچۇپ ئۆتەلەيتتى. دېمەك بۇ جاينىڭ ستىراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئاخۇنباي دەسلەپتە «خوجىنىياز ھاجىنى مۇشۇ جايدا ئۇجۇقتۇرىمەن» دەپ پىلانلىشىدىكى سەۋەب مۇشۇ ئىدى.

ياقۇپ فۇگۇەن، مافۇيۇەن، قۇلىبەگلەر ئۇتتۇرىسىدىكى ماجىرا

خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە ماڭغاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭنىڭ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن قوماندانلىرىدىن ماشىڭ، مافۇيۇەن قىسىملىرىغا زەربە بېرىپ، قەشقەر ياكى ئۇچتۇرپانغا ئۆتكۈزمەي چېكىنىش توسىدى. بۇ ۋاقىتتا «ئۇچتۇرپاندىكى قىرغىز قۇلىبەگ خوجىنىياز ھاجىنى بۇلاپتۇ، ھۇجۇم قىلىپ ئۇنىڭ ئوغۇللارنى ئۆلتۈرۈپتۇ» دېگەندەك پىتنە - پاسات سۆزلەر تارقالغان. شۇڭا ياقۇپ فۇگۇەن، قۇلىبەگ قاتارلىق قىرغىزلارنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش نىيىتىدە ئۇچتۇرپانغا باستۇرۇپ كىرىپ، قۇلىبەگنىڭ ئۇچتۇرپاننى قوغداۋاتقان تۆمۈر لىيەنجاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە تۆمۈر لىيەنجاڭ قېچىپ كېتىدۇ. ئۇچتۇرپان بازار بېشىغا ھەسەن ئالى ئىسىملىك بىر قىرغىز كېلىپ قالغاندا، ئۇنىڭ قىرغىز قالپىقى كىيگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ئۇنى ئېتىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىدىنى يۆتكەپ كېتىش ئۈچۈن دۈرۈشبەگ ئىسىملىك قىرغىز كېلىپ ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلى-

رىنى ئېلىپ كەلگەندە، ياقۇپ فۇگۇەننىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلار-
نىمۇ ئېتىۋېتىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار ئىچىدە «ياقۇپ فۇگۇەن قىرغىز بولسىلا ئۆلتۈرىدىكەن» دېگەن گەپلەر تارقاپ، قىرغىزلار كې-
چە - كۈندۈزلەپ يىراق - يىراق تاغلارغا قېچىپ كېتىشىدۇ.
ئۇچتۇرپاندا نۇرغۇن جەبرى - زۇلۇم ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىـ
كى ئۈچۈن، بۇ پاراكەندىچىلىكتىن بىر قىسىم ئۇيغۇر كىشىـ
لەرمۇ مال - دۇنيا، خوتۇن بالىلىرىنى ئېلىپ يىراق تاغلارغا
قېچىپ قىرغىزلار بىلەن بىللە تۇرىدۇ. يەنە بىر مۇنچە قىر-
غىزلارنى بېرا - قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى يوشۇرۇپ
قويىدۇ. شۇ چاغدا ھەمەر ئىچىدىكى باي بوۋىجان دېگەن
ئۇيغۇر ئادەم مال - دۇنيا ۋە خوتۇن بالىلىرىنى ئېلىپ بىز قېچىپ
بارغان «ئاقتاش» دېگەن جايغا چىقىپ، بىز بىلەن بىللە تۇردى.
يۇقىرىدا دېگىنىمىزدەك «قولىمىزغا ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرۈپ، خو-
جىنىياز ھاجىنى بولاپتۇ» دېگەن ئىغۋا بىلەن «ياقۇپ فۇ-
گۇەن قىرغىز قويچاي ئۆلتۈرىدىكەن، بۇنى خوجىنىياز ھاجى
تاپشۇرۇپتۇ» دېگەندەك ئېغۋالار قۇلىمىزغا ئاڭلىنىدۇ، شۇڭا ئۇ
دەرھال ئەسكەرلىرىنى يىغىپ ئۇچتۇرپانغا كىرىپ، ياقۇپ
فۇگۇەن بىلەن سوقۇشقان. بۇ قېتىمقى سوقۇشتا قولىمىزنىڭ
ئىنىلىرىدىن سىدىق بىلەن ئايداشقا ياقۇپ فۇگۇەن ئەسكەر-
لىرىنىڭ ئوقى تېگىپ ئۆلگەن، نەتىجىدە «ئۇيغۇرلار بىلەن
قىرغىزلار سوقۇشۇپتۇ» دېگەن ئېغۋا تارقالغاندا، ئاقسۇدىكى
ماجۇڭيىڭ قوماندانلىرىدىن ماۋۇيۇەن پۇرسەتنى غەنىمەت بى-
لىپ، قىرغىزدىن ئايال ئالغان شور ئىسىملىك ئابدۇللا دېگەن
خۇيزۇنى (تۇڭگان بىلەن قىرغىز بىرلىشىپ ئۇيغۇرلار بىلەن
ئۇرۇشاق، قولىمىزغا ئاقسۇغا سىلىق ھەم دوتەي قىلىماق

دەپ) قۇلبەگكە ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ. بۇ تەكلىپنى قۇلبەگ ماقۇل كۆرۈپ، تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ ياقۇپ فۇگۇەنگە ھۇجۇم قىلغان. نەتىجىدە ياقۇپ فۇگۇەن قاچقان، قۇلبەگ بولسا «ئىككى ئىنىمنىڭ قىساسىنى ئالىمەن، ياقۇپنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرمىگىچە توختىمايمەن» دەپ، ياقۇپ فۇگۇەننى ئاۋاتنىڭ ئايكۆل، غورو چۆل ئەترابلىرىغىچە قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، ئۇنى تۇتالمىغان. لېكىن ياقۇپ فۇگۇەننىڭ ئادەملىرى كۆپ چىقىم بولغان. قۇلبەگنىڭ ئادەملىرى نۇرغۇن ئوق - ياراق غەنىمەت ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كەلگەن. ياقۇپ فۇگۇەن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، مافۇيۈەن قۇلبەگكە «خوش» دەپمۇ قويماستىن، 1934 - يىلى ئەتىياز ئايلىرىدا قىسىملىرىنى باشلاپ قەشقەر تەرەپكە راۋان بولغان. ياقۇپ فۇگۇەن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يۇسۇپ تۇەنجاڭ نامايىتى كۈچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن، قۇلبەگ خوش بولۇپ ئۇنى كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىدا ماختاپ، نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەرگەن، شۇڭا قىرغىزلار ئىچىدە يۇسۇپ تۇەنجاڭنىڭ باتۇرلۇق ئىش ئىزلىرى توغرىسىدا خېلى ئۇزۇنغىچە ھېكايىلەر تارقىلىپ يۈرگەن.

قۇلبەگ ياقۇپ فۇگۇەننى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، ياقۇپ فۇگۇەن ئۆلتۈرگەن ئىككى ئىنىسىنىڭ نەزىر - چىراغلىرىنى كاتتا ئۆتكۈزىدۇ ھەم شۇندىن كېيىنلا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سەل ياماللىشىدۇ. شۇڭا ئۇچتۇرپاندىكى ئېزىز ھاجى قاتارلىقلار يولى كەلسىلا قۇلبەگنى جايلىۋېتىشنى ئويلايتتى. شۇ كۈنلەردە قۇلبەگ دارىننى ئەمەلدارلىرى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى نۇر ھاجى دېگەن كىشى مېھمانغا چاقىرىدۇ. قۇلبەك 30 ئەترابىتىكى ئادەملىرى بىلەن تۆمۈرچى كوچىسىدا كېتىۋاتقانىدا، 80 دەك

كېشەك بىلەن ئارچا ـ قارىغاي ئوتۇنلىرىنى بازارغا ساتقىلى ئەپكېلىۋاتقان يوقرالارغا ئۇچراپ قالىدۇ. بۇنى قۇلبەگنىڭ ئادەملىرىدىن ساتىندى، ئابدۇقاسىم دېگەنلەر كۆرۈپ قۇلبەگكە: «بۇ ياخشى ئوتۇنلار ئىكەن، لەڭزى (ئەسكەرنىڭ ياتىقى) گە چۈشۈرتۈپ ئالساق» دەيدۇ. قۇلبەگ ماقۇل كۆرىدۇ. ئۇلار يوقرالاردىن ئوتۇننىڭ باھاسىنى سورىغاندا، ئوتۇنچىلار بىر ئاز يۇقىرى باھا قويىدۇ. قۇلبەگ بۇنى ئاڭلاپ چالۋاقاپ «سارتنىڭ ئوتۇنى سۆگەت، تېرەك بولىدۇ، ئارچا ـ قارىغاي قىرغىزنىڭ تۇرسا، ئۇنى رۇخسەتسىز ئېلىپ كېلىپ يەنى قىرغىزغا پۇلغا ساتامدىكەن» دەپ، ئوتۇنلارغا بىر تىيىنمۇ پۇل بەرمەستىن قىرغىزلارغا بىكارغا چۈشۈرتۈپ بېرىپ، نۇرغاجىنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا كېتىدۇ.

نۇر ھاجى، قۇلبەگلەرنى ئات سويۇپ، ئېرىن ياساپ قىرغىز قائىدىسى بويىچە مېھمان قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئېزىز ھاجى قۇلبەكنى شۇ داستىخان ئۇستىدە جايلىۋېتىشنى ئويلاپ، باشقىلارغا مەسلىھەت سالىدۇ. لېكىن ئۇيغۇرمۇتىبەرلىرى ئېزىز ھاجىنى توسۇپ، ئۇنى نىيىتىدىن ياندۇرىدۇ.

1934 ـ يىلى كۈزدە قاقشالدىن چىلپاق باي دېگەن كىشى ئات، تۆگە، قوتاز بولۇپ 100 دەك چارۋا مال ئېلىپ قۇلبەگ بىلەن قۇدىلىشىش ئۈچۈن (قىزغا چاي ئىچكۈزۈش ئۈچۈن) ئۇچتۇرپانغا كېلىدۇ. قۇلبەگ بۇ قۇدىلىرىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن قۇلبەگ سارايدىن تاكى جوجاك، كۆكچى، مەھەللىسىگە قەدەر قورالىق ئەسكەرلىرىنى قاتار تۇرغۇزۇپ، داقا ـ دۇمباق ۋە ناخشا ـ ئۇسۇللار بىلەن خەلق ئالەم ئالدىدا ئۆز سەلتەنىتىنى كۆرسىتىدۇ.

كېيىنكى توي مەرىكىسىمۇ كاتتا ئۆتكۈزۈلگەن ۋە يى-

راق ـ يېقىندىن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز مېھمانلار كۆپ چاقىرىلغان بولۇپ، ئاز بولمىغان سوۋغا ـ سالاملار كەلگەن. بۇ سوۋغا ـ سالاملارنى يول بويىغا ئاغامچا ئارتىپ ئېسىپ، ئاتلىق يورۇپ كۆرۈشكەن، قۇدىلارغا تارتىلىدىغان كىت (تون) ۋە كىيىم ـ كېچەك، رەختلەرمۇ كۆرگەزمە قىلىپ بېرىلگەن.

قۇلىبەگنىڭ ئاقىۋىتى

1934 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئوتتۇرپاندا سوۋېت كىشىلىرى ۋە قىزىل ئارمىيىسى پەيدا بولۇپ قالدى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىمۇ كونسايىن مۇستەھكەملىنىشكە باشلىدى.

قۇلبەگ بولسا قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرنى «دەم ئالدۇرۇش» دېگەن باھانە بىلەن تارقىتىۋەتتى. ئۆزىدە ئىشەنچلىك دەپ قارىغان قارىنباي، ئابدۇللا (خۇيزۇ) قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق ئەسكەر ۋە مەسلىھەتچىلىرىنى خوتۇن بالىلىرى بىلەن بىللە ئۆزى تۇرۇۋاتقان جاي قۇلبەگ قورولغا كۆچۈرۈپ چىقىپ، قىش ئۆتكىچە شۇ يەردە تۇردى. 1935 ـ يىلى ئەتىياز كىرىشى بىلەن ئۇلار قۇلبەگ قورولىدا تۇرۇشنىمۇ ئەپسىز كۆرۈپ، جاگارت دېگەن تاغنىڭ «چوڭ يايلاق» دېگەن جايىغا چىقىپ ئورۇنلاشتى. بۇ يەر سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن ئىدى. ھەتتا قۇلبەگ قول ئاستىدىكىلەرگە سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىشكە مەسلىھەت بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر ئوكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېتتىن كەلگەن بولغاچقا، بۇ مەسلە-

ەلكە زادىلا قوشۇلمايدۇ. ئەكسىچە ھىندىستان، ئافغانىستان تەرەپلەرگە ئۆتۈپ كېتىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ. ئاخىرى بۇلار بىرلىككە كېلەلمەي پەيت كۈتىشىدۇ.

1935 - يىلى ياز ئايلىرىدا ھېلىقى شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىدىن 15 - 20 كىچە قورالىلىق كىشى، ماتەي دېگەن قىرغىزنى زورلۇق بىلەن يول باشلاتقۇزۇپ، قۇلبەگنى تۇتۇش ئۈچۈن ماڭىدۇ. ئۇلار بىر ئېدىرلىق سايىدا كېتىۋاتقاندا، قۇلبەگنىڭ تۆگە باققۇچى سوپىتىدە قويغان ئادىمى ئادىلنىڭ ئۇدۇلىغا ئۇچرايدۇ. ھېلىقى قورالىلىق ئەسكەرلەر ئۇنىڭدىن گەپ - سۆز سورىغاندا، ئۇ چاندۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى شۇ يەردىلا ئېتىۋېتىدۇ. قورالىلىق ئەسكەرلەر داۋاملىق ئىلگىرىلەپ چاگارت تاغ ئاغزىغا يېقىنلاشقاندا، كىچىككىنە بىر كېگىز ئۆي كۆرۈنىدۇ. بۇ ئۆيدە مۇسۇك دېگەن بىر قىرغىز بولۇپ، ئۇ قۇلبەگنىڭ كۆزەتكۈچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى قۇلبەگكە خەۋەر قىلىپ قويىدۇ. قۇلبەگ بولسا چوڭ يايلاق بىلەن كىچىك يايلاق ئوتتۇرىسىدىكى تاغقا ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، تەييار ھالەتتە تۇرىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئالا - چوقا كەلگەندە، مال ئىزلەپ يۈرگەن ئۆمۈر ئالى دېگەن قىرغىزنى ئۇچرىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆمۈر ئالىنى مەجبۇرىي ھالدا يول باشلاتقۇزۇپ ماڭغاندا، تۇيۇقسىزدىن قۇلبەگنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. ئۆمۈر ئالى دەرھال ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بولسا تەرەپ - تەرەپكە قاچىدۇ. ئۇلاردىن ئىككى كىشى ئۆلۈپ، قالغانلىرى ئات - قوراللىرىدىن ئايرىلىپ ياردار بولۇپ، جەنۇب تەرەپتىكى تاغقا قاراپ كېتىشىدۇ. ئۆلگەنلەر بۇرۇن قۇلبەگكە ئەسكەر بولغان ما-

تاي، ناماز دېگەن كىشىلەر ئىدى. (ئۇلار ئۆكتەبىر ئىنقىلا-
بىدىن كېيىن سوۋېتتىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەن ۋاقتىدا قۇلى-
بەگكە ئەسكەر بولغان ئىكەن). شۇڭا قۇلبەگ بۇلارنى تونۇپ
قېلىپ روزاخۇن موللام دېگەن كىشىگە ئۇلارنىڭ نامىزىنى
چۈشۈرتۈپ دەپىن قىلغانىكەن. مەن 1942 - يىلى قورول
مەكتەپتە ئوقۇغۇچى بولۇپ تۇرغىنىمدا، كىچىك يايلاققا بې-
رىپ بۇ يەردىكى ئىككى قەبرىنى كۆرگەن ئىدىم. روزاخۇن
دېگەن كىشى 1950 - يىلى ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلدى. كې-
يىن ئاڭلىساق ھېلىقى ماتاي بىلەن ناماز ھۆكۈمەت ئەس-
كەرلىرىنىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، يول باشلاپ بارغانلار
ئىكەن.

قۇلبەگلەرنىڭ تۇرغان جايىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى
كۈچلۈك بولۇپ، بۇ يەرنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇ-
رۇش ئەپسىز بولغانلىقتىن، كېيىن ھۆكۈمەت تەرەپ باشقىچە
ئۇسۇل قوللاندى. يەنى - قادىر ھاجى باشلىق بىرنەچچە ئا-
خۇن، ئۆلىمالارغا گەپ ئۆگىتىپ، ئۇلارغا قۇرئان، نان، تۇز
تۇتقۇزۇپ، ئىبراھىم شەنجاڭ نامىدىن قۇلبەگكە خەت يېز-
دۇرۇپ ئۇلارنى قۇلبەگكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. خەتنىڭ
مەزمۇنى: «ھازىر شېڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجى بىرلە-
شىپ ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاق بولۇشقا چاقىردى. بۇن-
دىن بۇرۇن ھەممىمىزدە سەۋەنلىك ئۆتتۈلدى. ئۆتكەنگە سالا-
ۋات. ئاداۋەت ساقلاشمايلى. مەنمۇ ئۈرۈمچىگە شەنجاڭ
بولۇپ كەلدىم. سىز بىلەن قىيامەتلىك دوست بولۇش نىيىتىم
بار. بەختلىك كۈنلەر ئالدىمىزدا، سىز ئۈرۈمچىگە خاتىر-
جەم قايتىپ كەلسىڭىز...» دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى.
قۇلبەگ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىپ ياخشى كۈتۈپ، ئۇلارنىڭ

گەپ - سۆزىنى ئاڭلايدۇ. ئەمما قۇلبەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەر خىلمۇ - خىل پىكىرلەرنى قىلىشىپ، ئۇزاق تالاش - تارتىشتىن كېيىن ئاخىرى قۇلبەگ بىلەن ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كېلىشىدۇ. ئىبراھىم شەنجاڭ تۇرغۇن ئادەملەر بىلەن ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالىدۇ ھەم ئۇلارغا زىياپەت بېرىپ، تەسەللىي ئېيتىدۇ. شۇ قاتاردا قۇلبەگنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرىگە نەسىھەت قىلىپ ئۇلارنى ئۆز ئائىلىلىرىگە قايتۇرىدۇ.

1935 - يىلى كۈز ئايلىرىغا كەلگەچە، قۇلبەگ ئۆزىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى سارىيىدا خوتۇن - باللىرى بىلەن خاتىرجەم تۇرۇۋېرىدۇ. قارىنباي، ئابدۇللا دېگەن كىشىلىرىمۇ ئۆز ئائىلىلىرىگە چىقىپ شۇ جايدا تۇرىدۇ. 1935 - يىلى 11 - ئايلارغا كەلگەندە ھۆكۈمەت تەرەپ قۇلبەگنى «مەسلىھەت بار» دەپ چاقىرتىپ، شۇ كۈنىلا ئۇنى قولغا ئېلىپ سولايدۇ. ئارقىدىن قارىنباي بىلەن ئابدۇللانىمۇ چاقىرتىپ كېلىپ قولغا ئالىدۇ. 5 - 6 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كېچىدە ئىبراھىم شەنجاڭ ئۆزى باشلىق بىرمۇنچە ئادەملىرى بىلەن چىقىپ، قۇلبەگلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ھەم شۇ كېچىسى قارىنباي، ئابدۇللا ۋە قۇلبەگ ئۈچ كىشىنى بىر ۋاقىتتىلا ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، جەسەدىنى يامۇل ئالدىدىكى تېرەك تۈۋىگە ئاپىرىپ بىللە كۆمدۈرىدۇ. قۇلبەگنى ئۆلتۈرگەن كېچىسى ئۈچ - تۆت ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. «قۇلبەگنى بۈگۈن كېچە ئۇجۇقتۇردى» دېگەن گۇماندا بولغان كىشىلەر، شۇ كۈنى ئەتىگەندە ماڭا بىر - ئىككى نان ۋە بىر ياغلىق ئالمىنى بېرىپ، گەپ ئۆگىتىپ، مېنى يامۇلغا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋەتكىنى بويىچە مەن ئويۇنغان بولۇپ، يامۇلنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن

كىرىپ «قارا تىڭزى» (تۇرمە ـ قارا تىڭزى، ئاق تىڭزى دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى) تەرەپكە كېتىۋاتسام، مەھەممەت لوزۇڭ دېگەن كىشى «ھەي بالا نەگە بارىسەن؟» دەپ سو-رىدى. مەن قارىنباي چوڭ دادامغا نان ئېلىپ كەلدىم دې-دىم. ئۇ كىشى «ئۇلار يوق بۈگۈن كېچىدە ئاقسۇغا مەج-لىسكە كەتتى» دېدى. ياناي دەۋاتسام ۋاڭ لويى، چىپىندا-يى ئىككىسى ماڭىلا قاراپ قوللىرىنى شىلتىپ، «تامادى» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تىللىغاندەك قىلدى. مەن قورققان پېتى يىغلاپ قېچىپ ئۆيگە كېلىپ ئەھۋالنى ئېيتسام، نۇرمام-ەت، ئاقمات، شامىر قاتارلىقلار ئوراز باينىڭ ئۆيىگە كى-رىپلا ئەر ـ ئايال يىغلىشىپ كەتتى. مەن شۇ ۋاقىتلاردا 10 ياشلار چامىسىدا ئىدىم. مەن يېنىپ ماڭغاندا مەھەممەت لوزۇڭ دېگەن كىشى مېنىڭدىن ئەنسىرەپ (ئۇ كىشىنىڭ قىز-قىزلار بىلەن ئالاقىسى ياخشى ئىدى)، ئارقامدىن كېلىپ قۇلىبەگلەرنىڭ شۇ كېچىدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى چوڭلارغا پې-چىرلاپ خەۋەر قىلىپلا قايتتى. چىن دايى دېگەن كىشى ئەينى ۋاقىتتا ئوچتۇرپاندىكى ياۋۇل ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋىرى بار نەرسە ئىكەن. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن ئاقچى تەمىنلەش كوپىراتىپىدا بوغالتىر بولۇپ ئىشلەپ، 52 ـ يىلى كېسەل بىلەن ئۆلدى. شۇندىن كېيىن قۇلىبەگنىڭ مال ـ مۈلۈك، يەر ـ زېمىنلىرى ۋە قورال ـ ياراقلىرىنى مۇسادىر قىلغان مامۇت سىجاڭ، بارلىق مال ـ مۈلۈكلەرنى ئېلىپ قەشقەر تەرەپكە يۆرۈپ كېتىدۇ. 1942 ـ يىلى مەن قۇلىبەگ قورولدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە بارغىنىمدا، بۇ مەكتەپ قۇلى-بەگنىڭ چوڭ سارىيى ئىكەن. تۆت ئېغىزلىقى قىزىل سىرلانغان، ئالتە ئېغىزلىقى تېخى سىرلانمىغان بولۇپ، ئاشخانا، ئامبار،

50 ئات كەگرى سىققۇدەك چارۋىخانىسى بار خېلى كەڭ كاتتا زېمىن ئىكەن.

شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتا شىنجاڭدا مىللەتلەرنى بىر - بىرىگە ئۆچلەشتۈرۈش، ئادەم ئۆلتۈرۈش، جازالاش ئۇسۇللىرىنى قوللانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىبراھىمنى ئۈچتۇرپانغا شەنجاڭلىققا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ قولى بىلەن قۇلىبەگنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، ئىبراھىمنىمۇ شەنجاڭلىقتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىمۇ تۈرمىگە ئالغان. قۇلىبەگنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشتە كۆچ چىقارغان كىشىلەرنىڭ يەنە بىرسى قادىر ھاجى دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇنى 1937 - يىللاردا قەشقەر ساقچى باشقارمىسىغا باشلىق قىلىپ بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ قەشقەردىمۇ قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغان، ئاخىرى ئۇمۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

1936 - يىللىرى يەنى ئىبراھىم ئۈچتۇرپاندىكى شەنجاڭلىق مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۈچتۇرپانغا زەيدىنبەگ دېگەن كىشى شەنجاڭ بولىدۇ، ئۇ كىشى ئۈچتۇرپان، قاقشال خەلقىگە ئىنتايىن كۆپ بىدە - ئوت، ئالۋان - سېلىق قويغانلىقتىن خەلق ئۇنىڭدىن بەكمۇ زارلانغان.

ماخوسەن، ئابدۇنىياز...نىڭ قاقشالدىكى ھەرىكەتلىرى

1936 - 1937 - يىللىرىدا ماخوسەن، ئابدۇنىياز ۋە ئابدۇغوپۇرلار بىرلىشىپ شېڭشىسەي بىلەن ئۇرۇش قىلمۇۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەر تارقالدى. ئارقىدىنلا ئۈچتۇرپاندىن قاچقان ياقۇپ فۇگۇەنمۇ ئابدۇنىياز قوشۇنىغا قوشۇلۇپتۇ دېگەن پاراڭلار ئاڭلاندى. شۇ كۈنلەردە ئابدۇغوپۇر قوشۇنلىرى ئۈچ-

تۇرپانغا كېلىپ ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ئاخىرى يېڭىلىپ قاچتى. ئۇ مەزگىلدە سوۋېت ئايروپىلانلىرى ئاغىچا قورول ئارقىلىق كېلىپ بومبا تاشلاپ ۋە ئوق ياغدۇرۇپ پاراكەندىچىلىك قىلغاچقا، ئۇچتۇرپاندىكى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر دەريا بويىلاپ قاچتى. ئايروپىلانلار پىلىموت، بومبا بىلەن ئۇلارنى داۋاملىق قوغلىدى. ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى قاقشال تەرەپكە قېچىپ «ئىسسىق جىلغا» دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئوچ ئەسكىرى «پېتى باشى قىشلاق» دا ئولتۇرۇشلۇق بازار قول دېگەن يۇقىرانىڭ ئۆيىگە كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلماقچى بولغان. بۇنىڭغا بازارقول ۋە ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرى قارشىلىق قىلغاندا، ئەسكەرلەر ئۇنى ئېتىۋېتىپ قېچىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ قەۋرىسى ھازىر مۇشۇ قىشلاقتا بار. ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى ئەشمە دېگەن يەرگە بارغاندا، قەشقەر تەرەپتىن كېلىۋاتقان شېڭشىسەي ئەسكەرلىرى ئالدى تەرەپتىن چىقىپ قېلىپ، ئۇلارنى سوقۇشۇپ كېتىدۇ. بۇ سوقۇشۇشتا ئابدۇنىياز قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قايتا ئۇچتۇرپان تەرەپكە يانىدۇ. ئۇلار يولدا مامبەت ئالى ھاجى دېگەن قىزغىز كىشىنى تۇتۇۋېلىپ يول باشلاتقۇزۇپ ساپارباي\[ﻐﺎ\] كەلگەندە، ئۇچتۇرپانغا كىردىشنىڭ ئەپسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ، تاغ ئارىلاپ كەلپىنگە، كېيىن كەلپىن ئارقىلىق مارالبېشىغا كېلىدۇ. مامبەت ئالى ھاجىنى كەلپىندە ئۆيىگە قايتۇرىدۇ. ئۇ يولدا كېلىۋېتىپ ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان شېڭشىسەي ئەسكەرلىرىگە ئۇچراپ، ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ.

ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا ئەتراپلىرىدا ئۇرۇش قىلىپ يۈرگەن كۈنلەردە، سوۋېتنىڭ بەش

ئايروپىلانى ئاقسۇ تەرەپكە ئۇچۇپ كېلىپ بومباردىمان قىلىپ قايتىدۇ. ئەتىسى ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى ئايروپىلان ئۆتكەن چېگرا تەرەپكە بارىدۇ. سوۋېتنىڭ بۇ ئايروپىلانى ئەسلى تاشقا سوقۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەنىكەن. ئايروپىلاندا ئىككى دانە مىلتىق، ئىككى پىلىموت، ئىككى تاپانچا ۋە بىرمۇنچە ئوق - دورا بار ئىكەن. يەنە ئىككى كىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى ئۆلگەن، ليۇتچىك ساق قالغان. ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى ليۇتچىك بىلەن قورال - ياراقلارنى ئېلىپ يېنىپ كەلگەن. ھېلىقى ليۇتچىك رۇس بولۇپ، ئابدۇنىيازلارغا «مەن سىلەرگە سوۋېت ئايروپىلانلىرىنى ئېتىپ چۈشۈرۈپ بېرىمەن» دەپ يالغان سۆزلەپ قويۇپ، كېيىن ئاقسۇ تەرەپتىكى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى ئىچىگە قېچىپ كەتكەن. يەنە سوۋېتنىڭ بىر ئايروپىلانى قاقشالنىڭ «كۆيۈكتوقاي» دېگەن يېرىدىكى سايغا قونغان، قىرغىزلار ئۇ يەرگە بارسا ئايروپىلاندىكىلەر رۇسلار بولۇپ، پۇقرالاردىن بىر كالا بېرىشنى تەلەپ قىلغان. خەلق بىر كالا بەرگەندە ئۇنى ئۆلتۈرۈپ يەپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر ئايروپىلان كېلىپ ئۇلارنى ئېلىپ كەتكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ھېلىقى ئايروپىلاننىڭ مېيى تۈگەپ يەرگە قونۇشقا مەجبۇر بولغانىكەن.

ئابدۇنىياز يېڭىلىپ، ئۇچتۇرپاننى تاشلاپ خوتەن تەرەپكە كېتىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ياقۇپ فۇگۇەنمۇ ئابدۇنىياز قوشۇنى ئىچىدە بولۇپ، ئۇ بۇرۇن قىرغىزلار بىلەن ئۇرۇشقانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى يوشۇرۇپ يۈرگەنىكەن.

قاقشالنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى مەدەنىي - مائارىپى

1930 - يىلدىن بۇرۇن قاقشال تەۋەسىدىكى مەدەنىي -

مائارىپ ئىشلىرى ئارقىدا بولۇپ، 30 - يىللاردىن كېيىنلا قاقشالدىكى قەبىلە باشلىقلىرى قەشقەر، ئۇلچتۇرپان تەرەپلەر-دىن موللا، خەلپەت، مۇپتى، قارى دېگەنلەرنى ئۆز ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىپ بالىلىرىنى ئوقۇتاتتى. بۇنداقلارنىڭ بەزى-لىرى شۇ بىر ئائىلىدىكى بالىلارنىلا ئوقۇتسا، يەنە بەزىلىرى شۇ مەھەللىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسىنى ئوقۇتاتتى. بۇلار-نىڭ ئىش ھەققى ئۆشرە، زاكات، قۇربانلىق ... قاتارلىق جامائەت كىرىمىدىن بېرىلەتتى. ئۇندىن باشقا بەزى كىشى-لەر ئۇلارغا سوۋغا - سالام بېرىپ تۇراتتى ۋە ئۆيلىرىگە چاقىرىپ مېھمان قىلاتتى. شۇڭا، بۇ كىشىلەرنىڭ جامائەت ئىچىدىكى ئىناۋىتىمۇ يۇقىرى بولۇپ، كىرىمىمۇ خېلى ياخشى ئىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان كىشىلەر (موللىلار) مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن تۇرمۇش يولى ئىزلەپ، ھەرتەرەپلەردىن ئاستا - ئاستا قاقشال تەۋەسىگە كېلىشكە باشلىدى. نەتىجىدە دىنى ئىلىم ساھەسى بويىچە ئوقۇيدىغانلار بارا - بارا كۆپەيدى. لېكىن بالىلارنىڭ ئوقۇغان ئورنى رەسمىي مەكتەپ بىنالىرى بولماستىن، بەلكى شەخسلەرنىڭ ئۆيلىرى بولۇپ، مالنىڭ دولا سۆڭەكلىرى ياكى ياغاچتىن ياسالغان تاختىلارغا ئىملا - ھەرپلەرنى يېزىپ ئوقۇتۇلاتتى. ئوقۇش شارائىتى ناھايىتى ناچار، ئۇنىڭ ئۈستىگە دىنىي ئوقۇتقۇچىلار ھەرقايسى ئۆزىنىڭكىنى راست قىلىپ، ئۆزئارا رىقابەتلىشەتتى.

ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قاقشال ۋە ئۇلچتۇرپانغا جاپپار موللا، مۇسا موللا، ئالى باي موللا،يۇنۇس موللا، ئابدۇللا قادىر قۇل ... قاتارلىق قىرغىز موللىلار كەلدى. بۇلار ئۆزلىرىنى يۇرۇنقى يەرلىك موللىلاردىن ئۈستۈن تۇتاتتى. دىنىي بىلىم جەھەتتىنمۇ يەرلىك موللىلارنى بېسىپ چۈشكە-

دەك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، تېزلا خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. نەتىجىدە سىرتتىن كەلگەن موللىلار بىلەن يەرلىك موللىلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەت پەيدا بولۇپ، يەرلىك موللىلار بىكارچى بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆزئارا بالا تالىشاتتى. قايسى موللىلارنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بىلەن بالىلارنىڭ ئوقۇش ئۈنۈمى ياخشىراق بولسا، ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنى شۇ موللامغا ئاپىرىپ بېرەتتى. شۇڭا ئۇچتۇرپاندا بالا ئو- قۇتقان قىرغىز موسا موللامنىڭ ئوقۇتۇشى نەتىجىلىك بول- ماچقا، ئۇ كىشىگە بېرىپ ئوقۇيدىغان بالىلار يالغۇز قىرغىز بالىلىرى بولۇپ قالماستىن، ھەتتا ئۇيغۇر بالىلىرىمۇ موسا موللامنىڭكىگە بېرىپ ئوقۇيدىغان بولدى. سوۋېتتىن كەلگەن موللىلار ئىچىدە يەنە باي تېمىر موللا دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ ئاقچى ناھىيە مەسچىتىنىڭ ئىمامى، ئۇ يەنىلا جامائەت ھۆرمەت قىلىدىغان ئەرباب. يەنە بىرى جاپپار موللا بولۇپ، ئۇ قاقشال خەلقى ئىچىدە يۇقىرى ئى- ناۋەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ، 1936 - يىلى ئۇچتۇرپان قازاق - قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان. 1937 - يىلى ئۇنى شىڭ شىسەي ئادەملىرى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇ ۋاقىتتا ئاتا - ئانىلار دەسلەپ بالىلىرىنى يېتىلەپ موللاملارغا ئوقۇتۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغاندا، «بالىمىزنىڭ سۆڭىكى بىزنىڭ، گۆشى سىلىنىڭ» دەپ، بىرمۇنچە سوۋغا - سالاملار بىلەن بىللە قوشۇپ ئاپىراتتى. بالىلار ھەپتىسىگە پەيشەنبىلىك، شەنبىلىك دەپ بىرەر داچەن ياكى تۇمپۇر، تاپالىغانلىرىمىز بىرەر مىسقال كۆمۈش پۇل ئېلىپ باراتتۇق. ئانىلىرىمىز ئۇلارغا ئاتاپ قۇيماق، پوشكال، قاتلىمىلارنى پىشۇرۇپ ئەۋەتەتتى. موللاملار بۇنداق بالىلارغا ئالاھىدە ئېتىبار

بېرىپ، كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇتقاندەك بولاتتى. دەرسخانىلىرىمىز شۇ ئەتراپتىكى ھاللىقراق كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى ئىختىيار قىلىپ بەرگەن ياكى ئىجارىگە ئېلىنغان تام ئۆيلىرى (قىرغىزلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرى) بولاتتى. شارائىت ناھايىتى ناچار بولۇپ، پاخال سېلىنغان ئۆي ئىچىگە تىزلىنىپ ئولتۇراتتۇق. ھەر بىر موللامدا كۆپ بولغاندا 20، ئاز بولغاندا 5 ـ 10 بالا ئوقۇيتتۇق. ئەتىگەندە چاي ئىچىپ بولۇپ بىر ئولتۇرۇۋالساق، كون ئولتۇرۇش ئەتراپىدا قايتاتتۇق. موللىلار ئالدى بىلەن بىزنى كىتاب ئوقۇشقا باشلاپ قويۇپ، ئۆزى مۈگدەپ بىرنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان بولاتتى. كەپسىزلىك قىلساق، بىرىمىزنى ـ بىرىمىزگە كۆتەرتىپ قويۇپ تېپىمىلىرىمىزغا ئۇراتتى. كەچتە مەكتەپتىن قايتىش ئالدىدا ھەممىمىز ھويلىغا چىقىپ سەپكە تىزىلىپ موللامنىڭ كۆزىدىن كۆچۈرۈشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن قايتاتتۇق. دەرسلىك تەرتىپى ئالدى بىلەن ئەرەبچە 30 ھەرپ، ھەپتىيەك، قۇرئان، چاھار كىتاب، خوجاھاپىز ... لار بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى تەرتىپ بويىچە ئوقۇتۇلۇپ، ئاندىن بەش پەرھىز، 40 ئەھكام، بەشۋاق ناماز ... لار ئۆگىتىلەتتى.

شىپىتشىسەي دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ يەر، بۇ يەرلەردە ئانچە ـ مۇنچە پەننىي مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. سوۋېتتىن كەلگەن موللىلاردىن بەزىلىرى يېڭى پەننىي مەكتەپلەرگە دەرس بېرىشكە باشلىدى. 1931 ـ يىللاردا ئۇچتۇرپاندا خەنزۇچە شۆتاڭ دېگەن مەكتەپلەر پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭدا قىرغىز بالىلىرىمۇ ئانچە ـ مۇنچە ئوقۇغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرغىچە ئوقۇپ نەتىجە قازىنالىغانلىرى بولمىدى. 1937 ـ يىلغا كەلگەندە ئۇچتۇرپاندا «قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ھېدىملىك دېگەن جا-

يمدىن 15 مو يەر ئېلىپ ئشخانا، مەجلىسخانا، ياتاق، مەك-
تەپ سېلىپ، 38 - يىل 6 - ئايدا مۇشۇ يېڭى ئورۇنغا چد -
قىپ ئىش باشلىدى. بۇ ئۇيۇشما قارمىقىدا رەئىس، كاتى-
بات، مەدەنىيەت، تەشۋىقات، تەشكىلات، مالىيە، سانايى نەپىسە،
بىۆلىۇملىرى قىاتارلىق ئاپپاراتلار بولغانىدى. ئۇنىڭدا
30 غا يېقىن خادىم ئىشلەيتتى. 1936 - يىلغا كەلگەندە ئۇيۇ-
شما باشچىلىقىدا قاقشالىدىكى تۆت بەگلىككە تۆت سىنتر
(مەركىزىي مەكتەپ) قۇرۇلۇپ، پەننىي بىلىمگە يۈرۈش قى-
لىش باشلىنىپ كەتتى. بۇرۇنقى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان با-
لىلارنىڭ ئەلاچىلىرىدىن تاللاپ يېڭى مەكتەپلەرگە قوبۇل قى-
لىنىپ ئوقۇتۇلدى. ئوقۇتقۇچىلار يۇقىرىدا دېگەندەك سوۋېتتىن
كەلگەن پەننىي بىلىمدىن خەۋىرى بار ئوقۇتقۇچىلار بولدى.
1937 - يىلنىڭ كىرىشىدە يوقىرىقى تۆت مەكتەپتە ئوقۇغان
بالىلارنىڭ ئەلاچىلىرىدىن تاللاپ ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەن -
دى. 37 - يىلى قاقشالنىڭ ھەممە يېزا - قىشلاقلىرىدا (ۋېن-
سۇ ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ، تاغلاقمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) جەمئى 30
باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، يېڭىچە پەننىي مائارىپ جانلى-
نىشقا باشلىدى، بەزى مەكتەپلەر خەلقنىڭ ئىئانە قىلىشى
بىلەن ياسالدى. ئۇچتۇرپان شەھەر ئىچىدىكى دارىلئىتام
مەكتىپىنىڭ ھەممىسى قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى
بىلەن پۈتۈپ، بىرىنچىسىدا 40 تىن قىرغىز يېتىم بالىلار قىر-
غىز ئۇيۇشما تەمىناتى بىلەن ئوقۇيتتى. 1938 - يىلنىڭ كى-
رىشىدە ناھىيە تەۋەسىدە 13 ئورۇندا شەنلى مەكتەپ (ھۆكۈ-
مەت تەمىناتىدىكى مەكتەپ)، 17 ئورۇندا خۇيلى مەكتەپ (ئۇ-
يۇشما قارمىقىدىكى) قۇرۇلدى. مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى،
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇئاش، ئىش راسخوتى، تەمىنا-

تى بولسا مەركىزىي مەكتەپلەرنىڭكىنى ھۆكۈمەت، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭكىنى ھەر قايسى ئۇيۇشما ئۆزلىرى ئايرىم باشقۇرىدىغان بولىدى. 1941 - يىلى ئاقسۇمەدەنىي - مائارىپ ئىدارىسى بىلەن بىۋاستە ئالاقە باغلاپ، ئوتتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسى ئوتتۇز 45 نەپەر ئوقۇغۇچى تەربىيىلەپ بېرىش توختىمى تۈزدى. بۇ بالىلارنىڭ بارلىق تەمىناتىنى قىرغىز ئۇيۇشما تۆلىدى. يەنە بۇ بالىلار ئوتتۇز قاقشالدىن ئاقسۇغا ئات، قوي، كالا، ھەتتا قىمىزغىچە يەتكۈزۈپ بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى كۆپىنچە تاشكەنتتە ئوقۇپ كەلگەن توختى ھاشىم، ئەيسانىياز، ئابدۇرېشىت، تۇرسۇن ياسىن قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىيلار بولغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىرمۇ ئۇرۇمچىدە ئىشلىمەكتە. كېيىنكىدەك ۋاقىتلاردا ئىنقىلابىي قۇربان ئابدۇللا داۋۇت، ل مۇتەللىپلەرمۇ قىرغىز بالىلارغا قىسقا ۋاقىت تەربىيە بەرگەن. بۇ ۋاقىتلاردا ئوتتۇرپان قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا قاقشال، ئوتتۇرپان، ۋىنسۇ ناھىيىنىڭ بوزدۆڭ، تاغلاق، باي ناھىيىسىنىڭ قارا باغ يېزىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان قىرغىزلاردىن تارتىپ، ئاقسۇ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى ئۆشرە - زاكات تاپشۇراتتى. يىغىلغان بۇ ئۆشرە - زاكاتلارنى قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشلەتتى. شۇڭا 1936 - يىلدىن كېيىن بۇ جايلاردا مەدەنىي - مائارىپ تېز راۋاجلىنىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىگە يەتكەن. جاي - جايلاردا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كۇرسلىرى ئېچىلىپ، ياش - قېرى، ئەر - ئاياللىرىمىزنىڭ كۆزى چىقماستا ھەكتەپكە كېلىپ ئۆگىنىش كەيپىياتى شەكىللەنگەن. مەكتەپلەردىكى تۈزۈم كۆرۈلۈشتە ھەربىي تۈزۈمدەك كۆرۈ-

لەتتى. شۇڭا، مۇشۇ يىللاردىكى ئوقۇ - ئوقۇتۇش، سانائەتنى نەپسە ئىشلىرى خېلىلا كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغان. ئۇندىن باشقا قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ يەنە 80 ئاتلىق بىر كارۋىنى بولۇپ، بۇ كارۋان ئۇيۇشما تەۋەسىدىكى رايونلاردىن تېرە، كۆرپە، يۇڭ، ئۆچەي، قاتارلىق خام ماتېرىياللارنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئاپىرىپ پىششىق ماللارغا ئالماشتۇراتتى. ئۇ تەرەپتىن ئېلىپ كىرىلگەن رەخت ۋە باشقا نەرسىلەر ھەر قايسى دۇكانلارغا سېلىنىپ سېتىلاتتى. بۇنىڭدىن كىرگەن كىرىم قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىدىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇئاشى ئۈچۈن چىقىم قىلىناتتى. قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزگەن خام مال پۇلىدىن 1100 سوم سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتە قالغان بولۇپ، 1942 - 1943 - يىللىرى مامبەت كېرىم، تۆلىمىش، مەن (خالىل) ئۈچ كىشى ئىسىق كۆلنىڭ بۇرۇنقى مال ئالىدىغان جاي «ئىشلىق» قائۈچ قېتىم بېرىپ تەلەپ قىلىپمۇ ئالالمىدۇق. كېيىن ھۆججەت - داوكومېنتلارنى ئاساس قىلىپ، ئۇيۇشما رەئىسلىرىنىڭ ئۆزى سوۋېتنىڭ مۇناسىۋەتلىك دائىرىلىرىگە ئەرز قىلىپمۇ ئالالمىدى. شۇ ۋاقىتتىكى بۇ پۇل ئالتۇنغا سۇندۇرۇلۇپ ھېسابلىناتتى. ئۈچتۇرپاندىكى قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى شۇ يىللاردا خېلى جانلىنىپ، بىرمۇنچە پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغانلىق خەۋرى ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىگە ئاڭلىنىپ، ئۆلكىگە ۋەكىل چاقىرتىلىدىغان بولغان. مەسىلەن: شېڭشىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ قۇرۇلتايلارغا قىرغىزلاردىن شاقارباي، ئايشا، چۈيتو (ئايال)، مامبەت ئېمىل قاتارلىق كىشىلەر قاتنىشىپ كەلگەن. ئۈرۈمچىگە يې-

غىنغا بارغانلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەدەنىي-مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ باراتتى. بۇنداق يىغىنلار كۆپىنچە مەكتەپلەردە ئۆتكۈزۈلۈپ، يىغىننى شاۋجاڭ، مۇئەللىملەر باشقۇراتتى. ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىناۋىتىمۇ يۇقىرى ئىدى. 1938 - يىلى ئېچىلغان قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قۇرۇلتىيىغىمۇ قاقشالدىن سەككىز نەپەر قىرغىز ۋەكىل قاتناشقان. بۇلاردىن ئالتىسى قاقشالغا سالامەت قايتىپ كەلدى، ئىككىسىنى شېڭ شىسەي يوقىتىۋەتتى، تاكى 1950 - يىللىرىغىچە ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر ۋە قىرغىز ئۇيۇشما داۋاملىق ئىش بېجىرىپ تۇرغان. 1950 - يىلدىن كېيىن «ئىتتىپاق» دېگەن تەشكىلىسى نامغا ئۆزگەرتىلدى. بۇرۇن بۇ ئۇيۇشمىلاردا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز خادىملار ئارىلاش ئىشلىگەن.

شېڭ شىسەينىڭ قاقشال قىرغىزلىرىنى تۇتقۇن قىلىشى

1935 - يىلى كۈز ۋاقتىدا شېڭ شىسەي قولىبەك قاتارلىق ئۈچ كىشىنى ئۇچتۇرپاندا ئۆلتۈرگەندىن كېيىن تېخىمۇ قالجىرلىشىپ، بىگۇنا قىرغىز ئاھالىسىگە قول سالدى. 1936- يىلى ئاقۇن باي دۇيجاڭ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى يوسۇپ تۆەنجاڭ، كىچىك ئوغلى قادىش، ئىنىسى قالچىكە قاتارلىق بىر ئائىلىدىكى تۆت كىشىنى تۇتۇپ قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئايتقۇجۇ، قارا بايلارنى تۇتۇپ ئاقسۇ تۈرمىسىگە ئېلىپ كەتتى. 1937 - يىلى يامان سۇدىن ئارتىپ كۆكئارتقىچىلىك بولغان تۆت بەگلىك تەۋەسىدىن 102 كىشىنى ئىككى قېتىمدا تۇتۇپ كەتتى. بۇلاردىن پەقەت ئۈچ كىشى ساق قايتىپ كېلىپ، 99 كىشى ئىزدېرەكسىز يوقالدى.

1937 ـ يىلدىن 1938 ـ يىلىغىچە ئاقسۇ تەرەپلەردە جەمئىي قىرغىزلاردىن 120 كىشىنى تۇتۇپ كەتتى. ئۇلاردىن 90 كىشى سالامەت قايتىپ كېلىپ، 30 كىشى دېرەكسىز يوقالغان. قەشقەر، ئاقسۇ ۋە ئۇرۇمچىگە تۇتۇپ كەتكەنلەر جەمئىي 222 كىشى بولۇپ، 93 نەپىرى قايتىپ كەلگەن. 129 كىشى ئىز-دېرەكسىز يوقالغان. بۇلار ھەر ساھە كىشىلىرىدىن بولۇپ، بەزىلىرى ئاددىي نامرات چارۋىچىلار ئىدى. ئۇلارغا توقۇلغان جىنايەتلەرمۇ ئەنگلىيە، ياپون، تۈركىيە، لوندون، دېھلىغا قانداق قاچماقچى ئىدىڭ؟ قانداق تىل بىرىكتۈرۈلگەن! قانچىلىك ئالتۇن ـ كۆموچ توپلىغان ئىدىڭلار؟ دېگەندەك تۇتۇرۇقسىز سوئاللار ئىدى. ئۇزاماندىكى قىرغىزلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇپ، يۇقىرىقىدەك ئىسىملارنىڭ ئادەم ئىسمىمۇ؟ ياكى جاي ئىسمىمۇ؟ ۋە ياكى بىرەر تاغ ـ يايلاق ئىسمىمۇ؟ دېگەننى پەرق ئېتەلمەيتتى. مەسىلەن: قەدىرمىش، قۇربانبايلارنى سوراق قىلغاندا «لوندون دېگەن كىشىنى زادىلا كۆرمەپتىمكەنمەن» دېگەن. شۇڭا سوراقچىلار ئۇنى ناھايىتى قاتتىق ئۇرغان، ئويمات دېگەن ئادەم ياپون، دېھلى، دېگەن تاغلارغا بارمىغانىدىم، ئالتۇن كولاشنىمۇ بىلمەيتتىم، دېگەندە سوراقچىلار ئۇنى سەن موللا ئوخشايسەن، دەپ سىمنى كاللىسىغا يۆگەپ ھوشىدىن كەتكىچە قىينىغان. كېيىن بۇ ئادەم ئۈچ ئايدا ئارانلا ساقايغان. سالامەت كەلدى دېگەنلىرىمۇ قولىقى گاس، چىشى يوق، كۆز ـ قۇلاق، پۇت ـ قوللىرىدىن ئايرىلغان ھالدا كەلگەن. ئاياللار تۇل، بالىلار يېتىم قالغان. يېڭى توي قىلغانلار ئەمدىلا ئىسسىق ئائىلىسىنى قۇرۇپ خاتىرجەم بولماي تۇرۇپلا خانىۋەيران بولغان. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغ-

قانلىرى دات ـ پەرياد چېكىپ، قاقشالنى يىغا ـ زارى،
قارا تۇمان قاپلىغانىدى.

«بوزدۆك»① قىرغىزلىرى

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن خىلمۇ ـ خىل سەۋەبـ
لەر تۈپەيلىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىسسىق كۆل رايو-
نىدىن بىرمۇنچە قىرغىزلار شىنجاڭغا ئۆتۈپ، جۇڭگو پۇقرا-
سى بولۇپ تۇرۇپ قالغان. بۇلار هازىر ئەينى ۋاقىتتا ئورۇن-
لاشقان جايى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تۇمشۇق،
جام، بوزدۆك، باي ناھىيىسىنىڭ ياقا ئېرىق، قاراباغ
يېزىلىرىغا ئورۇنلىشىپ قالغىنى بويىچە تۇرماقتا. ئۇلار ئەس-
لىدە چېچىلاڭغۇ ئولتۇراقلىشىپ يەرلىك ئۇيغۇر چارۋىدارلار-
نىڭ چارۋىسىنى باققان ياكى يەرلىك كىشىلەرگە ياللىنىپ
ئىشلەپ تىرىكچىلىك قىلغان. ئۆزىگە تەئەللۇق ئۆي ـ جاي،
تېرىلغۇ جايلىرى يوق ئىدى. بۇلار جەمئىي 100 نەچچە ئا-
ئىلىلىك بولۇپ، كۆچمەن هالەتتە تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

1935 ـ يىللاردا شىنجاڭغا كەلگەن سوۋېت قىزىل ئار-
مىيىسى خادىملىرىدىن ئاقسۇ كوناشەھەر، ئۇچتۇرپان ناھى-
يىلىرىنىڭ هەر قايسى مەمۇرىي ئورگانلىرىغا ئورۇنلىشىپ
ئىشلەۋاتقان بىر ئىككىدىن كىشى بار ئىدى. ئۇلاردىن
سىدىق بەگ چېكىراچى دېگەن قىرغىز كىشى ئاقسۇ ۋىلا-
يەتلىك ساقچى باشقارمىسىدا ئىشلىگەن. سالىخ دېگەن
كىشى ئۇچتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولغان. مانا

① بوزدۆك ـ ئاقسۇ كونەشەھەر ناھىيىسىنىڭ قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان
بىر يېزىسى ـ تەھرىردىن.

مۇشۇ ئىككى كىشى ئەينى ۋاقىتتىكى خىزمەت شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان يېزا - قىشلاقلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن. نەتىجىدە بۇ قىرغىزلارنىڭ يەر - زېمىنلىرى، مۇقىم تۇرىدىغان يايلاق - قىشلاقلىرى يوق بولۇپ، جاي - جايلاردا ھەرخىل ئىشلار بىلەن جېنىنى باقىشتىكى كۆچۈشلىرى ئېنىقلانغان. كېيىن ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى سالى دوتەيگە ئومۇمىي ئەھۋالنى دوكلات قىلىپ، كۆچمەن ھالەتتە كۈن ئۆتكۈزۈۋاتقان قىرغىزلارنى تۇراقلاشتۇرۇپ يەر - زېمىنغا ئىگە قىلىش، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بارلارغا ياردەم بېرىش، سوغۇق جايلاردا تۇرۇپ قالغان ۋە تۇرمۇشتا قىينىلىۋاتقان ئۇيغۇر قېرىنداشلارنى ھاۋاسى ئىللىق، تېرىقچىلىققا ئەپلىك بولغان جايلارغا كۆچۈرۈپ يەر - زېمىن بېرىش دېگەندەك تەكلىپلەرنى بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسىدىكى سالى دوتەي ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ تەكلىپنى ماقۇل كۆرۈپ، قىرغىزلارنى ھاۋا ئىقلىمى سوغۇق ھەم چارۋا بېقىشقا لايىق بولغان ۋىنسۇ ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ، تاغلاق، باي ناھىيىسىنىڭ يا- قېرىق، قاراباغ دېگەن جايلىرىغا يىغىپ ئورۇنلاشتۇرغان. 1937 - يىلىغا كەلگەندە، قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان بۇ رايونلارغا ئۇيغۇر - قىرغىز ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىكىدە پەننىي مەكتەپلەر سېلىنىپ، قىرغىز ئۆسمۈرلىرى پەننىي بىلىم ئېلىشقا باشلىغان. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر، قىرغىز قېرىنداشلار بىردەك رازى بولغان. شۇڭا قىرغىزلار بىر قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بوز دۆڭدە بەش سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئۇ مەكتەپ ئۇچتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ شۇ جايلاردىن يىغىلغان ئۆشرە - زاكات... كىرىملىرىدىن تەمىنلەندى.

1950 ـ يىلىغىچە بوز دۆڭگە يىغىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان قىرغىزلار 300 ئائىلە ئەتراپىدا بولۇپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم كىشىلەر چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە تاراپ كەتتى. ئەسلىدە بۇ يەرنىڭ هاۋا كىلىماتى سوغۇق، يايلاق ـ قىشلاقلىرى چارۋىچىلىققا باب بولسىمۇ، ئەمما ئازادلىقتىن بۇرۇن ئاشلىق يېتىشمايتتى. ئازادلىقتىن كېيىن يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، هازىر بۇغداي يېتىشىدىغان بولدى. 1984 ـ يىلى «بوزدۆڭ قىرغىز مىللىي ئاپتونوم يېزىسى» قۇرۇلۇپ، ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئىگە بولدى.

سىدىقبەگ چىكىراجى

سىدىقبەگ چىكىراجى (قىرغىزلار باقاي دېگەن هۆرمەت نامى بىلەن ئاتىشاتتى) ئەسلىدە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن كېلىپ ئاقسۇ تەۋەسىدە ئىشلىگەن ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ، ئاقسۇدىن ئۈچتۇرپاننىڭ يامانسۇ دېگەن جايىغا بېرىپ مامبەت ئاسان دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ، بىر مەزگىلدىن كېيىن يۇرتىغا قايتقان. ئۇ قايتىش ۋاقتىدا مامبەت ئاسان ئۇنىڭغا بىر ئات بېرىپ، يەنە بىر قىرغىز يىگىت بىلەن ئۇنىڭ قولىغا بىر بۆركۈت قوندۇرۇپ (ئىمتام قىلىپ)، ئاغىچا قورول بەدەل داۋىنى ئارقىلىق ئىسسىق كۆلگە يولغا سېلىپ قويغان. 1945 ـ يىلى مىللىي قىسىم ئاقسۇغا چوشۇپ گومىنداڭچىلارغا ۋەھىمە سېلىۋاتقاندا، سىدىقبەگ قاقشالدىن ئۈچتۇرپان، يامانسۇغا ئىككى قېتىم چۈشۈپ ئەھۋال ئىگىلىگەن. سىدىقبەگ ئىككىنچى قېتىم بىر نەچچە ئادەملىرى بىلەن يېرىم كېچىدە كېلىپ، يامانسۇدىكى قادىر شاڭيو (ئازادلىقتىن كېيىن باس-

تۇرۇلغان) نىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى گومىنداڭ ھەربىي ساقچىلىرى بولۇپ قالسا تۇتۇپ كېتىش ئىدى. شۇڭلاشقا سىدىقبەگ قادىر شاگىيو ۋە ئۇنىڭ قوشنىلىرىنىڭ ئۆيلىرىنى قاتتىق ئاختۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭ دائىرىلىرى يوقلۇقىنى بىلىپ، ئۆي ئىگىلىرىگە كېچىچە غەۋغا قىلماي جىم يېتىشنى، ئۇنداق بولمايدىكەن ئېتىپ تاشلايدىغانلىقى ھەققىدە ھەيۋە قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆي ئىگىلىرى تاڭ ئاتقىچە مىدىر - سىدىر قىلالماي ياتىدۇ. سىدىقبەگلەر بولسا مامبەت ئاسان دېگەن تونۇشىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئەھۋال ئىگىلەيدۇ. ئۇلار قايتقاندا مامبەت ئاسان بىر ئات سوۋغا قىلىدۇ. لېكىن ئەتىسى سەھەردە پەيچۇسوغا بېرىپ، باسمىچىلار كېلىپ كېچىدە بىر ئېتىمنى بۇلاپ كەتتى، دەپ مەلۇم قىلىپ قويىدۇ. گومىنداڭ ھەربىي ساقچىلىرى بولۇپ 50 نەچچە كىشى سىدىقبەگنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاغىنچا قورولغاقەدەر قوغلاپ بارىدۇ.لېكىن سىدىقبەگ قاتارلىق تۆت كىشى ئۇلارغا قارىتىپ ئوق چىقىرىپ باش كۆتەرتمىگەچكە، قۇرۇق قول قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۈچىنچى قېتىم سىدىقبەگ يەنە ئۈچ كىشى بىلەن زىندان دېگەن يايلاققا چۈشكەندە، گومىنداڭ پەيچۇسىدىكىلەر تۇيۇپ قېلىپ بۇلارنى تۇتۇشقا ھەرىكەتلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن سىدىقبەگلەر يەنىلا تۇتقۇزماي قېچىپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپانلاردا بۇنداق ھەرىكەتلىرىنى قىلىپ يۈرۈشى، ئەينى ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىي ئىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، گېنېرال ئىسھاقبەك تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن. بۇلارنىڭ ھەرىكىتى بىر تەرەپتىن مۇشۇ جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي

ئارمىيە ئاقسۇغا چوقىكەندە بۇ جايدىكى خەلق قوزغىلىپ ئارمىيىنىڭ ئۇرۇش قىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن بولغانىدى. ئەمما 11 بېتىم خەۋىرى چىققان مەزگىللەردە، بۇ ئىش ۋاقتىنچە توختىتىپ قويۇلغانىدى.

قاقشالنىڭ يېرىم ناھىيىدىن پۈتۈن ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشى

كومپارتىيە ئەزاسى، ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ ئۈچتۇرپانغا شەنجاڭ، ئاقسۇ مائارىپ ئىدارىسىغا جۈيجاڭ بولغان مەزگىللەردە، ئۈچتۇرپان ۋە قاقشال قىرغىزلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەكشۈرىدۇ ھەمدە سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي - مائارىپ جەھەتلەردە بەكمۇ ئارقىدا ئىكەنلىكىنى بايقاپ، بۇ ئەھۋالنى ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلىدۇ. كېيىن ئۇلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن قاقشالنى ئۈچتۇرپاندىن ئايرىپ ناھىيە قىلىش ئۈچۈن، ئۆلكىگە دوكلات يېزىپ تەستىق ئالىدۇ. شۇنىدىن كېيىن قاقشالدىن جاپپار قارى، بەك سۇلتان قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇغا ئەۋەتىپ، قاقشال ئۈچۈن كادىر تەربىيىلەشكە كىرىشىدۇ. ئەپسۇسكى شۇ ئارىدا يولداش لىن جىلۇغا كۇچاغا شەنجاڭ بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالىدۇ. يولداش لىن جىلۇ يۆتكىلىش ئالدىدىكى ئالدىراش پەيتلىرىدىمۇ ۋاقىت چىقىرىپ، قاقشالدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا خەلققە ياراملىق كىشىلەردىن بولۇپ چىقىش ئۈچۈن ئالاھىدە تاپشۇرۇقلارنى بېرىدۇ ھەمدە بۇ ئىشنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا كەلگەن جۈيجاڭ ۋاڭ چىڭغا ئالاھىدە تاپىلاپ، ئاندىن كۇچاغا يۆتكىلىپ كېتىدۇ. 1939-

يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئاقسۇ ۋالىيى مەھكىمىسى بەگ سۇلتانغا
ئوقۇش ۋاقتىنىڭ توشقانلىقىنى ئۇقتۇردى. 1940 - يىلىدىن
باشلاپ قاقشال ئوچتۇرپاندىن ئايرىلىپ يېرىم ناھىيە بولى-
دۇ. بەگ سۇلتان ناھىيىلىك شەنجىبجۇيگە جۇيجاڭ قىلىپ
بەلگىلىنىدۇ. كونكرېتنى ئىشلار ئوچتۇرپاننىڭ شەنجىگى شۇ
جەنزىنگە تاپشۇرۇلىدۇ. بەگ سۇلتان بىر مەزگىل شۇجەنزى بى-
لەن مەسلىھەتلىشىپ ئىش باشقۇرىدۇ. كېيىن بۇ ئىككىسى
قاقشالدىكى تۆت بەگلىك باشلىقلىرىنى يىغىپ پىكىر ئېلىش
نەتىجىسىدە، ئوچتۇرپانغا يېقىن بولغان يامانسۇ، قولبەگ قو-
رول، باش چاقما، قاراتىكە قاتارلىق جايلارنى ئوچتۇرپان
تەۋەلىكىدە قالدۇرىدۇ. ئاندىن قاقشالغا چىقىپ يەر ئوتتۇ-
رىسى بولغان ئاقچى يېزىسىنى ھەنجىبجۇي مەركىزى قى-
لىپ بېكىتىدۇ ۋە شۇ نامدا تامغا ئويدۇرۇلىدۇ. ھەر دەرى-
جىلىك خادىملار بېكىتىلىپ، قورۇشقا تېگىشلىك ئىدارە ئور-
گانلار دەسلەپ قىلىپ قۇرۇلۇشقا باشلايدۇ. بۇنىڭغا شۇ يېزى-
دىكى بايلارنىڭ ئۆي، جاي زېمىنلىرى ئىشلىتىلىدۇ. شەن-
جېيجوي قۇرۇلۇپ ئىشلىرى ئەمدىلا بىر قەدەر يولغا قويۇلغان
بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەردە سۇ ۋە قۇرۇلۇش قىلىشقا ياغاچ -
تاش يېتىشمەسلىكى بايقىلىدۇ، نەتىجىدە كۆپ مەسلىھەتلەر ئار-
قىلىق شەنجىبجوينى ھەرت - فارائىتى بىر قەدەر ياخشى
بولغان «ئۈچ» يېزىسىغا يۆتكەشنى قارار قىلىدۇ ۋە 1941 -
يىلى ئەتىيازدا بۇ جايغا يۆتكىلىپ كېلىدۇ. بۇ يەردىمۇ يە-
نىلا بايلارنىڭ ئۆي - جاي، ئىمارەتلىرى ئىشلىتىلىدۇ. يې-
تىشمىگەندە كىگىز ئۆيلەرنى تىكىپ ئولتۇرۇپ ئىش بېجى-
رىدۇ. شەنجىبجوي ئورنىنىڭ بۇ يەرگە يۆتكەلگەنلىكى، كې-
يىنكى قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا كۆپ ئوڭايلىق تۇغدۇرىدۇ.

خەلق تۈرمۈشىنىڭ كۆپ پايدىلىق شارائىتلار بىلەن تەمىن ئېتىلدۇ.

ئۈچتۇرپان ئاسمىنىدا تۇمان

1945 ـ يىلى كۈز ئايلىرىدا ئۈچ ۋىلايەت قوشۇنلىرى «مۇزارت داۋىنى» نى قوغداپ ياتقان گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا ئەجەللىك زەربە بېرىپ، ئاقسۇ تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپتۇ، دېگەن خەۋەر ئۈچتۇرپانغا تارقىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۈچتۇرپان دائىرىلىرى «ئاغىچا قورول»، «قۇلىبەك قورول»، ياماننىڭ قاتارلىق چېگرا پونكىتلىرىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى شەھەرگە يىغىپ، ناھىيىلىك ساقچىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن قوشۇپ ئۈنسۈپىرسال بىر قوشۇن تەشكىللەيدۇ. 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلار ئۈچتۇرپاننى تاشلاپ، بىراقلا ئاقسۇ تەرەپكە يولۇپ كېتىدۇ. لېكىن ئۇلار 3 ـ 4 كۈن ئۆتمەيلا ئاقسۇدىن قايتىپ كېلىشىدە ئۈچتۇرپاندا ئادەم ئېتىش، ئادەم تۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار كېلىۋېتىپ ئۈچتۇرپان ناھىيە بازىرىغا كىرىش ئېغىزىدا (تۇمشۇق تاغدا) مۇسا شاگىيو دېگەن كىشىنى ھېچبىر سەۋەبسىزلا ئېتىپ تاشلىدى. ئارقىدىنلا شەھەرگە كىرىپ مەرھۇم ئىنقىلابىي قۇربان ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ تۇغقانلىرىدىن بولغان سېيىت ئابباس، ئارتۇق ئابباس، ئۇلارنىڭ بوۋىسى ھاشىم ئاقساقال ۋە ئۇلار بىلەن چېتىشلىقى بار دەپ ھېسابلانغان ئىبراھىم مۆمىن، ئۆمەر قاسىم، ئابلىمىت ئىبراھىم، تۇراپ قارى، ئىسمائىل، تويتوق، ئىسكەنباي، جاپپار، ئاخۇن ئۇستا، قاتارلىقلارنى ئىلگىرى ـ ئاخىرى قولغا ئېلىپ ناھىيە تۈر-

مىسگە تاشلىدى. ھۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپان ئاھالىسى ئىچىـ
دە قىيا - چىيا، يىغا - زارە كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئۇ يەر -
بۇ يەردىن چىققان ئوق ئاۋازلىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەر-
لەرنىڭ تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ يۈرۈشلىرى ئۇچتۇرپان
ئاھالىسى ئىچىدە قاتتىق ۋەھىمە تۇغدۇرغانىدى. لېكىن ئا-
رىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا ھېلىقى بىرلەشمە قوشۇندىـ
كى ئادەملەر خوتۇن، بالىلىرىنى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى
تۆگىلەرگە ئارتىپ، قاقشال يولى ئارقىلىق قەشقەرگە قاراپ
قاچقانىدى. شەھەر ئىچىدە سېپىل دەرۋازىلىرى تاقالغان،
ئىدارە - ئورگانلاردا ئادەم يوق، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ دەر-
ۋازىلىرى تاقىلىپ، ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى يېزا - قىشلاق-
لارغا قېچىپ كەتكەنىدى. بىز قىرغىز ئۆيۈشما خادىملىرىمۇ
تاغ ياقىلاپ ياماسۇ تەرەپكە چىقىپ كەتتۇق. يولدا كېتىـ
ۋاتقىنىمىزدا شەھەر تەرەپتىن بىر قانچە پاي ئوق ئاۋازى
ئاڭلاندى. بىز دەرھال بىر يەرگە يىغىلىپ تۇردۇق. بۇ ۋا-
قىتتا مۇندىن نەچچە كۈن ئىلگىرى قولغا ئېلىنغانلاردىن
ئىسكەنباي، جاپپار، ئاخۇن ئۇستا قاتارلىقلار قىيقان - سو-
رەن سېلىپ قېشىمىزغا كېلىپ، بىز بىلەن يىغلاپ تۇرۇپ
كۆرۈشتى. ئاندىن جاپپار، ئاخۇن بىزگە: «بىزنى قويۇپ بەر-
دى، لېكىن ھاشىم ئاقساقالنى، ئۇنىڭ بالىلىرىنى ۋە شۇ-
نىڭدەك يەنە بىر قانچىسىنى بىزگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئېتىپ
تاشلىدى» دەپ خەۋەر يەتكۈزۈشتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ
ھەممىمىز يىغا - زارە قىلىشىپ ھازا ئاچتۇق. چۈنكى ھا-
شىم ئاقساقال ۋە ئۇنىڭ بالىلىرىنىڭ بىز قىرغىزلار بىلەن
باردى - كەلدىسى ناھايىتى قويۇق ۋە ھەممىسى دوست
بولۇپ، ئۇچتۇرپاندا ئىززەت - ئابرويغا ئىگە ئىلغار

كىشىلەر ئىدى. بۇلارغا پەقەت ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ تۇغـ
قانلىرى بولغانلىقىلا گۇناھ بولغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا كىشىـ
لەرگىمۇ مۇشۇلار بىلەن ئالاقىسى بار، دەپ گۇمان بىلەنلا
سۈيىقەست قىلىنغان. مۇشۇ مەزگىللەردە ئۇچتۇرپان ناھىيە-
سىنىڭ قورچاق شىيەنجاڭى چوي زىچىڭ، ساقچى باشلىقى
ئۇ يۈشىڭ دېگەن جاللاتلار بولۇپ، يۇقىرىقى ئىنقىلابىي قۇر-
بانلارنى 1945 ـ يىلىنىڭ 9 ـ ئېيىدا مۇشۇ ئەبلەخلەر باش
بولۇپ ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچتۇرپان ئاسمىنى
قارا بۇلۇت قاپلاپ، ھەممە يەردە يىغا ـ زارە ئاڭلىناتتى.
ئائىلىلەر يۈرەكزادە ئىدى. ئىنقىلابىي قۇربان سېيىت ئابـ
باس چېچەن، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، غەيرەتلىك ئەزىمەت
ئىدى. كىچىككىمىزدىن تارتىپلا بىللە ئۆتەتتۇق. خىزمەتلەردە
ئۆز ئارا ياردەملىشەتتۇق. قالغانلىرى بىلەنمۇ تونۇشاتتۇق،
مەن بۇلارنىڭ قۇربان بولغان خەۋىرىنى يامانسۇدا تۇرۇپ
ئاڭلىغىنىمدا، ھەسرەتلىنىپ ئۆزۈمنى قويارغا يەر تاپالماي
قالدىم. مەرھۇمنى تاكى ھازىرمۇ ئېسىمدىن چىقارمايمەن.
شۇ ۋاقىتلاردا گېنېرال ئىسھاق بەگ، سىدىقبەگلەر «ئا-
غىچا قورول» ئارقىلىق گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ ئەھۋالىنى
ئىگىلەش ئۈچۈن ئىسمايىل، تويتوق دېگەن كىشىلەرنى يا-
مانسۇغا چۈشۈرگەنىكەن. ئۇلار يامانسۇدا ئالىمبەكباي دېگەن
كىشىنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرغاندا، گومىنداڭچىلار بىلىپ
قېلىپ ئۇلارنى ئۇچتۇرپان تۈرمىسىگە ئېلىپ كەتكەنىدى.
بىز ئۇلارنىمۇ سېيىت ئابباس قاتارلىقلارنى ئاتقاندا ئېتىۋەتـ
كەن بولسا كېرەك دەپ ئويلايتتۇق. كېيىن ئاقسۇ تۈرمىسىـ
دىن سالامەت قايتىپ چىققان ئىبراينىڭ ئېيتىشىغا قارىغانـ
دا، تويتوق قاتارلىق ئۈچ نەپەر قىرغىزنى لى مۇتەللىپ فا-

تارلىقلارنى ئۆلتۈرگەندە بىللە ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىدۇق.
1945 - يىلى 11 - ئايدا، ئۈچتۈرپاننىڭ قور-
چاق شيەنجاڭى چوي‌زىچىڭ ئۈچتۈرپاندىن ئاقسۇ
كونىشەھەر ناھىيىسىگە شيەنجاڭ بولۇپ يۆتكەلدى. ئورنىغا
ئاقسۇ ھەربىي رايون باشلىقى جاۋخەنچىنىڭ قېيىن ئاتى-
سى ۋاڭ ۋىندا شيەنجاڭ بولدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا
مەن قىزغىز ئۈيۈشمىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قۇلبەك قو-
رولدىكى مەكتەپنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن
چىققانىدىم. تۇرسۇن دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدە ئەمدىلا داس-
تىخانغا ئولتۇرۇشۇمغىلا ئىككى قوراللىق ساقچى باستۇرۇپ
كىرىپ، قورولدىكى ساقچى چازىسىغا ھەيدەپ ئېلىپ كەت-
تى. ئىشخانىغا كىرسەم كارىۋاتتا خۇددى تىمساققا ئوخ-
شاش بىر سېمىز ئەبلەخ ياتقانىكەن. ئۇ ئېغىناپ قوپۇپ
ماڭا چەكچىيىپ تىللىغانچە قاماپ قويدى. ھەتتا تونۇش-
تۇرۇش خېتىمنىمۇ كۆرمەيلا يىرتىپ تاشلىدى. شۇكېچىسى
قىينىلىپ ئاران تاڭ ئاتتۇردۇم. ئەتىسى يەنە ئىككى قو-
راللىق ساقچىغا ھەيدەتكۈزۈپ، شەھەر دادۋي يامۇلىغا ئې-
لىپ كىردى. كېيىن ئۇ يەردىن يەنە شەنجىڭغۇغا تاپشۇر-
غانىدى. شيەنجاڭ ۋاڭ ۋىندا كۆرۈپ بىر ئېغىزمۇ گەپ
سورىماستىن «ياللاپ ماڭ» دېدى. گۇندىپايىلار شۇ ھامان
قولۇمغا كويزا، پۇتۇمغا ئىشكال سېلىپ، نىكاھلاپ ئالغان
خوتۇنۇم ھاشىمنىمۇ بىللە قوشۇپ ئاياللار تۈرمىسىگە تاشلى-
دى. ئەتىسى شيەنجاڭ ۋاڭ ۋىندا مېنىڭدىن «چېگرىغا
نېمىشقا باردىڭ؟، قانداق ئەھۋاللارنى ئىگىلىدىڭ؟، ئۈچ
ۋىلايەتكە قانداق قاچماقچى ئىدىڭ؟، شېرىكلىرىڭ كىم؟،
سوۋېتكە قانداق قاچماقچى؟، ئايالىڭ بىلەن قانداق نىكاھلان-

غان؟نىكاھلىنىشىڭ كوممۇنىستلارنىڭ ئىشلىرىغا ئوخشايدۇ...» دېگەنلەرنى بىلجىرلاپ سوراق قىلدى. ئەسلىدە مېنى قولغا ئېلىشتا بەزىلەر ئايالىم ھاشى بىلەن نىكاھلانغانلىقىم توغرىسىدا چېقىمچىلىق مەلۇمات بەرگەن بولسا، يەنە بەزىلەر دەل شۇ پەيتلەردە مېنىڭ قورول مەكتەپنى ① كۆزدىن كۆچۈرۈش ئۈچۈن بارغانلىقىمنى چېقىشتۇرغانىكەن. ئەر-ئايال ئىككىمىز تۈرمىدە يېتىش جەريانىدا، خىلمۇ - خىل سەۋەبلەر بىلەن ئەيىپلىنىپ يېتىۋاتقان كىشىلەردىن 200 دەك ئادەمنى ئۇچراتتۇق. بۇلارنىڭ ئالدىغا 4 ـ 5 يىل بولغانلارمۇ بارئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەھەممەت ئاخۇن دېگەن بىر ئۇيغۇر دېھقان قاراشەھەرگە ئاشلىق توشۇش ئالۋىڭىغا بارغاندا، ئېلىپ بارغان ئاشلىقىدىن 40 جىڭ قوناق كەم چىققانلىقى ئۈچۈن تۆت يىلدىن بېرى تۈرمىدە يېتىپ كېلىۋېتىپتۇ. ھەتتا 40 جىڭ قوناقنى بىرنەچچە ھەسسە ئارتۇق تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلسىمۇ قويۇپ بەرمەپتۇ. خوتەنلىك بەكرى دېگەن كىشىگىمۇ بىگۇنا ياتقىلى 6 يىل بوپتۇ. گۇندىپايلارنىڭ تۈرمىدىكىلەرنى قىيناش ئۇسۇللىرىمۇ ناھايىتى قەبىھ ئىدى. بۇنداق قىيناشلاردا ۋاڭ ۋىندا دېگەن ئەبلەخ دائىم مەس ھالدا كىرىپ، مەھبۇسلارنى قىيناش ئەھۋالىنى كۆرۈپ تاماشا قىلاتتى. بەزىدە بىر چەتتە قاقاقلاپ كۈلۈپ ئېغناپ ياتاتتى. بۇنداق ئازابلارغا چىدىمىغان بەكرى ئاخۇن ئاخىرى تۈرمىنى تېشىپ قېچىپ چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ قېچىشىغا بىزمۇ ياردەملەشكەندۇق. ۋاڭ ۋىندا دېگەن ئەبلەختە شىيەنجاڭلىق سالاھىيىتى يوق ئىدى. دائىم مەس يۈرىدىغان ئەپيۇنكەش،

① قورول مەكتەپ چېگرىدا جايلاشقان مەكتەپ ئىدى.

هاراقكەش بولۇپ، ئۇ پەقەت ئۆز قىزىنى جاللات جاۋ
خەنچىڭگە① تارتۇق قىلغانلىقى ئۈچۈنلا ئۈرۈمچىتۇرپانغا شىيەن-
جاڭ بولغانىكەن. ۋاڭ ۋىندا يەنە ئۈچىغا چىققان پارىخور
بولۇپ، مەنمۇ تۈرمىدىن چىقىشتا كىشىلەر ئارقىلىق بىر
ئات پارا بېرىپ ئاران تۈرمىدىن قۇتۇلغانىدىم. «ئەل
قىساسى مىنەل ھەق» ئاربىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندە ئۈچتۇرپان
ناھىيىسىگە ئابدۇسالام ئابباس شىيەنجاڭ ھەم سوت باشلىقى
بولۇپ كەلدى. ئارقىدىنلا مۇنەۋۋەر ئىنقىلابچىلارنى ئۆل-
تۈرگەن چۈيزى چىڭ، ئۇ يۇشىڭ قاتارلىق جاللاتلار ئۇس-
تىدىن ئوچۇق سوت ئېچىپ، ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى ھۆ-
كۈم قىلدى. شۇ كۈنى كەڭ مەيداندىكى نەچچە مىڭلىغان
ئاممىا كومپارتىيە رەھبەرلىكىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، خۇشاللىق
لىرىنى بىلدۈرۈشتى.

جاڭ جىجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىملارنىڭ ئاقسۇغا كېلىشى

1944 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا «ئۆلكىدىن
مېھمانلار كەلگۈدەك، شىيەنجاڭ سەنپىيەنلەر چاقىرتىلىپتۇ»
دېگەن خەۋەر ئاقچى ناھىيىسىگە تارقالدى. قاقشال ناھىيە-
دىن يۇنۇس شىيەنجاڭ، ئۈچتۇرپاندىن ئىبراي فۇشىيەن-
جاڭ قاتارلىق 30 غا يېقىن كىشى ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمى-
سىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ بەلگىلىشى بويىچە كونىشەھەر نا-
ھىيىسىدىكى بىر سارايغا ئورۇنلاشتى. باشقا ناھىيىلەردىن

① جاۋخەنچى — 1945 - يىللاردا ئاقسۇدىكى گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئۇ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى بىلەن تىغمۇ - تىغ ئېلىشقان، ئاقسۇ تەۋەسىدە قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن جاللات ئىدى.

كەلگەنلەرمۇ كونىشەھەردىكى ھەر قايسى سارايلارغا ئورۇنلاشقانىدى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ھەممىمىزگە ئايروپىلان ئىستانسىسىغا چىقىپ قارشى ئېلىش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ كۈنى ئىستانسىدا ئادەم بەكمۇ كۆپ ئىدى. بىر ئازدىن كېيىن ئايروپىلان ماتورىنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ، ئايروپىلان ئاستا يەرگە قونۇشقا باشلىدى. مەيداننى داقا - دۇمباق، كاناي - سۇناي ئاۋازلىرى ۋە شوئارلار قاپلىدى. ئايروپىلاندىن 20 نەچچە كىشى چۈشتى. ئۇلار جاڭ جىجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىم باشلىق كىشىلەر ئىكەن. ئۇلار قارشى ئېلىشقا چىققان ئاممىغا قول ئىشارىسى قىلىپ، شەھەرگە كىرىپ كېتىشتى. ئەتىسى چوڭ مەيداندا كاتتا يىغىن بولدى. مەيدان ئەتراپى پۈتۈنلەي قوراللىق ھەربىيلەر بىلەن قورشالغانىدى. يىغىندا ئالدى بىلەن جاڭ جىجۇڭ سۆزگە تەكلىپ قىلىنىپ، قارشى ئېلىش چاۋاكلىرى ئىچىدە بىر سائەتتىن ئارتۇق سۆز قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمى سۆزلىگەن بولسىمۇ، ئانچە قىزغىن قارشى ئېلىنمىدى. ھەتتا سۆزى تۈگىمەي تۇرۇپلا ئۇنىڭغا قارشى شوئارلار توۋلىنىپ، يىغىن مەيدانى مالىمانچىلىققا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن يىغىن بۇزۇلدى. تىنچلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمايدىغاندەك ھالەت شەكىللەنگەنلىكتىن ھەربىيلەر قورال - ياراقلىرىنى شاراقلىتىپ، ئەنسىزچىلىك پەيدا بولۇشقا باشلىدى. مېھمانلارمۇ قايتتى. شۇندىن كېيىن مەيداندا ئۆز - ئارا ئۇرۇش - تىللاش، قىيقان - سۈرەن ئەۋج ئالدى. مەنمۇ قورقۇپ شەھەر ئىچىدە بىرسىنىڭكىگە يوشۇرۇندۇم، ئەتىسى سىرتقا چىقىپ ئۇقۇشقىنىمدەك بولسام ھەرقايسى ناھىيىلەردىن كەلگەن كىشىلەرنى ھەربىي

رايونغا چاقىرتىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار بۇ يەردىن ئاق بايراقچە كۆتۈرۈپ چىقىپ كېلىۋاتقانىكەن. بايراقچىغا «گېنېرال لىتنات جاڭ جىجۇڭ» دېگەن خەت يېزىلغانىكەن. ئەسلىدە يىغىنىنىڭ بۇزۇلۇشى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەتكە قارشى ئويۇشتۇرغان پىلانلىق ئىشى ئىكەن. بىز بىرىپ 3 - كۈنى يەرلىك دائىرىلەر ئورۇمچىدىن كەلگەن مېھمانلارنى قەشقەر تەرەپكە ئۇزىتىپ قويدى. شۇندىن كېيىن ئاقسۇنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى توختامىش ئاقچى، ئۇچتۇرپان، ۋىنسۇ، ئاقسۇدىكى 11 نەپەر ناھىيە دەرىجىلىك قىرغىز ئەمەلدارلارنى بىر ئات سويۇپ ۋالىي مەھكىمىسىدىكى ئۆز ئۆيىدە مېھمان قىلىپ ئۇزىتىپ قويدى.

توختامىشنىڭ ئاقسۇغا مۇئاۋىن ۋالىي بولۇشى

مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگنى گومىنداڭ دائىرىلىرى سۈيىقەست قىلىپ يوقىتىۋېتىشنى پىلانلىغاندا، ئۇ ئالدىنئالا سېزىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىپ، ۋاقتىنچە ئۆزىنى دالدىغا ئالدۇ. ئائىلىسىنى بىللە ئېلىپ كېتىش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا، ئايالى گۈلئايىمنى قالدۇرۇپ كېتىدۇ. گۈلئايىم يالغۇز قالغاندىن كېيىن تۇرمۇش قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن كېيىنكى كۈنلەردە توختامىش بىلەن تۇرمۇش قۇرىدۇ. گېنېرال ئىسھاقبەك 11 بىتىمدىن كېيىن سوۋېتتىن قايتىپ كېلىپ ئورۇمچىدە تۇرغاندا، ئۆلكىلىك قازاق-قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى مادانبەك توختامىشنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ ھەم ئىسھاقبەگنىڭ ئالدىغا بىرىپ توختامىشنىڭ گۈلئايىم بىلەن تۇرمۇش قۇرغانلىق ئۈستىدە

گەپ ئېچىپ، كەچۇرلۇم سورايدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىسھاقبەكدەمەن
جانىنى قۇتقۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئىلاجسىز ئاپالىمنى تاشلاشقا
مەجبۇر بولغان. ئاپال كىشى ئاجىز كېلىدۇ. ئەر بولـغان
كىشى تاشلاپ كەتسە ئاپال تۇرمۇش يولى ئىزدىمەي قاتـ
داق قىلىدۇ؟. مەن سەندىن ۋە ئاپىمدىنمو ئاغرىنمايمەن.
ئۇنى ياخشى كۆتسەڭلا بولىدۇ» دېـگەن. ئىسھاقبەك بـۇ
سۆھبەت ئارقىلىق توختامىشنىڭ يۇرتى تېكەس ناھىيىسى
ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدا مەلۇم خىزمەت ئىقتىدارى بارلىقـ
نى ھېس قىلىپ، ئۇنى تېكەس نـاھىيىسىگە شيەنجاڭلىققا
ئورۇنـلاشتۇرۇشنى ئويلاشـقان. ئەمما كومىنداڭ دائىرىلىرى
بۇنى سېزىپ قېلىپ، توختامىشقا: «سەن ئىسھاقنىڭ ئاـ
يالىنى ئالغان تۇرساڭ. ئىـسھاقـبەك ئەمەل بېرىمەن دېسە
ئالدانما، ئۇ سېنى تېكەسكە شيەنجاڭ قىلغان بولۇپ ئۆلـ
تۈرۈشنى پىلانلاۋاتىدۇ. بىز ساڭا ۋالىيلىق ئەمەل بېرـ
مىز ۋە پۇل بېرىـمىز» دەپ ئۇنى قايمۇقتۇرغان. بۇ گەپ
توختامىشقىمۇ ئويدان ياققان، كومىنداڭ دائىرىلىرى شۇ ھاـ
مان ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدە قىزغىنلار بار، ئۇلارنى تۇـ
تۇپ تۇرالايدۇ، دېـگەن مەقسەتتە ئۇنى دەرھال ئاقسۇغا
مۇئاۋىن ۋالىيلىققا بەلگىلەيـدۇ. 1946 ـ يىل كـۈزدە ئـۇ
ئاقسۇغا مۇئاۋىن ۋالىي بولـۇپ كېلىپ، 1947 ـ يىلىنىـڭ
مەلۇم مـەزگىلىگىچە شۇ ۋەزىپىدە ئىشلىدى. كېيىنچە كەيـ
پى ساپا ھاراقكەشلەردىن بولۇپ، لوكچەكلەر قاتارىدا ئىش
تـۇتۇپ، بىر مۇنـچە يامان ئىشلارنى قىلـدى. مەسىلەن:
يوقىلاڭ باھانىلار بىلەن ئادەم ئۆلتۈردى. 1948 ـ يىلى يازـ
دا ئاقچى ناھىيىسىگە بارغاندا، بوربۇش باينىڭ ئايالـى
سۆۋايدانى نىكاھىدىن ئاجرىتىپ ئۆز نىكاھىغا ئالدى. 1949 ـ

يىلى يازدا ئۇ ئايالنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ بېرىپ، ھاراق ئىچىپ مەس بولۇپ ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، ئاقچى ۋە ھەر قايسى ناھىيىلەردىن نۇرغۇن پارا ئال-دى. ئۇچتۇرپانغا بارغاندا توققۇز بولاقتا كىگىز ئۆي تىكتۈرۈپ يېتىپ، باشقا كىشىلەرنى كۆزگە ئىلمىدى. ئەتراپ-لىرىغا ئەسكەرلەرنى پوستقا قويۇپ كەيپى ساپا، بۇزۇقچى-لىقلارنى قىلىپ، بىرمۇنچە ئاياللارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تەگدى. كۇچا، شايار، شىخالاردىمۇ بىر ئاي ئايلىنىپ يۈرۈپ يەنىلا شۇنداق ئەسكىلىكلەرنى قىلغان. ئاقسۇدىكى ۋاقتىدا بىكار بولسىلا كۈنىشەھەر ناھىيىسىگە كىرىپ، قىز-غىزلارنى يىغىپ ئوردا (ئوشۇق ئويۇنى) ئويناپتىتى. ئۇ-يۇن تارقىغاندا خالىغان بىر ئاشخانىغا كىرىپ مېھمان قى-لىشقا زورلايتتى، يوق تاماقلارنى ھەجبۇرىي ئەتكۈزەتتى. توختامىش ئاقسۇدا تۇرغان ئاخىرقى كۈنلەردە ئۇنىڭ ئەس-كىلىكلىرى چېكىدىن ئاشقانىدى. گومىنداڭ دائىرىلىرى بۇ ئىشنى ئۆز ۋاقتىدا بېسىقتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، 1949 ـ يىلى يازدا ئۇنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كەتتى. شۇ يەردە ئۇ ئايال-نى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قولغا ئېلىندى. 1975-يىلنىڭ ئاخىرىدىكى چوڭ كەچۈرۈمدە تۈرمىدىن چىقىپ، ئۆز يۇرتى تېكەستە 1982 ـ يىلى ئۆلدى.

يۇسۇپ قالدىباينىڭ نەنجىڭگە بېرىشى

1948 ـ يىلى گومىنداڭنىڭ مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيى (زۇڭتۇڭ سايلىمى) ئېچىلغاندا، شىنجاڭ قىرغىزلىرى نامى-دىن يۇسۇپ قالدىباي نەنجىڭگە بېرىپ يىغىنغا قاتنى-

شىدۇ، بۇ قېتىمقى يىغىن جىياڭ جېيشى، لى زۇڭرېن، سۇڭ كۇ، بەي چۇڭشى... لارنىڭ ئۆزئارا زۇڭتۇڭلۇق تالىشىپ، ھەر قايسى ئۆز تەرىپىگە ئاۋاز توپلايدىغان يىغىنى ئىدى. يۈسۈپ قالدىباي بۇقېتىمقى يىغىندا قاتناشقان بولسىمۇ، ئانچە چوڭ رول ئويناليالماي قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سايلام ئەھۋالى، نەنجىڭنىڭ تەرەققىياتى، تەيۋەننىڭ تەرەققىياتى ۋە كۆرگەن - بىلگەنلىرى ھەققىدە سۆزلەپلا يۈرىدۇ. يۈسۈپ قالدىباي شۇ ۋاقىتتا ئاقچى ناھىيە شىيەنداڭبۇسىنىڭ شۇجىسى بولۇپ، يىغىندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەپتىش ھەيئىتىمۇ بولغان. گومىنداڭنىڭ سوۋغا - سالاملىرىدىنمۇ مەلۇم دەرىجىدە بەھرىمەن بولغان.

40 ئۆيلۈك چارۋىچى قىرغىزلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىشى

1945 - يىلدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا گومىنداڭنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى خەلق ئۈستىگە سالغان ئالۋان - سېيىلىرى بارغانسېرى ئېغىرلاپ، چېگرا رايوندىكىلەر ئۆزىنى ئۇنتۇيالماي قالغانىدى. مەسىلەن: چېگرىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك، مىنەر ئات - ئۇلاغ ۋە باشقا چىقىملىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇلارنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يەرلىك قىرغىز چارۋىچىلار خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا بىرەر قوزغىلاڭ چىقىرىش ياكى چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىش خىيالىدا ئىدى. ئەمما ئىشنىڭ ئېپىنى كەلتۈرۈش ئاسانغا توختىمىدى. بۇنىڭغا كۆپرەك

باش قاتۇرغانلار بىيشەن ئالمى، تۆلۆگەن، ئىسمائىل قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار كۆكئارت چازىسىدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر ئىچىدە ئىبراي ئىسىملىك بىر قىرغىز ئەسكەر بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئاتىسى تالىپنى 1947 - يىلى ئەتىيازدا ئاقچىنىڭ ساقچى باشلىقى ئۇجىكچاك سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىشپىيونلۇققا ئەۋەتكەنلىكىنى، شۇنىڭ بەدىلىگە ئىبراينى ئەسكەرلىككە ئېلىپ غەمخورلۇق قىلغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ دادىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تېخى قايتىپ كەلمىگەن. شۇڭا ئۇلار ئىبرايىغا خىزمەت ئىشلەپ: «سەن بىز بىلەن سوۋېت تەرەپكە ئۆتسەڭ ئاتاڭ بىلەن كۆرۈشىسەن» دەپ ئۆزلىرىگە تارتىدۇ. ھەمدە ئىبرايىغا پوست تۇرۇش نۆۋىتى كەلگەندە چېگرىدىن ئۆتۈپ كېتىش قارارىغا كېلىشىدۇ. 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئىبرايىغا پوست تۇرۇش نۆۋىتى كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۇلار چېگرىدىكى ئەسكەرلەرنى ئۆز ئالدىلىرىغا كېلىپ مېھمان بولۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇلاردىن بىرسى قورالىنى ئېلىپ ماڭغاندا ئىبراي ئۇنىڭغا: «مېھمان بولغان يەرگە قورال ئېلىپ بېرىپ نېمە قىلىسىلەر. ئۆغلاق تارتقاندا ئەپسىز بولىدۇ» دەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى قورالىنى ئالماي كېلىپ، راسلانغان چوڭ كىگىز ئۆينىڭ ئىچىگە كىرىپ چازا قۇرۇپ بەھۇزۇر ئولتۇرۇشىدۇ. داستىخان سېلىنىپ چاي كەلتۈرۈلىدۇ. شۇ ئارىلىقتا ئۈچ، تۆت قاۋۇل يىگىت ئىبراي بىلەن بىرلىكتە چازىدىكى قورال - ياراقلارنى يىغىشتۇرۇپ بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۆيدە ئولتۇرغان ئەسكەرلەر ئۇخشىغان قىمىز ئىچىپ، سېمىز گۆشلەرنى يەپ، خۇشاللىقىدىن قېنىقېنىغا پاتماي، چاقچاق پاراڭلار بىلەن ئولتۇرۇ-

شىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئىلىقى تۆت قاۋۇل يىگىت ۋە بىر قانچە كىشىلەر داستىخان ئۈستىگە سالام بىلەن كىرىپ، ئەسكەرلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇرۇۋالدۇ. يەپ - ئىچىش بىر مەزگىل داۋاملىشىپ، داستىخان يىغىلىپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن ۋا-قىتتا، ھەرىكەت قىلىش ئۇلارنىڭ بەلگىسى ئىدى. شۇ ۋا-قىتتا تالادىن بىرسى كىرىپ ئوغلاق تارتىشقا ئاتلارنى توقۇپ تەييارلىدۇق، ناردىن تەييار بولغىچە بىر ئاز ئوغلاق تارتساق، بەنجاڭلار چىقىپ قويغا دۇئا قىلىپ بەرسەڭلار دەيدۇ. ئۆيدىكىلەر ھەممىسى چىقىپ دۇئاغا قول كۆتەرگەن ۋاقىتتا، چەبدەس يىگىتلەرمۇ چىقىپ ئەسكەرلەرنى بىر - بىرلەپ باغلايدۇ ۋە بىر چارۋىچىغا قورال بېرىپ ئۇلارنى باققىلى قويىدۇ.شۇنداق قىلىپ ئەسكەرلەرنى قولغا چۈشۈرۈش، قورال-غا ئىگە بولۇش ئىشى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە غەلىبىلىك ئورۇنلىنىدۇ. ناھىيە تەرەپتىن ئادەم چىقىپ قىلىش ياكى بۇزۇقلارنىڭ خائىنلىق قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شەرق تەرەپكە ئىككى كىشىنى پوستقا قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 40 ئۆيلۈك چارۋىچى قىرغىزلار يۇك - تاقلىرىنى ئات - تۆگىلەرگە ئارتىپ، مال - چارۋىللىرىنى ھەيدەپ كۆكئارت داۋىنى ئارقىلىق سوۋېت زېمىنىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.شەرق تەرەپتە پوستا قالغان تۆلۆگەن بىلەن ئىسا-ئىل ئەسكەرلەرنى ھەيدەپ داۋان ئۈستىگە چىققاندا، ئۇلار-نىڭ قوللىرىنى يېشىپ بىزنىڭ تاماشىمىز مۇشۇ، ئەمدى نە-گە بارساڭلار ئىختىيارىڭلار، دەپ قويۇپ بېرىدۇ. ئەسكەر-لەر بولسا، كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ ناھىيىگە كېلىپ مەلۇم قىلغاندا، شيەنجاڭ يۇنۇس، جۈيجاڭ ئۇجىنجاڭ ئۇلار-غا قاتتىق ھاقارەت كەلتۈرۈپ، دەرھال ئاتلىق ئادەم ئە-

ۋەتسپ بۇ ۋەقەنى ئاقسۇغا مەلۇم قىلغان.
ئىبراي دېگەن ئەسكەر سوۋېت تەرەپكە ئۆتكەن بول- سىمۇ، لېكىن ئاتىسى تالىپ بىلەن كۆرۈشەلمىگەن. تالىپ 1954 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن خېلۇگجاڭ ئار- قىلىق شىنجاڭغا كەلگەندە، كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلگەن. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە يولغا چىققان ئۆمەر ئاخۇن، مايسۇن قاتارلىقلار سالامەت قىزىلسۇغا يېتىپ كەلگەن.

ساڭ ليەنجاڭنىڭ ئاقچىغا كېلىشى

ئاقچى ناھىيىسىنىڭ كۆكئارت چېگرىسىدىكى 40 ئۆيـ لۈك چارۋىچىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ كېتىش ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، يۇنۇس ۋە ئۇجىنجاڭلار قورقۇپ كېتىپ، «بىر نەچچە بۇزۇقلار ئەسكەرلەرنى باغلاپ، قورال- ياراق- لىرىنى بۇلاپ سوۋېتكە قېچىپ كەتتى» دەپ ئاقسۇ- دىكى گومىنداڭ دىۋىزىيىسىگە مەلۇم قىلدى. دىۋىزىيە دەر- ھاللا ساڭ ليەنجاڭ باشچىلىقىدا 200 نەپەر خىللانغان ئەس- كىرنى ئاقچىغا ئەۋەتتى. لېكىن بۇ خىللانغان ئەسكەر- لەرنىڭ روھىي ھالىتى بەكمۇ تۆۋەن، ئاتقا مىنەلمەيدى- غان، مىنگەن ھالەتتىمۇ ئىگەرنىڭ قېشىنى تۇتىۋالىپ ئولتۇرال- مايدىغانلاردىن ئىدى. يول يۈرگەندە قورال - ياراقلى- رىنى جايلاشتۇرۇپ تۇتالمىغاچقا، بەزىلىرىنىڭ ئاتلىرىنى يەر- لىك كىشىلەر يېتىلەپ يۈرەتتى. يۇنۇس شيەنجاڭ بىلەن ئۇجىنجاڭ، ساڭ ليەنجاڭنىڭ ئالدىدا قورقۇپ خۇشامەت- چىلىك قىلىپ پايپېتەك بولاتتى. ساڭ ليەنجاڭ كېلىپ 4 - 5 كۈن يۈرۈپ، 40 ئۆيلۈك چارۋىچى يوتۇپ كەتكەن

يايلاقتا بارغان بولسىمۇ، لېكىن خەلقلەرنى يىغىپ پوپـۇزا قىلىشتىن باشقا ئىشلارنى قىلالماي، ئاقچى ناھىيىسىگە قايتىپ كەلدى.

بۇ ئەسكەرلەر چېگرىغا بېرىپ قـايتقىچە بولغان ئارىـلىقتا يېمەك - ئىچمەك، يەم - خەشەك ۋە ئوتۇن - ياغاچ قاتارلىق ئالۋان ياساقلار ھەسسىلەپ ئېشىپ، خەلق ئۈسـتىگە بالايى - ئاپەت ياققانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسكەرلەر كۆزىگە نېمە كۆرۈنسە «پۇلىنى كېيىن بېرىمىز» دەپ كۆپـلىگەن سېرىق ماي، كۆرپە - تېرە، تۇلگە قاتارلىق ماددىي بۇيۇملارنى ھەقسىز ئېلىپ كەتتى. ناھىيىگە كېلىپ ھاردۇق ئالىمىز دەپ ئىككى كۈن تۇردى. ئەتىسى ھەربىي ماھارەت كۆرسىتىمىز دەپ خەلقنى يىغىپ، جەنۇبىي تاغقا قارىتىپ زەمبىرەك، پىلىموت، گرانـات، مىلتىق ئېتىپ ھەيۋە قىلدى. يـۇنـۇس شىيەنجاڭ بىـلەن ئـۇجىنجاڭ ئۆزلىرىگە گەپ - سۆز يەتمىگەنلىكىدىن خۇش بولۇپ، ساڭ لىيەنجاڭ باشلىق ئەمەلدارلارغا نۇرغـۇن سوۋغا - سالام ۋە كۈمۈش تەڭگە بېرىپ يولغا سالدى. ئۇلار 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20- كۈنى ئاقچىدىن ئايرىلغانىدا، ئۇلارغا بىر قانچە چارۋىچـىلارنى ئاقسـۇغىچـە يەتـكـۈزۈپ قـويۇشقا بۇيرۇغانـىدى. بۇ كىشىلەر ئەسكەرلەرنىڭ ئوق، دورا ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلىرىنى ئات، تۆگىلەرگە ئارتىپ، كېچىسى ئات - ئۇلاقلىرىنى ېبقىپ، ئون نەچچە كۈندە ئاران قايتىپ كەلدى.

ئازادلىق خەۋىرىنىڭ تارقىلىشى

8 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى ساڭ لىيەنجاڭ ئاقچىـغا كېلىپ قـايتقان بىر نەچچە كۈندىن كېيىنلا. «كوممۇنىستلار

لەنجۇغا كېلىپتۇ، پالانى شەھەر ئازاد بوپتۇ، مابۇفاڭ قېچىپتۇ....» دېگەندەك خەۋەرلەر تارقىلىشقا باشلىدى. يۇنۇس، يۇسۇپ، ئۇچىنجاڭلار قورقۇنچ ئىچىدە ئىدى. لېكىن شۇنداقتىمۇ ئۇلار خەلق ئىچىدىكى ماجرالارنى تەمكىنلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىۋاتاتتى. و- ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا شەنجىڭغۇ خىزمەتچىسى ھەرقايسى ئىدارىلەرگە شەنجىڭغۇ مەجلىسخانىسىغا يىغىلىش خەۋىرىنى تارقاتتى. يىغىندا يۇنۇس شەنجاڭ، بۇرھان جۇشىنىڭ شىنجاڭنىڭ تىنچ ئازاد بولغانلىقى، ھەربىي، مەمۇرىي خادىملارنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەققىدە قايتىقانلىقى توغرىسىدىكى تېلېگراممىسى يەتكۈزۈلدى. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ ئاقچىنىڭ ۋەزىيىتى ئاستا ئاستا نورماللىشىپ، خەلق تىنچ، بەختىيار تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى.

بىر پېشقەدەمنىڭ ئەسلىمىسى

ئىمراي ئەيسا

مەن يېقىندا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بىر پېشقەدەم جەڭچىسىنى زىيارەت قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم. ئۇ كىشى بۇ يىل 80 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ئىسمى تېزەك ئادىل (ئادەتتە كىشىلەر تېزەك تۆرە نامى بىلەن تونۇيدۇ)، بۇ كىشىنىڭ مىللىتى قىرغىز بولۇپ. 1950 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە قىزىلسۇ ئوبلاست ئاقچى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان. 1954 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە قىزىلسۇ ئوبلاستلىق تەپتىش باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، ئوبلاستلىق پارتكوم ھەيئەت ئەزاسى، سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى (رەئىسى) بولۇپ ئىشلىگەن.

مەزكۇر 1934 - يىلدىن تارتىپ مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگكە ئەگىشىپ ئىشلىگەن. گومىنداڭ ۋە شېڭشىسەي تۈرمىلىرىدە ئىككى قېتىم ياتقان. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جەريانىدا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى يوقىتىش ئۇرۇشلىرىدا باشتىن - ئاياغ ئالدىنقى فرونتلاردا بولۇپ ئۇرۇشلارغا ئۆزى بىۋاسىتە قاتناشقان. ئۈچ ۋىلايەتنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك پارتىزان ئەترەتلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭلاردا پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئاجايىپ خىزمەت كۆرسەتكەن. كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلا-

بىننىڭ رازۋېت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. بىر نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا تۆت قېتىم خىزمەت كۆرسىتىپ، تۆت دانە مېدال ۋە ئوردېنلار بىلەن تارتۇقلانغان. ئۇلار «باتۇرلۇق»، «ساداقەتلىك»، «خەلق ئۇچۇن»، «پىدائىي» ناملىق مېدال ۋە ئوردېنلار بولۇپ، هازىرغىچە ساقلانماقتا.

1945 - يىلىدىكى ئاقسۇ ئۇرۇشىدا يولداش سوپاخۇن بىلەن بىرلىكتە ئاقسۇغا چۈشۈپ، ئۇرۇشقا ئۆزى بىۋاسىتە قاتنىشىپ، كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر ياراتقان.

مەن بۇ يەردە مەزكۇرنىڭ 1934 - يىلىدىن بۇيانقى ئەسلىمىلىرى ئارقىلىق ئەينى يىللاردىكى بىرمۇنچە تارىخىي پاكىتلارنى كەڭ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرماقچىمەن.

گەپنى ئىسمىقبەكتىن باشلايلى

مەن تېزداك تۆرە بىلەن (تۆۋەندە قىسقارتىپ تۆرە دېگەن نام بىلەن ئاتىمىز) بۇ قېتىم ئۇچراشقاندا، دەسلەپ ئۇيەر - بۇيەردىن سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئۇشتۇمتۇتلا ئۇ كىشىنىڭ تەرجىمىھالىغا قىزىقىپ قالدىم. چۈنكى بۇ كىشى تەغرىلىق بۇرۇنمۇ ئانچە - مۇنچە ئاڭلاپ يۈرەتتىم. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە: — بۇ كىشىنىڭ قولىدىن خېلى ئىش كېلىدىغان، بىر قانچە دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرگەن، كۆپ قېتىم شىنجاڭدىكى مۇستەبىت مىللەتچىلەرنىڭ قاماقلىرىغا چۈشۈپ، نۇرغۇن جاپا چەككەن، ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئۆز لايىقىدا ئېتىبار بېرىشلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆتمۈش زۇلمەتلىك كۈنلەردە تارتقان جاپاسىنىڭ راھىتىنىمۇ كۆرگەن

ئادەم ئىدى. شۇڭا مەن پاراڭنىڭ تېمىسىنى ئاستا - ئاستا ئۇ كىشىنىڭ تەرجىمالىھى تەرەپكە بۇراپ، سوئاللارنى قويۇشقا باشلىدىم. ئاخىرى ئۇ كىشى «ئۇنداق بولسا مەن گەپنى گېنېرال ئىسھاقبەگدىن باشلاي» دەپ سۆز باشلىدى.

بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا، بەزى شەخسلەر قانداقتۇ ئىسھاقبەگنى «سوۋېت ئادىمى، سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ كىشىسى، سوۋېت ئەۋەتكەن...» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىپتۇ. مېنىڭچە بۇ توغرا ئەمەس. چۈنكى مەن مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگنىڭ قول ئاستىدا باشتىن - ئاياغ بىللە بولدۇم. ئۇ كىشىنىڭ ئەھۋالىنى بىر قەدەر تولۇق بىلىمەن.

ئىسھاقبەگ قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ «ئادىگىنە» دېگەن قەبىلىسى ئىچىدىكى «جوۋۇش» دېگەن كىچىك بىر ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان. مەرھۇمنىڭ ئاتىسى مۇنۇن ھاجى (مۇنۇنۇپمۇ دەيدۇ) دېگەن كىشى سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ كىشىنى ھاجىم دەيتتۇق. تەركىبى ئوتتۇرا چارۋىچى ئىدى. تۇغۇلغان يېرى ھازىرقى قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچان ناھىيە، سىمخانا دېگەن جاي. بۇلارنىڭ تۇرغان جايى بىلەن سوۋېت چېگرىسىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 20 كىلومېتر كېلىدۇ. ئىسھاقبەگ دەسلەپ دىنىي مەكتەپتە ئازىراقلا ئوقۇغان. 1918 -، 1919 - يىللىرى ئۇ چېگرا جايلاردا مال بېقىپ يۈرۈپ، چېگرىدىكى سوۋېت كىشىلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. ھەم سوۋېت سوداشېركىتى خادىملىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، جۇڭگو تەرەپتىن تېرە، يۇڭ، كېرپە ... قاتارلىق خام ماتېرىياللارنى يىغىپ، سوۋېت سودىگەرلىرىگە ئۆتكۈزۈپ، ئۇلاردىن شۇ خام ماللار بەدىلىگە قەنت، شېكەر،

كەمپۈت، پىچىنە، سەرەڭگە، تاماكا، هاراق، سوپۇن ... قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ، ئانچە - مۇنچە سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئەنە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەينى يىللاردا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق سوۋېت كېڭۇلىرى① دىكى ھەربىيلەر بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئۇلار ئارقىلىق ماركس-ئېنگېلس، لېنىن ئەسەرلىرى ھەم ۋ ك پ ب تارىخىنى ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولىدۇ - دە، ئاستا - ئاستا ئۇ شەخسنە پرولېتارىياتلىق ئىدىيە بىخ ئۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت تاكى كېيىنكى خېلى بىر مەزگىلگىچە داۋاملىشىدۇ.

مۇشۇ مەزگىللەرگە كەلگەندە سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن «ئورمون موللا»، ئىسمىلىك بىر كىشى شۇ يۇرتقا كېلىپ قالىدۇ. ئۇ كىشى پەننى بىلىم ئەھلى بولغاچقا، ئىسھاقبەگنىڭ ئاتىسى ئۇ كىشىنى ئۆز ئۆيىدە ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى سۈپىتىدە ساقلاپ ئىسھاقبەگنى پەننى بىلىمدە ئوقۇتىدۇ.

1932 - يىلىغا كەلگەندە خوجىنىياز ئىنقىلابىي بوادى. 1934 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭغا ماجۇڭيىڭلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ماجۇڭيىڭ ئېنگېلسلار ئىشپىيونى دەپ قارالدى. شۇ ۋاقىتلاردا قىرغىزلار ئىچىدىن «ئوسمان پادىشاھ» دېگەن بىر كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ شىنجاڭنى ئېنگېلسلارغا سېتىش ئۈچۈن، ئىنقىلابىي كۈچلەر بىلەن ئېلىشقىلى تۇردى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئوسماننى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭغا مەخسۇس ئىككى ئادەم ئەۋەتىپ، خىزمەت ئىشلىگەن بولسىمۇ، ئوسمان ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنى ئېتىۋەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئوسماننى تاش-

---

① كېڭۇ — زاستاپ، چېگرا خادىملىرى.

لاپ، ئۇچتۇرپان «بەش قارۋول» دېگەن جاينىڭ شاگىيوسى
«ئابدۇللا» دېگەن قىرغىزنى ئۆزىگە تارتىپ، سوۋېتلەر ئىتتى-
پاقىغا چاقىرتىپ، نارىن، تيانشان ... قاتارلىق رايونلىرى-
نى بىر ئايچە ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرۇپ، ئات - جابدۇق،
پاتىفون، گەزلىمىلەر بىلەن تارتۇقلاپ ھەم بىر كولاكتىن①
قالغان ئايالنى ئېلىپ بېرىپ، ئۆز يۇرتىغا ئەكېلىپ
قويغان. ئۇ قايتىپ كېلىپ بىر ئايدىن كېيىن ئۇنى 4 -
چىلەر (دەۋرى ئەترەت) ئېتىۋەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا
ئۇ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا بېرىپ قايتقاندىن كېيىن، ئۇ يەر-
دىكى ئىلغارلىقنى قوبۇل قىلماي، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنى
يامانلاپ، سۆز - چۆچەك تارقىتىپ يۈرگەنىكەن. بۇ ئەھۋال-
نى ھېلىقى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن ئېلىپ كەلگەن ئايالى
4 - چىلەرگە چېقىشتۇرۇپ قويغانىمىش.

ئەمدى، بۇ يەردە 4 - چىلەر (دەۋرى ئەترەت) دېگەن
سۆز چىقىپ قالدى. بۇ قانداق گەپ؟

4 - چىلەر (دەۋرى ئەترەت) دېگەن قىسىم 1934 - يىلى
10 - ئايدا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن قەشقەرنىڭ تويۇن ۋە-
سىخانا دېگەن ئىككى جايدىن شىنجاڭغا چۈشكەن. ئۇلار-
نى باشلاپ چۈشكەن كىشى ھېلىموپ دېگەن گېنېرال ئىدى.
ئۇلار ئايروپىلان، تانكا، ماشىنا، پىرونمۇتك ۋە خېلى
زامانىۋى قورال - جابدۇقلار بىلەن چۈشكەنىدى. ئۇ-
لارنىڭ چۈشۈشىدىكى مەقسەت: ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ
شىنجاڭنى ئەگىلىۋېلىشىنى توسۇش ئىدى. مەن شۇ
ۋاقىتتا 4 - چىلەر ئىچىدە ئاددىي بىر ئەسكەر ئىدىم.
ئۇلارنىڭ ئىچىدە «سۆيكۆ» دېگەن بىر قىرغىز لېيەنجاڭىم

① كولاك — ئەينى يىللاردا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىكى باي دېھقانلار.

بارلىقىنى بىلمەن. ئەسلىدە ئىسھاقبەگ سوۋېت چېگرا قىسىملىرىدىكىلەر بىلەن بۇرۇندىن تونۇش بولغاچقا، چۈشكەن 4 - چىلەرگىمۇ ئىسھاقبەگ تونۇش ئىدى. ئۇلار چۈشۈش بىلەن ئىسھاقبەگنى ئۈستۈرۈپ، ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى قىلىپ قويدى. ئارقىدىنلا لۈيجاڭ (بىرىگادا كوماندىرى) بولدى. (قول ئاستىدا 7 ۋە 35 - تۈەنلەر بار ئىدى) شۇندىن كېيىن ئۇلار قەشقەر سىبسۇ يامۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ھەم ماجۇڭيىڭ، شۇنداقلا ئوسماننىڭ كۈچلىرىگا قارشى ئۇرۇش باشلىۋەتتى.

4 - چىلەر دېگەن ئەترەت ئەسلىدە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا «سۆيكۆ» دېگەن قىرغىز كىشى باشچىلىقىدا قۇرۇلغان. دەسلەپتە 200 دەك ئادەم ئىدى. 1934 - يىلى تويۇنغا چۈشكەندە ھەم شۇنچىلىك سان بىلەن چۈشكەن. 1935 - يىلغا كەلگەندە ئارقىدىن ھىلىموپ① باشلىغان ئەترەت چۈشتى. ئۇلار ۋە بۇرۇن چۈشكەنلەر ھەممىسى ئىسھاقبەگ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى تارمار قىلدۇق. شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا مائارىپ، سەھىيە، سانائەت ... ئىشلىرىغا ياردەم بەرگۈچى خادىملار ئارقا - ئارقىدىن كېلىشكە باشلىدى.

لېكىن ئارىدىن ئانچە ئۆتمەي شىڭ شىسەينىڭ ئىككى يۈزلىمىلىكى ۋە ئىنقىلاۋىي كۈچلەرگە يوشۇرۇن ھالدا زىيانكەشلىك قىلىش ئىشى باشلانغان ئىكەن، شۇڭا 1938 -

① ھىلىموپ -- ئەسلىدە قىرغىزىستاننىڭ ئاتباشى رايونىدا تۇغۇلغان، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇ كىشى كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتتى.

يىلى 12 - ئاي ئاخىرىغا كەلگەندە شىپاڭشىسەي مىنى تۈرمىگە ئالدى. شۇ ۋاقىتتا مېنىڭ ھەربىيمى ئۈچەيدىكى ۋەزىپەم پەيجاڭ ئىدى. شىپاڭ شىسەينىڭ مېنى قولغا ئېلىشتىكى سەۋەبى، مېنى سوۋېت ئىشپىيونى دېگەنلىك ئىكەن، لېكىن شۇ قېتىم قولغا ئېلىنغانلار مەنلا ئەمەس ئىدىم. جەمئى سەككىز كىشى ئىدۇق. ئۇلار، نورۇز باي، قىرغىز، ئاقسۇ ساقچى باشلىقى ئىدى.

جاقىپ، قىرغىز، ئاقچىنىڭ شاگىيوسى ئىدى.

موسا، قىرغىز، 4 - چىلەر ئىچىدە ليەنجاڭ ئىدى. تۈرمىدە ئۆلدى.

ھاجى شاگىيا، قىرغىز.

شۇ قاتاردا قولغا ئېلىنغانلاردىن يەنە ئابباسوپنىڭ دادىسى ھاشىم ئاقساقالمۇ بىز تۈرمىگە ئېلىنغاندا شۇ يەردە تۈرمىدە ئىكەن. ئاڭلىشىمچە، كېيىن ئاقسۇ تۈرمىسىدە ئۆلۈپ كېتىپتۇ.

مېنى ئاقسۇ تۈرمىسىدە تۆت ئاي تۇتۇپ تۇردى. ئۇندىن كېيىن ئۈرۈمچىدىكى 2 - تۈرمىگە يۆتكەپ كەلدى. شۇ قېتىم بىزنى ئاقسۇدىن ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېلىۋاتقاندا ئۈچەر ئاخۇن دېگەن بىرسى يولدا ئۆلۈپ كەتتى. 1942 - يىلىنىڭ 4 - ئېيىدا مېنى ئۈرۈمچىدىكى تۈرمىدىن ھېچبىر گەپ - سۆزسىزلا بوشىتىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئەسلىدە مېنى ئاقسۇدا تۈرمىگە ئالغان ۋاقىتتىلا مەرھۇم ئىسھاقبەگنىمۇ شىپاڭ شىسەي خىزمىتىنى يۆتكەش باھانىسى بىلەن ئۈرۈمچىگە ئەكېلىپ، كېيىن غۇلجا قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا رەئىس نامى بىلەن ماگدۇرۇۋەتكەنىكەن.

مەن ئۇرۇمچىدىكى 2 ـ تۈرمىدە ياتقان ۋاقتىمدا قاسىمجان قەمبىرى، قۇربانجان (غۇلجىلىق سودىگەر) ئاباقاجان، تالىق جارىق (قازاق) يولداشلار بىلەن تونۇشتۇم، تۈرمىدىن چىقىش ۋاقتىمدا ئاقاجان دېگەن قازاق كىشى ماڭا بىر چوقىينى بەلگە ئورنىدا كىيگۈزۈپ، ماڭا: «مېنىڭ ئۆيۈم ئۈرۈمچى بيەنگودا، قاسىقبىاي دېگەن كىشى مېنىڭ چوڭ ئاتام بولىدۇ، مەن شۇ كىشىنىڭ مۇقان دېگەن ئىنىسىنىڭ بالىسى بولىمەن. چىققاندىن كېيىن قاسىمبايىنى تېپىپ، چوقاينى كۆرسەتسەڭ ئىشىنىدۇ، مېنىڭ خەۋىرىمنى ئېيتقاچ بار» دەپ تاپىلىدى. مەن چىققاندىن كېيىن شۇ كىشىنىڭ تاپشۇرمىسى بويىچە قاسىقبايىنى ئىزلەپ تاپتىم، بالىسىنىڭ خەۋىرىنى يەتكۈزدۈم. ھەم ئۆزۈم شۇ ئۆيدە يېتىپ ـ قوپۇپ يۈردۈم. بىكار يۈرۈپ تۇرمۇش كەچۈرۈش قىيىن بولدى. شۇڭا، قاسىقبايىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن، شۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ يېنىدىكى ئىۋانوپ ئىسىملىك بىر روسنىڭ شەخسى مۇنچىسىغا ئوت قالاپ بېرىپ، شۇ ئىش ھەققى بەدىلىگە تۇرمۇشۇمنى قامداپ يۈردۈم، چۈنكى، ئۇنىڭ بۇرۇنقى قازاق خىزمەتچىسى ئاغرىپ قېلىپ، ئىشقا كىشى لازىم بولۇپ قالغانىكەن. بۇ مۇنچا نەنلياڭدا ئىدى، گەرچە كونىراپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇ ھازىرمۇ بار.

مەن 2 ـ تۈرمىدىن چىقىپ، قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا بارغاندا، ئۇ يەردە «مادانېك» ئىسىملىك بىر قىرغىز كاتىپ كىشى بار ئىكەن. ئۇ كىشى بىلەن تونۇشۇۋالدىم. كېيىن تۈرمىدىن ئىسمايىل دېگەن قىرغىز كىشى چىقتى. ئۇ كىشى ئەسلىدە ئۇلۇغچات، بۆرىتوقايلىق ئادەم ئىدى. بۇرۇن 4 ـ چىلەر ئىچىدە ئىشلىگەن. بىزمۇ تونۇشاتتۇق.

بۇ كىشىنىمۇ ئىسھاقبەگنى تۇتقاندا بىللە تۇتۇپ قولغا ئال-
غانىكەن، ئۇ كىشى بىلەن بىللە بولدۇق.

مەن يۇقىرىدا دېگەن روسنىڭ مۇنچىسىدا بىر
ئايچە ئىشلىدىم. شۇ يەرگە يېقىن بىر جايدا
بىر ئۆزبېك كىشىنىڭ ئاشخانىسى بار ئىدى.
مەنمۇ ئۇ يەرگە ئانچە - مۇنچە كىرىپ تاماق يەيتتىم. ئۇ كى-
شىنىڭ ئاشخانىسىدا قىزى ساتاتتى. مەلۇم بىر كۈنى شۇ ئاش-
خانىدا تاماق يەپ ئولتۇرسام، نېرى تەرەپتىكى جوزىدا
ھېلىقى ئاشپەز باشقىلارغا «بۇ يەرگە ھەر كۈنى بىر قىر-
غىز كېلىپ قىزى يەيدۇ، ناھايىتى كۆپ يەيدۇ...» دەپ
سۆزلەپ بېرىۋاتىدۇ. بىر نىمكا بالىدىن بۇ ئەھۋالنى سورى-
سام، ئۇ ئەھۋالنى ماڭا تېخىمۇ تولۇق ئېيتىپ بەردى. شۇ-
نىڭ بىلەن مەنمۇ ئۇ كىشىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ
ئولتۇردۇم، ئۇمۇ يېتىپ كەلدى. ئۆمەرغازى دېگەن قىرغىز
ئىكەن. ئۇنىڭ بىلەنمۇ تونۇشۇپ (بۇرۇنمۇ تونۇشاتتۇق) بىل-
لە يۈردۇق. كېيىن ئۇ، ئىسمايىل بىلەن ئىككىمىزنى غۇل-
جىغا بېرىپ ئىسھاقبەگ بىلەن كۆرۈشۈشكە دەۋەت قىلدى،
ئۆزى بولسا قەشقەر تەرەپكە كەتمەكچى بولدى، ئۇنىڭ مەس-
لىھەتى بويىچە ئىسمايىل ئىككىمىز غۇلجىغا كېتىش توغرى-
لىق قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا راسخوت تەلەپ قىلىپ بار-
غىنىمىزدا، ئۇلار بىزگە يېرىم كىشىلىكتىن راسخوت بەردى.
ئەنە شۇ پۇل بىلەن بىز بىر سودىگەرنىڭ ماشىنىسىغا كىرا
قىلىپ غۇلجىغا يۈردۇق. يول بەك ناچار ئىدى. توققۇز كۈندە
يېتىپ باردۇق. ئەسلىدە ئىسھاقبەگ قازاق - قىرغىز ئۇيۇش-
مىسى (غۇلجىدىكى) نىڭ رەئىسى بولۇپ، بىز بارغان
كۈنلەردە ئۇ كىشىنى رەئىسلىك خىزمەتتىن بوشاتقانىكەن.

ئارقىسىدا گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى پايلاقچىلىق قىلىپ يۈرگەنىكەن. قولغا ئېلىندىكەن دېگەن گەپ - سۆزلەرمۇ بار ئىدى. بىز بارغاندىن كېيىن ناھايىتى تەستە ئىسھاقبەگ بىلەن كۆرۈشۈشكە ئىمكانىيەت بولدى. لېكىن كۆپ گەپ-سۆز قىلىشالمىدۇق، چۈنكى ئىسھاقبەگنى كۈتۈشكە قويۇلغان بىر سېرىق قازاق كېلىنچەك بولۇپ، ئۇ شۇ ۋاقىتتىكى قازاق - قىرغىز ئويۇشمىسىنىڭ كاتىپى مالىك دېگەننىڭ ئايالى ئىكەن. ئۇ كېلىنچەك كۆرۈنۈشتە كۈتكۈچىدەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىسھاقبەگنى پايلاش ئۈچۈن قويۇلغان ئىشپىيونىكەن. ئىسھاقبەگ ئۇ كىرگەندە سۆزىنى توختىتاتتى. مەن بۇ ئەھۋالدىن ئەينى ۋاقىتتىلا شۇ كېلىنچەكتىن گۇمانلىنىپ قالغانىدىم.

دېمەك، شۇ كۈنلەردە ئىسھاقبەگنىڭ ئۇ يەرلەردە تۇرۇشى خەۋپلىك بولۇپ قالغانىكەن. شۇڭا بىز كۆرۈشۈپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىنلا چاپچالدىكى قورمانالى دېگەن قىرغىز كىشى ئىسھاقبېكنى ئۆز ئۆيىگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتتى. بىز بولساق، غۇلجىدىكى قىرغىزلار بىلەن تونۇشۇپ بىر نەچچە كۈن يۈرگەندىن كېيىن، ئۆزۈمنىڭ تايەكەمنىڭ بالىسى سولپىنىڭ چېكىرتىدە ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قالدىم ۋە ئۇنىڭ قېشىغا باردىم. بۇ 1942 - يىل 7 - ئايلار ئىدى. ئىنىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ مەن جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتىكى تۇغقانلار قېشىغا قايتماقچى بولدۇم. ئىنىم بىلەن ئىككىمىز مۇزداۋان ئېشىپ ئاقسۇغا چۈشتۇق. ئۇ يەردىكى يەرلىك قىرغىز ئاھالىلىرى بىلەن ئانچە - مۇنچە تونۇشۇپ، ئۇ يەردىن قاقشال (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى) غا كەتتىم، ئۇ يەردىمۇ كۆرگەن - بىلگەنلەر بىلەن ئۇچرى-

شىپ يۈردۈم. لېكىن شۇ ئارىلىقتا ئۇيەرگە 200 نەپەر گومىنداڭ ئەسكەرلىرى پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇقسام ئۇلارمېنى تۇتقىلى چىقىپتۇ. سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرسەم، مەن ئاقچى ناھىيىسىگە بارغاندىن كېيىن، ئۆزۈمنىڭ غۇلجىغا بېرىپ ئىسھاقبېك بىلەن كۆرۈشكەنلىكىمنى، كۆرگەن - بىلگەنلىرىمنى ھەر قەيەردە قوناق (مېھمان) بولۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمدا سۆزلەپ يۈرگەنىدىم. ئىشپىيونلار بولسا مېنىڭدىن گۇمانسىراپ، ئالىلقاچان گومىنداڭ دائىرىلىرىگە مېنى چېقىشتۇرغانىكەن. ئىشپىيونلار ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە: «تېزەك تۆرە دېگەن بىر قىرغىز غۇلجىغا بېرىپ، ئىسھاقبېك بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشۈپ مەخپىي خىزمەت ئىشلەش توغرىسىدىكى تاپشۇرۇقىنى ئېلىپ چۈشۈپتۇ، ئۇ ئىسھاقبېكنىڭ ئىشپىيونى ئىكەن، ئىسھاقبېك ھازىر سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئارقىلىق ئاقساي دېگەن جايغا كەپتۇ، تېزەك تۆرە بۇ يەردىن ئەسكەر توپلاپ، ئاقسايغا بېرىپ، ئىسھاقبېك بىلەن قوشۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلماقچى ئىكەن...» دەپ يەتكۈزۈلگەنىكەن. بۇ ئىش مېنى گومىنداڭچىلار 2 - قېتىم تۇرمىگە ئالغاندىن كېيىنكى سوراقلاردا ئاشكارا بولدى.

ئەسلىدە مەن غۇلجىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشۈشتە ھېچقانداق ۋەزىپە بىلەن چۈشمىگەن. ھېچكىمدىن ھېچقانداق تاپشۇرۇقمۇ ئالمىغان. ئاقچى ناھىيىسىنىڭ كەلتەبەت دېگەن يېرىدە ئابدۇرۇسۇل دېگەن كىشىنىڭ ئايالى مېنىڭ سىڭلىم بولاتتى. يەنە بەزى تۇغقانلىرىم بار ئىدى. مەن ئۇياقتا چۈشۈشتە ئەنە شۇ تۇغقانلارنى پانا قىلىپ چۈشكەنىدىم.

ئەپسۇسكى يۇقىرىقىدەك چاقوۋ بىلەن 2 - قېتىم قاماق-

قا ئېلىندىم. ئاقسۇ (ئاسوق) يېڭى شەھرىدە قاماقتا تۇ-تۇپ تۇردى. مەن 2 - قېتىم 1942 - يىلى قاماققا ئېلىنىپ تاكى 1944 - يىلى 11 - ئايغىچە ئاقسۇ تۈرمىسىدە بولدۇم. تۈرمىگە ئېلىنغانلار خېلى جىق ئىدى، ئېسىمدە قېلىشىچە شۇ ۋاقىتتا بىرگە قامالغانلار، ئاسانبېك، مۇقاش، توپتۇق، ئىسە-كەن مۇقاش، ئىسمايىل قاتارلىق توققۇز قىرغىز كىشى ئىدۇق. ھەممىمىز ئەسلىدىكى دەۋرى ئەترەت (4 - چىلەر) نىڭ ئادەم-لىرى ئىدۇق، مەندىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسىنى مەندىن بۇرۇنلا جاي - جايلاردىن يىغىپ ئەكېلىپ قاماپ بولغان-نىكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسانبېك، مۇقاشلارنى ئۇرۇمچى تۈرمىسىگە يۆتكەپ كەتتى. مۇقاشنىڭ ئۇرۇمچى تۈرمىسىدە ئۆلگەنلىكىنى كېيىن ئاڭلىدۇق. ئاسانبېك بولسا بىتىم بول-غاندا تۈرمىدىن چىقىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئارىلىشىپ يۈرۈپ، كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا كېتىپ قالدى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان كىشىلەر ئەسلىدىكى دەۋرى ئەترەت تارقالغاندىن كېيىن يەرلىك ئورۇنلاردا مەسئۇل خىزمەتلەر-نى ئۆتىگەن. شېڭشىسەينىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۇ ئىنقىلابىي كۈچلەرگە بولغان زىيانكەشلىكىنى ئاشكارا باشلى-ۋەتكەنىدى. گومىنداڭمۇ شېڭ شىسەيدىن ئىنقىلابىي كۈچلەرگە زىيانكەشلىك قىلىشتەك ئەسكى جەندىنى تاپشۇ-رۇپ ئالغانىدى. ئۇلار قولغا ئېلىنىشتىن بۇرۇن، ئۇلار-نىڭ ۋەزىپە ئۆتەش ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك ئىدى.

1. ئاقچى - ئۆچتۇرپاندا، جونۇسباي (زۇڭ شاڭيۇ)
2. ئۆچتۇرپاندا، سالىق، قىرغىز ئۇيۇشما رەئىسى.
ئۆچتۇرپاندا، ئاسانبېك، ساقچى جۇيجاڭ.
3. ئاقسۇدا، سىدىقبېك، ساقچى جۇيجاڭ.

نورۇزباي،سا قچىدا سولچى.

4. جۇمالى، بايدا ساقچى جۇيجاڭ.

5. سۇلايمان، كۇچاردا، ساقچى جۇيجاڭ.

6. ماۋلانبېك، تۇەنجاڭ، خوتەن چېگرىسىنى ساقلايتتى.

7. موللاسابىر، تۇەنجاڭ، قەشقەردە.

8. موللا شەرمەت، قەشقەر سىبو يامۇلدا.

مەن ئاقسۇدىكى تۇرمىدە ياتقان ۋاقىتلىرىمدا (ئاخىرقى مەزگىللەردە) لى مۇتەللىپنىڭمۇ شۇ يەردە قاماقتا ئىكەنلىكىنى ئاڭلىدىم. لېكىن ئۆزۈم كۆرەلمىدىم. كېيىن ئاڭلىسام گومىنداڭچىلار يەپ كېتىپتۇ.

44 - يىلى 11 - ئايغا كەلگەندە غۇلجىدىن ئىنىم سولپى مېنىڭ ئاقسۇ تۇرمىسىدە قاماقتا ئىكەنلىكىمنى ئاڭلاپ ئاقسۇغا چۈشۈپتۇ. تۇرمە جەريانىدا بىزنى ئېغىر جىسمانىي ئەمگەككە سالغانلىقتىن، مەن رېماتىزم بولۇپ قالغانىدىم. شۇڭا گومىنداڭچىلارمېنى 15 ئاتنى بېقىش ئۈچۈن چىقىرىپ قويغانىدى. ئات سۇغۇرۇش باھانىسى بىلەن سىرتقا چىقىش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. ئىنىم سولپى بىلەن كۆرۈشكىنىمدە ئۇ ماڭا «ھازىر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي باشلاندى. بىز بۇ يەردىن قېچىپ چىقىپ كېتەيلى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككىمىز مەسلىھەتلىشىپ، ئۆزۈم بېقىۋاتقان ئاتتىن بىرنى ئېگەرلەپ مىنىپ (ئىنىمنىڭ ئۆزىنىڭ ئېتى بار) قاچتۇق، مۇزداۋان ئارقىلىق غۇلجىغا ئۆتۈپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قوشۇلۇپ كەتتۇق. ئارقىمىزدىن گومىنداڭچىلار قوغلىغان بولسىمۇ يەتكۈزمىدۇق.

مەن غۇلجىغا بارغاندا بىرىنچى قېتىم قولغا ئېلىنىپ، ئۇرۇمچى 2 - تۇرمىدە، تۇرمىداش بولغانلاردىن قاسىمجان

قەمبىرى، قۇربانجانلار بىلەن ئۇچراشتىم. ئۇلارنى 1944-يىلى ئۇرۇمچىدىكى تۈرمىدىن چىقارغانىكەن.

بۇ ۋاقىتتا تېخى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلمىغان. ئىلقىدا غېنى باتۇر ۋە ئەكبەرلەر گومىنداڭچىلار ئۈستىدىن ئىسيان كۆتۈرگەن ۋاقىت ئىكەن. مەن غۇلجىغا بارغاندىن كېيىن باشقا رەھبەرلەر بىلەن بىرلىكتە غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ 700 دانە قورال ئالدۇق ھەم گومىنداڭ سىلىكبۇسىغا ھۇجۇم قىلدۇق. گومىنداڭچىلار-نى ھەيرانباغقا سۈرۈپ تاشلىدۇق. غېنى باتۇر ئۆزى ئادەملىرى بىلەن بىۋاسىتە باش ساقچىغا باستۇرۇپ كىرىپ، باش ساقچىنى ئالدى.

مۇشۇ كۈنلەردە مەن ئېلىخان تۆرەنىڭ قوغدىغۇچىسى ئىدىم. ئەخمەت ئەپەندىم — سابىر ھاجىيۇپنىڭ كاتىپى ئىدى. مەلۇم بىر كۈنى سابىر ھاجىيۇپ مېنى چاقىرتىپتۇ، كىرسەم، مېنىڭ ھەربىي ئىشلاردىن قانچىلىك خەۋەردار ئىكەنلىكىمنى سۈرۈشتۈرۈپ سورىدى. ئېيتىپ بەردىم ۋە شۇ ھامان ئۈچ يەشىك ئوق، ئۈچ دانە بەش ئاتارمىلتىق كەلتۈردى. بىر قۇر كېيىم بەردى ۋە بىر ئات مىندۈردى - دە، مېنىڭ قىزىل كۆرە، موڭغۇل كۆرەگە بېرىشىمنى تاپشۇردى. نېمە ئۈچۈن بېرىشنى ئۇقمايمەن. ئەتىسى ئېلىجان تۆرە، سابىر ھاجىيۇپلار بىزنى يۇزىتىش ئالدىدا: «بىز ۋەزىپىنى قۇربانجانغا تاپشۇردۇق، سەن شۇ كىشى بىلەن بىللە بارىسەن، كونكرېت ئىشنى شۇ كىشىدىن ئاڭلا!» دېدى - دە، بىزنى ئۇزاتتى. قۇربانجاننىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئۇ يەردە بىزنى كۈتۈپ تۇرغان 10 كىشى بىلەن قوشۇلدۇق. ئىككى قازاق كىشىنى قىزىل كۆرەنىڭ ئەھۋالىنى رازۋېت قىلىپ كېلىش ئۈچۈن

ماڭدۇردۇق. ئۆزلىرىمىزمۇ ئەتىسى شۇلار ماڭغان يول بىلەن قىزىل كۆرە تەرەپكە كېتىۋاتىمىز. سار بۇرچۇن دېگەن بەلدىن ئاشقاندا ھېلىقى بىز ئەۋەتكەن رازۋېتچىكلارنىڭ بىرىنىڭ قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇچراتتۇق. ئۇ ئېلىپ كەلگەن خەۋەردە: «قىزىل كۆرەدىكى گومىنداڭچى شەنجاڭ، جۇيجاڭ، باج ئىدارە باشلىقى باشلىق 30 نەچچە ناھىيە دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى خەۋىرىنى ئاڭلاپ قورقۇپ، يۈلتۇز ئارقىلىق قاراشەھەرگە قېچىپتۇ» دېدى. بىز ئۇلارنى قوغلىماقچى بولدۇق، قىدىرمىش دېگەن بىر قىرغىز كىشى بىزگە يول باشلىغۇچى بولدى. يەرلىك ئەمەلدارلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىن غېنى دېگەن بىر ئۇيغۇر كىشى ئۆزىنى باشلىق دەپ يۈرگەنىكەن، ئۇ بىزگە 10 ئادەم قوشتى. بىز ھېلىقى گومىنداڭچىلارنى قوغلاپ قارا دالا — ئاق بۇرخان دېگەن يەرگىچە باردۇق، لېكىن ئۇلار ئۇزاپ كەتكەنىكەن. شۇنىڭ بىلەن بىز يەنە قىزىل كۆرەگە قايتىپ كەلدۇق. بىز قىزىل كۆرەگە كەلگەندە قۇربانجان تۇققۇجا دېگەن قازاق كىشىنى شەنجاڭ، غېنى دېگەن ئۇيغۇر كىشىنى جۇيجاڭ (ساقچىنىڭ) قىلىپ بەلگىلەپ بولغانىكەن. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، موڭغۇلكۆرەدىكى ناھىيە دەرىجىلىك گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىمۇ قېچىپ، مۇزداۋاننىڭ ئاستىدىكى خان يايلاق دېگەن جايدا ياتقانلىقى مەلۇم بولدى. ناھىيىدە گومىنداڭچىلار قالمىغانىكەن، شۇڭا بىز موڭغۇل كۆرەگە بارماقچى بولدۇق. يەرلىك ئاھالىلەردىن 100 دەك ئادەم، ئارە، پالتىلىرىنى كۆتۈرۈپ «بىزمۇ قۇربانجان بىلەن بىرگە گومىنداڭچىلارنى يوقاتقىلى بارىمىز!» دەپ ئۆزلۈكىدىن پىدائىي بولۇپ يىغىلىپ كېتىپتۇ. شۇ شارا-

ئەتىگەنگىچە ئۇيقۇ كەلمىدى. ئەتىسى ئۇلار بىز ئۇلارنى قوبۇل قىلالىمىدۇق. بۇرۇنقى ئادەملىرىمىز بىلەن قوشۇلۇپ 20 كىشى بولۇپ، موڭغۇلكۆرەگە كۆز باغلانغاندا يېتىپ باردۇق ھەم ئۇتتۇرلا شەنجىڭغۇغا چۈشتۇق. راستلا، ئۇ يەردە گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى قالمىغانىكەن. ئۇ يەردە قۇربانجاننىڭ ئۇشۇر ئامبال، يەنە بەگە دېگەن موڭغۇل تونۇشلىرى بار ئىكەن. ئۇلاردىن قاچقانلارنىڭ ئەھۋالىنى سوراشتۇرساق، ئۇلارنىڭ (قاچقانلارنىڭ) ھېلىھەم شوتىننىڭ خان يايلاق دېگەن يېرىدە ياتقانلىقى مەلۇم بولدى. قاچقانلار ئىچىدە مودوچىڭ (مۇخاممەت، ئالتايلىق قازاق كەرەي قەبىلىسىدىن) دېگەن بىرسى بار ئىكەن. بۇ موڭغۇل كۆرە ساقچىدا شوگگەنىكەن. ئۇ يەرلىك قازاق ئاھالىلىرىگە ناھايىتى جىق ئازاپ - ئوقۇبەت سالغان مۇناپىق ئىكەن. ئۈچ قازاق كىشىنى «سوۋېت بىلەن ئالاقىسى بار» دەپ ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ تاشلىغانىكەن. شۇڭا يەرلىك خەلقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئۆچمەنلىكى ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەن.

نەتىجىدە بىز ئۇلارنى قوغلاپ بارماقچى بولدۇق. لېكىن يەرلىك موڭغۇل باتۇرلىرى بىزنىڭ بېرىشىمىزغا پەقەت قوشۇلمىدى. ئۇلارنىڭ سەۋەبلىرى: «سىلەر ئۇ يەرلەرنىڭ يەرشارائىتى، يوللارنى بىلمەيسىلەن. شەپە ئالدۇرۇپ قويۇپ، قاچۇرۇپ قويىسىلەر. بىز بۇ يەرلەرنىڭ ھەر بىر تال گىياسى بىلەن تونۇش، شۇڭا سىلەر بىزگە قورال بېرىڭلار، بىز ئۇلارنىڭ بىرسىنىمۇ قاچۇرماي يوقىتىپ بېرىمىز» دەپ تۇرۇپ ئالدى. شۇ ئارىدا بىز ئۇشۇر ئامبال دېگەن موڭغۇل كىشىنى شۇ ناھىيىگە شەنجاڭ قىلغانىدۇق. ئەتىسى بىز ئۇلارغا ئۈچ دانە بەش ئاتارمىلتىق، 1000 دانە ئوق بەردۇق.

ئۇلاردىن ئامىن، ھەگە، ئايوچى دېگەن موڭغۇللار ھېلىقى گومىنداڭچىلارنى قوغلاپ كەتتى، ئۇلاردىن يېرىم كۈن كېيىن مەن 15 ئادەمنى ئېلىپ، شۇلار ماڭغان يول بىلەن ماڭدىم. ھېلىقى ئۈچ كىشى چىلپەگزە ئارقىلىق ئايلىنىپ ئۆتۈپ، قاچاقلارنىڭ پىيادە قېچىش يولىنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئۆتۈپ توسۇپ يېتىپتۇ. ھەم ئۇلار ئۆتمىدىغان بىر كۆۋرۈكنى ئىگىلەپ ماراپ ياتقانىكەن. گومىنداڭچىلار كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋاتقاندا ھېلىقى مۆكۈنۈپ تۇرغانلار ئوق ئۈزۈپتۇ، مودوچىلىڭ، شەنجاڭ، ساقچى جۇيجاڭ، بىر ھەربىي سەنمۇجاڭ، باج جۈيجاڭى... قاتارلىق يەتتە كىشى شۇ يەردىلا موللاق ئېتىپ، جان بېرىپتۇ. ئاڭغىچە بىزمۇ يېتىپ بېرىپ قالدۇق. بىز خېلى ئارقىدا ئىدۇق. مەن بىر تاش تۆپىسىگە چىقىپ قاراپ كۆرسەم، (دۇربۇن بار ئىدى) ئالدىمىدا ئاپئاق قېلىن قاردا بىر مۇنچە پىيادە ئادەملەر ئۆلەر تىرىلىشىگە قارىماي، بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىۋاتىدۇ، قار بەك قېلىن بولغاچقا، ئۇلار راۋان يۈرەلمەيتتى. مەن شۇ ھامان ئۈچ ئاتلىق ئادەم ئەۋەتتىم. ئۇلار يېتىپ بېرىپ قارىسا، بۇ كېلىۋاتقانلار بايىقى قاچقان گومىنداڭچىلارنىڭ كىچىك دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى بولۇپ، ئۇلار ئالدى تەرەپتىن ھېلىقى ئۈچ موڭغۇل يولداشلار چىقارغان ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىپ، ئالاقزادە بولۇپ، ئاتلىرىنى ھېنىشكىمۇ ئۈلگۈرمەي، ھەتتا قوراللىرىنىمۇ ئالماي ئارقىسىغا يېنىپ قاچقانلار ئىكەن. بىز ئەۋەتكەن ئۈچ ئادەم ئۇلارغا يېتىپ بېرىش بىلەنلا ئۇلارنى دۈمبالاپ، ئۇرۇپلا كەتتى. بىز ئارقىدىن بېرىپ ئۇلارنى توختىتىپ ئالدۇق، چۈنكى خەلقتە ئۇلارغا نىسبەتەن چەكسىز ئۆچمەنلىك بار ئىدى - دە!

بىز نەق مەيدانغا بارساق ئايوچى دېگەن موڭغۇل ماگا «نامىن يەتتىنى ئاتتى، ئۇلارنىڭ بەشى خەنزۇ، ئىككىسى قا-زاق» دەپ دوكلات قىلدى. نامىن مودوچىلىڭ (مۇخامەت) نىڭ يېنىدا تۇرۇپتۇ. مودوچىڭنىڭ ئىسلوكىنى ئۆرۈپ - چۆرۈپ قارىسام لىق قانغا بويالغان.يەتتەقەۋەت سارجا كىيـ-مىنى ئۇستى - ئۇستىلەپ كىيگەنىكەن. نامىننىڭ ئېيـ-تىشىچە: «تېخى سىزكېلىشتىن ئىلگىرىلا ئۇنىڭ قولىقى مىدىر-لاۋاتاتتى. هازىرلاجېنى چىققان بولسا كېرەك» دېدى.

ئارقىدىكى ئادەملىرىمىزمۇ يېتىپ كەلدى. شۇ قېتىم بىز ئۇلاردىن 28 دانە بەش ئاتارمىلتىق، ئۈچ ناگان، 30 ئات ئولجا ئالدۇق. ھېلىقى ئۈچ نەپەر موڭغۇل يولداش كېيـ-تىشكە رۇخسەت سورىغانىدى، ئۇلارغا بىز ئولجا ئاتتىن ئۈچىنى بەردۇق، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇشال بولۇپ يۈرۈپ كەتتى.

بىز مۇشۇ جايدا بەش كۈن تۇرۇپ قالدۇق. مودوچىڭ باشلىق گومىنداڭچىلارنىڭ ئۆلۈكىنى شۇ يەرگىلا ئورا كو-لاپ كۆمۈۋەتتۇق. 2 - كۈنى بىز خەت ئارقىلىق ئەھۋالدىن قۇربانجانغا ئادەم ئەۋەتىپ دوكلات قىلدۇق، چۈنكى ئۇ ۋاقـ-تىدا بىزدە تېلېفون، راتسىيە يوق ئىدى.

ئۇندىن كېيىن مەن ئارىشاڭنى كۆرۈپ، چارلاپ كېلىش ئۈچۈن يولغا چىقتىم. يولدا ئىككى ئاتلىق كىشى ئۇچرىدى. ئۇلارنىڭ بىرسى ئايال ئىدى، ئايال ماڭا قۇربانجان ئەۋەتكەن بىر پارچە خەتنى سۇندى. خەتتە «مودوچىڭ»نىڭ جەسىتىنى مۇشۇ ئايالغا تاپشۇرۇپ بېرىڭلا» دەپتۇ. مەن ھەيران قالدىم. كېيىن بىلگەندەك بولسام، بۇ ئايال مودوچىڭنىڭ قېيىنئانىسى ئىكەن.

مەن رەت قىلدىم. ئۇ قۇربانجاننىڭ نامىنى سېتىپ ماڭا پوپوزا قىلدى. لېكىن مەن قەتئىي رەت قىلغاچقا، ئۇ ئا-يال ئاخىرى قايتىپ كەتتى.

ئۇنىڭدىن كېيىن باش قوماندانلىق شتابتىن كولەنكو-لايوپ① ئىسىملىك بىر رۇس كىشىدىن بىزگە بىر ئالاقە ئەۋەتىپتۇ. ئالاقىدا «سوۋېت بىلەن تۇتاش سومبە چېگرى-سىدىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى 200 دانە قورال بېرىدۇ. ئۇنى سىلەر تاپشۇرۇپ ئېلىڭلار، ھەم قىزىل كۆرە - موڭغۇلكۆ-رەلەردىن 200 ئەسكەر ئېلىپ شۇ ئەتراپنى قوغداڭلار» دەپتۇ. بىز بۇ بۇيرۇقنى قوبۇل قىلىپ، كولەنى قايتۇردۇق. ئۆمەرجان ئىسىملىك بىر كىشىنى ئەۋەتىپ، سومبە چېگرىسى-دىن 200 قورالنى ئۆتكۈزۈپ ئالدۇق. يۇقىرىدا ئولجا ئالغان 30 قورالنى موڭغۇلكۆرە ساقچىغا تاپشۇرۇپ بەردۇق. چۈنكى بۇ موڭغۇلكۆرە ساقچىسىنىڭ ھەققى ئىدى.

مەن سومبە چېگرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ ئالغان 200 قو-رالنى قۇربانجانغا ئەۋەتىسەم، ئۇنىڭدىن ماڭا 20 نى ياندۇ-رۇپ ئەۋەتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەن چېگرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن يېنىمغا ئادىل، قىدىرغىچ، ئۆمۆر قاتارلىق 10 كىشى-نى ئېلىپ ئاق بۇلاق، قارىغاي تاش،... كۆكتېرەككىچە② باردىم. ئۇ يەردىن يۇلتۇزغا (چېگرىغا) كەتتىم. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنىڭ چېگ-رىسى شۇ يەردىن ئايرىلاتتى. شۇ جەرياندا پوس قويۇشقا تېگىشلىك ھەممە جاينى بەلگىلەپ چىقتىم. 12 - ئاينىڭ 27 - ، 28 - كۈنلىرى مەن چېگرىدىن قىزىل كۆرەگە كەلسەم

---

① كولەنكولايوپ ھازىر شوتىدا ئولتۇرۇشلۇق ھازىر مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، 82 ياش.

② كۆكتېرەك - ھازىرقى تېكەس ناھىيىسىنىڭ كۆكتېرەك 3 گۇڭشېسى

قۇربانجان بىلەن كۆلە 200 ئەسكەرنى قوبۇل قىلىپ بوپتۇ.
ئۇلدىن كېيىن قۇربانجان بىلەن ئىككىمىز غۇلجىغا سىلىگىبۇغا ئەھۋالنى دوكلات قىلغىلى باردۇق. ئېلى خان تۆرە بىلەن كۆرۈشۈپ ئەھۋالدىن دوكلات قىلدۇق. بىر ۋاقىتتا ئېلىخان تۆرە مېنى ئاستا يېنىغا قىچقىرىپ، قولىمغا «ئىسهاقبېك ××× كىشى بىلەن سوۋېتتىن قايتىپ كېتىپتۇ» دېدى، بۇ 1945 ـ يىلىنىڭ 1 ـ ئېيى ئىدى. مەن شۇ ھامان ئىسهاقبېك بىلەن كۆرۈشۈشكە ماڭدىم. لېكىن قوغدىغۇچىلار بىزنى كۆرۈشۈشكە كىرگۈزمىدى. ئەتىسى يەنە بارغىنىمىزدىمۇ كىرگۈزمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسهاقبېكنىڭ ئىنىسى ئەخمەتنى چاقىرتقۇزدۇم. ئاندىن ئۇ بىزنى باشلاپ كىرىپ ئىسهاقبېك بىلەن كۆرۈشتۈردى. خۇشال ـ خۇرام ئىدۇق. يېنىدا ماۋلانبېك، نۇغايباي، لىسكىن... قاتارلىقلار بار ئىكەن. بىللە تاماقلىنىپ، ئانچە ـ مۇنچە سۆزلىشىپلا قايتتۇق. خىزمەت توغرىلىق كۆپ گەپ ـ سۆزلەرنى قىلىشقا كېنېرالنىڭ ۋاقتى يوق ئىدى. بىز قايتىپ ئېلىخان تۆرەنىڭ قېشىغا كەلگەندە تۆرەم ئالاقزادىلىقتا تۇرۇپتۇ. نېمە بولغانلىقىنى سورىساق، قورغاستا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قىسىملىرى چاپچالغا قېچىپتۇ دەپ، شۇ ھامان بىزگە 10 ئادەم، بىر پىلىميوت بېرىپ «شۇ قاچقان گومىنداڭچىلارنى قوغلاپ تۇتۇش» نى بۇيرۇدى. بىز شۇ ھامان ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يولدۇق. يېتىشىپ بارغاندا، ئۇلارنىڭ تەسلىم بولۇشى توغرىلىق خەت بىلەن ئەلچى ئەۋەتتۇق، لېكىن ئۇلارنىڭ جاۋابىدا تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. قارىغۇدەك بولساق ئۇلار بىر ياداڭلىققا بېرىپ قاپلىشىپ قال-

ھالسىكەن. قار ناھايىتى قېلىن، ھاۋامۇ ئىنتايىن سوغۇق ئىدى. ئۇلار قاياقتىن چىقىپ كېتىشىنى بىلمەي، يول تا- پالماي تەمتىرەپ قېلىشقانىكەن. بىز بۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، يېقىن ئەتراپتىكى ئاھالىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇگزىلەرگە، تۆپىلىكلەرگە چىقىرىپ «تەسلىم بولساڭلار ئۆلتۈرمەيمىز!» دەپ ۋارقىرىغىلى قويدۇق. قېرى بوۋاي - موماي، ئەر - ئايال، بالا - چاقا بولۇپ ئاھالە ناھايىتى جىق ئىدى. بۇ ھال دۈشمەنگە بىزنىڭ ئادىمىمىزنى بەكمۇ جىق كۆرسىتىۋېتىپتۇ. بىزمۇ بۇ پەيتنى چىڭ تۇتۇپ، گومىن- داڭچىلارغا ئۈزجايىمىزدا تۇرۇپلا ھۇجۇم قىلدۇق. بىز ئالدىنئالا يالغۇز پىلىمىيوتىمىزنى بىر تۆپىلىككە ئورنىتىپ قويغا- نىدۇق. پىلىمىيوت ۋە مىلتىقلاردىن بىر قېتىم ئوت ئېچىش بىلەنلا گومىنداڭچىلاردىن 15 ئات، يەتتە ئادەم ئۆلدى. بۇن- داق ئەھۋالدا ئۇلار تېخىمۇ ئالاقزادىلىققا چۈشتى. شۇ پەيتتە بىز يەنە خەت ئارقىلىق ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ، 2 - قېتىم خەت ئەۋەتتۇق. ئاخىرى، ئۇلار قاي- تۇرغان جاۋابىدا: «ھاياتىمىزغا كېپىللىك قىلساڭلار، تەسلىم بولىمىز» دەپتۇ. مەن دەرھال بەش جەڭچىنى ئەۋەتتىم. ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ ئالدۇق. ئۇلار قوراللىرىنى خۇددى ئوتۇن ئورنىدا بىر چەتكە تاشلاپ، ئۆزلىرىنى چەت- كە ئالاتتى. ئاخىرىدا ھېسابىنى ئالساق، 200 ئات ۋە 200 قورال ئىكەن. ئۇلارنى غۇلجىغا سىلىگبۇغا ھەيدەپ بېرىپ تاپشۇردۇق. ئۇلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلغانلىقىنى ئۇقمىدۇق.

شۇ ئارىدا ئىبراھىم باي ئىسىملىك بىر قازاق كىشى يېتىپ كېلىپ، قورال - ياراق، ئۇلجا ھېسابىنى بېرىشنى

تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئۇ ناھايىتى كۆرەڭ ئىدى. ئەسلىدە ھەربىي تۈزۈم بويىچە بۇنداق قالايمىقان تەلەپكە يول قويۇلمايتتى. مەن ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلسام، ئۇ تېخىمۇ ئەدەپ كېتىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەن يان قورالىمنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا ھەيۋە قىلغانىدىم. ئۇ بوشىشىپ قالدى.

ئۇندىن كېيىن مەن مىللىي ئارمىيە 5 - كورپۇسنىڭ رازۋېدكا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدىم. بىز خىزمەتنى تاكى 1949 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇردۇم. 1949 - يىلى 11 - ئايدا مىللىي ئارمىيە 37 - پولكى ئاقسۇغا چۈشكەندە مەنمۇ شۇ پولك بىلەن ئاقسۇغا بىللە چۈشتۈم.

قوشۇمچە ماتېرىيال

1981 - يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى موڭغۇلكۈرە 5 - گۇڭشې كادىرى يولداش بۇغۇباي ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ ئۇرۇشلاردا تېزەك تۆرە بىلەن بىللە بولغان كۈلەنكولايوپنى زىيارەت قىلغان. پاكىت ئورنىدا شۇ ۋاقىتتىكى زىيارەت خاتىرىسىنى بۇ يەردە قوشۇمچە بەردىم.

سوئال: سىز × × يىلى غۇلجىغا (قىش ئايلىرى) كىملەر بىلەن بارغان؟ قانداق ئىشلار بولغان؟

جاۋاب: مەن ئىسھاقبېك بىلەن كۆرۈشكىلى بارغان. قورغاستىن قاچقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن 200 نى چاپچالدا ئۇرۇش بىلەن قولغا چۈشۈردۇق. سىلىڭبۇدىن بىزگە 10 ئەسكەر قوشقان. قۇربانجان، تېزەك ۋە مەن ئۈچىمىز بىللە بېرىپ قولغا چۈشۈرگەن. بۇ ۋاقىتتا سىلىڭبۇ بىزنى تەقدىرلىدى. بەكە دېگەن موڭغۇل يولداشمۇ بار ئىدى، بۇ

ئەسىرلەرنى ۋە ئۆلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنىڭ ھەممىسنى سىلىگىزگە تاپشۇردۇق.

سوئال: موڭغۇلكۈرەدىكى گومىنداڭچىلارنى يوقىتىشقا كىم - كىملەر قاتناشقان؟ ئۇ ۋەقە قانداق بولغان؟

جاۋاب: موڭغۇلكۈرەدىكى گومىنداڭچىلارنى يوقىتىشتا تېزەك تىۆرە ئەسكەر باشلىقى بولۇپ، يەنە قۇربانجان - كۆلەلەر كېلىپ، 1944 - يىلى 11 - ئايدا ئۇلارنى قوغلاپ بېرىپ، شوتىدا ئاقباش ئەپەندى، مودوچىنىڭ (قازاق) قاتارلىق يەتتە ئادەمنى ئۆلتۈردۇق. شۇنىڭ بىلەن موڭغۇلكۈرە گومىنداڭدىن تازىلانغان. بۇ قېتىمقى كۈرەشتە كۆلەنىكولا- يوپ، قۇربانجان، ئادىل، تېزەكلەر ئاساسلىق يېتەكچىلەرئىدى.

سوئال: سىزدە يەنە قانداق پىكىرلەر بار؟

جاۋاب: مەن داۋانغا (مۇزداۋانغا دېمەكچى) گومىن- داڭچىلار بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن ئۈچ قېتىم باردىم. شۇ ۋاقىتتا ئالغان باتۇرلۇق مېدالىم بار. ئۇنىڭ نومۇرى №21. بۇ مېدال ھازىرمۇ بار. مۇشۇ خىل مېدال تېزەك تىۆرەگىمۇ بېرىلگەن.

سومبەدىن (سوۋېت چېگرىسىدىن دېمەكچى) ياردەم ئۈچۈن بەرگەن قوراللارنى كىم تاپشۇرۇپ ئالغىنى ھازىر ئېسىمدە يوق. لېكىن قورال ئالغانلىقىمىز راست.

موڭغۇلكۈرەدىكى گومىنداڭچىلارنى يوقىتىشتا يۇقىرىقى ئۈچ كىشى ئاساسلىق ئادەملەر، ئۇندىن باشقىلارنىڭ قو- شۇمچە سۆزلىرى ئىناۋەتسىز.

كۆلە نىكولايوپ.

بۇ خاتىرە قازاقچە يېزىلغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى بېرىلدى.

1945 - يىلدىكى ئاقسۇ ئۇرۇشى

تېزەك تۆرە ياشانغان كىشى بولغاچقا، ئارتۇقچە سۆزلەپ كەتسە چارچاپ قالاتتى. شۇڭا ئالدىنقى بىر ھېكايىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئارىدا بىر كۈن دەم ئېلىپ، كېيىنكى كۈنى بارغىنىمدا ئالدىنقى ھېكايىدىكى بەزى ئېنىقسىز بولغان جايلارنى سورۇشتۇرۇپ، ئاستا - ئاستا سۆھبەتنىڭ تېمىسىنى 1945 - يىلدىكى ئاقسۇ ئۇرۇشى تەرەپكە بۇرۇدۇم. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشى بۇ ۋەقەنى تەپسىلىي ھېكايە قىلىپ بېرىشكە باشلىدى.

ئالدى بىلەن ئۇ كىشى، «1945 - يىلى 7 - 8 - ئايلارغا كەلگەندە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ئۈچ ۋىلايەتنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، ئالتاي، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارغا قاراپ يۈرۈش قىلىش پىلانىنى تۈزۈپ بولغانىدى. شىمالىي يۆنىلىش ئارمىيىسى يۈرۈش ئالدىدا تۇراتتى. پۈتۈن شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى مۆلچەرلىگەندە، شىمالىي يۆنىلىش ئارمىيىسى شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ كۈچلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چېگرا جايلاردىن شىمالىي شىنجاڭغا تەھدىت سېلىش خەۋپى بار ئىدى. شۇڭا باش قوماندانلىق بۇنى ھېسابقا ئېلىپ، چاققان بىر ئەترەتنى جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە چۈشۈرۈپ، ھەر قايسى جايلاردا گومىنداڭ كۈچلىرىگە ئالاقزادىلىك كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆز جايلىرىدا تۇتۇپ تۇرۇشنى ئويلاشقان. قوماندانلىق بىزگە بىر جايدا مۇقىم تۇرۇپ ئالماستىن، يۆتكىلىپ يۈرۈپ، گومىنداڭچىلارغا ۋەھىمە سې-

لىشنى تاپشۇرغان. دەسلىۋىدە بىزدە مۇزداۋان قوغىنىنى ئالغاندىن كېيىنلا، ئاقسۇ تەرەپكە چۈشەسلىك ئويى بار ئىدى. لېكىن بىز مۇزداۋاندىكى گومىنداڭ ئۇۋىسى بولغان قوغان چازىسىنى ئالغاندىن كېيىن، بىزدە ئىشەنچ كۈچىيىپ كەتتى. بىز بىلەن بىرگە يۈرگەن مۇلكى رەھبەرلەر ۋە ھەربىي يېتەكچىلەر بىرلىكتە ئاقسۇغا چۈشۈشنى ئەنە شۇ يەردە قارار قىلغان. ئەنە شۇ مەزگىلدە سوپاخۇن ۋە مەن باشلىق بىر پارتىزان ئەترىتى جەنۇب بىلەن شىمال چېگرىسىنى ئاتلاپ، ئاقسۇغىچە باردۇق» دەپ داۋاملاشتۇردى تېزەك تۆرە.

ئەھۋال مۇنداق ئىدى، — مەن 1945 - يىلى 5 - ئاي مەزگىلى چېگرىدىكى ئاق بۇلاق دېگەن داۋاندا چېگرا ساقلاپ يۈرەتتىم. مەلۇم بىر كۈنى باش قوماندانلىق شتابىتىن «قول ئاستىڭدىكى 18 ياشتىن يۇقىرى، 25 ياشتىن تۆۋەن كىشىلەرنىڭ تىزىملىكىنى ئەۋەت، بۇلار مۇنتىزىم قوشۇن قىلىنىدۇ» دېگەن بۇيرۇق كېلىپ قالدى. بىز ئاق بۇلاقتا 150 ئادەم بار ئىدۇق. بۇلاردىن يۇقىرىقى تەلەپ بويىچە ئايرىپ كەلگەندە 45 ئادەم تەلەپكە لايىق چىقتى. بۇ ساننى تېكەستە تۇرۇشلۇق نوغايباي پولكوۋنىككە مەلۇم قىلساق «شۇ ئادەملەرنى ئۆزۈڭ ئېلىپ يېتىپ كەل» دېيىشتى. مەن 45 ئادەمنى ئېلىپ، 5 - ئاي ئاخىرى تېكەسنىڭ قوبۇ دېگەن يېرىگە يېتىپ باردىم. بارغاندىن كېيىن ھەربىي تۈزۈم بويىچە بارلىق ئات - جابدۇق، قورال - ياراقلىرىمىزنى پولكقا تاپشۇردۇق. ھەتتا ئۆزۈمنىڭ ۋە كانىۋىيىم ئۆمۈر دېگەن بالىنىڭ يان قوراللىرىدىن تارتىپ تاپشۇرۇپ، ئۇ يەردە 2 - 3 كۈن دەم ئالدۇق. مۇشۇ كۈنلەردە موڭغۇلكۈ-

رەدىن تېلېگرام كېلىپ قالدى. ئۇنىڭدا، گېنېرال ئىسھاقبېك سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئارقىلىق سۇ بېشى دېگەن يەردىن جۇڭگو تەرەپكە ئۆتۈپ، موڭغۇلكۆرەگە كېلىپ بولغان ئىكەن. مېنى شۇ يەرگە يېتىپ كەلسۇن دەپتۇ. ئەسلىدە ئىسھاقبېك 1945 - يىلى 8 - ئايلاردا جەنۇبىي شىنجاڭغا چىقىشىمىز دەپ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئارقىلىق ئايلىنىپ كەلگەنىدى. مەن گېنېرالنىڭ قېشىغا بارغىنىمدا زاكىروپ (رۇس) ئابدۇرېيىمجان ھەسەنوپ قاتارلىق رەھبەرلەرمۇ گېنېرال بىلەن بىللە ئىكەن. مەن ئۇلارغا ئۆز ئىشلىرىمدىن دوكلات قىلـ غاندىن كېيىن بەزى تراپشۇرۇقلارنى بەردى - دە، ئەتىسى ئىسھاقبېك قوبۇغا كەتتى.

مەن زاكىروپ دېگەن كىشىنىڭ قېشىدا قېلىپ بىر مەزگىل ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالدىم، كېيىنكى كۈنلەردە يايلاۋدىن 100 ئات ئالدۇرۇپ چۈشۈپ، ئۇنى ماڭا تاپشۇردى. بۇ ئاتلارنى ھەيدىتىپ تېكەسكە نوغايباي پولكىغا ئاپاردىم. مەن بارـ غاندا ماڭا ئاتاپ مەخسۇس ئىككى بوز ئۆي تىكىپ قويۇـ شۇپتۇ. ئۇ يەردە مەن ئۇچۇن بىر مۇنچە پارتىزانلارنى يىغىپ قويغانىكەن. نوغايباي ماڭا «ئاۋۇ ئادەملىرىڭنى قولۇڭغا تاپشۇرۇپ ئال» دەيدۇ. بېرىپ قارىغۇدەك بولسام جەمئى 50 دەك ئادەم ئىكەن. بۇ ئادەملەرنىڭ كۆرۈنۈشلىرى، كىـ يىنىشلىرى ھەر خىل، كېيىن ئۇقسام، ئۇلار تېكەس، كۈنـ نەس، يۇلتۇزلاردىن، ھەر مىللەتتىن توپلانغان مەرگەنلەر ئىكەن. نوغايباي ماڭا: «بۇ كىشىلەر قول ئاستىڭدىكى پارتىزانلار، سەن بولساڭ پارتىزان باشلىقى...» دېدى.

ئەتىسىدىن باشلاپ بىز ئاتلىرىمىزنى تاقلىتىپ، ئاش ـ ئوزۇقىمىزنى تەييارلاپ، ھېلىقى ئادەملەرنى ئېلىپ شۇتانىڭ

يېنىدىكى قىيىڭلىق دېگەن يەرگە باردۇق. ئەسلى نىشانىمىز— سوۋېت بىلەن جۇڭگو چېگرىسى ئارىلىقىدىكى (ئارا سىرت) يەرلەر ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا چېۋشۇش ئىدى. لېكىن بىز يولدىن ئېزىپ قېلىپ، سوۋېتلەر ئىستىپاقىنىڭ چەت چېگرىسىدىكى ساپقال دېگەن يەرگە بېرىپ قاپتىمىز. شۇ يەردە قونغان كۈنى ئەتىسى سەھەردە بىزنى سوۋېت ئەسكەرلىرى تۇتۇۋالدى. ئۇلار بىزنى باندىتلار دەپ چۈشىنىپ قاپتۇ. ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇتۇپ تۇرۇپ، ئەھۋال ئېنىقلانغاندىن كېيىن ئاندىن بىزنى يەنە قايتۇرۇپ ئەسلى ئاتلاپ ئۆتكەن چېگرا ئارقىلىق ئىلى ۋىلايەت تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. پولكوۋنىك نوغايباي بىلەن قايتا كۆرۈشتۇق، ماڭا يەنە 60 ئادەم قوشۇپ بەردى. بۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ پارتىزان ئەترىتىمىزدە 200 ئادەم بولغانىدۇق. ھەم ماڭا: «سوپاخۇنلار جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە چېۋشۇش ئۈچۈن ئاق بۇلاق بىلەن يورۇپ كەتتى. شۇلارغا تېز يېتىشىڭلار» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مەن شۇ ھامان ئادەملىرىمنى باشلاپ ئاتلاندىم ـ دە، توختىماستىن يورۇپ، سوپاخۇنلارغا ئاقبۇلاقتا يېتىشتىم. بىز قوشۇلدۇق، ئۇ يەردە مەرھۇم ئابدىكېرىم ئابباسوپ، قاسىمجان قەمبىرى، قۇربانجان، ئىسكەندەر ئەپەندى، سىدىق ھاجى قاتارلىق رەھبەرلەرمۇ بار ئىكەن.

شۇنىڭ بىلەن بىز ئاق بۇلاقتىن قارا داۋان، قاراغاي تاش ئارقىلىق ئېشىپ، باينىڭ قېيى دېگەن يېزىسىغا قاراپ يول ئالدۇق. ھاۋا ناھايىتى سوغۇق، ئۈستىمىز يامغۇر توختىماي قۇيۇۋاتىدۇ. ساي ـ سايلاردىن، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن سۇلار بارغانسېرى ئېقىنغا چۈشۈپ كۆپىيىپ، يورۇش يولىمىزنى قىيىنلاشتۇراتتى. بىز پۈتۈن بىر كېچە توختىماستىن

پوتونلەي سۇ كېچىپ ماڭدۇق. ئاتلارنى بىر - بىرىگە چې-
تىپ ئېلىپ يۈردۇق. يالغۇز سۇنىڭ توسالغۇسى ئاز كەلگەن-
دەك، ئېقىن باشتىن - بويىغا بۇك ئورمانلىق ئىدى. ئۇنى
بۆسۈپ ئۆتۈش تېخىمۇ قىيىنغا چۈشتى. ئادەملەر بىر -
بىرىگە يېقىن يۈرمىگەندە، بىر نەچچە مېتر ئارقىدا قال-
سىلا قوشۇندىن چۈشۈپ قىلىپ، ئېزىپ كېتەتتۇق. تاڭ سە-
ھەر بولغاندا قىيىنغا يېقىنلاپ باردۇق. بىز تاغ تۆپىسىدە
تۇرساق پەستىكى قارىغايلىقلار ئارىسىدىكى چىغىر يولدا
گومىنداڭنىڭ ئىككى ئەسكىرى 30 تۆگە 15 ئادەمنى يۈك
تاقلىرى بىلەن ھەيدەپ كېتىۋېتىپتۇ. بۇ ۋاقىتتا مەن 50
چە ئادەم بىلەن ئالدىدا ئىدىم. سوپاخۇنلار ئارقىمىزدا
خېلى يىراقتا كېلىۋاتاتتى. مەن ھېلىقى ئەھۋالنى كۆرۈپ،
ئۇلارنى (گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى) تۇتۇپ، ئۇلاردىن «تىل»
ئالماقچى بولدۇم. ئۈچ پارتىزاننى پەسكە چۈشۈرگەنىدىم.
ئۇلار يوشۇرۇن بېرىپ كۆزەتسە، ھېلىقى كارۋان بىر قارى-
غايلىق ئارىسىدىكى بوشلۇقتا توختاپ دەم ئېلىشىپتۇ. ئىككى
ئەسكەرنىڭ بىرسى مىلتىقىنى قارىغاينىڭ پۇتىقىغا ئېسىپ
قويۇپ، ھەدەپ پوپايكا توقۇشقا كىرىشىپتۇ. يەنە بىر ئەسكەر
نېرىدا بىر نېمىلەرنى قىلىۋاتقىدەك. پارتىزانلار شەپە ئالدۇر-
ماي بېرىپ ھېلىقى پوپايكا توقۇۋاتقان ئەسكەرنى گېلىدىن
بوغۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ. يەنە بىر ئەسكەر تۇيۇپ قېلىپ، ئۆز جې-
نىنى ئېلىپ قېچىپتۇ. پارتىزانلار قالغان كارۋانلارنىڭ ھەم-
مىسىنى ھەيدەپ كېلىشكەنىكەن، ئېنىقلاپ كۆرسەك، 15 ئادەم
«گۇناھكار» دەپ ھېسابلىنىپ، تۆگىلەرگە ئاش - ئوزۇق ئارتىپ،
شۇلارغا ھەيدىتىپ، بايدىن قوغان قېيىدىكى گومىنداڭچىلارغا
يەتكۈزۈپ كېلىۋاتقانلار ئىكەن. شۇنداق قىلىپ، ھېلىقى

يـۇقرالاردىن قىيى قـوغـانـدا گومىنداڭنىڭ بىر ئـاتلىق لىيەنى بـارلىقىنى بىلدۇق، پـەرىزىمىزچە، ھېلىقى قـاچقان ئەسكەرلىڭ ئۆز قىسمىغا قاچان يېتىپ بېرىپ خـەۋەر بېرىـ دىغانلىقىنى پەلگىلەشتۇق. چۈنكى ئـــۇ پىيادە قاچقانىدى. بىز بولساق ئاتـلىق ئىدۇق. شۇڭا ئـۇ ئەسكەردىن بـۇرۇن يېتىپ بېرىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن دەرھال ئاتلاندۇق.

قىيى قورغانغا كىرىدىـغان ئېغىزدا گومىنداڭنىڭ بىر پوتەيى بـار ئىكەن، بۇ ئىنتـايىن مۇھىم ئېغىز ئىدى. بـۇ پوتەينى يوقاتمىغىچە ھېچقانداق جايدىن ئىلگىرىلەپ ماڭغىلى بولمايتتى. شۇڭا مەن ئـۆزۈم (سوپاخۇن) بىر بەن ئـادەم ئـلىپ باردىم. ئۇ پوتەينى ساقلاپ تۇرغان يارمەمەت ياقۇپ ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئەسكەر ئىكەن. پارتىزانـلار ئاھايىتى ئەپچىللىك بىلەن كىرىپ بـۇ ئـەسكەرنى قولغـا چۈشۈردى. بىر پاي ئوقمۇ چىقىرىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ خـەتەرلىك ئېغىزدىن نېرى تەرەپتىكى گومىنداڭچىلارغا شەپە ئالدۇرماي ئۆتۈپ كەتتۇق. ئۇ يەردىن خېلى ئىلـگىرىلىگـەندە گومىنـ داڭنىڭ ئىككى تەرەپتىكى ئىككى پوتىيىگە دۇچ كەلدۇق. بۇ كۈندۈزى ئىدى. ئۇلار بىزنى بىلىپ قېلىپ، بىزگە قارشى ئوق چىقاردى. پوتۇن كۈن بويى مۇشۇ ئىككى پوتەيدىكىلەر بىلەن قاتتىق جەڭ قىلـدۇق. قاراڭغۇ چۈشكـەندە بولسا، ئىككـى پوتەيدىكىلەر ئۆزئارا بىر - بىرىنـى بىز دەپ چـۈشىنىپ، تاڭ ئاتقىچە ئۇرۇشتى. بۇ بۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاغ تۆـ پىسىدە ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تامـاشىسىنى كـۆرۈپ، دەم ئېـ لىۋالدۇق، ھەر ئىككى پوتەي تازا چىقىمىغا ئۆچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى قالدۇرۇپ، ياندىپ ئۆتۈپ، ئىختىيارى ھـالـ دا قىيى مەھەللىسىگە كىرىپ باردۇق. يولدا گـومىنداڭنىڭ

ئۇچ نەپەر ئالاقىچى (دايدىن چىقمۇاتقان) ئەسكىرىنى تۇتۇۋالدۇق. ئۇلارنىڭ ئىككىسى خەنزۇ، بىرسى يىرزونكا ئىدى. ئۇلار قېيى قوغانغا ئالاقە ئېلىپ كېلىۋاتقانىكەن. ئۇلارنى سوراق قىلىش ئارقىلىق باي شەھىرى ئىچىدە گومىنداڭنىڭ ئىككى پىيادە ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ليەنى، ئىككى ئاتلىق خەنزۇ ئەسكەر ليەنى، يەنە ئارىلاش مىللەتتىن تەركىب تاپقان ئىككى ليەن بارلىقىنى بىلىۋالدۇق. بايدىكى ھۆكۈمەت - گومىنداڭ ئارمىيەسى دائىرىلىرى ئاخشام قېيىدا يۈز بەرگەن ئەھۋالدىن خەۋەر تاپمىغانلىقى مەلۇم بولدى. بىز قېيى مەھەللىسىگە كىرىپ بارغاندا، يەرلىك ئاھالىلەر بىزگە گومىنداڭچىلارنىڭ كۆپ قىسمى شەھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. قالغانلىرى قومۇشلۇققا كىرىپ مۆكۈندى» دەپ قومۇشلۇقنى كۆرسەتتى. بىز قومۇشلۇققا يېقىنلاپ بارساق تۆت گومىنداڭ ئەسكىرىنىڭ قومۇشلۇققا قېچىپ كىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق. ئۇلار قومۇشلۇقنى پانا قىلىپ بىزگە قاراپ ئوق ئاتتى. بىزنىڭ بىر ئېتىمىز ئۆلدى. بىز قومۇشلۇققا ھۇجۇم قىلدۇق. ئۇ يەردىن 10 گومىنداڭچى چىقىپ، شەھەر تەرەپكە قاچتى. مەن (تېزەك تۆرە) ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئادەملىرىم بىلەن قوغلاپ يۈردۈم. مېنىڭ ئارقامدا كېلىۋاتقان ئادەملىرىمدىن بىرسى قېچىپ كېتىۋاتقانلاردىن بىرسىنى ئاتقانىكەن، ئۇنىڭ قورسىقىغا تېگىپ، ئۇچەي - باغرى ئات ئۈستىدە چۇۋۇلۇپ كېتىۋاتىدۇ. شۇنداقتىمۇ يەنە قېچىپ كېتىۋاتىدۇ. 200 مېتىردەك يەرگە بېرىپ «شالاق» قىلىپ يىقىلىپ چۈشتى، شۇ ئارىدا مېنىڭ ئېتىممۇ پۇتلىشىپ يىقىلدى. مەن دومىلاپ كەتتىم. ئۆزۈمنى ئوڭشاپ ئورنۇمدىن تۇرسام ئال-

دەمدە ئاق بوز ئاتلىق بىر گومىنداڭ ئەسكىرى ماڭا مىلتىقىنى تەڭلەپ تۇرۇپتۇ. مىلتىقنىڭ كوزۇكىنى ئۈچ قېتىم باسقانىدى، مىلتىقى ئېتىلمىدى. ئاخىرى ئۆزى قورقۇپ كېتىپ، ئارقىسىغا قايرىلىپ قاچتى. مەنمۇ ئارقىسىدىن ئاتلىق قوغلاپ بېرىپ، يېتىشىپ ئېتىمگىدىن تۇتۇۋالدىم. ناگىنىمنىڭ پايىنىكى بىلەن بېشىغا ئۇرغانىدىم، بېشى قاناپ كەتتى. تۇتۇۋالدۇق، ئارقىدىكى سەبداشلارمۇ يېتىپ كەلدى. تۇتقۇنلارنى ھەيدەپ سوپاخۇن قېشىغا ئېلىپ بارساق، ئۇلارمۇ بىزدىن ئەنسىرەپ تۇرغانىكەن. يەرلىك ئاھالىلەرمۇ ناھايىتى كۆپ يىغىلغانىدى. ئۇلار بىز تۇتۇپ ئېلىپ بارغانلارنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بەردى.

بىز شۇ ھامان توختىماستىن، كېچىلەپ مېڭىپ بايىغا كىردۇق. بايىغا كىرىدىغان يەردە گومىنداڭنىڭ بىر پوتەيى بار ئىكەن. تاڭ سەھەر ۋاقتى ئىدى. پوست ئالمىشىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇ پوتەيدىكى ئەسكەرنى يوقاتتۇق-تە، سوپاخۇن شۇ ھامان بىر بۆلۈك ئادەملەرنى باشلاپ ناھىيىلىك ساقچىغا ئاتلىق باستۇرۇپ كىردى. ئۇ يەرگە ناھىيىلىك شەنجاڭ، فۇ شەنجاڭلىرى قاتارلىق ئەمەلدارلىرى يىغىلىشىۋالغانىكەن. ئۇلارنى تىرىك تۇتتۇق. ئاخۇنوپمۇ شۇ ۋاقىتتا بايدا تەرجىمانىكەن. شۇ قېتىمدا قولغا چۈشكەن. باي ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق، يېقىندا ئېتىلغان گومىنداڭ ھەربىيلىرى قېيىدىن قېچىپ كەلگەنلەردىن خەۋەر ئۇقۇش بىلەنلا، شەھەرنى ساقلاشقا بىر بەن ئەسكەر قالدۇرۇپ، قالغىنى ھەممىسى ئاقسۇ تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. شەھەرنى ساقلاشقا قالدۇرغان بىر بەن گومىنداڭچىلار ساڭغا كىرىۋېلىپ بىزگە خېلىلا قارشىلىق كۆرسىتىپ باقتى. سوپا-

خۇن ئۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، ئاخىرى ھەممىسىنى يوقاتتى. شۇ جەريانىدا بىزدىن تېكەسلىك، ئابدۇراخمان ئىسىملىك بىر قازاق مەرگىنىمىز قۇربان بولدى.

بىز ئەرتىسىدىن باشلاپ بايدا بىر ھەپتە دەم ئالدۇق. ئاخىرى باي دېگەن قىرغىزنى باي ناھىيىسىگە شەنجاڭ، ياسىن دېگەن ئۇيغۇر كىشىنى ساقچى جۈيجاڭ قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇلارنى قوغداشقا بىر پەي ئەسكەر بەردۇق. ئۆزلىرىمىز قوشۇنىمىزنى رەتكە سېلىپ، يىدائىيلار قوبۇل قىلىپ، كۆچىمىزنى ئۇلغايتتۇق.

بىر ھەپتىدىن كېيىن بىر ئاخشىمى ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يول ئالدۇق. تاڭ ئاتقىچە توختىماي يۈرۈپ، تاڭ سەھەردە ياقا ئېرىققا يەتتۇق. ئۇ يەردە بىر كۈن تۇرۇپ، كېيىنكى ئىشلار-پىلانى توغرىلىق مۇزاكىرە قىلدۇق. يەنى بىۋاسىتە ئاقسۇغا بېرىش كېرەكمۇ ياكى مۇز داۋاندىكى قوغاندا تۇرۇشلۇق گومىنداڭچىلارنى ئۈجۈر قىتۇرۇش كېرەكمۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە مۇنازىرە بولدى. چۈنكى، شۇ ۋاقىتتا كۈچاردا گومىنداڭنىڭ بىر ئاتلىق تۇەنى بار ئىدى. مۇزداۋان قوغاندىكى گومىنداڭچىلار تېخى يوقىتىلمىغان. مۇنداق ئەھۋالدا ئاقسۇغا كىرىپ قويساق، كېيىن كۈچار ۋە قوغان تەرەپتىكى گومىنداڭچىلار بىزگە ئارقا تەرەپتىن تەھدىت سېلىپ، چېكىنىش يولىمىزنى توساپ قوياتتى. مۇنازىرىنىڭ ئاخىرىدا مۇزداۋان قوغانغا تېگىش قارار قىلىندى. ئۇ يەرگە بىز كەچ پېشىندە يېتىپ بېرىپ (قوغان ئاغزىدىكى قىزىل بۇلاققا) ئۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۆي - ئۆيلىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتۇق. قوغاننىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇشساق، ئۇ يەردە گومىنداڭچىلار خېلى كۆپ

ئىكەن. بىز ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ، ئاقسۇ تەرەپتىن قوغانغا
ئۆتىدىغان يولنى كۆزىتىپ ئولتۇرساق، ئاقسۇ تەرەپتىن
گومىنداڭنىڭ ئىككى ئاتلىق ئەسكىرى چىقىپ كېلىۋاتىدۇ.
ئۇلارنى ئالاقىچىلار بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلدۇقتە، شۇ
ھامان بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ئۇلارنى تۇتۇشقا كەتتى. بىر-
سىنى تىرىك تۇتۇپ ئەكىلىپتۇ، يەنە بىرسى ئاقسۇ تەرەپكە
قېچىپ كىرىپ كېتىپتۇ. تۇتۇلغان ئەسكەرنىڭ ئىسمى
قادىر ئىدى. (بۇ ھازىرمۇ خوتەن كىرىيە ناھىيىسىدە ھايات
بار ئىكەن) بۇنىڭدا ئاقسۇ گومىنداڭ سىلىڭبۇسىدىن قوغاندىكى
گومىنداڭچىلارغا چىقارغان خەت بار ئىكەن. خەت خەنزۇچە
بولۇپ، بۇ خەتنى مەرھۇم ئابباسوپ ئوقۇدى. خەتتە «ھا-
زىر ئوغرىلار باينى ئېلىۋالدى. بىز بۇ يەردە ئېھتىيات بى-
لەن تۇرۇۋاتىمىز، سىلەرمۇ ھوشيار بولۇڭلار، ئارقىدىن يار-
دەم چىقىرىمىز» دېيىلگەن. بۇ ئەسكەرنىڭ دېيىشىچە: «مە-
دىكى بۇ خەت ئادەتتىكى خەت، ھېلىقى قېچىپ كەتكەن
ئەسكەردە ئەڭ مۇھىم ئالاقە بار ئىدى» دېدى. بىز ئۇ
قاچقان ئەسكەر بۈگۈن جام① غا يېتىپ بارىدۇ. ئەتە ئاق-
سۇغا يېتىپ بېرىپ، سىلىڭبۇسىغا خەۋەر يەتكۈزىدۇ. شۇ-
نىڭ ئۈچۈن ئاقسۇدىكى گومىنداڭچىلار ئەھۋالدىن خەۋەر
تېپىپ، كۈچ چىقىرىپ بولغىچە، دەرھال قوغانغا ھۇجۇم قى-
لىپ، قوغاندىكى گومىنداڭچىلارنى ئەسكەنجىگە ئېلىپ قو-
يۇپ، ئاندىن ئاقسۇدىكى چىقىدىغان گومىنداڭچىلارنىڭ
چىقىش يولىنى توسۇش كېرەك. دېگەن قارارغا كەلدۇقتە،
شۇ ھامان تولۇق ھەرىكەتكە كېلىپ، مۇزداۋان قوغاندىكى
گومىنداڭچىلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىۋەتتۇق. ئۇلار بى-

① جام — ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر كەنتى.

لەن بىر كىچە قاتتىق جەڭ بولدى. بىز ئۇلارنى قوغلاندىن
ھېچيەرگە مىدىرلىيالمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ ئەتىسى
تاڭ سەھەر بىلەن قوغلاننى تاشلاپ، تۈيدۇرماستىن بوز-
دوڭ① گە كەلدۇق. ئۇ يەردە يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۆي-
لىرىدە ئوبدان ئوزۇقلىنىپ ئېلىپ، توختىماستىن دەرھال
تۆز ئاۋات② دېگەن يەرگە بېرىپ، تۈمشۇق دېگەن جايدا
ئاقسۇ تەرەپتىن چېكىندىغان گومىنداڭچىلارنىڭ يولىنى تو-
ساپ ياتتۇق.

بىز يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، قوغلاندىن بوزدۆڭگە
كەلگەندە، ئۇ يەردىكى يەرلىك قىرغىزلارنىڭ «ماكتىباي»
ئىسىملىك بىر شاگىيوسى بار ئىكەن. ئەسلىدە بۇ گومىنداڭ
سىلىڭبۇسىنىڭ ئىشپىيونى ۋە يېقىن قول چوماقى ئىكەن.
بىز دەسلەپ بۇ ئەھۋالنى بىلمەي، ئۇنىڭدىن بىر ئاز ئاش-
ئوزۇق سېتىپ، تەييارلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلساق، ئۇ كۆ-
رۈنۈشتە بىزگە ناھايىتى قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ، مېھمان
قىلىپ، ئاخىرى ئۆزى دەرھال تەرەپ - تەرەپكە بېرىپ،
ئادەملىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، گۆش - ماي، ئاش - ئو-
زۇق تېپىپ بەرمەكچى بولۇپ چىقىپ كېتىپ، ئەمەلىيەتتە
بىزنى ئالداپ، كۈتۈپ تۇرۇشقا مۇھەممەل قىلىپ قويۇپ،
ئۆزى ئاقسۇ گومىنداڭ سىلىڭبۇسىغا بىز توغرىلىق خەۋەر
قىلغىلى كېتىپتۇ. بىز بۇ ئىشنى كېيىن بىلىپ قالدۇق. ئۇ-
نى قوغلىماقچى بولۇپ، ئاخىرى قوغلىمىدۇق. چۈنكى، ئۇ-
نىڭسىزمۇ ھېلىقى قاچقان ئەسكەر بىز توغرىلىق ئاللىقاچان

① بوز دۆڭ — ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ قىرغىزلار ئورۇنلاشقان كۆكشى.

② تۆز ئاۋات — ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ تۆز كانى.

خەۋەر يەتكۈزەتتى. ماكتىنىباينىڭ شۇ قېتىمقى كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن گومىنداڭ ئاقسۇ سىلىڭبۇسى ئۇنىڭغا شۇ-نىڭدىن كېيىن بىر مۇنچە قورال بېرىپ، ئەسكەر ئېلىپ، قوغاندىكى گومىنداڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ، جەنۇب بىلەن شىمال چېگرىسىنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بىلەن تاكى 1949-يىلنىڭ ئاخىرىغىـچە دۈشمەنلەشتى. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇ قولغا ئېلىنىپ، خەلق جازاسىغا ئۇچرىدى.

ئەسلى گېپىمىزگە كەلسەك: — بىز تىزمشۇقتا مۆكۈ-نۈپ ياتقاندا، دەل يېرىم كېچە بولغاندا، دېگەندەك ئاقسۇ تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ نۇرغۇنلىغان ئاتلىق قىسىملىرى چې-قىپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى. ئەيھات ...! ئۇ يەردە ئۇلار بى-لەن تاڭ ئاتقىچە ناھايىتى قاتتىق ئېلىشىشلار بولدى. تاڭ سەھەر بولغاندا گومىنداڭچىلار چىداشلىق بېرەلمەي، ئۆلۈكلىرىنى تاشلاپ ئاقسۇغا قېچىپ كىرىپ كەتتى. بىز تەرەپتىن بىرمۇ كىشى چىقىم بولغىنى يوق. بىز بىر ئاساق يەنە شۇ ھامان ئاتلىنىپ بوز دۆڭگە كېلىپ، تاماقلىنىپ، يەنە توختىماي مۇزداۋان قوغانغا قاراپ يۈرۈش قىلدۇق. قوغاندىكى گومىنداڭچىلار ئالدىنقى كۈندىكى ئۇرۇشتىن كېيىن بىزنىڭ قايسى تەرەپكە كەتكەنلىكىمىزنى بىلەلمەي، ھاڭ-تاڭ قېلىپ، ياكى ئۇ يەردىن باشقا تەرەپكە يۆت-كىلەلمەي ئالاقزادىلىكتە تۇرغانىكەن. يولداش سوپاخۇن قاسىم ئىسكادرۇننى گومىنداڭنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى قېچىش يولىغا، مېنى (تېزەك تۆرە) سول تەرەپتىكى قېچىش يولىغا مۆكۈنۈپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى. ئۆزى بولسا بىر بۆلۈك ئادەملىرىنى ئېلىپ، تاغ تۆپىسىگە چىقتى. تاغ تۆپىسىدىن مۇزداۋان قوغان سىپىلى-

نىڭ ئىچىدىكى ھەر بىر مىدىرىغان جان ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. جەڭ باشلىنىپ كەتتى. سوپاخۇن سېپىل ئىچىدىكى ھەر بىر مىدىرلىغان ئادەمنى بىر - بىرلەپ تېرىپ (ئېتىپ) تۇراتتى. چۈنكى سوپاخۇن ناھايىتى ئۇستا ئاتقۇچ ئىدى. ئىككى ئەسكەر ئۇ ئاتىدىغان قورالىلارغا ئوق سېلىپ ئاران ئۈلگۈرەتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇ يەردىكى گومىنداڭچىلار كازارمىلىرىدىن باش چىقىرالماي قالدى. بىلىشىمىزچە، ئۇ يەردە 400 دەك گومىنداڭچى بار ئىكەن. ئاخىرى سوپاخۇن مىنامىيوت بىلەن سېپىلنى بومبىلاپ، قوغاننى پارتىلىتىپ، باستۇرۇپ كىرىشكە ھەرىكەت قىلدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا قوغان ئىچىدىكى گومىنداڭچىلار سېپىلدىن بۆسۈپ چىقىپ قاچتى. ئۇلار بىز مۆكۈنۈپ تۇرغان تەرەپكە قاراپ ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي قېچىپ كېلىۋاتىدۇ. لېكىن يېقىنلاپ كەلگەندە بىزنى بىلىپ قالدى - دە، يۈرۈش يولىنى ئۆزگەرتىپ قۇملۇق تەرەپكە قاراپ قاچتى. ئۇلار قۇملۇقتا پىتىراپ، راۋان يۈرەلمەيتتى. ئۇلار قاپتالغا چىققاندا بىز ئورۇنلىرىمىزدىن ئىرغىپ تۇرۇپ ھۇجۇم قىلدۇق. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى 400 دەك گومىنداڭچىلارنىڭ ھەممىسىنى قولغا چۈشۈردۇق. ئۇنىڭ ئىچىدە 70 — 80 دەك مىللىي ئەسكەرلەر بار ئىكەن. ئۇلارغا خىزمەت ئىشلەپ ئۇلارنى ئۆزىمىزگە قارىتىپ ئالدۇق. (ئۆزىمىزگە قوشۇۋالدۇق) قالغان ئەسكەرلەرنى پارتىزانلارغا قارىتىپ قويدۇق.

لېكىن شۇنىمۇ دېيىش كېرەككى، مۇزداۋان قوغاننى ئېلىش بىزگە ئانچە ئوڭايغا چۈشمىدى. گومىنداڭچىلار سېپىلگە بىزگە قارىتىپ بىر پوتەي قۇرۇۋالغانىكەن. ئۇنىڭدا بىر ستانكۋاي پىلىمىيوت شىددەت بىلەن بىزگە ئوق

ئوزۇپ تۇراتتى. بىز پەقەت ئىلگىرىلىمەلمەيتتۇق. بۇ ئىنتايىن مۇھىم پوتەي ئىدى. كېيىن بىلىشىمىزچە، ئۇ پوتەيدىكى پىلىميوتچى بىر قازاق ئىكەن. ئۇنىڭ پىلىميوت ئېتىش تېخنىكىسى شۇنچە يۇقىرى ئىدىكى، ھەر قېتىم پىلىميوتنى ئىشقا سالغاندا، بىر مېتر ئارىلىقنى پەرقلەندۈرۈپ، خۇددى سىزىق سىزغاندەك تەكشى ئاتاتتى. ئەگەر شۇ ئارىدا بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ئوچۇقلۇقتا بولىدىغان بولسا بىرسىمۇ ساق قالمىغان بولاتتى. لېكىن بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ئاللىقاچان ئابىرون ئېلىپ، مۆكۈنۈپ بولغانىدى، مەن (سوپاخۇن) بولسام تاغ تۆپىسىدە مۆكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ پىلىميوت ئېتىش تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلاتتىم، كۈزىتەتتىم، ھەيران قالاتتىم. ئاخىرى چىداپ تۇرۇشقا بولمىدى، مەندە ئوت ئوق بار ئىدى. شۇ ئوقلارنى سېلىپ، پوتەينىڭ كىچىككىنە ئاغزىغا قارىتىپ بىر نەچچە قېتىم ئاتتىم. كار قىلمىدى. يەنە بىر نەچچىنى ئاتتىم، بىر ۋاقىتتا پىلىميوت ئېتىشتىن توختىدى. ئاندىن بىز قوغان سېپىلىگە باستۇرۇپ كىرىشكە مۇيەسسەر بولالىدۇق. سېپىلگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ھېلىقى پوتەيدىكى قازاقنى ئۆزۈم كىرىپ، گەجگىسىدىن سۆرەپ چىقتىم. قارىغۇدەك بولسام، مەن ئاتقان ئوت ئوقلار پىلىميوتنىڭ توسالغۇ ئۆمۈرىنى بىر قانچە يەردىن تېشىپ ئۆتكەن. لېكىن ئۇنىڭغا تەگمىگەن. ئاخىرى بىر ئوق توسالغۇ تۆمۈردىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئاغزىغا تېگىپ، ئىڭىكىنى تېشىپ چىقىپتۇ. ئۇ شۇنىڭ بىلەن ئېتىشتىن توختىغانىكەن. بىز ئۇنى تىرىك تۇتقاندا ئۇ «مېنى ئۆلتۈرمىسەڭلار!!» دەپ شۇنچە يالۋۇرغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭغا رىئايە قىلمىدۇق. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئېتىۋەتتۇق، چۈنكى،

ئۇ بىزگە ناھايىتى جىق ئاۋارىچىلىق تۇغدۇرغانىدى. ھازىر ئۇنىڭ ئىسمىنى قانچە ئەسلەسەممۇ ئېسىمگە ئالالمايۋاتىمەن. لېكىن ئۇنىڭ ئىسمىنى شۇ قېتىمقى جەڭدە بولغانلارنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ. بۇ گەپ ھەتتا باش قوماندانلىقتىچە بېرىپ يەتكەن.

ئەسلىدە بىز شۇ كۈنى ناھايىتى چاققان ھەرىكەت قىلغان ئىكەنمىز، ئەگەر يەنە يېرىم سائەت كېچىككەن بولساق ئىشىمىز چاتاق بولار ئىكەن. چۈنكى، شۇ ئارىلىقتا كۆچار تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ بىر ئاتلىق تۈەنى ياردەمگە كېلىپ قالدى. ئۇلار بىلەنمۇ قوغاندا قاتتىق ئېلىشتۇق. ئاخىرى ئۇلار چىداشلىق بېرەلمەي باي تەرەپكە قېچىپ كەتتى.

ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن بىز قوغاندا بىر ھەپتە دەم ئېلىپ، ئات، ئادەم، ئاش - ئوزۇق، قورال - ياراقلىرىمىزنىڭ ھېسابىنى ئېلىپ، قوشۇنىمىزنى رەتكە سېلىپ، ئۆزىمىزنى تۈزەشتۈردۇق. بۇ ۋاقىتتا بىزدە مەيلى ئادەم، قورال - جابدۇق، ئاش - ئوزۇق جەھەتتە خېلىلا يېتىلىپ قالغانىدۇق. ئالاھىدە قۇۋۋەتلەنگەنىدۇق. بۇ ئارىلىقتا ئارقىمىزدىن X X باشچىلىقىدىكى بىر بەن، ۋە ئىككى دوگخۇل لىيەن ياردەمگە كېلىپ قالدى. شۇ كۈنلەردە بىز ئاقسۇغا چۈشۈشكە تەييارلىنىۋاتاتتۇق. ئۇلارمۇ بىز بىلەن چۈشمەكچى بولدى. X X راتسىيە ئالغاچ كەلگەنىكەن. ئەمدى بىزنى بىۋاسىتە باش قوماندانلىق شتاب بىلەن ئالاقە باغلىيالايتتۇق. ئەھۋالدىن باش قوماندانلىققا دوكلات قىلىۋەتتۇق. X X باشچىلىقىدىكى ياردەمگە كەلگەنلەرنىڭ بىز بىلەن ئاقسۇغا چۈشۈشنىڭ ھاجىتى يوق دەپ بىلدۇق، شۇڭا ئۇلارغا مەسلىھەت بەرگىنىمىزدە، ئۇلار ما-

قول بولۇپ قايتىپ كەتتى. تېزەك تۆرەنى مۇزداۋان قوغانى ساقلاشقا باش زىخۇي قىلىپ قالدۇرۇپ، مەن (سوپاخۇن) ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يۈردۇم. ئاقسۇنىڭ كونا شەھىرىگە ھېچ توسالغۇسىزلا كىرىپ باردۇق. مېنىڭ قىچقىرتىشىم بىلەن 9 - ئاي ئاخىرى تېزەك تۆرە 60 ئادىمىنى ئېلىپ، ئاقسۇغا يېتىپ باردى. تېزەك تۆرە كەلگەن كۈنىنىڭ ئەتىسى ئاقسۇدىكى گومىنداڭچىلار بىزگە كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى. لېكىن بىزمۇ مۇنداق بولۇشىنى بىلىپ، ئالدىنئالا يار تۆپىسىگە چىقىپ بولغانىدۇق. مۆكۈنۈپ ياتساق، يار ئۈستىدىكى تۈزلەڭلىكتىن (بىزنىڭ ئالدى تەرىپىمىزدىن) 300 دەك ئۇزۇن چاپان كىيگەن، مىللىي ئادەملەر مىلتىقلىرىنىڭ پاينىكىنى تەتۈر تۇتۇپ، بىز تەرەپكە قانداقتۇ تەسلىم بولغاندەك ھالەتتە كېلىۋاتىدۇ. ئابباسوپ، قاسىمجان قەمبىرلەرمۇ بىز بىلەن بىللە ئىدى. X X ئۇلارنى كۆرۈپ بىزگە: «ئۇلار پۇقرالار ئىكەن، ئاتماڭلار، بىزگە قوشۇلماقچى ئوخشايدۇ» دەپ بىزنى توسىدى. لېكىن مەن (سوپاخۇن) بۇنىڭ گومىنداڭنىڭ ئالدامچىلىقى، ھىيلە، مىكرىسى، ئۇلار پۇقرا بولماستىن بەلكى پۇقراچە ياساندۇرۇلغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى دەپ قارايتتىم، بۇ پىكرىمنى X X قا ئېيتسام ئۇ كىشى كۆنمىدى. دېگەندەك، ھېلىقى ئۇزۇن چاپانلىقلار ھەممىسى گومىنداڭنىڭ مىللىي ئەسكەرلىرى ئىكەن. خا لىيەنجاڭ (ئۇيغۇر) دېگەن بىر قانخور ئۇلارنى باشلاپ كەلگەنىكەن. ئۇلار ئالدىمىزدىكى زاراتلىق قەبرىلىرىگە يېتىش بىلەنلا. قەبرىلەرنى پانا قىلىپ، مىلتىقلىرىنىڭ ئاغزىنى ئۆرۈپ، بىزگە قارىتىپ، شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. دېمەك، بىز مۇشۇ

يەردە ئالدىنىپ قالدۇق. ئاردا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئۇلارنىڭ ئاز چىقىمغا ئۇچراتىمدۇق، لېكىن بىزدىن ئابلەت داۋۇت دېگەن ئىسكادىرون ۋە بىر مەوگغۇل جەڭچى شۇ مەيداندا قۇربان بولدى. بىز بۇ يەردە بىر كېچە ـ كۈندۈز جەڭ قىلدۇق. لېكىن گومىنداڭ ئەسكىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ياردەمگە كېلىۋېرىپ، بىزدىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىۋالدى. بىزنىڭ چېكىنىشىمىزگە توغرا كەلدى. ئەتىسى بىز كونا شەھەرنىڭ يۇقىرى تەرىپى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاقسۇ يېڭى شەھىرىگە بېرىپ، سېپىلنى قورشىۋالدۇق. گومىنداڭچىلار بۇ ۋاقىتتا ئاقسۇ سېپىلى ئىچىگە بىكىنىۋالغانىدى، بىز قىزىل كۆۋرۈك① نى ئىگىلىۋالدۇق.

مۇشۇ ۋاقىت 10 ـ ئاي ئاخىرى ئىدى، سوپاخۇن مېنى (تېزەك تۆرە) ئۇچتۇرپانغا بېرىشنى بۇيرۇدى. مەقسەت، ئۇچتۇرپاننىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ، ئۇ يەرگە تەھدىت سېلىش ئىدى، مەن ئاقيارغا② بېرىپ، دەريانىڭ بۇ قېتىدا تۇرۇپلا دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدىكى يار ئۈستىدە كۆرۈنۈپ تۇرغان گومىنداڭ ئاقيار بازارلىق ساقچى يەيچۈسوسىغا قارىتىپ بىر نەچچە پاي ئوق ئاتتىم. ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ يەرنىڭ سوجاڭى مەھەممەت ئىسمىلىك ئەبلەخ، مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەنلا، قورقۇپ كېتىپ، ئېتىنى يايداق مىنىپ، بىر نەچچە ئەسكىرىنى باشلاپ، ئۇچتۇرپان شەھىرىگە قېچىپ كىرىپ كېتىپتۇ. قالغان ئەسكەرلىرىمۇ تەرەپ ـ

---

① قىزىل كۆۋرۈك ـ ئاقسۇدىن قەشقەرگە ئۆتىدىغان كۆۋرۈك. (جا كۆۋرۈكمۇ دەيدۇ)

② ئاقيار ـ ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقسۇغا تۇتاش كۆۋرۈكى

تەرەپكە پىتىراپ قېچىپ كېتىپتۇ. بىز ئاقيار بازىرىغا كىرىپ، ئەمدىلا يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن سۆزلىشىپ تۇراتتۇق، ئارقىمىزدىن ئالاقىچىمىز يېتىپ بېرىپ قالدى. ئۇنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋىرىدە مىنى دەرھال ئاقسۇغا قايتىپ كەلسۇن» دېيىلگەن.

نۆۋەتتە كەلگەندە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ كېتىش كېرەككى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر مۇنچە ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار، ياشلار، خەلق ئاممىسى ئۆزلىكىدىن ھەرىكەت قىلىپ، بەزى پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغانىكەن. بىز ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان تەرەپكە بېرىپ قايتقاندىن كېيىن گومىنداڭچىلار «ئوغرىلار بىلەن مۇناسىۋىتى بار گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت قىلغان ...» دېگەن باھانىلەر بىلەن بىر مۇنچە كىشىلەرنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇچتۇرپاندا مەرھۇم ئاباباسوپىنىڭ ئىنىسى ئارتۇق، سىيىت قاتارلىق ئالتە، يەتتە زىيالىي، ئاقياردىن بىر نەچچە يەرلىك ئاھالە، ئاقسۇدا ل. مۇتەللىپ، X X قاتارلىق بىر نەچچە ئىنقىلابچىلار بار.

ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك: مەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە، بىزنىڭ كىشىلىرىمىز يەنىلا ئاقسۇ سېپىلىنى قورشاپ تۇرۇپتۇ. ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن بىر ئەھۋال بار. بىزدە قىدىرغىچ دېگەن بىر باتۇر قىرغىز يىگىتى بار ئىدى. ئۇ سېپىل تېشىدا، سېپىل ئۈستىدە بولسا زومىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئايالى زورالار ئاشكارە يۈزمۇ ــ يۈز تۇرۇپ، ناھايىتى قاتتىق سۆزلەر بىلەن تىللاشتى.

مەن ئاقسۇغا بارغاندا مەرھۇم قاسىمجان قەمبىرى

«ئەمدى بىتىم بولىدىغان بولدى. شۇڭا بىز سىنى قىچارتىـ ۋالدۇق. يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بىز غۇلجىغا قايتىدىـ غان بولدۇق، ئەمدى سەن بوز دۆڭگە بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كەل!» دەپ بۇيرۇدى. ئەمەلىيەتتە ئۇرـ ۇشمۇ توختىغاندەك بولۇپ قالغان، ھەر ئىككى تەرەپتە ھەرىكەت خېلــى جىمىپ قالغانىدى. مەن بوز دۆڭنى چارلاپ قايتتىم، ئۇ يەر تىنچ ئىكەن. مەن شەھەرگە قايـ تىپ كەلگەندە بىزنىڭ ئادەملىرىمىز قايتىشقا تەييارلىنىۋاتـ قانىكەن. شۇ ۋاقىتتا بــىزنىڭ نىيىتىمىز شۇنچە ئاق ئىـ كەنكى: بىتىمغا سادىقلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىز بارلىق ھۇجۇم خاراكتېرلىك ھەرىكەتلىرىمىزنى توختىتىپ، ھەتتا قولىمىزدىكى ئاپتوماتلارنى (بىزدە گېرمانىيىنىڭ ۋە سوۋېتنىڭ ـكى ئاپتوماتلار كۆپ ئىدى) دېھقانلارنىڭ بەش ئېشىكىگە كىرا قىلىپ، ھەتتا ئۇنى ھېچبىر ئىقـابىلىماستىن، خۇددى ئوتۇن ئورنىدا ئېشەككە يۈكلەپ مۇزداۋان قوغانغا ماڭـ دۇرۇۋەتكەنىدۇق. چۈنكــى ئۇ ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت تەـ رەپ بىلەن گومىنداڭ تەرەپ تەنپەن جوزىسىغا ئولتۇرغانـ ىكەن. شۇڭا بىز يـۇقىرىنىڭ «بىتىم بىر تەرەپ بولغىچە سۈركىلىشنى توختىتىپ، قايتىڭلار!» دېگەن يوليورۇقىغا ئەـ مەل قىلىپ، قوغانــغا قاراپ يۈرگەنىدۇق. لېكىن ئاقسۇـ دىكى گومىنداڭچىلار بىزنىڭ بۇ ئىشىمىزنى ئەكسىچە «بىزـ نىڭ ئاجىزلىقىمىز، قورققانلىقىمىز» دەپ چۈشەنگەن، ياكى ئېغىزدا «بىتىم» قىلىمىز دەپ قويۇپ، ئاستىرتىن ھىلە ـ مىكىرى، نەيرەڭ ئىشلىتىشتەك رەزىل بەت بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ قويدى. مەسىلەن: ـــ بىز ئاقسۇدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، ئىشلەنچى① دېگەن جايغا كەلگەندە، ئاقسۇدىـ

① ئىشلەنچى ـــ ئاقسۇ كونىشەھەر بىر يېزىسى

كى گومىنداڭچىلار بىزنى ئارقىمىزدىن قوغلاپ كەلدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، بىزنىڭ ئاچچىقىمىز كېلىپ قالدىدە، نەتىجىدە بىز ئارقىمىزغا يېنىپ ئۇلارنى قوغلاپ، قايتا ئاقسۇغا كىرگۈزۈۋەتتۇق. ئاندىن يەنە مۇزداۋان قوغانغا قايتىپ كەلدۇق.

1945 - يىلى 11 - ئاي مەزگىلى، بىتىم سۆھبىتى بولۇۋاتقانىكەن. بىز ئۇرۇشنى پۈتۈنلەي توختىتىپ، قورغاندىن غۇلجىغا قايتماقچى بولدۇق. ئۇ يەرگە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىن غۇلجىغا بېرىش ئۈچۈن ناھايىتى نۇرغۇن سودىگەر، ھۈنەرۋەن كاسىپ خەلقلەر يىغىلىپ قالغانىكەن. ئۇلارنى سالامەت ئۆتكۈزۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزىمىز بىللە ئېلىپ يۈرگەنىدۇق، ئۇلار بىر نەچچە يۈز ئادەم ئىدى. لېكىن ئارپىلىق دېگەن يەرگە كەلگەندە گومىنداڭچىلار بىزنى يەنە قوغلاپ چىقتى. بۇ خەلقلەرنى توغ بەلچى دېگەن يەرگىچە قوغلاپ كەلدۇق، سوپاخۇن بولسا گومىنداڭچىلارنى توسۇپ قالغانىدى. ئۇ كىشى قوغلاپ چىققان گومىنداڭچىلار بىلەن قاتتىق ئېلىشقانىكەن. بىر ۋاقىتتا سوپاخۇن ئارقىمىزدىن يېتىپ كېلىپ قالدى. ئۆزى ناھايىتى چارچىغان، ئۈنى پۈتۈپ كەتكەن، ئاۋازى چىقماي قاپتۇ. شۇڭا ماڭا (تېزەك تۆرەگە) «ئەمدى مېنىڭ ئاۋازىم چىقماي قالدى. سەن گومىنداڭنى مۇشۇ يەردە توسۇپ تۇر، بۇ خەلقلەرنى ۋە قوشۇننى مەن باشلاپ ئۆتۈپ كېتەي» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مەن بۇيرۇق بويىچە، قول ئاستىمدىكى پارتىزانلارنى يىغىپ، توغ بەلچىدە گومىنداڭچىلارنى بىر كېچە توسىدىم. سوپاخۇن كېتىپ

ئىككى سائەتتىن كېيىن گومىنداڭچىلار قىسمىلداپ بېسىپ كەلدى. سودىگەر خەلقلەرنىڭ ئات - تۆگە، ۋاك - تاقلىرى تېخى تولۇق ئۆتۈپ بولالمىغانىدى. شۇ ئارىلىقتا خەلقلەرنىڭ 50 تۆگە، ۋاك - ماللىرى گومىنداڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە بىزنىڭ قوشۇنىمىز كۆپىيىپ 1700 ئادەم، ئات ۋە قورال - جابدۇقلار يەتكەن. مەن گومىنداڭنى شۇ جايدا توسۇپ بىر كېچە - كۈندۈز سوقۇشتۇم. شۇ ئارىلىقتا ئىسھاقبېك - ماۋلانبېكتىن بىزگە: «تېز قايتىڭلار!» دېگەن تېلېگرام كېلىپ قالدى. بىز شۇتىمچا بارساق، ئىبراھىموپ دېگەن كىشى ئارقىلىق بىزگە كىيىم - كېچەك ئەۋەتكەنىكەن. ھەممىمىزگە ھاردۇق يەتكەنىدى. كىيىم - كېچەك ئالماشتۇرۇپ دەم ئېلىپ، قوشۇنىمىزنى رەتكە سالدۇق.

يەنە شۇنىڭ ئېيتىپ كېتىش كېرەككى: — بىز ئاقسۇدىن چېكىنىپ، قايتقاندىن كېيىن بىز توغرىلىق گومىنداڭچىلار ناھايىتى جىق پىتنە - ئىغۋا تارقاتتى. مەسىلەن: قانداقتۇر «ئوغرىلارنى سۈرۈپ، قوغلاندىن ئۆتكۈزۈۋەتتۇق... ھەي، ئۇلار بىزگە بەرداشلىق بېرەلمىدى... يەي،...» دېگەندەك، ئەمەلىيەتتە بۇ گەپلەرگە رەددىيە بەرگۈچىلىكىمۇ يوق ئىدى. چۈنكى بىزنىڭ ئۇ يەردىن (ئاقسۇدىن) چېكىنىشىمىز ھەرگىزمۇ ئۇلارغا «بەرداشلىق بېرەلمىگەنلىك» تىن، ئەمەس، بەلكى بېتىمگە ساداقەت بولۇش ئۈچۈن، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قايتقانلىقىمىزنى يۇقىرىقى پاكىتلارنىڭ ئۆزى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ھەتتا بېتىمنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتدىكى كېلىشىمىدە ئاقسۇدا ئۈچ ۋىلايەتنىڭ مىللىي ئارمىيىسىدىن بىر

يەڭ ئەسكەر تۈرغۇزۇشقىمۇ گومىنداڭ تەرەپ ماقۇل بولغان. لېكىن فېۋرال ۋەقەسىدىن كېيىن مەرھۇم ئەخمەت ئەپەندىم غۇلجىغا قايتتى، شۇندىن كېيىن، گومىنداڭ تەرەپ ئۆزلىرى ماقۇل بولغان يۇقىرىقى كېلىشىمنىمۇ ئىجرا قىلمىدىغۇ؟

ئۇندىن باشقا گومىنداڭچىلار بىزنى يەنە «ئوغرىلار ئاقسۇغا چۈشكەندە ھەممىسى ئەيشى - ئىشرەت ۋە بۇزۇقچىلىققا بېرىلىپ كەتتى. بۇلاڭچىلىق قىلدى، خەلق مال - مۈلكىنى ھەقسىز ئېلىۋالدى. نۇرغۇن ئەسكى ئىشلارنى قىلدى. خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتى...» دېگەندەك پىتنە - پاساتلارنىمۇ تارقاتتى. بۇ ھەقتە شۇنى دېيىش كېرەككى، بىز خەلق پەرزەنتلىرى ئىدۇق. گومىنداڭ قۇللۇقىدىن خەلقىمىزنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئاگاھ ھالدا ئىسيۇشقان كۈچ بولغاچقا، بەلكى ئەينى ۋاقىتلاردا شۇ قېرىنداشلىرىمىز تارتقان ئېغىر كۈنلەرنى ئۆزلىرىمىزمۇ بىۋاسىتە بېشىمىزدىن كەچۈرگەچكە، بىزدە گومىنداڭچىلارغا بولغان غەزەپ - نەپرەت شۇنچە كۈچلۈك ئىدى. مىڭ ھەسسىلەپ ئۆچمەنلىكىمىز بار ئىدى. غەيرەت شىجائىتىمىز ئۇرغۇپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ مەيلى قايسى مىللەتتىن بولسۇن، ئىش قىلىپ گومىنداڭ تەرەپتە تۇرۇپ، بىزگە قارشى قورال كۆتۈرگەن ئىكەن، ئۇلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن جازالايتتۇق.

ئەگەر ئەينى ۋاقىتتا يۇقىرىنىڭ قايتىش ھەققىدىكى بۇيرۇقى بولمىغان بولسا، شۇ ۋاقىتتا ئاقسۇ دائىرىسىدىكى گومىنداڭچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇۋېتەتتۇق. چۈنكى بىزدە شۇنچىلىك ئىشەنچ ۋە غەيرەت بار ئىدى، كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىز تەرەپتە ئىدى. كۈچىمىز ئۆزلۈكسىز ئۇلغىيىۋاتاتتى.

ئەمما، بىز تەشكىللىك قوشۇن ئىدۇق. بىزدە يۈكسەك ئىنقىلابىي قىزغىنلىق بىلەن بىر ۋاقىتتا پولاتتەك ئىنتىزاممۇ بار ئىدى. شۇڭا بىز شىمالىي شىنجاڭدىن چۈشكەندە، ئۆزىمىز بىلەن بىللە ھەربىي سوت بىللە چۈشكەن. خەلق مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىناۋىتىگە داغ كەلتۈرىدىغان كىچىككىنە يامان ئىشقىمۇ ھەرگىز يول قويۇلمايتتى. قاتتىق جازالايتتۇق. بۇ ھەقتەمۇن داق بىر كونكرېت مىسال ئالايلى: بىز قوغاندىكى گومىنداڭچىلارنى تەسلىم قىلغاندا، ئەسىر بولۇپ كېيىن ئۆزىمىزگە قوشۇۋالغان ئابدۇل ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئەسكەر باي تەرەپتىن غۇلجىغا چىقىپ كېتىش ئۈچۈن يولۇرگەن بىرئەر - خوتۇن، بىر قىزى ئۈچ كىشى ئىككى ئات بىلەن كېلىۋاتقاندا بۇ ئەسكەر ئۇلارنى يالغۇز يەردە ئۇچرىتىپ قېلىپ، توسۇپ، بىر ئات ۋە مال - مۈلكىنى تارتىۋاپتۇ. بىز قوغانغا كەلگەندە بۇ ئەھۋالنى بىلدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىز بىلەن بىرگە يۈرگەن ھەربىي سودىمىز ئابدۇلغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئىجرا قىلدى. ئۇنىڭ بەنجىڭنى جازالاپ ئاددىي جەڭچىلىككە چۈشۈرۈۋەتتۇق. چۈنكى بىز ئۇرۇش ئۈستىدە، يۈتكىلىپ يۈرگەچكە قاماپ قويۇش ئىمكانىيىتىمىز يوق ئىدى.

مەيلى رەھبەرلىك ياكى جەڭچىلەر، پارتىزانلارغا بەلگىلىمە بويىچە نورما بېرەتتۇق. ھەر كىمنىڭ خالىغىنى بويىچە ئۇمۇمنىڭ مۈلكىنى ئىگىلەپ ئېلىشىغا رۇخسەت قىلمايتتى. شۇنداق بىر كىچىككىنە مىسال ئالايلى: بىز ئۇرۇش ئۈستىدە، ھەر يەردە يۆتكىلىپ يۈرۈپ، كىيىم - كېچەك، ئاياغ - كىيىملىرىمىز تىتىلىپ كەتكەن، ئۆزىمىز ناھا-

يىتى كىرلەپ كەتكەنىدۇق. جىددىيلىكتە يۈرۈپ، ئاچ - توق قېلىپ، ناھايىتى جۇدىگەنىدۇق. كىيىملىرىمىزمۇ يىرتىلغان ئىدى. ھەتتا پۇتلىرىمىزغا يۆگەيدىغان پايپاقلىرىمىزمۇ قالمىغان. ئەمما بىزدە ماددىي بۇيۇملار يوق ئەمەس ئىدى. بىز ئاش - ئوزۇق ۋە باشقا نەرسە، كېرەك بولغاندا تېگىشىپ، سېتىپ ئېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن گەزلىمىلەرنى ئۆزىمىز بىلەن ئېلىپ يۈرگەنىدۇق. ئاش - ئوزۇقنى بىز ئەنە شۇ گەزلىمىلەرگە تېگىشىپ ئېلىپ يەيتتۇق. ئاخچىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز بىلەن بىللە يۈرگەن سودىگەرلىمەر، پۇقرالاردا ماتا - چەكمەن، پاختا ۋە باشقا ماللار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئەنە شۇنداق ئەھۋالدىمۇ قايسىبىر رەھبەرلىك ياكى قايسىبىر جەڭچى شۇلاردىن ئۆز مەيلىچە ئاددىيسى پۇتىغا پايپاق قىلىش ئۈچۈن بىرەر پارچە ماتامۇ ئالمىغان، ئاخىرى بىز شۇتىغا بارغاندا ئاندىن يۇقىرىدىن بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن بۇيۇملار بىلەن نورما بويىچە ھەممە ئۈستى - باشلىرىمىزنى ئالماشتۇرۇپ چىقتۇق.

چۈنكى بىز خەلق قوشۇنى بولغاچقا، بىزنىڭ ئىچىمىزدە كۆرۈلگەن قىلچە بىر ئەسكى ئىش — بىزنى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدىن ئايرىپ قويىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئوبدان چۈشىنەتتۇق. شۇنداقلا مەرھۇم ئابباسوپ، قاسىمجان قەمبىرى، ئىسكەندەر ئەپەندى... قاتارلىق مۇلكى رەھبەرلەر بىز بىلەن بىللە ئىدى. گومىنداڭچىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك پىنەپاساتلىرى پەقەت ئۇلارنىڭ جامائەت پىكرى توپلاش ئۈچۈن چىقارغان ئۇيدۇرمىلىرى ئىدى. ئۇنداق ئىشلار يۇقىرى رەھبەرلىكتىمۇ، تۆۋەندىمۇ كۆرۈلگەن ئەمەس ۋە ئاڭلىغانمۇ ئەمەسمىز.

خاتىمە

مەن بۇ ۋەقەلەرنى ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ بۇ ئىككى پېشقەدەم بىلەن 2 ـ 3 قېتىملاپ ئۇچرىشىش ئارقىلىق خاتىرىلەپ ئېلىپ ئاندىن بىر ـ ئىككى ھەپتە قايتا يېزىپ رەتلەپ چىقتىم. بىرىنچى قېتىمدا يالغۇز تېزەك تۆرەنىڭ ئۆزىـ نىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە ئاساسەن خاتىرىلەپ ئالدىم. ئىككىنچى قېتىم تېزەك تۆرەنىڭ ئۆزىنى سوپاخۇن ئاكا بىلەن كۆرۈشـ تۈرۈش، ھەمدە ئىككى پېشقەدەمنىڭ بۇ ۋەقەلەر ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى دەقـەمتە تـۇرغۇزۇپ ئاڭلاش مەقسىتىدە، تېزەك تۆرەنى سوپاخۇن ئاكىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ باردىم.

ئەينى يىللاردا ئاق قار ـ كۆك مۇزلارنى قـۇچاقلاپ يېتىپ، بىر ئاكـوپتـا جەڭ قىلىشقان، مىلتىق دورىلىرىنـى ئوبدان پۇراشقان، لېكىن ئارىلىقتا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بىر ـ بىرىنى كۆرۈشەلـمەي، ھـەتتا 10 يىللىق ئـاپەتلىك يىللاردا دەل يۇقىرىقى ئىشلار تـۈپەيلىدىن تۆت كىشىلىك گورۇھنىڭ ئېغىر زىيانكەشلىكىگە ئـۇچرىغـان، ھەتتا ھازىر بىر ـ بىرىنىڭ قەيەردە، ھـايات بـار ـ يوقلۇقىنىمۇ بىلىشـ مەيدىغان، ئىككى مىللەتتىن تەركىب تاپقان بـۇ پېشقـەدەم سەبداشلار بىر ـ بىرىنى كۆرگەندە قاتتىق قـول سىقىشىپ، قىزغىن قۇچاقـلىشىپ، «كېلىڭ، ئـولتـۇرايلـى!» دېيىشنىمۇ ئۇنتۇشۇپ، خېلى بىر ۋاقىتقىچە بىر ـ بىرىگە چوڭقۇر سېـ غىنىش ھېسسىياتلىرى بىلەن ئۇزاقتىن ـ ئـۇزاق قارىشىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ھال ئەھۋال سـورۇشۇپ كـەتتى. مېنىڭ ئىشارەم بىلەن ئاندىن سوپاخۇن ئاكا تېزەك تۆرەنى ئـوـ رۇنغا تەكلىپ قىلىپ، بۇلار يـەنە بىر ـ بىرىگە قارىشىپ، ئـۇھ تـارتىشـىپ ئـاستـا ـ ئـاستـا ھـال ـ ئـەھۋال

سوراشقىلى تۇردى.

چايغا ئولتۇرغاندا ئاندىن بارا - بارا ئەينى يىللار-دىكى كەچۈرمىشلىرىدىن سۆزلەر باشلانغىلى تۇردى. مەن بولسام ۋەقەلىكنىڭ راستچىللىقى ئۈستىدە ئىزدىنەتتىم. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ پەيتتە مەن ئۇلارنىڭ پاراڭلىرىنىڭ تېخىمۇ قىزىشىشىغا تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن، ئالدىنقى كۈنى تېزەك تۆرەنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى بويىچە ئاندىن - مۇنى-دىن خاتىرىلەپ ئالغان يازمىلىرىمنى ھەر ئىككىيلەن بار يەردە قايتا ئوقۇپ بەردىم. سوپاخۇن ئاكا بۇنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ، تۇرغۇن تەرەپلەرنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى تەستىقلاپ، توغرا بولمىغان جايلىرىغا كەلگەندە تولۇقتىشلەرنى بەردى. بولۇپمۇ يەر - جاي، ئادەم ناملىرى، ۋاقىت، ئەينى ۋاقىت-تىكى ۋەزىيەت، شارائىت، تەلەپ، ۋەقەلىك ... قاتارلىق جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم تولۇقتىشلەرنى بەردى.

ئەنە شۇ قېتىمقى ئېنىقلاشتىن كېيىن مەن بۇ ماتې-رىيالنى ئىككىنچى قېتىم رەتلەپ يېزىپ چىقتىم. بەزى جايلىرى-دىن ئۆزلۈم ئانچە قانائەت ھاسىل قىلمايتتىم. شۇڭا گۇمان-لىق بولغان تەرەپلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن 2 - قېتىم رەت-لىگىنىمنى يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا سوپاخۇن ئاكا ۋە تېزەك تۆرەلەرگە قايتا ئوقۇپ بېرىپ، ئېنىقسىز جايلارنى قايتا - قايتا سوراپ ئۇ ھەقتىكى چۈشەنچىم ئايدىڭلاشقان-دىن كېيىن ئاندىن ئۈچىنچى قېتىمدا مۇشۇ نۇسخىنى رەتلەپ چىقتىم.

قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئاقار- ىنىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇش - ئاقارتىش ئەھۋالى

مۇھەممەت ھەسەن تۆرەقۇل

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭدىكى خىزمەت- لەرگە ياردەملىشىشكە ئەۋەتكەن چېن تيەنچيۇ، ماۋزېمىن قاتارلىق مۇنەۋۋەر كوممۇنىستلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنـ- جاڭدا «فەنددىخۇي» (يەنى جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما) قۇرۇلدى ۋە بۇ ئۇيۇشمىنىڭ تورتكىسى ئارقىلىق ئالتە بـۈ- يۈك سىياسەت يولغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارقا ئارقىدىن جاي - جايلاردا ئو- قۇش - ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇشقا باشلىدى. شۇ قا- تاردا قەشقەردىمۇ 1934 - يىلى ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغانىدى. مەزكۇر ئۇيۇشمىدا قىرغىز يۇقىرى قاتلام ئاقساقاللىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قادىر جوۋشىباي رەئىسلىكىدىكى تـوققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىجرائىيە ھەيئەت قۇرۇلۇپ ئىش باشلىدى. ئۇيۇشمىنىڭ نىزامنامىسىدا ئۈچ يىلدا بىر قېتىم سايلام ئېلىپ بېرىش بەلگىلەنگەن. ئەگەر ئىجرائىيە ھەيئەت زۆرۈر تاپقاندا ئۈچ يىل بىلەن چەكلەنمەسلىك كېرەك، دەپ بېكىتىلگەنلىكتىن، ئىجرائىيە ھەيئىتى ئارقىلىق ئۇيۇشمىنىڭ ھەر نۆۋەتلىك رەئىس، مۇ-

ئاۋىن رەئىسلىرى يەڭگۈشلىنىپ تۇردى. ئىككىنچى قېتىمدا ئاتىشبەگ، ئۈچىنچى قېتىمدا ئاپىشبەگ، تۆتىنچى قېتىمدا ئەسەنگەلدى بىلەن تۇرغان قوجامباي، بەشىنچى قېتىمدا ئابدۇقادىر توختاروپ، مۇھەممەت ھەسەن تۆرە قۇللار رەئىس ۋە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ سايلاندى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن رەئىسلەردىن قادىر، ئاتىشبەگ، ئاپىشبەگ، ئەسەنگەلدى قاتارلىقلار شېڭ شىسەي كوممۇنىزمغا، ئىنقىلابقا، تەرەققىيپەرۋەرلىككە قارشى چىقىپ، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئەكسىيەتچىل ئەپتى - بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، ھەر مىللەت خەلقىنى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلارنى باستۇرغاندا تۈرمىدە قىيىن - قىستاق، ئازاب دەستىدىن قازا تاپتى.

ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۇلۇغچات، يېڭىسار، ئاقچى ناھىيىلىرىدە ناھىيىلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، سادىق، ساتىبايلار ئۇلۇغچات ناھىيىلىك ئۇيۇشمىغا، ئىسلام قازى، ھامۇت ھاجى، بارات بەگلەر يېڭىسار ناھىيىلىك ئۇيۇشمىغا رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس بولدى. (ئاقچى ناھىيىلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئېسىدە يوق). يۇقىرىقى ناھىيىلەردىكى قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىلىرى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ 38 - يىلغىچە قۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، 1941 - يىلى قاراجۇل دېگەن يەردە رايون دەرىجىلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. جاپپار قول، قوۋان، مۇھەممەت تۇرسۇنلار رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، 1942 - يىلغا قەدەر تۆۋەندىكى ئورۇنلاردىكى ئۇيۇشمىمىز

قارمىقىدا باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى:
1. توگورمەنتى مەكتىپىنىڭ مۇدىرى مۇھەممەت تۇرسۇن (هازىر ئاپتونوم رايونلۇق تەپتىش مەھكىمىسىدە).
2. تەرەك مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ئۆمەر، موسىرئالى، ئىبرايىلار.
3. ئۇلۇغچات مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىرى ئاقمەت، جورۇبەگ.
4. قىزىلئۆي مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ساتىباي، ئابدۇللا.
5. ئوپىتاغ، قارا كەچىن، جۇلۇقباش، كوسراپ، قىزىلتو، بۇلۇڭكۆل، ئاقتو قاتارلىق ئورۇنلاردا قۇرۇلغان مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىرى سايىتبەگ، مۇھەممەت ھەسەنبەگ قاتارلىقلار ئىدى. 1941 - يىلى قەشقەردە مەركىزىي مەكتەپ قۇرۇلۇپ تۇرغانباي مۇدىرلىكنى، ئابدۇقادىر، مۇھەممەت ھەسەنلەر قوشۇمچە مۇئاۋىن مۇدىرلىك ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى.
ئۇيۇشمىمىزنىڭ قارمىقىدىكى يۇقىرىقى مەكتەپلەرنىڭ راسخوتىنى ئۇيۇشمىمىز زىممىسىگە ئالغان بولۇپ، ئۇشرە - زاكاتتىن ئېلىنغان ئاشلىق، چارۋا - مال بىلەن تەمىنلىگەن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تىرىك چارۋا سودا دوگوۋورى تۈزۈپ سودىگەرچىلىك قىلىپ، بۇنىڭدىن كىرگەن كىرىم بىلەن مەكتەپلەر تەمىنلىنىپ تۇرغانىدى.
قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ھەر جەھەتتىن تەرەققىي قىلغان ۋاقتى 1936 - يىلدىن 1942 - يىلغىچە بولغانىدى. شۇ ۋاقىتتا قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا قەشقەر ماگارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان لى فامىلىلىك بىر كوممۇنىست يولداش (شۇ ۋاقىتلاردا بىز ئۇ كىشىنى بىلمەيتـ

تۇق) بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلغان. بۇندىن باشقا مەرھۇم گېنېرال ئىسهاقبەگ قەشقەردە 1940 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بىرىگادا كوماندىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇيۇشمىمىزغا ھەر جەھەتتىن تولۇق غەمخورلۇق قىلغانلىقتىن، قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىمىزنىڭ ئوقۇش - ئاقارتىش ئىشلىرى خېلى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ھەم بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى تەربىيىلىگەنىدى.

بىرىنچى تۈركۈمدە تۇرغانباي، قوجامباي، ئابدۇقادىر توختاروپلارنى ئۇيۇشمىمىز سوۋېتكە ئوقۇشقا چىقىدىغان ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرلىكتە سوۋېتكە چىقىرىپ ئوقۇتتى.

ئىككىنچى تۈركۈمدە ئارىن، مۇھەممەت ھەسەن تۆرەقۇل، ئاۋازقۇل، جورۇبەگ، مۇھەممەتجان، ماتى، ماتەش ھەيدەر قاتارلىق ئوقۇغۇچىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز مەكتەپلىرىدە ئوقۇتتى.

ئۈچىنچى تۈركۈمدە، قەشقەردە قۇرۇلغان قىرغىز مەركىزىي مەكتىپىگە بىر تۈركۈم ياشلارنى ئەۋەتىپ ئوقۇتتى.

شۇ مەزگىلدە ئوقۇغان يولداشلاردىن تاھىر مەمتىلى، ئارىن ئالىمقان، مۇھەممەت ھەسەن تۆرەقۇل، مۇھەممەت تۇرسۇن، ئاۋازقۇل، ماتى قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىلىرىنى قوشماقتا.

ھازىر بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى جۇڭگو كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ شەرەپلىك ئەزالىرىدىن بولۇپ قالدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتا ئوقىغان زىيالىيلارنىڭ يەنە بىر قانچىسى شېڭ شىسەي، گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ تۈرمىلىرىدە قەتئىيلىك

بىلەن دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ئازادلىق ئۈچۈن مەردانىلەرچە ئۆزىنىڭ ئەزىز ھاياتىنى قۇربان قىلدى. مەسىلەن، ئەسەنكەلدى ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتچى، تەرەققىيپەرۋەر ئاقساقال ئىدى. 1944 - يىلى گومىنداڭ باندىتلىرى ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە ئۇنى ماراسول، ھەيدەر، ئۇمەش دېگەنلەر بىلەن بىرلىكتە ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىي، فاشىستىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، جادۇدا تۇغراپ ئۆلتۈردى. بىز ھازىر يۇقىرىقى قېرىنداشلىرىمىزنى چوڭقۇر سېغىنىپ، ئۇلارغا سەممىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز.

گېنېرال ئىسھاقبەگ توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابدۇقادىر توختاروۋ

1 ـ ئىسھاقبەگنىڭ يۇرتى

ئىسھاقبەگ 1902 ـ يىلى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ يىغىن يېزىسىدىكى سىمخانا كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق ئادەتتىكى بىر چارۋىدار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە كونا موللامىدا ئوقۇپ ساۋادىنى چىقاردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىر مەزگىل موللا ئىسھاق دەپ ئاتىلىپ يۈردى.

قۇرامىغا يېتىپ يۇرت ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان چاغدا دادىسى ئىسھاقنىڭ ئۆيىنى بۆلەك قىلىپ قويدى. 14 ـ 15 ياشلىق ئىسھاقنى خەلق بەگلىككە كۆتۈردى. شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي قائىدە ـ يوسۇن بويىچە ئىسھاق ئۆز قەبىلىسى ئىمان دېگەن يۇرتنىڭ بېگى بولدى. شۇندىن باشلاپ ئىسھاقبەگ دەپ ئاتىلىپ قالدى.

ئىسھاقبەگ ئوتتۇرا بويلۇق، كەڭ گەۋدىلىك، سالماقلىق ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ خۇشاللىقى بىلەن ئاچچىقلانغانلىقىنى ئاساسەن سېزىپ ئالغىلى بولمايدىغان خاراكتېرلىك كىشى ئىدى. بىر نەرسىگە ئاچچىقلانسىمۇ، خۇشال بول-

سمۇ كـۈلۈپ قويالتى. يىغىن - سورۇنلاردا ئوشۇقچە سۆز-لەشنى خالىمايتتى. ئەمما ئۆزئارا ئولتۇرۇشلاردا قىزىق، كۈلكىلىك پاراڭلارنى سېلىپ، ئولتۇرۇشنىڭ كۆڭۈللۈك ئۆتۈ-شىگە يول ئېچىپ، كىشىلەرنى ئەيمىنىپ قېلىشتىن خالى قىلاتتى.

ئۇ ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا جەمئىيەتتىكى ئادالەت-سىزلىك، تەڭسىزلىك ۋە يولسىزلىق ئىشلارغا، فېئودالىقنىڭ تەسىر كۈچلىرىگە قارشى ئۆز ۋاقتىدا كۈرەش قىلىشقا جۈر-ئەت قىلاتتى.

مەسىلەن: شۇ دەۋردە خەلق ئىچىدە تۈزۈلۈم شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگەن ئادەتتى بويىچە، يۇرتنىڭ بەگلىرى يۇقى-رى سىنىپ ۋە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىدىن ئاشمايتتى. شۇن-داقلا قىرغىزلاردا ساقلىنىۋاتقان قەبىلىۋازلىقنىڭ ھۆ-كۈم سۈرۈشى بىلەن موقۇق تۇتقۇچىلار قەبىلە باشلىقلىرى-دىن ئاشماي، بىرىدىن بىرىگە ئالمىشىپ تۇراتتى. ئىسھاق-بەگنىڭ بۇ خىل شارائىت ئاستىدا تەڭسىزلىككە قارشى كۈ-رەش قىلىشى بىلەن تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقپەرۋەر، ئادىل، توغرا ئىش قىلىدىغان كەمبەغەللەردىن ــ مۇسا، ئالپەيىز، ئىس-مائىل، ئالىقۇل قاتارلىق كىشىلەر بەگلىككە كۆتۈرۈلدى. مۇسا - ساقال دېگەن يۇرتقا، ئالپەيىز - يۇيۇلغان سۇ دې-گەن يۇرتقا، ئىسمائىل - چات دېگەن يۇرتقا، ئالىقۇل ــ ئەتتىك دېگەن يۇرتقا بەگ بولدى.

خەلقلەردە: «توغرا بەگدە تۇغقان يوق، تۇغقانپەرەست بەگدە ئىمان يوق» دېگەندەك، قىرغىز خەلقى- كەمبەغەلنىڭ گېپىنى سۆزلەيدىغان توغرا - ئادىل بەگكە ئەمدى يېتىش-تۇق، دېيىشىپ يۈردى.

2. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئەھمىيەت بەرگەن.

ئىسھاقبەگنىڭ يۇرتى — سار بۇلاق دېگەن جايدا ئۆت-
كۈزۈلۈۋاتقان يىللىق نەزىرە مەرىكىسىگە تىجارەت بىلەن
شۇغۇللىنىپ يۈرگەن ئاتۇش تىجەندىن نىزامىدىن، ئالىم
ئاخۇن شاگىرتى، قەشقەردىن مۇچىپتىن تۇردى ئاخۇن، مەم-
تىلى چولاق، مۇھەممەت چاقىلداق قاتارلىق بىر قانچە ئۇيغۇر
يولداشلار بېرىپ قالغان. مەرىكە باشقۇرۇۋاتقان باياۋۇللار-
نىڭ ياردەمچىلىرى — ئايىرىم ئالىقاپ باشلار يولسىزلىق
بىلەن ئۇلارنى «مەيدانلاردىن چىقىپ كېتىڭلار» دەپ ھەيدەپ
چىقارغان ۋە ئۇلارنى ئۇرۇپ قويغان. ئىسھاقبەگ بۇ ئەھۋال-
دىن خەۋەر تېپىپ، كىشى ئۇرغانلارنى چاقىرتىپ كېلىپ،
ئۇلارنى قاتتىق ئەيىبلەپ، مېھمانلاردىن ئەپۇ سورىغان ھەمدە
ئۇلارغا ئايرىم ئۆي ھازىرلىتىپ مەرىكىگە قاتناشتۇرۇپ، ئالاھىدە
كۈتۈۋېلىپ، مەرىكە تاماملانغاندىن كېيىن، ئىززەت - ھۆر-
مەت بىلەن يولغا سېلىپ قويغان. بۇ ئەھۋال خەلق ئارىسى-
دا خېلى ئۇزۇنغىچە ھېكايە قىلىنىپ ئېيتىلىپ يۈرگەن.

3. ئىسھاقبەگ مەدەنىيەت — مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەن

ئىسھاقبەگ بولۇپمۇ قىرغىزلارنىڭ مەدەنىيەت —
مائارىپى ئارقىدا تۇرغانلىقىنى ئېچىنىپ، شۇ ۋاقىتتىكى ھۆ-
كۈمەتنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ مەدە-
نىيەت — مائارىپ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمايۋاتقانلىقى-
غا قارىتا تاغ رايونلىرىغا مەكتەپ سېلىش توغرىلىق ھۆكۈ-

مەلكە ئارقىمۇ ـ ئارقا تەلەپ قويغان. لېكىن ھۆكۈمەتنىڭ بەرگەن خىراجىتى بىلەن مەكتەپ پۈتمىگەنلىكتىن، ئىسھاقـ بەگ مەكتەپ قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە كۆپلەپ تەشـ ۋىق قىلغان، نەتىجىدە بەزىلەر ئۆي ـ جاي ۋە باشقا مادـ دىي بۇيۇملارنى مەكتەپ سېلىشقا ياردەم قىلغان، مەسىلەن: كونا ئۇلۇغچاتتىكى شۇدەۋرنىڭ ئىلغاركىشىلىرىدىن ھالباي، قابىل، مۇھەممەت يۇنۇس دېگەنلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر ـ ئىككى ئېغىزدىن تام ئۆيلىرىنى ئېچىپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا يارـ دەم بېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن 1934 ـ يىلى كونا ئۇلۇغچاتـ نىڭ قورغان دېگەن بازىرىدا بەش سىنىپلىق بىر باشلانـ غۇچ مەكتەپ سېلىنىپ، چارۋىچىلارنىڭ بىر نەچچە يۈز ئوـ غۇل ـ قىز پەرزەنتلىرى تۇنجى قەدەمدە ئېچىلغان شۇ مەكـ تەپكە كىرىپ ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولغان. مېنىڭ ئانا مەكتـ پىممۇ ئەشۇ مەكتەپ ئىدى.

شۇندىن كېيىن جۇڭگو قىرغىزلىرىدىن چەتكە چىقىپ ئوقۇشقا ئىگە بولۇشمۇ ئىسھاقبەگنىڭ ياردىمى بىلەن بولـ غانلىقىنى ئەسلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ھازىرـ قى ئۇلۇغچات ناھىيىسى قەشقەرگە قارايتتى. ئىسھاقبەگ ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئىدى. ئۇن ئەتراپىدا ناھـ يىسى بار قەشقەر ۋىلايىتىگە تەقسىم بولغان ئاران 7 ـ 8 سان ئىچىدە، بىرلا ئۇلۇغچات ناھىيىسى ئۈچۈن ئىسھاقبەگ ئىكـ كى قارارلىدا قىرغىزلاردىن تۆت نەپەر ئوقۇغۇچىغا سان ئالـ غان. بۇنىڭدىن بىرسى ئۆتەلمەي، مۇھەممەت تۇردى ئاساـ نوۋ، تورغان قوجامبايوۋ، مەن (ئابدۇقادىر توختاروۋ) ئۈـ چىمىز چەتكە چىقىدىغان ئوقۇغۇچىلار قاتارىدا سوۋېتكە چىقىپ ئىككى يىل ئالىي مەكتەپتە ئوقۇپ كېلىش

پۈرسىتىگە ئىگە بولدۇق. مانا شۇنىڭدىن ئىسھاقبەگنىڭ قىرغىز خەلقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋشكە بولىدۇ.

4. ئىسھاقبەگنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ئەھۋالى

30 - يىللاردا ئىسھاقبەگ جۇڭگو قىرغىزلىرى ئىچىدە ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىش يولىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان ئاتاقلىق كىشىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ھەم تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈكسىلىش تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇش بىلەن، خەلقنىڭ قەدىرلىشى ۋە ھىمايىسىگە ئىگە بولۇشقا باشلىدى.

دېمەك ئىسھاقبەگ ئۆز دەۋرىدە ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى، ئۇلۇغچاتتا قۇرۇلغان 1 - تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى، قەشقەردىكى ئاتلىق قىرغىز پولك (ئاتلىق 35 - تۈەن) قوماندانى، لۈيجاڭ ۋە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى (گېنېرال لېيتنانت) قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ كەلگەن.

مەرھۇم ئىسھاقبەگنىڭ ئىنقىلاب يولىغا ئاتلىنىپ، باتۇرلۇق بىلەن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشى، شۇنداقلا ئىنقىلابنىڭ توغرا نىشاندا چىڭ تۇرۇپ، ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرۇشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس، بەلكى شىنجاڭ رايونىنىڭ باشقا جايلىرىدا زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە خەلق ئىنقىلابىي

ھەرىكەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

1929 - 1930 - يىللاردا كونا ئۇلۇغچات يېتىن كۆك-شىلىردىغا قاراشلىق تاغ رايونلىرىدا بىر مەزگىل مەلۇم سان-دىكى باسمىچىلار توپلىشىپ ئۆز مەيلىچە يۈرۈشتى. چۈنكى ئۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ قىرغىز رايونلىرىدا تۇرۇشلۇق چېرىكلىرى (ئەسكەرلىرى) باسمىچىلارنىڭ بىزنىڭ زېمىنىمىز-دا يۈرۈۋېرىشى ھەم ئېمىلەرنى قىلىۋاتقانلىقى بىلەن كارى بولمايتتى. بۇ جايلاردىكى باسمىچىلارنىڭ كاتتىباشلىرى جا-نىۋەك قازى، ئايىت مارەك، ماماسالى قازى، ئومۇرزاق شىر-مات، قوشماق، تۇرغانباي، جۇماغول، بوغۇاي دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئىساقبەگنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلى-رىنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى يوشۇرۇن ئېتىپ تاشلاشقا ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇۋاتقان ئىدى. بۇ ئەھۋالنى باسمىچىلار ئىچىدى-كى جۇماغول دېگەن ئادەم دەرھال ئىساقبەگكە يەتكۈزۈپ قويغان، چۈنكى جۇماغول باسمىچىلارنىڭ ئىچىدە بولسىمۇ، ئۇ بۇرۇنلا ئىساقبەگنىڭ تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئۇنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنى قوللايتتى. شۇنىڭ ئۈ-چۈن ئىساقبەگ جۇماغولنى باسمىچىلار ئىچىدە تۇرۇۋېرىش-نى ئۆزى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىدى. جۇماغول مۇھىم پەيتلەردە ئىساقبەگكە خېلى ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى كۆر-سەتتى. ئىساقبەگ جۇماغولدىن ھېلىقى خەۋەرنى ئاڭلى-غاندىن كېيىن، دۈشمەنلەرنىڭ سۇيىقەستىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قەشقەرگە بېرىپ، ئۆز ھەرىكىتىنى بىر مەھەل قە-شقەر شەھىرىدە داۋاملاشتۇردى. قەشقەر شەھەر ئىچى ئۆس-تەڭ بويىدىكى قادىر ھاجى، قاۋۇل ئاخۇن، روزاخۇن دې-گەن كىشىلەر ئىساقبەگنى ئۆيلىرىدە ساقلاش بىلەن ئۇ-

نىڭ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشىغا ياردەملەشتى.

ئىسھاقبەگ قەشقەردىن كەلگەندىن كېيىن، ئۆز ھەرىكىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە قوراللىنىشقا باشلايدۇ. بۇ چاغدا تاغلاردىكى باسمىچىلار يەنىلا بار ئىدى. باسمىچىلاردىن ماماسالى قازى، يەرلىكتىن ئوبۇلقاسىم قازى، ئاتا قول دېگەنلەر بىرلىشىپ، ئىسھاقبەگ تۇرغان جايغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭىدۇ. ئەمما باسمىچىلار ئىسھاقبەگنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىشقا جۈرئەت قىلالماي، ئىسھاقبەگنىڭ يۇرتى ساربۇلاققا كېلىپ خەلققە پاراكەندىچىلىك سېلىش بىلەن ئىسھاقبەگنىڭ ئۆي - جاي، مال - چارۋىلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. ئىسھاقبەگ قوشۇنلىرىدىن قويچىباي قىياس باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن كۈچ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىرى پەستىكى يول بىلەن باسمىچىلارنىڭ ئالدىدىن توراپ چىقىدۇ. يەنە بىرى تاغ ئارىسىدىكى يول بىلەن كەينىدىن قوغلاپ ماڭىدۇ.

ئۇلار ئوقسالۇر گۈگۈشىسىگە قاراشلىق توغوچار دېگەن جايدا باسمىچىلار بىلەن توقۇنۇشىدۇ. ئالدىدىن توسۇپ ماڭغانلار باسمىچىلارنىڭ ئۆتەر يولىدىكى كۆۋرۈكنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئىككى كۈچ باسمىچىلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا تىرە - پەرەن قىلىۋېتىدۇ. بۇ سوقۇشتا قويچىباي ئالاھىدە خىزمەت كۆرسىتىپ، تاغقا يامىشىپ چىقىپ كېتىۋاتقان باسمىچىلارنىڭ ئۈستىدىن تاشلارنى غۇلىتىپ، باسمىچىلارنى پەسكە قوغلاپ چۈشىدۇ.

ئىسھاقبەگ ئۆزىنىڭ يېقىن تاغىسى ئاتاقولنىڭ خائىنلىق قىلغان جىنايىتىگە قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇنى شۇ

مەيداندىلا ئېتىپ تاشلاشقا بۇيرۇق بېرىپ، دەرھال ئىجرا قىلدۇردۇ. ئاتاقول بۇرۇن ئىسھاقبەگ تەرەپتە تۇرغان كىشى ئىدى. كېيىنچە ئۆز مەنپەئەتىنى دەپ باسمىچىلار تەرەپكە ئۆتمۇالغانلىقى ئۈچۈن، يېقىن تۇغقىنىم دېمەستىن ئۇنىڭغا زەربە بەرگەنلىكى ئىسھاقبەگنىڭ ئىنقىلاب مەنپەئەتىنى قوغداشتاچىلىك تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تاغ ئارىلىرىغا يوشۇرۇنۇۋالغان باسمىچىلار بارغانسېرى ئاجىزلاپ تارقاق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، «ئىت ئۆلىدىغان چېغىدا قېپىشىدۇ» دېگەندەك، ئۇلار ئۆلۈمگە تەن بەرمەي، بۇلۇڭ ــ پۇشقاقلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، قوي مارىغان بۆرىدەك تېگىپ - قېچىپ يۈرۈشتى.

قىرغىز رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئىسھاقبەگ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بولۇۋاتقان خەلق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنىڭ يۈنىلىشىنى كۆزەتتى ھەم ئۇنىڭ ئۇنۇملۈك تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ئۆز ھەرىكىتى ئۈچۈن ئۈلگە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزى تۇرغان جايدىكى ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ، خەلقنىڭ ئويغىنىشى ئۈچۈن تەشۋىقات ئىشلىرىنى كۈچلۈك ئېلىپ باردى. شۇ قاتاردا خەلق ئىچىدە ئۆزىگە ياردەم بېرىدىغان ئىشەنچلىك كىشىلەرنى تاللاش ۋە تەربىيىلەش ئىشلىرىنىمۇ ئېلىپ باردى. مەسىلەن: قىياسبەگ (ئۆلۈغچات يېغىن يېزىسىدىن)، ھاكىم شېرىپ (ئاقتۇ ناھىيىسىدىن)، سايىتبەگ (ئاتۇش تېجەندىن)، قۇربان مۇھەممەت (قەشقەر بەشكېرەمدىن)، ھەسەن كەلدى، شادەت، ئىسمايىل، ماراسولبەگ، ساتىبەگ، چاپاربەگ، ئىدرىس ساتىباي، ئىبراي تۇرغان، مۇھەممەت تۇرسۇن ... قا-

تارلىقلار ئىسھاقبەگ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئىشەنچلىك ئىنقىلابچىلار ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىسھاقبەگ بىر قانچىلىغان قوراللىق جەڭچىلەرنىمۇ تەربىيىلىدى. بۇ كىشىلەر ئۆز ۋاقتىدا ئىسھاقبەگكە يېقىندىن ياردەملەشتى ۋە ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. بەزىلىرى ئىنقىلاب يولىدا قۇربان بولدى، ھازىر بارلىرى ھەر قايسى سەپلەردە تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ئىشلەۋاتىدۇ.

1933 - يىللىرى ئۇلۇغچاتلىق (قىزىل ئۆيدىن) قىرغىز ئوسمان ئېلى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، قىرغىز رايونلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر ئېلىشقا باشلىدى. ئايرىم بايلار ئۆزلىرىگە ئەسكەر سېلىقى ئۈچۈن كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۆز بالىلىرىنىڭ ئورنىغا ئەسكەرلىككە بەردى. بۇنى كۆرگەن ئىسھاقبەگ ئەسكەرلىككە ئۆزۈم بېرىشىم كېرەك، دەپ ئەسكەرلەر قاتارىدا قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئوسمان ئېلى قەشقەردە باش قوماندان بولغان، يەنە ساۋۇت دامولla قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نى قۇرۇپ، ئۆزى ھۆكۈمەت باشلىقى، قىرغىزلاردىن چىپاق قازى مۇئاۋىن ھۆكۈمەت باشلىقى بولغان ئىدى.

1934 - يىلى ئۈرۈمچى تەرەپتىن كي دېگەن خۇيزۇ قەشقەرگە كېلىپ، پاجىئەلىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغاندا، قەشقەردىكى قىرغىز قوراللىق گۇرۇھلار تاغلارغا قېچىپ چىقىدۇ. ساۋۇت دامولla چىپاق قازىنى ئۆز يۇرتىغا (ھازىرقى يىغىن يېزىسىغا) بېرىپ تۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. چىپاق قازى يۇرتىغا بارغاندا ئىسھاقبەگنى ئۆزىگە كاتىپلىققا چاقىرىدۇ. ئىسھاقبەگنىڭ ئويلاپ يۈرگىنى چىپاق قازىنى يېتىم قالدۇ-

رۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى شاپىدانىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. بۇ ئىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئورۇنلىنىشى ئۈچۈن ئىسھاقبەگ چىپاق قازىغا كاتىپ بولۇپ بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ. شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چىپاقنىڭ ئوغلى شاپىدانىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا كۆپ ھەرىكەت قىلىدۇ، ئەمما چىپاق قازى شاپىدانىنىڭ ئىسھاقبەگ بىلەن يېقىنلىشىشىغا زادىلا يول قويمايدۇ، بەلكى ئىسھاقبەگكە قارىتا مۇئامىلىسى بەكمۇ سوغۇق بولۇشقا باشلايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئىسھاقبەگ شاپىداندىن ئۈمىد ئۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ، ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن، چىپاق قازىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرگە تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەپ، ئۇلارنىڭ كۆپ سانىدىكىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىشەنچ تۇرغۇزىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىسھاقبەگ چىپاق قازىنىڭ ئالدىدىن كاتىپلىقتىن بوشىنىپ چىقىپ، ئۆزىگە قاراشلىق ئىشەنچلىك بولغان كىشىلەرگە ئەھۋالنى چۈشەندۈرىدۇ ۋە يېقىن ئارىدا چىپاق قازىنى قورالسىزلاندۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ. چۈنكى چىپاق قازى بولسا «شەرقىي تۈركىستان» چىلار قاتارىدا ئوتتۇرىغا چىققان كىشى بولۇپ، كېيىنكى مەزگىلدە «شەرقىي تۈركىستان» نىڭ قۇرغۇچىسى ساۋۇت داموللا تەرىپىدىن ئۇنى مەلۇم قوراللىق كۈچلەر بىلەن تاغقا (چېگرا جايغا) چىقىرىپ قويۇشى ئىسھاقبەگنى گۇمانلاندۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە دەل شۇ ۋاقىتلاردا ئۇلۇغچاتنىڭ تاغ ئارىلىرىدا تارقىلىپ يۈرگەن باسمىچىلارنىڭ قالدۇقلىرى تېخى تۈگىمىگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ چىپاق قازىغا ئوخشاش كىشىلەرنى ئازدۇرۇپ ھەم بىرلىشىۋېلىپ توپىلاڭ چىقىرىپ، خەلققە پاراكەندىچىلىك سېلىش ئېھتىماللىقىنىڭ خەۋپىدىن ساقلىنىش زۆرۈرلۈكىنىمۇ ئويلىماي

بولمايتتى. شۇڭا ئىسهاقبەگ ئالدى بىلەن ئىنقىلابي هەرىـ
كەتكە كاشىلا بولىدىغان ئىچكى جەهەتتىكى توسالغۇ كۈچلەر-
نى بىر تەرەپ قىلماي مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى مۇقىملاشـ
تۇرۇپ، 1934 - يىلىنىڭ باهار پەسلىدە 30 دەك كىشى بىلەن
يېرىم كېچىدە چىپاق قارى تۇرغان جايغا بارغان. ئۇلار ئالـ
دى بىلەن پوستا تۇرغانلارنى قولغا كەلتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ يار-
دىمى بىلەن چىپاق قازىنىڭ 40 تىن ئوشۇق ئەسكىرىنى
ناهايىتى ئەپچىللىك بىلەن قورالسىزلاندۇرۇپ، بىر پايمۇ ئوق
چىقارمايلا، ئۇخلاۋاتقان چىپاق قازى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى
شاپدانىنى تىرىك قولغا چۈشۈرىدۇ.
چىپاق قازىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆيىگە قايتىمەن دې-
گەنلىرىگە رۇخسەت قىلىپ، ئەسكەر بولۇشنى خالىغانلىرىنى
ئۆز قوشۇنىغا قوبۇل قىلىدۇ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇ-
كاپاتلايدۇ. مانا بۇ ئىسهاقبەگنىڭ ئىنقىلابي هەرىكەت باشـ
لىنىشىنىڭ دەسلەپكى قوراللىنىشى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.
1934 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئىسهاقبەگ يىغىندىن كو-
نا ئۇلۇغچاتقا كېلىپ رەسمىي قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ،
تاغ ئارىلىرىدا تارقىلىپ يۈرگەن باسمىچىلار ۋە ئۇلار بىـ
لەن بىرلىشىۋېلىپ خەلققە پاراكەندىچىلىك سالغان ئوبۇلقاـ
سىم قازى، ئەيسا پالۋان باشچىلىقىدىكى بىر تورگوم يەر-
لىك ئەكسىيەتچى گورۇھلارنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقىتىپ، كۆپـ
لىگەن قوراللارغا ئىگە بولدى.
شۇ ۋاقىتتا سوۋېتتىن ئۆزبېك يۇسۇپجان سادىقوۋ باشـ
چىلىقىدا قىرغىز - ئۆزبېكلەردىن تەركىب تاپقان بىر تور-
گوم كىشىلەر ئىسهاقبەگكە ياردەمگە كېلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىـ
نى «ئورۇمچى ئەترىتى» دەپ ئاتاپ، ئىسهاقبەگ قوشۇنلىرى

بىلەن بىرلىشىپ چوڭ بىر ئەترەت بولدۇ. بۇرۇن سوۋېتتىن قېچىپ ئۆتكەن بەزى كىشىلەرنىڭ سۆز تارقىتىشى بىلەن بۇ ئەترەت بىر مەھەل «تۆتىنچى» لەر دەپ ئاتىلىپ يۈردى. ئىسھاقبەگ خەلق، ئەسكەر، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىغىنىنى ئېچىپ «تۆتىنچى» نىڭ نېمە ئىكەنلىكى توغرىسىدا مۇنداق چۈشەنچە بېرىپ: يولداشلار «تۆتىنچى» دېگەن سۆز يامان سۆز ئەمەس، ئەمما بۇ چەتتىن ئېقىپ كىرگەن سۆز، بىزنىڭ ئەترەتلىرىمىز تۆتىنچى ئەمەس، سەككىزىنچى، دېمەك — سەككىزىنچى دېگەن سۆز ئېلىمىزنىڭ ئۆز سۆزى» دەپ قىسقىغىنە سۆزلىگەن.

مەن شۇ چاغدا ئۇلۇغچات باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، بۇ سۆزلەرنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغانلىقىم ئۈچۈن ھازىرقىدەكلا ئېسىمدە تۇرۇپتۇ.

شۇ چاغدا «تۆتىنچى» دېگەن سۆزنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ نېمە مەنا بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا خەلق ئىچىدە غۇلغۇلا كۆپەيگەن ئىدى. بۇنىڭغا قارىتا بەزى خەۋەردار كىشىلەر: «سوۋېت ئۆكتەبىر يىللىرىدا، ئىنقىلابقا قارشى ئەكسىيەتچى كۈچلەر پەيدا بولۇپ، ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن سوۋېت ھۆكۈمىتى خەلق قوراللىق كۈچلىرىنى تەشكىللەپ، ئۇلارغا 2 ـ 3 ئەترەت دېگەن نامنى بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يوقىتىش چارىسىنى قوللانغان ئىكەن. ئىسھاقبەگ ئەترەتلىرىنىڭ ۋەزىپىسىمۇ باسمىچىلارنى يوقىتىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆرگەنلەر شۇنىڭغا ئوخشىتىپ، ئۇلارنىمۇ شۇلارنىڭ داۋامىغا كەلتۈرۈپ «تۆتىنچى» دەپ ئاتاشقانلىقى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرگەن.

يۈسۈپجان سادىقوۋ دوست ـ دۈشمەننى ئايرىماي، قا-

لايمىقان ئادەم ئۆلتۈرۈپ، يامان ئىشلارنى قىلىپ چېكىدىن ئاشقانلىقى ئۈچۈن ئىسھاقبەگ بۇنىڭغا يول قويماي، بۇ ئەھۋالنى سوۋېت تەرەپكە مەلۇم قىلغان. كېيىن يۈسۈپجان باشچىلىقىدىكى «تۆتىنچى» ئەترەت سوۋېت تەرەپكە قايتىپ كەتكەن. سوۋېتتىن يەنە مەۋلانوۋ باشچىلىقىدا بىر نەچچە قىرغىزلار كەلدى. مەۋلانوۋ ئىسھاقبەگكە مەسلىھەتچى بولۇپ كەلگەن ئىدى.

ئىسھاقبەگنىڭ ئەترەتلىرى بارغانسېرى كېڭىيىشكە باشلىغاندىن كېيىن، 1934 - يىلى ئەترەت دېگەن نام قالدۇرۇلۇپ، 1 - تۈمەن دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ قوشۇن مۇكەممەل، تەرتىپلىك بىر قوشۇنغا ئايلاندى.

شۇ ۋاقىتتا ئىسھاقبەگنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكىدە ئەسكەرلەرنىڭ ئېيتىشى ئۈچۈن «ئالغا»، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن «ياش غەيرەت» دېگەن ئىككى خىل مارش ناخشىلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن.

«ياش غەيرەت»

هەي...هەي ياش غەيرەت،
ئوقۇپ ئالغا باسايلى.
ئوقۇپ ئىلىم ئۆگىنىپ،
هۈنەر كانى ئاچايلى.
بىز ياش غۇنچىلار،
قوللاردا قەلەم.
كېلەچەك ئۈچۈن،
باسىمىز قەدەم.
....
هەي، قاراڭغۇ كۆرۈنگەن،

ئۇلۇغچاتنىڭ تاغلىرى.
ئۇچار قۇشتەك يېتىلگەن،
بىز ۋەتەننىڭ بالىلىرى.

«ئالغا» ناخشىسىنىڭ تېكىستى خاتىرەمدە قالغان ھەم كۆرۈپ يۈرگەنلىكىم ئۇچۇلىمۇ ئازراق ئېسىمدە قالغان. ناخشىنىڭ ئەسلى تېكىستى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا كۆيدۈرۈلگەن. ئەسلىدە بۇ ناخشا تۆت كۇبلىت ئىدى، ئېسىمدە قالغىنى تۆۋەندىكى ئۈچ كۇبلىت بولدى:

«ئالغا»

ئالغا! ئالغا! بىر، ئىككى، ئۈچ،
بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرلىكتە كۈچ.
بىزنى توغرا يولغا باشلىغان،
يولباشچىلار ماركس، ئېلىئىچ (لېنىن).
....
بىزنىڭ شوئار: ئالىمىز قورال،
يېڭىپ ياۋنى، ئەلنى قوغدايمىز.
ئېلىمىزنى ياۋدىن ساقلاپ (ۋەتەن، خەلقنىڭ
ئايىتى بولغان)،
دۈشمەنلەرنى تارمار قىلىمىز.
ئەلنىڭ باتۇر چەكچىلىرى،
يېڭىشكە ئاتلان! ئالغا! ئالغا،
بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرلىكتە كۈچ،
كۆتىرىپ تۇغنى، چامدا نىشانغا.

ئىساقبەگنىڭ قوشۇنى 1 - تۈمەن بولۇپ تۈزۈلگەندىن كېيىن، تۈمەننىڭ ۋەزىپىسى يەنىلا ھەرقايسى جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن تۇپىلاڭچىلارنى يوقىتىش بولدى. شۇنىڭ بى-

لەن بىللە ئىسھاقبەگ قوشۇنلارنى باشلاپ قەشقەر ئەتراپىدىكى تاغلار ئارىسىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن قىرغىز - ئۆزبېك باسمىچىلارنى يوقىتىشقا ئاتلاندى. چۈنكى بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى قولىدىكى زور كۈچىدىن ئايرىلىپ قالغان بولۇپ، ھەر تەرەپتە يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ، قوراللاندۇرۇپ، باش كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئورۇنۇشۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى.

ئىسھاقبەگنىڭ قوشۇنلىرى تىزەك، توگورەمتى تاغلىرىدا ئوسمان بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، ئوسمان بىلەن باسمىچىلارنىڭ تىلى بىرەۋ - ئەمەسمۇ، دېگەن گۇماننى ئېنىق بىر خۇلاسىلەپ چىقالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، بىر قانچە قېتىم ئۇرۇشتى. ئوسمان يېڭىلىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىسھاقبەگكە تەسلىم بولدى. قالغانلىرى تىرە - پىرەن بولۇپ، جاي - جايلىرىغا قايتىپ كەتتى.

ئوسمان، جان ساقلاش مەقسىتىدە قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ، قەشقەردىكى مامۇت سىجاڭغا قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. مامۇت سىجاڭ ئۇلارنى تۇتۇپ ئوسمان، توختى بەگ قاتارلىق بەش نەپەر ئادەمنى ھېڭ شىسەيگە ئەۋەتىپ بەرگەن. شۇنداق قىلىپ ئوسماننىڭ ھاياتى شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئاخىرلاشتى.

يۈسۈپجان قۇر بېشى باشچىلىقىدىكى يەنە بىر قىسىم ئۆزبېك باسمىچىلار بىلەن تەشەباي، تويچو قۇربېشى باشچىلىقىدىكى قىرغىز باسمىچىلار ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن سارىقول - قىزىل تاغ رايونلىرىغا بېرىپ، خەلققە پاراكەندىچىلىك سېلىپ يۈرگەن ۋاقىتتا، ئىسھاقبەگ قوشۇنلىرىدىن بىر تۈركۈم قوراللىق كۈچلەر ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن بارغان. قىرغىز باسمىچىلار تاجىكىستاننىڭ مۇرغاپ

دىگەن يېرىگە بېرىپ سوۋېت ئارمىيىسىگە قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۆزبېك باسمىچىلار قايتىدىن قەشقەرگە كېلىپ، مامۇت سىجاڭ، لىيۇسىلىڭ دېگەنلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن.

ئىسھاقبەگ يەنە قالدۇق باسمىچىلار ۋە يەرلىك توپىلاڭچىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاش ھەرىكىتىنى داۋالاشتۇرۇپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قاقشال (ھازىرقى ئاقچى) تاغلىرىغا يوشۇرۇنۇپ ئالغان ئاخۇنباي لۈيجاڭ (قىرغىز)، ئوغلى يۈسۈپ تۇەنجاڭ، قىدىرمىش، تۇرسۇننىياز قاتارلىقلارنى پۈتۈنلەي بېسىقتۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئىسھاقبەگ قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە كەڭ تارالغان باسمىچىلار ۋە ھەر تۈرلۈك، ھەر خىل ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ھەممىسىنى تارمار قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر پۈتۈنلەي بېسىقتۇرۇلۇپ شىنجاڭ تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىسھاقبەگنىڭ 1 - تۇەنى شېڭ ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن بىر خەۋپلىك كۈچ بولۇپ قالدى. شۇڭا شېڭ ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ 1 - تۇەنىنى تارقىتىۋەتتى. 1- تۇەنىنىڭ بىر قىسىم قوراللىرىنى قەشقەر يېڭىشەھەر سىلىڭبۇسى تاپشۇرۇپ ئالدى. بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئۆز قورالى بىلەن مەۋلانوۋ باشچىلىقىدا قەشقەردە يېڭى قۇرۇلغان قوراللىق ساقچى ئورگىنى بولۇپ تەشكىل قىلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاقبەگ ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى. 1937 - يىلى قەشقەردىكى مامۇت سىجاڭ ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇنىياز سىجاڭ بولدى. ئابدۇنىياز خوتەندىكى ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىپ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە قارشى ھۇجۇم قوزغىدى. شېڭ شىسەي سوۋېتتىن ياردەم سورىغاندا، سوۋېت ھۆكۈمە-

تى يەنىلا ئىسھاقبەگنىڭ قورالىلىنىشىنى كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسھاقبەگ ئۇلۇغچاتقا قاراشلىق جايلاردىن كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر ئېلىپ، ماخۇسەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قوزغاش بىلەن بىللە، بىر ئاي ئىچىدىلا ئۇلارنى پۈتۈنلەي تارمار قىلىپ يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ بىرلىككە كېلىپ، شېڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا شىنجاڭ رايونىنىڭ تىنچلىقى بىر قەدەر مۇستەھكەم بولدى.

شېڭ شىسەي ئىسھاقبەگ قوشۇنلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تەقدىرلەپ، ئىسھاقبەگكە «لىۋيجاڭ» دېگەن ھەربىي نامنى بەردى ۋە قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن چېگرالىرىنى ئىسھاقبەگكە تاپشۇردى.

ئىسھاقبەگنىڭ قول ئاستىدا ئۈچ تۇەن بولۇپ، مەۋلانوۋ باشچىلىقىدىكى بىر تۇەن خوتەندە تۇرۇپ، شىنجاڭ چېگرىسىنى ساقلىدى. بىر تۇەن قەشقەر كونا شەھەردە ئىسھاقبەگنىڭ قېشىدا تۇردى، يەنە بىر تۇەن ئاقسۇدىن تاشقورغانغا قەدەر بولغان چېگراغا مەسئۇل بولدى.

قەشقەردە تۇرغان تۇەن «35 ـ قىرغىز ئاتلىق پولكى» دەپ ئاتىلىپ (كېيىنچە 35 ـ تۇەن دەپ ئۆزگەرتىلىپ)، بۇنىڭغا ئىسھاقبەگ قوشۇمچە مەسئۇل بولدى.

مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەگ قوراللىق دۈشمەنلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە زور غەلىبىلەرگە ئېرىشىپ، شىنجاڭ رايونىنىڭ تىنچلىقى، خەلقنىڭ خاتىرجەم ياشىشى جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر ياراتقاندىن باشقا، قىرغىز خەلقلىرى ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى.

1933 ـ يىلدىن باشلاپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۆز كوممۇنىستلىرىنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، شېڭ شىسەي

ھۆكۈمىتى ۋە جامائەت تەشكىلاتلىرى ئارقىلىق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇردى.

1937 - يىلى «7 - ئىيۇن» ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىدىكى ئورنى كۈندىن كۈنگە مۇھىم بولۇپ قالدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئېلىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن نەرسىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلاتتى. پارتىيىمىز شىنجاڭغا قاراتقان خىزمەتلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى يولداش چېن تەنچيۇ فانى ئەۋەتىپ، ئۈرۈمچىدە «8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى» نى قۇردى. شۇندىن باشلاپ شىنجاڭغا كەلگەن كوممۇنىستلار كۆپىيىشكە باشلىدى.

1938 - 1939 - يىللىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئەزاسى چېن تيەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭغا ئەۋەتتى. يولداش چېن تيەنچيۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭدا دائىمىي تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بولۇپ، يولداش دېڭ فانىڭ خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭنىڭ مۇرەككەپ ۋەزىيىتىگە ئاساسەن شېڭ شىسەيگە ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى تۈزدۈرۈپ، شېڭ شىسەينى ئىجرا قىلىشقا بېكىتتى. كۆپلىگەن تەنەۋۋەر كوممۇنىستلار ئاساسىي قاتلام مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ مۇھىم خىزمىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشتى. قىرغىز رايونلىرىدا بولسا مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان كوممۇنىستلار بىلەن يەرلىك ئىلغار كىشىلەر بىرلىكتە خىزمەت

ئشلىدى. ئۇلار خەلقنىڭ غېمىنى ئويلاپ، ئادالەتلىك بىلەن
ياخشى ئشلارنى قىلىپ بەردى. قىرغىزلار چېكرا جايلاردا
ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەرلەردە كۆپ ھاللاردا توپلاڭ بو-
لۇپ تۇرۇش تۇپەيلىدىن خەلق تۇرمۇشى ئېغىر دەرىجىدىكى
قېيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن ھەمدە مەدەنىيەت ـ مائارىپ جەھەت-
تە بەكمۇ ئارقىدا قالغان ئىدى. شۇڭا ئسھاقبەگ بۇ ئەھ-
ۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە تۆۋەندى-
كى تەلەپلەرنى قويدى:
(1) كەمبەغەللەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ھۆ-
كۈمەت ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىش؛
(2) قىرغىز خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئشلى-
رىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مەلۇم ساندىكى قىرغىز مەك-
تەپلىرىنى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تولۇق تەمىنلەش؛ ئوقۇغۇ-
چىلارنى ياتاقلاشتۇرۇش، قەشقەرگە بىر قىرغىز باشلانغۇچ
مەكتەپ قۇرۇپ بېرىش بىلەن بىللە يۇقىرى مەكتەپلەرگە
قىرغىزلاردىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش؛
(3) يەرسىز كەمبەغەل چارۋىچىلارغا يەر ۋە باشقا يار-
دەملەرنى بېرىپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا تەشكىللەش؛
(4) كونا ئۆلۈغچاتتىكى يېرىم ناھىيىنى قىزىل ئۆيگە
كۆچۈرۈپ كېلىپ، پۈتۈن ناھىيىگە ئايلاندۇرۇش بىلەن خەلق-
قە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش ۋە باشقىلار...
شىڭ ھۆكۈمىتى ئسھاقبەگنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى شەرت-
سىز قوبۇل قىلىپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن بىر نەچچە مىڭ
يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بەردى. ئسھاقبەگ بۇ ئشنى قەشقەر
قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورۇنلىشىغا تاپشۇرۇپ، ئۆ-
زى ئۇستىدىن نازارەت ۋە رەھبەرلىك قىلىپ تۇردى. قىر-

غىز ئۈيۈشمىسى بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن مەخسۇس ئادەم تەشكىللەپ ۋە پىلانلارنى تۈزۈپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن 4000 تۈياقتىن ئارتۇق قوي، 200 تۇياقتىن ئارتۇق ئۆي كالا ۋە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرى سېتىۋېلىپ، ھەر بىر كەمبەغەل ئائىلىگە 20 - 30 تۈياقتىن چارۋىنى ھەقسىز تارقىتىپ بەردى. ئۇندىن باشقا يەنە بىنەم يەر ئېچىپ، ھەر قايسى جايلاردىكى كەمبەغەللەردىن 100 دىن ئارتۇق ئائىلىنى شۇ يېڭى ئېچىلغان جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەر ئائىلىگە بىر جۈپتىن قوش كالىسى، ساپان ۋە 20 تۈياقتىن قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. كونا ئۇلۇغچاتقا 300 ئوقۇغۇچىسى بار بىر باشلانغۇچ مەكتەپ، قىزىل ئۆيگە 500 ئوقۇغۇچىسى بار بىر مەكتەپ سېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ياتاقلاشتۇرۇش بىلەن ئىككى مەكتەپتىكى 800 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنىڭ ھەممە راسخوتلىرى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەمىنلەندى. قەشقەرگە بەش سىنىپلىق 300 ئوقۇغۇچىسى بار بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، راسخوتنىڭ كۆپ قىسمى ھۆكۈمەتتىن، ئاز بىر قىسمى قىرغىز ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن تەمىنلەندى. ئاقتو، قاراجول رايونلىرىدا ھۆكۈمەت ۋە قىرغىز ئۇيۇشمىسى ھېسابىدا بىر قانچىلىغان باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش شەرتى بويىچە يۇقىرى مەكتەپلەرگە كۆپ ساندا قىرغىز ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن قىرغىز خەلقىنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى بۇرۇنقىغا قارىغاندا زور دەرىجىدە ئىلگىرىلەشكە باشلىدى.

ئىسھاقبەگ شۇ ۋاقىتلاردا شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت بىلەن دوست بولغانلىقىغا ۋە سوۋېتنىڭ شېڭ ھۆكۈمىتىگە تۇتقان

پوزىتسىيىسىگە قاراپ، شىڭ شىسەيگە قارىتا باشقىچە كۆز قاراشتا بولىغان ئىدى. ئەمما ۋاقتىنىڭ ئۆتىشى بىلەن شىڭ شىسەينىڭ ئىسھاقبەگكە قارىتا ئەندىشىسى كۈچىيىپ، ئىسھاقبەگنى يوقىتىش نىيىتىنى قانداق قىلىپ ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆپ باش قاتۇرغان ئىدى. نەتىجىدە بارلىق قۇۋلۇق-شۇملۇق ۋە ئالدامچىلىق سىياسەتلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئالدى بىلەن كۈچنى پارچىلاپ تاشلاش چارىسىنى قوللاندى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئىسھاقبەگكە قاراشلىق خوتەندىكى بىر تۈەن بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر چېگرالىرىنى ساقلاۋاتقان تۈەننىڭ بىرسىنى خوتەن سىلىڭبۇسىنىڭ قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ، «6 - بېيەنچا دۈي (چېگرا چارلاش ئەترىتى)»، يەنە بىرىنى قەشقەر سىلىڭبۇ قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ، «7 - بېيەنچا - دۈي» دەپ ئورۇنلاشتۇردى. ئىسھاقبەگنىڭ قېشىدا پەقەت بىرلا تۈەن قالدى.

ئارقىدىنلا شىڭ شىسەي ئۈرۈمچى ھەربىي مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك كوماندىرلىرىنى يېڭى ئورۇنلاشتۇرغان تۈەنلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈۋەردى. تۇرلۇك باھانىلار بىلەن كونا كوماندىرلارنى بوشاتتى. شەرت-شارائىت پىشىپ يېتىلگەندىن كېيىن، 1940 - يىلى ئىسھاقبەگنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ تاماققا ئېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئىلاجىسىز قالغاندىلىقتىن بىر مەزگىل ئۈرۈمچىدە تۇختىتىپ تۇرۇپ، كېيىن ئىلى قازاق - قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەپ ئىلىغا ئەۋەتتى. شۇ يىلى قەشقەردىكى 35 - تۈەن تارقىتىۋېتىلدى.

شۇ چاغدا ئىسھاقبەگ شىڭ شىسەينىڭ قارا نىيىتىنى سېزىپ، ئۇنىڭ جۇڭگو كومپارتىيىسىگە، سوۋېتكە قارشى مەي-

دانا ئۆتۈپ قالغانلىقىنى ئېنىق بىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسھاقبەگنىڭ شىنجاڭدا (ئىلىدا) تۇرۇۋېرىشى خەۋپلىك ئەھۋال بولۇپ قالدى.

ئىسھاقبەگ قايتا - قايتا ئويلىنىش ئارقىلىق ئاخىرى بۇ جايدا تۇرۇۋەرگەندىن كۆرە سوۋېتكە ئۆتۈپ، سوۋېتنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ خەلقىمىزنى دۈشمەن چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇۋېلىشنىڭ پايدىلىق شارائىت ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭغا ئاساسەن ئۇ 1943 - يىلى ياز ئايلىرىدا ئەھمەت دېگەن كاتىپى بىلەن بالىسىنى ئېلىپ، بىر ھەپتىگە يېقىن جاپالىق يول يۈرۈش ئارقىلىق بىخەتەر ھالدا سوۋېت چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كەتكەن.

ئوسمان ئېلى توغرىسىدا ئەسلىمە

مەھەممەد تۇرسۇن

1931 - يىلى قۇمۇلدىن باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنى قاتتىق چۆچۈتتى. 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، تاكى كورلىغىچە قانات يايدى. تۆمۈر ئېلى (دەسلەپتە تۆمۈر تۆەنجاڭ دەپ ئاتىلاتتى) كورلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈزلىنىپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ دىۋىزىيە باشلىقى جىن شۇجۇ (جىشۇرېننىڭ 4 - ئىنىسى) قورقۇپ كېتىپ دورا يەپ ئۆلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر دوتەيى ماشياۋۋۇ (مادوتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇمچە دىۋىزىيە باشلىقى بولدى. بۇ ۋاقىتتا تۆمۈر ئېلى كۇچا، باي، ئاقسۇنى ئېلىپ، قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىش ئالدىدا تۇراتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مادوتەي ئۆزىنىڭ خەنزۇ، خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان مىڭغا يېقىن ئادىمىنى تەشكىللەپ، ياڭ چىڭمىن ئىسىملىك بىر خۇيزۇنى تۆەنجاڭ قىلىپ، تۆمۈر ئېلىنى توساش ئۈچۈن مارالبېشىغا ئەۋەتتى. نەتىجىدە ئۇلار تۇمشۇق دېگەن جايدا 47 كۈن قاتتىق ئېلىشىپ، ھۆكۈمەت ئارمىيىسى كۆپ چىقىم تارتتى ھەمدە

تۆمۈر ئېلىگە ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئۇرۇش توختىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما تۆمۈر ئېلى ئۇلارنىڭ ھىلە- نەيرىڭىنى بىلـگەنلىكى ئۈچۈن ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرىۋەردى.

1933 - يىلى 3 - ئايلاردا مادوتەي ئۈچتۇرپان قاقـشال يولىنى توساش ئۈچۈن سۇغۇن چازىسى (قاراۋۇللۇق ئورنى) غا ئەسكەر ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى قەشقەر دوتەي يامۇلدا نەزەربەنتتە ئىدى. مادوتەي خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ ۋە قىرغىزلاردىن تەركىب تاپقان 400 ئەسكەرنى تەشكىللەپ، ئۇنىڭغا چىلىك توختىلىكنى يىڭجاڭ (چىلىك ئەسلى قەشقەر كونىشەھەرگە قاراشلىق توپۇن دېگەن جايدىكى، چازىدا تۇرىدىغان ھۆكۈمەت ئەمەلدارى بولۇپ، ئۇ شۇ چاغدا چىلىك لويە دەپ ئاتىلاتتى. مۇشۇ قېتىمدا ئۇ توپۇن، تېرەك ۋە قىزىلئۆي قاتارلىق جايلاردىكى قىرغىزلاردىن 200 ئەسكەر ئالغان)، ئوسمان ئېلىنى نەزەربەنتـتىن بوشۇتۇپ لەڭجاڭلىققا تەيىنلەپ سۇغۇنغا ئەۋەتىدۇ. (سۇغۇن ئاتۇشتىن ئۈچتۇرپانغا بارىدىغان تار جىلغىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇندىن بېرى ئەسكەر تۇرۇپ كېلىۋاتقان چازا ئىدى). ئوسمان ئېلىنىڭ قول ئاستىدا ئورازبېك، ئابلابېك، توختىبېك قاتارلىق بىرقانچە داڭلىق سەركەردىلەر بار ئىدى. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى تۆمۈر سىـجاڭ بىلەن مادوتەي ئەۋەتكەن ياڭ تۇەنجاڭنىڭ مارالبېـشى تومشۇقتا سوقۇشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلايدۇ ھەمدە قول ئاستىدىكى ئابلا بەگ، توختى بەگ ۋە ئوراز بەگلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مادوتەيگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۆ- مۈر سىجاڭ تەرەپكە ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، تۆمۈر سىجاڭـغا خەت ئەۋەتىدۇ. نەتىجىدە تۆمۈر سىجاڭ بۇلارنىڭ ئىسـ

ھانىنى ناھايىتى قىزغىن قوللاش بىلەن بىرگە، ئۇلارغا مىننەتـ
دارلىق بىلدۈرۈپ بىر بايراق ئەۋەتىدۇ. 1933 ـ يىلى 3 ـ
ئاينىڭ 10 ـ كۈنى كېچىسى ئوسمان ئېلى قول ئاستىدىكى
ئابلا بەگ، توختى بەگ ۋە ئوراز بەگلەر بىلەن بىرلىكتە
ئىسيان كۆتۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ، تاڭغا يېقىن چىڭ
توڭلىڭ ئەسكەرلىرى ياتقان گازارمىنى قورشىۋېلىپ، ئۇلار-
نى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇلار قورشاۋدىن قې-
چىپ چىقىپ كېتىشكە ئامالسىز قېلىپ، قورال تاپشۇرۇشقا مەجـ
بۇر بولىدۇ ھەم قوراللىرىنى تامامەن تاپشۇرىدۇ.
3 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى
كۈرەش قىلىش شوئارى بىلەن ئاي يۇلتۇزلۇق بايراق كۆ-
تۈرۈپ، پۈتۈن ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەر تەرەپكە يۈرۈش
قىلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئەيسا، سۇيۇندۇك قاتارلىق تۆت ـ بەشىمىز
ئۇلارغا سويۇپ بېرىش ئۈچۈن قوي ئېلىپ توغرا سۇ-
غا بارساق، ئۇ كۈنى ئەتىگەندە ئوسمان ئېلى ئەسكەرلى-
رىنى باشلاپ قەشقەر تەرەپكە يۈرۈپ كەتكەن ئىكەن.
شۇڭا بىز ئۇلار بىلەن توغراسۇدا كۆرۈشەلمەي قالدۇق. ئۇ
جايدا خېلى كۆپ ئادەملەر بار ئىكەن. ئۇلار ئوسمان ئې-
لىنى ئۇزىتىپ قويۇپ، ئۆيلىرىگە قايتىش ئالدىدا قاراجول،
جايتۆپە، چىمقورغان، تەنگىتار قاتارلىق بەش بەگلىكتىن
كەلگەن بەگ ۋە ئاقساقاللار ئەسكەرلەرگە كەتـ
كەن قوي ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈكنى ھېساب قىلىپ، ھەرقايسى
بەگلىكلەرگە تەقسىم قىلىمىز دەپ توغراسۇدا بىر كېچە قو-
نۇپ قالدى. بىزمۇ شۇلار بىلەن بىللە قونالغۇدا بولدۇق.
ئۇلار ئۆز ئارا پاراڭغا چۈشتى. چىمقورغاندىن توختى
بەگ دېگەن كىشى كەلگەنگە بىرىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھـ

ۋالىنى ئاقلاپ كەلگەنلىكىنى، قىرغىزلارنىڭ چىڭ لويەنى ئۆلتۈرۈش قارارىغا كەلگەندىن كېيىن قويۇن ئەيسانىڭ (قويۇن - ئۇنىڭ لەقىمى) چىڭ لويەنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەنلىكى، قالغان خەنزۇلاردىن قورال تاپشۇرۇشقا قارشىلىق قىلغانلاردىن ئۈچ - تۆتىنى ئېتىپ تاشلىغانلىقى توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى. شۇ ۋاقىتتا جايتۆپىدىن سالايبەگ دېگەن كىشى ئوسمان ئېلى بىر قىمارۋاز ئىكەن، ئۇنىڭ ھەربىي باشلىقلىققا (تۆگلىكلىققا) سايلىنىشى توغرا بولمىدى، تېرەكتىن ئابدۇللا بەگنى ياكى چىمقورغاندىن قۇربانبەگنى سايلىسا ياخشى بولاتتى دېدى. بەزىلەر ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ بۇ ئىش زادى توغرا بولمىدى دېسە، يەنە بەزىلەر ئوسمان ئېلى ھەربىي باشلىق بولۇپ ئىسلام ئاچمىسا، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۆرەش قىلمىسا دەپ ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇنىڭ ھەربىي باشلىق بولۇشىغا سالاھىيىتى توشىدۇ، دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىكنىڭ مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىشى ئارقىلىق ئوسمان ئېلى رەسمىي ھالدا تۆگلىكلىققا بېكىتىلدى.

ئوسمان ئېلى تۆگلىك بولغاندىن كېيىن چىڭ لويە (چىڭ دېيىلىك) نى ئۆلتۈرۈپ، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئىسلام ئېچىش مەقسىتىدە ئاي يۇلتۇزلۇق بايراقنى كۆتۈرۈپ، سەپ - سەپ بولغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ زور ھەيۋەت بىلەن ئاتتىن ئاتۇشنىڭ شورۇق يېزىسىغا كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئەمچە مىڭلىغان ئاھالە بۇلارنى داقا - دۇمباق، كارناي - سۇنايلار بىلەن ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئالىدۇ. ئۇ بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، خەلققە: «بىز ئىسلام ئېچىپ ئەكسىيەتچىلەر ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، خەلقنى ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇق،

بۇ كۆرەشكە قاتنىشىشنى خالىغانلارنى سىپەمىزگە قاتنىشىشـ
ـنى چاقىرىمىز » دەپ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق ئېلىپ باردۇ.
يەنە بىر تەرەپتىن دىنىي زاتلارنى، يۇقىرى قاتلام مۆتىۋـ
ۋەرلىرىنى، تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنى يىغىپ ھەر خىل
سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئېچىپ، بۇ يولدا ھەممە بىردەك
ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە كۆرەش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدۇ.
زالىم ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلق ئۈستىدە يۈرگۈزۈۋـ
ۋاتقان دەھشەتلىك زۇلۇمىدىن غەزەپ ـ نەپرەتلىرىنى ئىچىگە
سىغدۇرالماي تۇرغان خەلق، ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدا
قىرغىز ئەمگەكچىلىرى قوزغىغان ھەرىكەتكە قىزغىن ئاۋاز
قوشىدۇ. ھەممە بىردەك ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ،
نۇرغۇن كىشىلەر ئەسكەرلەر ئۈچۈن مىنىشكە ئات، ئىشلىتىشـ
كە پۇل ۋە خىلمۇ ـ خىل ماددىي نەرسىلەرنى ئىئانە قىلدۇ.
بولۇپمۇ تەرەققىيپەرۋەر ئۆلىمار زاتلاردىن سەيپىدىن ئەزىزى،
زىيدىن كارۋان، كىچىك ئاخۇن، ئابدۇللا ئاخۇن، سەلەي
ھاجى، ئىدرىس قاتارلىق كىشىلەر بۇ ھەرىكەتنى قىزغىن
قوللاپ، ئۆزلىرى مال ـ پۇل چىقىرىپ دەسلىپىدە بىر لەن،
كېيىن بىر تۇەن ئەسكەر تولپلاپ ئوسمان ئېلى قوشۇنىغا
قاتناشتۇرىدۇ. بۇ تۇەننىڭ كادىرلىرى ئوسمان ئېلىنىڭ يېـ
نىدىكى يېقىن ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىگە ئايلىنىپ، بۇ تۇەن
ئەڭ ئىشەنچلىك تايانچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى
ئاما ئىچىدە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىنى ئىشلەپ، ھەربىي
كوچىلەرنى كېڭەيتىپ، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيىنى مۇستەھكەمـ
لەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئوسمان ئېلى ئۈستۈن ئاتۇش،
تاقۇت، ئۇچ، مىراۋان قاتارلىق جايلاردا ھەربىي مەشقلەرـ
نى كۈچەيتىپ ۋە تەرتىپكە سېلىپ، زۆرلۈر تېپىلغاندا ...

ناق ئۇچۇن ئۇلارنى قەشقەر شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىغا بېرىپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە تېگىپ بېقىش، ھەربىي كۈچلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ئاممىنى قوزغاپ ئادەم كۈچنى ئۇلغايتىش ... قاتارلىق ئىشلارغا سالاتتى. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ ×× كۈنى سەھەردە ئوسمان ئېلى پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ تۆت دەرۋازىسىدىن بىراقلا ھۇجۇم قىلدۇرۇپ چۈشكىچە بولغان ئارىلىقتا شەھەرنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى. ئەسلىدە ئوسمان ئېلىنىڭ ئەسكەرلىرىدە قورال - ياراق كەمچىل ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىي تەلىم ئېلىشى يېتەرسىز، تەجرىبىسى كەم، توپ - زەمبىرەك قاتارلىق ئېغىر قوراللار بولمىغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت تەييارلىق كۆرۈپ مۇداپىئەلىنىشنى مۇستەھكەم ئىشلىگىنى ئۈچۈن ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ئۇۋىسى بولغان قەشقەر كونىشەھەرنى يېرىم كۈنگە يەتمىگەن قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئوڭۇشلۇق ھالدا ئىشغال قىلدى.

«قەيەردە ئېزىلىش بولىدىكەن، شۇ يەردە ئېزىلىشكە قارشىلىق كۆرسىتىش كۈچلۈك بولىدۇ» دېگەندەك، قەشقەر خەلقى ماتېتەي، ماشياۋۇ قاتارلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ جەبرى - زۇلمىنى يەتكۈچە تارتقانلىقى ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدىن باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭچە - مۇنچە ئاڭلاپ، شۇنداق بىر قوزغىلاڭنىڭ بۇ يەردىمۇ كۆتۈرۈلۈشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتقان بىر پەيتتە، 1933 - يىلىنىڭ 3 - ئېيىدا ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئىسلام ئېچىش شوئارى ئاستىدا زۇلۇمغا قارشى قوزغالغان ھەرىكىتى پارتلىدى. قىرغىزلارنىڭ تۇغرا سۇدىن باشلىغان بۇ ھەرىكىتى، باشتىن-

ئاخىر كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىپ كەلدى. قوزغىلاڭ باشلانغان كۈندىن تارتىپ قوزغىلاڭچىلار قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان كۈنگە قەدەر، ئوسمان ئېلى قوشۇنىغا قوشۇلغان ئەسكەرلەر سانى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ باردى. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوزغىلاڭنى قوللاش قىزغىنلىقى كۈندىن - كۈنگە ئۆرلىدى. بولۇپمۇ قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىنغان كۈنى قەشقەرنىڭ يېقىن ئەتراپىتىكى ھەممە يېزىلىرىدىن ئۆزلۈكىدىن پىدائىي بولۇپ كەتمەن، كالتەك، چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىللە شەھەر ئۇرۇشىغا قاتناشقانلارنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇلار ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ سېپىلدە تۇرۇپ يامغۇردەك ياغدۇرۇۋاتقان ئوقىغا قارىماي كەتمەن، گۈرجەكلىرى بىلەن سېپىلنى قېزىپ يول ياساپ، قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئاتلىق سېپىلغا چىقىشىغا يول ھازىرلاپ بەرگەنلىكتىن ئەكسىيەتچى كۈچلەر تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولۇپ، قەشقەر شەھىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئوڭۇشلۇق ئىشغال قىلىندى. شۇ كۈنى ئامما تەرەپتىن:

سېپىلگە چىقتۇق ئات بىلەن،
سەۋەبى قازغان ئامما بىلەن
ئوسمان پاشا ئۇلارنى،

يەكتە پاشا قىلۇىغا كەتتى بۆگۈن قان بىلەن، دەپ قوشاق توقۇلغان.

ئەگەر قەشقەردىكى ئېزىلگەن ھەر مىللەت دېھقان - چارۋىچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلى - كۆكسىدە ساقلانغان

ھەزەپ - دەپرەتلىرىنى ئەمەلىي ھەرىكەتلىرىدە ئىپادىلەپ، ئەكسىيەتچى قوراللىق كۈچلەرنىڭ يامغۇردەك ياغدۇرۇۋاتقان ئوقىغا قارىماي بىرىنىڭ ئىزىنى 10 بىسىپ قوراللىق كۈچلەرنىڭ سېپىلگە ئاتلىق چىقىشىغا يول ئېچىپ بەرمىگەن بولسا، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇنداق تېز ئىشغال قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئوسمان ئېلى قەشقەر شەھىرىنى ئىشغال قىلغانلىق تۆھپىسى بىلەن قەشقەر خەلقى ئالدىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئاممىسى ئۇنى «ئوسمان پاشا» دەپ ئاتىدى.

لېكىن ئوسمان ئېلى يۇقىرى نام، مەنسەپ، ئابرويغا ئىگە بولۇشى بىلەن كۆرەڭلەپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن بولغانلىقىنى ئەستىن چىقىرىپ چىرىكلىشىپ، ئويۇن - تاماشا، كەيپى - ساپا، ئەيشى - ئىشرەت بىلەنلا بولۇپ كەتتى. ئۇ 100 گە يېقىن ئۆزىنى قوغدىغۇچى ئەسكەرلەرگە قىزىل ۋە كۆك دۇخاۋىلاردىن كىيىم كىيدۈرۈپ، ھەممىسىگە 11 ئاتار مىلتىق ئاستۇرۇپ، يامۇلغا كىرىپ - چىقىشتا ھەيۋە قىلىپ مىلتىق ئاتتىرىدىغان، بىكار ۋاقىت تاپسىلا تاغقا چىقىپ ئوغلاق ئويناىدىغان بولمىغۇر ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇنىڭدا ئېزىلگەن خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتى، ئىستىقبالى ئۈچۈن داۋاملىق ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت توغرا يېتەكچى ئىدىيە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلار ئۈستىدە ئويلىنىش بولسىدى ھەم بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭدا فېئودال، خوراپاتلىق، شەخسىيەتچىلىك ئىدىيە

كۈچلۈك بولۇپ، ئىلغار تەرەققىيپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى كۆرمىگەن. مەملىكەت ئىچىدىكى يېڭى ۋەزىيەتنى، بولۇپمۇ سوۋېت سوتسىيالىستىك ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ماركسىزم - لېنىنىزم ھەقىقىتىنىڭ ئىلھامى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەرنىڭ ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى قوزغىلاڭلىرى ئارقا - ئارقىدىن كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى چۈشەنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئۈمىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا داۋاملىق ئىزدىنىش، ئىنقىلابنىڭ توغرا يولىدا داۋاملىق مېڭىش، ئۆزىگە توغرا ئىدىيىۋى يولەنچۈك تېپىش جەھەتلەردە ئويلىنىپمۇ قويمىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئەتراپىدا بىللە يۈرگەن بەزى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر «بىزگە يۆلەنچۈك بولمىسا، ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بارالمايمىز، باشقىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ كېتىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا يۆلىنىشىمىز لازىم، بىز قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايلى» دەپ تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ تەكلىپلەرنى رەت قىلدى ۋە ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش تۇتتى. ھەتتا ئۇ «قىرغىز بولسىلا ماڭا ئەسقاتىدۇ» دېگەن ئىدىيە بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتىگە قوراللىق قارشى چىقىپ قېچىپ كەلگەن جانىبەك قازى، ئابدۇخالىق، ھادى، قوشمات قاتارلىق قىرغىز باسمىچىلارنى ئۆز تەركىبىگە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى قوراللاندۇردى ۋە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئىشلەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن باشقا ئىلغار كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق قىلىشىپ ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز تەسىر - دا-

ئىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئورنىغا ئۇلاردىن نارازى بولۇپ چەتكە قاقتى. مەسىلەن: تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن «قەشقەرنى مەن ئىش-غال قىلغان تۇرسام، تۆمۈر سىجاڭ مېنى كۆزگە ئىلمىدى» دەپ نارازى بولۇپ، تاغقا چىقىپ تاماشا قىلدى. تۆمۈر سىجاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئۇلارنى ئۆز يېنىغا تارتماي چەتكە قاقتى. بولۇپمۇ ئۆزىگە قاراشلىق قىرغىز ھەربىي باشلىقلار بىلەن بولغان زىددىيەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلماي ۋە ئۇلار بى-لەن مەسلىھەتلەشمەي ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى كۈچلۈك قوزغىدى.

ئوسمان ئېلى قەشقەر شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ لۈي، تۈەن، ليەن، پەيلەرگە ئايرىپ، ئۇراز سامسالىنى لۈيجاڭلىققا، ئىساي، ئابدۇللا بەگلەرنى تۈەنجاڭلىققا بەلگىلەپ ھەربىي تە-لىم - تەربىيىنى كۈچەيتتى ۋە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى-مۇ چىڭ تۇتتى. مۇشۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كەلگەن قىرغىز باسمىچىلارنى ئۆز قاتارىغا كىرگۈ-زۈپ قوراللاندۇرۇپ، تېگىشلىك ئورۇن ۋە ئابرويغا ئىگە قىلدى. ئوسمان ئېلى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ بىر ئاي ئۆتمەستىنلا تۆمۈر سىجاڭ، مازىخۇيلار قەشقەرگە كېلىپ تۆمۈر سىجاڭ ۋالىي مەھكىمىسىگە، مازىخۇي يېڭىشەھەرگە چۈشتى. شۇ ۋاقىتتا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا زىد-دىيەت پەيدا بولغانلىقى ئۈچۈن، تۆمۈر سىجاڭ بىلەن مازى-خۇي ئوتتۇرىسىدىمۇ زىددىيەت پەيدا بولدى. تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنى سىلىڭ ۋە باش قوماند-

دان دەپ ئاتاپ، ھەممە ئىشنى ئۆز ئالدىغا تارتىپ باشـ
قۇردى. تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، تۆمۈر
سىجاڭ باشچىلىقىدىكى قوراللىق كۈچ، مازىخۇي باشچىلىقى-
دىكى قوراللىق كۈچ، ئوسمان باشچىلىقىدىكى قوراللىق
كۈچ، ئۆزبېك قوراللىق كۈچلىرى قاتارلىق قوراللىق كۈچ-
لەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرغان
بىر تۇتاش قوماندانلىق بولماي، ھەرقايسىسى ئۆز نەپسىگە
چوغ تارتىپ، ئۆز تەسىر دائىرىسىنىلا كېڭەيتىشنى ئويلاي-
دىغان بىر ۋەزىيەت شەكىللىنىپ قالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئوسمان ئېلى تۆمۈر سىجاڭدىن نارازى بولۇپ دەم ئېلىشنى
بانا قىلىپ، بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى باشلاپ ئۆز يۇرتى قىزىل
ئۆيگە تاماشىغا چىقىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا تۆمۈر سىجاڭ
مازىخۇينى يېنىغا تارتىپ ئوسمان ئېلىنى يوقاتماقچى بو-
لۇپ، مازىخۇيغا «ئوسمان ئېلى قاچتى، بۇنى قوغلاپ تۇتۇش
كېرەك» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئۆزى كىچىك ماشىنا بىلەن
لەڭگەر دېگەن يەرگە چىقىپ، مازىخۇي ئەسكەرلىرىگە «سى-
لەر ئوسمان ئېلىنى تۇتالماي قاچۇرۇۋېتىپسىلەر»
دەپ چالۋاقىغاندا، مازىخۇينىڭ ئەسكەرلىرى «ئۆزەڭ تۇتال-
ماي، بىزنى ئەيىپلەمسەن» دەپ، تۆمۈر سىجاڭنى ئىككى قو-
لىنى بىللە ئېتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مازى-
خۇي ئەسكەرلىرى قەشقەر كونىشەھەرنى قاتتىق مۇھاسىرىگە
ئېلىپ، سېپىلنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالىدۇ. تۆمۈر سى-
جاڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ۋە باشقا قوراللىق كۈچلەر مازى-
خۇي ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، چېكىنـ
دۈرەلمەيدۇ. ئوسمان ئېلى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال
قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ. بۇنى بەزىلەر ئوسمان ئېلى ئۆزى

كەلدى دېسە، يەنە بەزىلەر قەشقەر خەلقى نامىدىن چاقىرتىپ كېلىندى دەيدۇ. مەيلى قانداقلا بولسۇن، ئوسمان ئېلى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مازىخوي ئەسكەرلىرى بىلەن بىر نەچچە كۈن قاتتىق سوقۇشۇپ، ئۆز ئىنىسى ئۆمەر (ئەر دارىن) باشلىق 30 دىن ئارتۇق ئاممىنى قۇربان قىلىپ، مازىخوي ئەسكەرلىرىنى شەھىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، شەھەرنى قايتا ئىگىلىۋالىدۇ. لېكىن ئوسمان ئېلى قەشقەرنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى توغرىسىدا تۆمۈر سىجاڭنىڭ قالغان كىشىلىرى ۋە باشقا كوچىلەر بىلەن مەسلىھەتمۇ قىلمىدى. ھەتتا ئۆز قارىمىقىدىكى ئوراز لۇيجاڭ، ئىساي قاتارلىق ھەربىي باشلىقلار بىلەنمۇ مەسلىھەتلەشمەي، سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن ھادى پانسات دېگەننى ئۆز ئورنىغا ۋاقىتلىق قوماندانلىققا بەلگىلەپ قويۇپ، ئىنىسىنى ئۆز يېرىگە دەپنە قىلمەي دەپ قىزىلئۆيگە چىقىپ كېتىدۇ. بۇ ئىشقا ئوراز سامالى نارازى بولۇپ: «مەن لۇيجاڭ تۇرسام، مېنى ئۆز ئورنىغا قويماي سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن ئادەمگە پۈتۈن شەھەرنى تاپشۇرۇپ كەتتى» دەيدۇ. ھادى پانسات ئوسمان ئېلىنىڭ ئورنىغا ۋاقىتلىق مەسئۇل بولغاندىن كېيىن، جانىبەك قازىنى سوۋېتكە تۇتۇپ بېرىشنى ئويلاپ، بەزى سورۇنلاردا: «جانىبەك قازى ئاتامنى سوۋېتكە قورالغا ساتىمىز» دېگەن سۆزلەرنى قىلىپ يۈرىدۇ، دەپ ئۇنى قارىلايدۇ. بۇنى جانىبەك قازى ئاڭلايدۇ، جانىبەك قازى سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن باسمىچىلار ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، بىر ئاي ئىچىدىلا سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن قىرغىز باسمىچىلار باشلىقلىرىنى ھەم يۇسۇپجان قۇربېشى قاتارلىق ئۆز بېك باس-

مەيلىلارنى ئۆزىگە تارتىپ، «ھادى بىزنىڭ ئىچىمىزگە كىرگۈزۈلگەن سوۋېت ئىشپىيونى، ئۇ ئوسمان ئېلى بىلەن بىرلىشىپ، بىزنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇتۇپ بېرىپ قورال ئالماقچى» دەپ ئۇلار بىلەن ھادىنى ئۆلتۈرۈشكە مەسلىھەت بېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئوراز دۆيجاڭ، ئىساي، ئابدۇللا بەگ، چىپاق قازى قاتارلىق قىرغىز باشلىقلارغا «ئوسمان ئېلى سىلەرنى دۈشمەن كۆرۈپ، سىلەر تۇرغان يەردە سىلەرگە مەسلىھەت سالىدى. سىز ئوراز دۆيجاڭنى ئورنىغا قوماندان قىلىپ قويىماي، سوۋېت ئىشپىيونى ھادىغا قەشقەرنى تاپشۇرۇپ كەتتى» دەپ ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭمۇ ھادىنى ئۆلتۈرۈشكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلىۋالىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇ «ھادى دېمىزغا قارشى يامان ئىشلارنى قىلدى» دېگەن بەتنامىنى چاپلاپ، ئابدۇخالىق دېگەن يەنە بىر باسمىچىلار باشلىقى ئارقىلىق ھادىنى ئاستۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، كاللىسىنى ھېيتكارغا ئاسىدۇ. ھادى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئوراز، ئىساي قاتارلىقلار ئوسمان ئېلىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنى سۈرگۈن قىلىشقا مەسلىھەتلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يۈسۈپجان قۇربېشى قاتارلىق ئۆزبېك قوراللىق كىشىلىرىنى ئەۋەتىپ، ئوسمان ئېلىنى قورالسىزلاندۇرۇپ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىدۇ ھەم ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرى ۋە يېنىدىكى يېقىن كىشىلىرى بىلەن 1933 - يىلى 11 - ئايدا قاغىلىققا سۈرگۈن قىلىدۇ. ئورنىغا ئوراز سامسالى سىجاڭ، ئىساي لۈيجاڭ بولىدۇ. كېيىن ئوراز سامسالى ساۋۇت داموللىنىڭ «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلالىيەت جۇمھۇرىيىتى» گە قاتنىشىپ، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى بولىدۇ. ساۋۇت داموللا 1934 - يىلى 1 - ئايدا خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە كەلگەندە قولغا ئېلىن-

لىدۇ. «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقاليەت جۇمھۇرىيىتى» مۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئەمەلدىن قالىدۇ. ئۇراز ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىر ئاز سوقۇشۇپ قىزىل ئۆيگە قېچىپ كېتىدۇ. جانىبەك قازى ئۆز كىشىلىرى بىلەن تاشقورغان ئارقىلىق پاكىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. قەشقەر بولسا تۇسىلىڭ، مامۇت سىجاڭلارنىڭ ئىلكىدە قالىدۇ. ئوسمان ئېلىنىڭ قىرغىز ئەسكەرلىرى ئۆز جايلىرىغا تارقاپ كېتىدۇ.

ئىسماقىبەگنىڭ ئوسمان ئېلىغا زەربە بېرىشى

ئوسمان ئېلى قاغىلىققا سۈرگۈن قىلىنىپ، 1934- يىلى 3 - ئايغىچە شۇ يەردە تۇرىدۇ. ئۇ شۇ يىلى 4 - ئايدا 7 - 8 كىشىسى بىلەن پەيزىۋات ناھىيىسىنىڭ قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان رايونىغا يېقىن ئاق دالا دېگەن يېرىدىكى توختىبەك، قۇربانبەك دېگەن قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ. ئوسمان ئېلى سۈرگۈندىن بوشانغاندىن كېيىن، نېمە ئۈچۈن ئۆز يۇرتى قىزىلئۆيگە بارماي بۇ جايغا كېلىدۇ؟

جەنۇبىي شىنجاڭ قىرغىزلىرى ئىچىدە چوڭ باغىش دېگەن قەبىلە كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ قەبىلە ئىچىدە ئاسقالى، قانداۋاز دېگەن ئىككى قەبىلە بار. پەيزىۋات ناھىيىسىگە قاراشلىق بەش بەگلىك ئىچىدە قارا جۇل، جايدۆبە، تۇگلۇر مىتى، قوراملىق دېگەن جايلاردا ئاسقالى قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان. قەشقەر كونىشەھەرگە تەۋە قىزىلئۆي، كەڭشۋەر، تويۇن دېگەن جايلاردا قانداۋاز قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان. ئوسمان ئېلى مانا مۇشۇ قەبىلىدىن ئىدى. ئاسقالى قەبىلىسى ئىچىدە توختىبەك يۇقىرى ئاب-

رويغا ئىگە. ئاكا ـ ئۇكا قۇربانبەگلەر ئۆز ۋاقتىدا بىر نەچچە كىشى بىلەن سوۋغا ـ سالام ئېلىپ ئوسمان ئېلىنىڭ سىجاڭ بولغانلىقىنى مۇبارەكلەپ، «سىزنىڭ سىجاڭ بولغانلىقىڭىز بىز ئۈچۈن باغىش قەبىلىسىنىڭ شەرىپى» دەپ، قەبىلە تۇغقانچىلىقىنى بىلدۈرۈپ سالامغا بارىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئوسمان ئېلىمۇ ئۇلارنى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ ھەم قۇربانبەگلەر بىلەن «بىز بىر تۇغقان قەبىلىلىرىمىز، بىز ئۆز ئارا ياردەملىشىپ ياخشىلىق ـ يامانلىق ئىشلاردا بىللە بولىمىز» دەپ قۇرئان تۇتۇشۇپ دوست بولۇشىدۇۋە ئۇلارغا ئات مىنگۈزۈپ، تون كىيگۈزۈپ ئۇزىتىدۇ. ئوسمان ئېلى بۇ ۋاقىتتا ئۆز يۇرتى قىزىلئۆيگە بارسا ئۇنىڭ رەقىبى ئوراز سامسالىمۇ شۇ يەردە بولۇپ، ئوسمان ئېلىنىڭ ئۆيىگە مەلۇم قوراللىق پايلاقچىلارنى قويغانىكەن. ئوسمان ئېلى يۇقىرىدىكى «ياخشىلىق، يامانلىقتا بىللە بولىمىز» دېگەن قەسەم بويىچە، قۇربانبەگنىڭ ئۆيىگە بارسام چوڭباغىش قەبىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوراز سامسالىدىن ئۆچ ئالالايمەن دېگەنلىرىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، قۇربانبەگ، توختىبەگلەرنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ. قۇربانبەگ دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ قاراجۇل، جايدۆبە، مەيدان قاتارلىق يەرلەردىكى بەگ، ئاقساقال، قەبىلە باشلىقلىرىنى چاقىرتىپ كېلىدۇ. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن ئوسمان ئېلى مەجلىس ئېچىپ «ئوراز سامسالى قاتارلىق كىشىلەر ماڭا زىيانكەشلىك قىلىپ، مېنى قاغىلىققا سۈرگۈن قىلدۇردى. خوجىنىياز ھاجى يەكەنگە بارغاندا مېنى چاقىرتىپ كېلىپ كۆرۈشتى. ئۈرۈمچىگە سىز قەشقەرنى پاتەھە قىلغان ئادەم، سىزنىڭ خىزمىتىڭىزنى خەلق ئۇنۇتمايدۇ. مەن سىزنى قوللاي-

مەن، سىز قايتىپ بېرىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى يىغىپ قەشقەرگە بېرىپ ماخمۇت سىجاڭ بىلەن بىللە ئىشلەڭ، سىزگە زىيانكەشلىك قىلغانلارنىڭ ئىشىنى ئۆزىڭىز ھەل قىلىڭ، دەپ ماڭا ئات، قورال پۇل ياردەم قىلدى ۋە بىر پارچە خەتنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ قولۇمغا يەنە بىر پارچە بۇيرۇقمۇ يېزىپ بەردى. مەن ئوراز، ئىسايىلاردىن ئۈچۈمنى ئالىمەن، ئاندىن قەشقەرگە بېرىپ ماخمۇت سىجاڭنىڭ يېنىدا تۇرىمەن. ئاسقالى، قانداۋاز قەبىلىلىرى بىر ئاتنىڭ بالىلىرى. مەن سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا كەلدىم. قىرغىزلاردا «يىلتىزى بېرىپ قوشۇلار، شېخى بېرىپ تارىلار» دېگەن تەمسىلى بار. مەن ئوزار بىلەن بىرلەشكەندىم، ئاخىرى ئۇ ماڭا زىيانكەشلىك قىلدى. سىلەر بىلەن دادام بىر، سىلەر ماڭا ياردەم قىلساڭلار» دېگەن سۆزلەرنى قىلدۇ. مەجلىسكە قاتناشقانلار «بىز سىزنى قوللايمىز ۋە بۇيرۇقىڭىز بويىچە ئىش كۆرىمىز» دەپ ئىپادە بىلدۈرۈشتۇ. يىغىن ئاخىرىدا قۇربانبەك، يېزىمىزدىن ئەسكەر بولۇشقا تىزىملانغان 150 تىن ئارتۇق كىشىنىڭ ئىسمىنى ئوقۇپ، مانا مۇشۇ كىشىلەر ئۆز ئاتلىرى بىلەن ئۈچ كۈنگىچە تەييار بولسۇن، دەپ ئۇقتۇردى. يەنە بىر ھەپتىدىن كېيىن ئەسكەرلىككە تىزىملانغانلار جەم بولۇپ ئوسمان ئېلى، قۇربانبەگلەر زىخۇي، ساۋۇتبەگ، جۇما قاتارلىق ئۈچ كىشى تۇەنجاڭ، دۇبانابەگ قاتارلىق ئىككى كىشى فۇتۇەنجاڭ دەپ ئېلان قىلىندى. بۇلار پەي - پەيلەرگە ئايرىلىپ 3، 4 كۈن ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، 200 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن (مەنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى «ئوراز، ئىسايىلارنى يوقىتىمىز» دەپ ئۇلۇغچات ناھىيە تەرەپ-

كە قاراپ يولغا چىقتى. 3 - كۈنى باي قۇرت دېگەن يەرگە بارغاندا، كونا يولدا ئىساي لۈيجاڭ 20 دەك ئادىمى بىلەن ئوسمان ئىبلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئەپۇ سوراپ قورال تاپشۇردى. شۇ ۋاقىتتا ئوسمان ئىبلى: «ئىساي! بىز بىر تۇغقان، بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرى ئىدۇق. سەن يالغۇز ئۆيلۈك مۇندۇز قەبىلىسىدىن چىققان ئوراز سامسالغا ئەگىشىپ سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن باسمىچىلار بىلەن بىرلىشىپ مېنى سۈرگۈن قىلدىڭ، سېنى مۇشۇ يەردە ئېتىۋەتسەم بولاتتى. قىرغىزلاردا «ئالدىڭغا تازىم قىلىپ كەلسە، داداڭنىڭ خۇنىدىن كەچ» دېگەن ماقال بار. سەن ئالدىمغا ئەپۇ سوراپ كەپسەن، بۇندىن كېيىن بىرلىشىپ ئىشلەيلى» دەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىساي «بىزنى جانىبەك قازى قاتارلىق باسمىچىلار ئوسمان ئىبلى سىلەرگە ئىشەنمەيدۇ، بىر قەبىلە، بىر تۇغقان بولغان بىلەن سىلەرگە ئىشەنمەي، سوۋېت ئىشپىيونى بولغان ھادىگە قەشقەرنى تاپشۇرۇپ كەتتى، دەپ بىزنى ئازدۇردى» دەپ يىغلاپ ئوسمان ئىبلىنى قۇچاقلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئىبلى بىلەن ئىساي ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلغان بولدى. ئىسايمۇ ئوسمان ئىبلى بىلەن بىرلەشتى. 2 - كۈنى چەلتارت دېگەن داۋاندىن ئۆتۈپ قىزىلسۆيىنىڭ ئورۇك دېگەن يېرىگە بارغاندا، بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى ئاڭلىغان ئورازسامسالى، ئاسىك، مامۇت لېيەنجاڭلار 50 تەك ئەسكىرى بىلەن قاراغانتۇ دېگەن تاغقا چىقىپ بىز بىلەن سوقۇشماقچى ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتۇق. ئوسمان ئىبلى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ئەتىسىنى تاڭ سەھەردىلا ئەسكەرلەرنى ئىستروي قىلىپ، قاراغانتۇ تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ ئوراز قاتارلىقلارنى تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلدى.

ئەسكەرلەر قوربان زىغۇي ۋە تۇەنجاڭلارنىڭ قوماندانلىقىدا تاغقا ھەر تەرەپتىن قورشاپ بېرىپ، ئورازلارغا، ھەممىمىز قىرغىز توققانلارمىز، سوقۇشمايلى، قانتۆكۈلمىسۇن، سىلەرنىڭ ھاياتىڭلارغا كاپالەتلىك قىلىمىز دەپ ۋەكىل ئەۋەتىپ خىزمەت ئىشلىدى. ئورازمۇ كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، قوربان زىغۇيدىن ئۆزىنىڭ ھاياتىغا كاپالەتلىك ۋەدىسىنى ئالغاندىن كېيىن، قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولدى. ئەسلىدە ئوسمان ئېلى ئورازنى ئۆلتۈرمەكچى ئىدى. لېكىن قوربانزىغۇي قاتارلىقلار ئۇنى سوراپ قۇتقۇزۇپ قالدى. ئورازنىڭ ئەسكەرلىرى تارقىتىۋېتىلدى. بىز ئوراز، ئاسىبەك، مامۇت لېيەنجاڭ قاتارلىق ئۈچ كىشىنى ئېلىپ ئېيقىلىققا بارغىنىمىزدا ئۇلارنىمۇ قويۇپ بەردى. ئوسمان ئېلى ئېيىقلىق يايلىقىدا بىرئاي يېتىپ دەم ئالدى.

شۇۋاقىتتا ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ كونا ئۇلۇغچات رايونىدا، ئىسھاقبەگ باشچىلىقىدا سوۋېتنىڭ قوللىشى بىلەن سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن باسمىچىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاشنى مەقسەت قىلغان بىر تۈەن قۇرۇلغانىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئىسھاقبەگ ئوسمان ئېلىغا: «سىز قاشقەرنى ئىشغال قىلغان ھەم خەلققە خىزمەت كۆرسەتكەن ئادەم، خەلق ئىچىدە ئىناۋىتىڭىز يۇقىرى، بىز سىزنى ھۆرمەتلەيمىز، بىز ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ، بىربىرىمىزگە يار - يۆلەك بولۇپ، ئېزىلگەن پۇقرالارنىڭ كېلەچىكى ئۈچۈن بىرلىشىپ كۆرەش قىلايلى. بۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە يۆلەنچۈك كۈچ بولمىسا بولمايدۇ. بىز سوۋېت ھۆكۈمىتىگە يۆلىنىپ سوۋېتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا مەقسىتىمىزگە يېتەلەيمىز. مەن ئۇلۇغچات تاغلىرىدا سوۋېتتىن قېچىپ ئۆتكەن باسمىچىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاش ۋە ئۇلار بىلەن بىرلە-

شىپ خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋاتـ
قان يەرلىك قارا كۈچلەرنى تازىلاپ، خەلقنى خاتىرجەم قىـ
لىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتىمەن. ئەگەر سىز بىز بىلەن
بىرلىششنى خالىسىڭىز تېز ئارىدا ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە
قىلىڭىزلار» دەپ، 6 - ئايلاردا ماتى ۋە تاۋالدى دېـ
گەن ئىككى كىشى ئەۋەتكەنىدى. بۇ كىشىلەر ئەسلىدە ئىسـ
ھاقبەگنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەۋاتقان خېلى ئىلغار زىيالىيلار
ھەم ئوسمان ئېلى بىلەن بىر يۇرتلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار
چوقۇم ئوسمان ئېلىغا خىزمەت ئىشلەپ قايىل قىلىدۇ،
دېگەن مەقسەتتە ئەۋەتىلگەنىدى. لېكىن ئوسمان ئېلى بۇ
ئىشقا سەل قاراپ، خەتنى بىرنەچچە كۈن باسۇرۇپ قويىدى.
خەتتە قۇربان زىخۇينىڭ ئىسمىمۇ بار ئىدى، شۇڭا بىرنەچـ
چە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قۇربان زىخۇي ئوسمان ئېلىدىن
ئىسھاقبەگنىڭ خېتىگە قانداق جاۋاب قايتۇرىسىز؟ دەپ
سوئاللىغان. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئوسمان ئېلى، قۇربان
زىخۇي، ئىساي ... قاتارلىق يېقىن كىشىلىرىنى ئۆز ئۆيىگە
يىغىپ مەسلىھەت قىلىدۇ، بۇ ۋاقىتتا بىز بىر بەن ئادەم
مەخسۇس ئوسمان ئېلىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئەسكەر
ئىدۇق. شۇ كۈنى مەن ۋە جۇما بارغى دېگەن ئىككىمىز
دېجۇرنى بولۇپ، ئىشىك ئالدىدا تۇردۇق. ئۇلارنىڭ ئۆي
ئىچىدىكى پاراڭلىرى بىزگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئىسھاقبەگ
ئەۋەتكەن ماتى ۋە تاۋالدى دېگەن ئادەم ئىسھاقبەگنىڭ خېتىـ
نى ئوقۇدى. خەت يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك مەزمۇندا بولۇپ،
ئۇ ئاخىرىدا، ئىسھاقبەگنىڭ يېنىدا يەنە سوۋېت ئەۋەتكەن
كىشىلەردىن مەۋلانوپ ۋە يەنە 2 - 3 قىرغىز ئادەمـ
نىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغىنىنى

ئەسكەرتتى. ماتىنىڭ سۆزىدىن كېيىن ئوسمان ئېلى «خوش! ئەھۋالنى ئاڭلىدۇق، بۈگۈن بىرلىككە كېلىپ خەتكە جاۋاب قايتۇرايلى» دېدى. بۇ ۋاقىتتا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن: «ئىسھاقبەگ بىلەن بىرلىشەيلى، ئۇ بىز ئۈچۈن پايدىلىق، سوۋېتكە يۆلەنمىسەك بولمايدۇ. ئىسھاقبەگنىڭ تۇتقان يولى توغرا، ئۇ سوۋېتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن باسمىچىلارنى سوۋېتكە تۇتۇپ بېرىشنى ئويلاۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزمۇ بىكار ياتماي ئابدۇللا، قولچۇنلارنى سوۋېتكە تۇتۇپ بېرىپ، سوۋېتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرەيلى»! دېيىشتى. قۇربان زىخۇي «بىز ئىسھاقبەگ بىلەن بىرلىشىشنى خالايدىغانلىقىمىز توغرىسىدا جاۋاب خەت يېزىپ، ماتى ۋە تاۋالدىنى قايتا ئەۋەتەيلى. يەنە بىر تەرەپتىن بىزمۇ ئۆز ئالدىمىزغا ئىش كۆرۈپ ئابدۇللا قۇلچۇللارنى سوۋېتكە تۇتۇپ بېرىپ ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرەيلى. مېنىڭ سوۋېتنىڭ قارا ئالا تاش چېگرىسى بىلەن ئالاقەم بار. ئۇلار بىزگە بىر كىشى ئەۋەتمەكچى، ئۇ كەلگەندىن كېيىن سوۋېت تەرەپ بىلەن يەنە ئايرىم سۆزلىشىپ كۆرەيلى» دېدى. ئوسمان ئېلى قۇربان زىخۇينىڭ پىكرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ھازىرچە بىرىنچى قېتىملىق خېتىمىزنى يېزىپ ماتى، تاۋالدىدىن ئەۋەتەيلى، دېدى. شۇندىن كېيىن يىغىندىكىلەر تارقىدى. دەل شۇ چاغدا ئوسمان ئېلى بىرسىگە «ماتى، تاۋالدىغا خەتنى سەن ياز، لېكىن خەتتە ئىسھاقبەگ بىلەن بىرلىشىشكە ئېنىق ۋەدىمۇ بەرمەيلى. ئىبرەت قىلىشىمۇ بولمىسۇن» دېگەن سۆزنى قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزلەر ئاڭلانماي قالدى. ئارىدىن 4 ـ 5 كۈن ئۆتۈپ، سوۋېتنىڭ ئات بېشى رايونىدىن 30 ـ

يىللاردا سوۋېتكە قارشى قوراللىق ھەرىكەت قىلىپ، كولخوز-
نىڭ كۆپلىگەن چارۋىلىرىنى بۇلاپ شىنجاڭغا قېچىپ كەل-
گەنلەرنىڭ باشلىقلىرىدىن ئابدۇللا. قۇلچۇللانى تۇتماقچى
بولۇپ، 200 دىن ئارتۇق ئەسكەر ئاقچى ناھىيىسىگە ماڭدۇق،
ئوسمان ئېلى جيەز بۇلاق دېگەن جايدا تۇرۇپ قالدى. ئوسمان
ئېلى قۇربان نىخۇي باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى
ئابدۇللا، قۇلچۇللارنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاقچى ناھىيىسىنىڭ ئۆزەڭگۈ
قۇۋۇش دېگەن يېرىگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئابدۇللا،
قۇلچۇللا ئاللىقاچان سوۋېت چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى
ئۈچۈن ئۇلارنى تۇتالماي ئېيىقلىق يايلىقىغا قايتىپ كەلدى.
ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، سوۋېتنىڭ قارا ئالاتاش چازى-
سىدىن تەخمىنەن 45 ياش ئەتراپىدىكى ھېسامىدىن ئىسىم-
لىك بىر قىرغىز كىشى كەلدى. ئۇ توققۇز ئاتار تاپانچىدىن
بىرنى ئېلىپ كەپتۇ. بۇ ئادەم ئوسمان ئېلىنىڭ قېشىغا كې-
لىپ ئىككى كۈندىن كېيىن، كونا پاتاي دېگەندە ئوسمان
ئېلى بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغانىكەن. بۇ ۋاقىتتا ئوسمان
ئېلى تاپانچاڭنى ئېتىپ كۆردى، دەپ ئاسمانغا قارىتىپ
بىرنەچچە پاي ئوق چىقىرىپتۇ، ئاخىرىدا يەرگە قارىتىپ
كۈرجۈكنى باسقاندا تاپانچىدا قالغان بىر ئوق ھېسامىدىنغا
تېگىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېسامىدىن يىقىلىپتۇ، ئوسمان ئېلى بولسا
«ئاپلا! بۇ بىر سەۋەنلىك بولدى. تاپانچىدا ئوق قېپالقغان-
كەن ئەمەسمۇ»؟، دەپ ئۇ كىشىنىڭ بېشىنى يۆلەپ يىغلاپ كېتىپتۇ.
ئۇ كىشى بىر كۈندىن كېيىن ئۆلۈپتۇ. كۆپچىلىك بۇ ئىشنى
ئوسمان ئېلى قەستەن قىلدى دەپ نارازى بولۇشتى. بولۇپمۇ
قۇربان نىخۇي، ئوسمان ئېلىغا ئۆز بېشىنى يەپلا قالماي،
بىزنىڭ بېشىمىزغىمۇ چىقىدىغان بولدى، دەپ قاتتىق غە-

زەپلەندى ۋە شۇندىن كېيىن ئۇ ئوسمان ئىبلىغا باشقىچە قارايدىغان بولۇپ قالدى. كېيىن ئوسمان ئىبلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە چۈشۈپ، ماخمۇت سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ يېنىدا بىر ئاي ئەتراپىدا تۇردى. بۇ جەرياندا ماخمۇت سىجاڭ لەڭگەر باغدا ئىككى قېتىم زىياپەت بەردى. ئوسمان ئىبلى ماخمۇت سىجاڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كەلگەندىن كېيىن بىزگە، ماخمۇت سىجاڭ مېنى تاغ رايونىدا تۇرىسەن دېدى» دەپ، 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاۋۋال قى تۇرغان جايى پەيزىۋاتنىڭ ئاقتالا دېگەن يېرىگە قايتىپ باردى.

ئوسمان ئىبلى قەشقەردە تۇرغان ۋاقىتدا ماما سالى قازى، يولداش، دېگەنلەر باشلىق ئون نەچچە كىشى ئوسمان ئىبلىنىڭ قاتارىغا كېلىپ قوشۇلدى. ئاڭلىساق بۇلار سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن باسمىچىلار ئىكەن. ئۇلار ئەسلىدە ئوسمان ئىبلىنىڭ قىزىلئۆيدە تۇرۇشلۇق ئەيسا لىيەنجاڭ باشچىلىقىدىكى بىر پەي ئەسكەرلىرىدىن بولۇپ، ئىسھاقبەگ بۇلارنى تۇتىماقچى بولغاندا، ئۇلار پىيادە قېچىپ قۇتۇلغانلار ئىكەن. ئەيسا لىيەنجاڭ بولسا، قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە ئىسھاقبەگنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. ئوسمان ئىبلى بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئىسھاقبەگنى دۈشمەن دەپ قارىدى. شۇندىن كېيىن ئوسمان ئىبلى ئاقچى ناھىيىسىدىكى ئاخۇنباي دېگەن كىشى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا باشلىدى. ئاخۇنباي ئاقچى ناھىيىسىدە ئەڭ چوڭ قەبىلە باشلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ قولىدا مەلۇم قوراللىق كۈچ بولغاچقا، يالغۇز ئاقچى ناھىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ قال-

ماستىن، بەلكى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىمۇ تە-
سىرى چوڭ ئىدى. ئۇنىڭ يەنە ئاقسۇدىكى باي سىجاڭنىڭ
ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىگە باش
ئەگمىدە توسۇپ زەربە بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەن يۈسۈپ
تۈەنجاڭ دېگەن ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ قولىدىمۇ مەلۇم قورال-
لىق كۈچلەر بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوسمان ئېلى گا-
خۇنباي بىلەن بىرلىشىپ ئىسساقىبەگكە تاقابىل تۇرماقچى
بولۇپ، ئاخۇنباي بىلەن قۇدىلىشىپ قىزىنى يۈسۈپ تۈەنجاڭغا
بەرمەكچى بولدى. ئاخۇنباي بىرنەچچە يۇرتداشلىرىنى
باشلاپ، ئوغلى يۈسۈپ تۈەنجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 200
گە يېقىن كىشى توي قىلىش ئۈچۈن تولگۇرمىتىگە كەلدى.
ئوسمان ئېلى يولۇزدىن ئارتۇق بوز ئۆي (كىگىز ئۆي)
تەييارلاپ چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ، قۇدىلارنى قىزغىن كۈتتى.
مەقسىتى ئاخۇنباي بىلەن بىرلىشىپ ئىسساقىبەگكە قارشى
تۇرۇش ئىدى. لېكىن ئوسمان ئېلى سوۋېتتىن كەلگەن كى-
شىنى ئېتىپ قويغانلىقى ۋە ئىسساقىبەگنى دۈشمەن دەپ
قاراپ، ئاخۇنباي بىلەن بىرلەشكەنلىكى قۇربان زىخۇي،
ئىساي قاتارلىق يېقىن كىشىلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ
قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارمۇ ئوسمان ئېلىغا قارشى ھە-
رىكەت قوللىنىپ، مەخپىي ھالدا تۇرغات چازىسىدا تۇرۇۋات-
قان تۇرسۇن ئېلى ئارقىلىق سوۋېتنىڭ چاتىرئاش چازىسى
بىلەن مۇناسىۋەت باغلىدى. ھەمدە ئوسمان ئېلىدىن چەك-
چېگرىنى ئايرىپ، ئىسساقىبەگ بىلەن بىرلىشىدىغانلىقلىرىنى
بىلدۈرۈشتى. يەنە ئىسساقىبەگ تەرەپكە خۇپىيانە ئادەم ماڭ-
دۇرۇپ، ئەگەر ئىسساقىبەگنىڭ ئەسكەرلىرى كەلسە كۆرۈنۈشتە
ئوسمان ئېلى تەرەپتە تۇرۇپ، ئەمەلىيەتتە قارشى تۇرماي-

دىغانلىقىنى، بەلكى پۈتۈن كوچى بىلەن ياردەمدە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسھاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرى، ئاخۇنباي پۈتۈن ئادەملىرى بىلەن يۇرتىغا قايتىپ بولغاندىن كېيىن بىر كۈن ئۆتۈپلا ئوسمان ئېلى تۇرغان جايغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ مال - مۈلكى ۋە ئائىلە - تاۋابىتىنى بىراقلا قولغا چۈشۈرگەن. قارشىلىق قىلغان ئىنىسى شاۋدارنى (ئەسلى ئىسمى ماتىپ) ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. ئاشپىزى مەھەممەت ئاخۇن دېگەنگە ئوق تېگىپ ئۆلگەن. لېكىن ئىسھاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى بىر پايمۇ ئوق ئېتىلمىغان. ئوسمان ئېلى، ماما سالى قازى، يولداش، توختىبەگ، ئوبۇلقاسىم قاتارلىق 20 نەچچە كىشى قېچىپ جېنىنى قۇتقۇزغان. بۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئوسمان ئېلىنىڭ ھەربىي كوچىنى تۇتۇپ تۇرغان قۇربان زىخۇي، ئىساي قاتارلىقلار ئوسمان ئېلىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئىسھاقبەگ بىلەن يوشۇرۇن بىرلىشىۋېلىپ ئىسھاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى ئوق ئاتمىغانلىقىدىن بولغان. ئوسمان ئېلى ئەسلىدە ئىسھاقبەگ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆزىگە ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ يۈرگەن بولغاچقا، قول ئاستىدىكىلەرگە ئىشىنىپ ئۇلارغا ھوشيار تۇرۇشنى تاپىلاپ، ئىسھاقبەگ ئەسكەرلىرى كېلىدىغان مۇھىم ئۈچ يولغا قاتمۇ - قات پوست قويىدۇ. لېكىن ئوسمان ئېلىنىڭ بۇ ئەسكەرلىرى ئىسھاقبەگ تەرەپ بىلەن ئاللىقاچان بىرلىشىۋالغان بولغاچقا، ئۇلار ئوسمان ئېلىغا «سىز خاتىرجەم بولۇڭ، ئىسھاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرى كەلسە، ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بېرىمىز، مۇداپىئەنى چىڭىتىپ قويدۇق» دەپ ئوسمان ئېلىنى ئىشەندۈرۈپ قويىدۇ. شۇڭا ئوسمان ئېلى ئەپيۈن چېكىپ بىخارامان يېتىۋېرىدۇ. لېكىن

قۇربان زىخۇي باشلىق كوماندىرلار ئىسىاقبەگىنىڭ ئەسكەر-لىرى كەلسە ئوق چىقارمايسىلە، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىشقەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسىاقبەگنىڭ ئەسكەرلىرى ھېچبىر توسالغۇ-سىزلا ئوسماننىڭ تۇرار جايىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلارنى تىرىپىرەڭ قىلىشقەتكەن. ئوسمان ئېلى قاچقاندىن كېيىن ئىساي قاتارلىق ئولۇغچاتلىقلار ئىسىاقبەگ ئەسكەرلىرىگە قوشۇلغان. قۇربان زىخۇي باشچىلىقىدىكىلەر بولسا ئۆز جاي-لىرىغا كېتىشكەن. ئاڭلىشىمچە ئوسمان ئېلى ئوپالغا قېچىپ بارغاندا، ئۆزى بىلەن بىللە قاچقان يولداش دېگەن ئا-دەم (سوۋېتتىن كەلگەن باسمىچى) ئوسمان ئېلىغا ئافغانىس-تانغا ئۆتۈپ كېتىشنى مەسلىھەت بەرگەن، ئوسمان ئۇنى رەت قىلىپ، نېمە بولسا بولسۇن مەن ئۆز ۋەتىنىمدىن كەتمەيمەن، دېگەن. شۇندىن كېيىن ئۇ قەشقەرگە كېلىپ ماخمۇت سىجاڭغا قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولغان. ماخمۇت سىجاڭ يولداش دېگەن ئادەمنى ئېتىۋەتكەن. ئوسمان ئېلى، ماما سالى قازى، توختى بەگ، ئوبۇلقاسىم قاتارلىق يەتتە كىشىنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بەرگەن. ئۇلارنىڭ ئۆمرى شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئاخىرلاشتى.

قىزىلسۇ قىرغىز مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى توغرىسىدا

ئابدۇقادىرۇ توختارۇ

قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى قىرغىزلارنىڭ سانى 85841 بولۇپ، بۇلار ئاقچى، ئۇلۇغچات، ئاتۇش، ئاقتۇ ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا تارقاق ياشايدۇ ھەم ئاساسىي جەھەتتىن چارۋىچىلىققا يۆلىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ ئويتاغ، پىلال، قاراكىچىك، لايبۇلاق، جامال تېرەك قاتارلىق يېزىلىرىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىرغىزلارمۇ بار.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئۆتمۈش دەۋرلەردە تاغلىق رايونلاردا مەكتەپ قۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى يۇلى بار قىرغىزلار ھېچ بولمىغاندا ئۆيلىرىگە موللا تەكلىپ قىلىپ، باللىرىنى موللىدا ئوقۇتۇپ ساۋادىنى چىقىراتتى. شۇنىڭدەك ئۆز جايىدا تۇرۇپ كەڭ بىلىم ئۆگىنىش ئىمكانىيىتى يار بەرمىگەن شارائىتتا، بەزىلەر ئىلىم ئىزلەپ باشقا جايلارغا (قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرگە) بېرىپ دىنىي ۋە پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىنەتتى. ئىنتايىن ئاز ساندىكىلىرى خەنزۇچىنىمۇ ئۆگىنەتتى. بىر قانچە ئون يىللىق ئۆمرىنى بىلىم ئۆگىنىشكە سەرپ قىلىپ، بىر قەدەر ئىلىم ئەھلى لاياقىتىگە ئىگە بولغانلار ئەل ئىچىدىنمۇ تېپىلىدۇ.

مەسىلەن: ئاقچى ناھىيىسىدىن 1931 ـ يىلى ئالتە نەپەر ياش ئۆزلىرى ھەرىكەتلىنىپ، ئۇچتۇرپاندا ئېچىلغان خەنزۇچە ئۆگىنىش مەكتىپىدە (شۆتاڭدا) ئوقۇپ، خەنزۇ تىلىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆگىنىپ چىقىش بىلەن بىرگە باشقا دەرسلەرنىمۇ قوشۇپ ئۆگەنگەن.

ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ قىزىلئۆي يېزىسىدىن موللا بابىق دېگەن كىشى ئەسلىدە شائىر بولۇپ، ئۇ ئۆزلۈكىدىن خەنزۇچىنىمۇ ئۆگەنگەن. شۇ ۋاقىتتا ئۇ قەشقەرنىڭ بىر ئەمەلدارى بىلەن بىللە بېيجىڭغا بېرىپ ئۈچ يىل تۇرۇش جەريانىدا، خەنزۇ تىلىنى خېلى مۇكەممەل ئۆگەنگەن. بېيجىڭدىن قايتىشىدا ئىچكى موڭغۇل ئارقىلىق تاشقى موڭغۇل ھەم سوۋېت قىرغىزىستانى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ساياھەت قىلىپ، چەتئەل بىلىملىرىدىن خېلى خەۋەر تاپقان.

كونا ئۇلۇغچات يېزىسىدىن مەھەممەت جۇما، يېقىندىن شابدان دېگەنلەرمۇ ئۆز ۋاقتىدىكى بىلىمگە ئىنتىلگەن كىشىلەردىن بولۇپ، خەنزۇ تىلىنىمۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەن. شابداننىڭ يەنە روسچىدىنمۇ خەۋىرى بولغان.

تېرەك يېزىسىدىن ئىبراھىم ئابدۇللا، ئاتىسى ئابدۇللانىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1933 ـ يىلى سوۋېت قىرغىز ئىستانىنىڭ نارىن ئوبلاستىغا بېرىپ، بىر مەزگىل ئوقۇپ، ۋەتەنگە قايتقان. شۇندىن كېيىن ئۇ قىرغىز مائارىپىنى يولغا قويۇپ، ئەلقىنى ئىلىم ـ مەرىپەت يولىغا باشلاپ، ئۆز يۇرتىدا تۇنجى قېتىم (كۆكيار دېگەن جايدا) يېڭى مەكتەپ ئاچقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە يېقىن ئەتراپىدىكى يۇرتلاردا، مەسىلەن: تويۇن (قىزىل قورغان)، تۇگۇرمىتى، سۇغۇم، قورۇملۇق، مەيدان قاتارلىق جايلاردا يېڭى مەكتەپ ئېچىش ھەرىكىتىنى قوزغىغانىدى.

ئىبراي دەرسلىك قوللانمىلارنى تۈزۈپ چىقىش بىلەن بىللە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ دەرس ئۆتۈشنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، كەڭ چارۋىچى خەلقلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپ قوينىغا كۆپلەپ جەلپ قىلىش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغان مائارىپچىلاردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىبراي ئابدۇللا 1935 ـ يىلى ئۈرۈمچىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك قىرغىز ـ قازاق خەلق ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. 1937 ـ يىلى ئۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇرمىگە ئېلىنىپ، ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەر بىلەن تۈرمىدە ۋاپات بولغان.

يەنە ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ قارا جۇل يېزىسىدىن تۆلۈك تۆرىقان دېگەن كىشى سەككىز يېشىدىن باشلاپ ئۆيىدىكى موللىدا ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، 12 ييشىغىچە يۇرتىدىكى يېڭى مەكتەپتە ئوقۇپ، پەننى ـ بىلىم ئۆگەنگەن. ئاندىن كېيىن قەشقەر مەدرىسىدە ئىككى يىل ئوقۇپ دىنىي بىلىملەرنى تولۇقلاش بىلەن بىللە، تارىخىي بىلىملەرنىمۇ قوشۇمچە ئۆگەنگەن.

تۆلۈك 14 يېشىدىن باشلاپ سوۋېتتا (قازان باسمىسىدا) بېسىلغان مىللەتلەر تارىخىغا دائىر كىتابلارنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. كېيىن خوتەن، ئاقسۇ، قارا شەھەرلەرگىچە ئايلىنىپ يۈرۈپ، قىرغىز تارىخىدىن خەۋىرى بار كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، تارىخىي بىلىملىرىنى تېخىمۇ تولۇقلىغان. قىسقىسى تۆلۈك قىرىق يىللىق ئۆمرىنى بىلىم ئۆگىنىشكە سەرپ قىلىش نەتىجىسىدە، قىرغىز تارىخىغا دائىر تارىخىي بىلىملەر جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئىقتىدارغا ئىگە كىشىلەردىن بولۇپ چىققان.

تۆلۆك تۇرىقان ھازىر ئۇبلاستلىق مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمىي ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشىر قىلىش ئىشىغا ياردەملىشىپ، قىرغىز تارىخى (سانجىرىسى) توغرىسىدىكى بىلىملىرى بىلەن ئوبلاستىمىزنىڭ تارىخ — تەزكىرە يېزىش ئىشلىرىغا مۇھىم تۆھپە قوشۇپ كېلىۋاتىدۇ.

شىڭ شىسەي دەۋرىدىكى قىرغىز مائارىپىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

قىرغىز مائارىپى 1933 — 1934 - يىللىرى رەسمىي يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بىلىمگە تەشنا بولۇپ كەلگەن قىرغىز چارۋىچى خەلقى يېڭى مائارىپنىڭ يولغا قويۇلغانلىقىنى قىزغىن قارشى ئېلىش بىلەن بىللە جاي - جايلاردا مەكتەپ ئېچىپ، پەرزەنتلىرىنى مەكتەپ قويىنىغا كىرگۈزۈش دولقۇنىنى قوزغىدى.

يېڭىدىن ئېچىلىۋاتقان مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشلىرى پۈتۈش ئالدىدا، قىرغىز چارۋىچىلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئۆيلىرىنى بوشىتىپ بېرىش ئارقىلىق ۋاقىتلىق سىنىپلارنى تەشكىللىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇش ئىمكانىيىتى ھەل قىلىنىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان. ھەتتا بەزى كىشىلەر ئۆز ئۆيلىرىنى بىراقلا مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ياردەم قىلغان. مەسىلەن: كونا ئۇلۇغ-چاتتىكى قابىل بەك، بالباي، جۇنۇسباي قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۈچ - تۆت ئېغىز ئۆيلىرىنى ئېچىپ، شۇ ئورۇندا يېڭىدىن سېلىنىۋاتقان مەكتەپ قۇرۇلۇشى-غا ياردەم قىلىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا چوڭ مەدەت بەرگەن. ئاقچى خەلقىمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن

مال ـ چارۋا توپلاپ، مەكتەپ سېلىشقا ياردەم قىلىشتىن تاشقىرى، بەزى ئىختىساسلىق كىشىلەر، ئۆزلىرىنىڭ كەمبەغەل ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ باللىرىنى ھۆددىگە ئېلىپ، ئۇلار-نىڭ مەكتەپتىكى ياتاق ۋە باشقا راسخوتلىرىنى ھەل قى-لىپ بەرگەن. يەنە بەزىلەر مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن جىددىي لازىم بولغان ياغاچ ـ تاش ۋە باشقا نەرسىلەرنىمۇ ياردەم قىلغان. مەسىلەن: ئۇ چاغلاردا مەكتەپلەرنى ئاقارتىدىغان ئاھاك بەكمۇ كەمچىل بولۇپ، ئاسانلىقچە تېپىلمايتتى. بۇ ئىشقا نىسبەتەن خەلق چارە تېپىپ، تۇخۇمنىڭ ئېقىنى سۈيۈن بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ سۇيۇقلۇق ياساش ئارقىلىق مەكتەپ ئۆيلىرىنى ئاقارتقان.

1934 ـ يىلى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ كونا ئۇلۇغچات ۋە تېرەك يېزىلىرىدا تۇنجى قېتىم مەكتەپ بىنا بولۇپ، ئوقۇش باشلانغان. بۇ كونا ئۇلۇغچاتتا ئىسھاقبەكنىڭ ھەربىي قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىنقىلابىي ھەرىكەت باشلاۋاتقان ۋاق-تىغا توغرا كېلىپ، مائارىپنى كۈچەيتىش ۋە گۈللەندۈرۈش جەھەتتە زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭلاقلا ئەسكەرلەرنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش ئۈچۈن مەخسۇس مەكتەپ ئېچىلغان.

تېرەك يېزىسىدىكى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ مائارىپنى تونۇش، ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيۈشى بالدۇرراق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاتا ـ ئانىلارمۇ باللىرىغا كۆيۈنۈپ ئوقۇتقان. ھەتتا مەكتەپكە يىراق بولغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ چوشلۇك تاماقلىرىنى مەكتەپكە يەتكۈزۈپ بەرگەن. بەزى كەمبەغەل چارۋىچىلار ئۆيلىرىدە ئاش بول-مىغان ئەھۋالدا ئايران (قېتىق)، پىشلاق (سۈتتىن ياسالغان بىر خىل يېمەكلىك) لارنى يەتكۈزۈپ بېرىپ، پەرزەنتلىرى-

نىڭ ئوقۇشتىن ئۆكسۈپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلغان.
ئاقتۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق ھازىرقى پىلال ۋە ئۇۋمە يېزىلىرىدىن قارىبەك، ھەيدار خىتىپ، ئىسلام قازى؛ چار- ۋىچىلىق يېزىلىرىدىن شەرىپ بەگ، ئامۇت ھاجى، جولبو- رس قارى؛ بۇلۇڭكۆل، سۇ بېشى يېزىلىرىدىن چىلبىش قاتارلىق مائارىپسۆيەر كىشىلەر ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى يۇرت - يۇرتلارغا بېرىپ، يېڭى مەكتەپ ئېچىش، باللىرىنى مەكتەپكە بېرىش ھەققىدە تەشۋىق قىلغانىدى. شۇڭا ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا جاي - جايلاردا كۆپلىگەن يېڭى مەكتەپلەر مەيدانغا كەلگەن. بولۇپمۇ بېھقانچىلىق يېزىلىرىدىكى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ تەييار ئۆيلىرىنى مەكتەپ قىلىپ قۇر- غاندىن سىرت، ئىختىيارىي ئىئانە توپلاش ئارقىلىقمۇ يېڭى مەكتەپلەرنى سالغان. ئەڭ ئاۋۋال كونا ئۇلۇغچاتنىڭ بازىرى قورغان دېگەن جايدا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ، تېرەك يېزىسىنىڭ قوتوزقول دېگەن تاغلىق رايوندا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىلىرى خەلق ئىچىدىكى ساۋادلىق كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلىنغان. يەنە بەزى ئوقۇتقۇچىلارنى ياخشى ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە تاللاپ ھەل قىلغان. بۇلار ھەم ئوقۇ- غان ھەم ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بولۇپ، ئۇلار رۇشتى سىنىپ — دەپ ئاتالغان.
ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان مەكتەپلەر 1934 - يىلى باشلانغان بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر: ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ قىزىلئۆي، تويۇن (قىزىل قورغان)، بوستان تېرەك، بورى توقاي، چىمگەن قاتارلىق ئورۇنلىرىدا قۇرۇلغان.
ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قولانبېرىق، ساپار باي، يامانسۇ،

سۇمتاش، قاراچىي ۋە ئۈچ دېگەن جايلىرىدا بولغان.
ئاقتۇ ناھىيىسىدىمۇ 1935 ـ يىلدىن 1936 ـ يىلىغا قەدەر مەكتەپ قۇرۇش باشلىنىپ، قاشئېرىق، كۆسالا، قارا كېچىك، بۇلۇڭكۆل، سۇ بېشى، چارلۇڭ، لايبۇلاق قاتارلىق ئورۇنلاردا قۇرۇلغان. بۇ يېزىلاردىن تاشقىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، دېھقانچىلىق يېزىلىرىدىمۇ يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلۇشقا باشلىغان. بۇ مەكتەپلەر ئىككى يىل ئىچىدىلا 27 مەكتەپكە يەتكەن.
چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، يۆتكىمە ئېيتىلغان مەكتەپلەردە بىردىن سىنىپ، بەزىلىرىدە 3 ـ 2 سىنىپ بولغان، ئوقۇغۇچى سانى ھەر بىر سىنىپتا 45، 40، 35 كە يەتكەن.
1938 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئاـ قارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ خىراجەت سەرپ قىلىشى بىلەن رەسمىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى باشلانغان. بۇ قىرغىزلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ياتاقلاشقان ئوقتىلىق مەكتەپلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بولۇپ، 1936 ـ يىلدىن 1938 ـ يىلغا قەدەر يېڭى سېلىنغان مەكتەپلەرنىڭ پۈتۈشى بىلەن، بۇرۇنقى ۋاقىتلىق مەكتەپ بولۇپ كەلگەن (قۇرۇلغان) خەلقنىڭ ئۆيلىرى ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىلگەن.
1938 ـ يىلدىن باشلاپ، كونا ئۇلۇغچاتتا بەش سىنىپلىق 160 ئوقۇغۇچىسى بولغان بىر مەكتەپ، قىزىلئۆيـ نىڭ بازىرىدا 2 سىنىپلىق 300 ئوقۇغۇچىسى بولغان بىر مەكتەپ، تاشقورغان بازىرىدا 6 سىنىپلىق 180 ئوقۇغۇچىسى بولغان بىر مەكتەپ ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن سېلىنغان. بۇ مەكتەپلەر ئۈچ ئورۇندا بولۇپ، بارلىق راسخوتى (تەـ

مسنات، كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپىلىرى. ئوقۇتقۇچى-
لارنىڭ ئىش ھەققى...) ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەمىن ئېتىل-
گەن.ھەمدەئائىلىسى يىراق بولغان ئوقۇغۇچىلار ياتاقلاشتۇرۇلغان.

1941 ـ يىلى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن قەشقەر شەھە-
رى ئىچىگە ۋىلايەتلىك قىرغىز مەكتەپ دېگەن نام بىلەن
240 ئوقۇغۇچىسى بولغان سەككىز سىنىپلىق بىر مەكتەپ سېلىنىپ،
ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپنىڭ بارلىق راسخوتلىرى ھۆكۈمەت
تەرىپىدىن ھەل قىلىنغان. بۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى شەھەر
ئىچىدىكى قىرغىز ئەسكەرلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئاساس
قىلىپ، يەنە ئاقتۇ، ئاتۇش يېزىلىرىدىكى قىرغىز
پەرزەنتلىرى قوشۇمچە ئوقۇغان.

خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ قارمىقىدا بىر قان-
چە ئورۇندا دارىلمۇئاللىمىن، دارىلئىتام مەكتەپلىرى قۇرۇلۇپ، ئوقۇ-
غۇچىلارنىڭ بارلىق راسخوتلىرى ئۇيۇشما تەرىپىدىن ھەل
قىلىنىپ بېرىلگەن.

1937 ـ يىلدىن باشلاپ، مەكتەپلەر شەنلى ۋە خۇيلى
دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلغان بولۇپ، شەنلى مەكتەپلەرنىڭ
بارلىق خىراجەت. راسخوتلىرى ھۆكۈمەتتىن ھەل قىلىنسا،
خۇيلى مەكتەپلىرىنىڭ خىراجىتى ۋە راسخوتلىرى ئۇيۇشما
تەرىپىدىن ھەل قىلىنغان.

دېمەك، 1933 ـ 1934 ـ يىللاردىن باشلاپ يولغا قو-
يۇلغان قىرغىز مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى خېلى تېز بولغان.
1938 ـ 1939 يىللاردىكى سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قىزىلسۇ
دائىرىسىدىكى چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى
قىرغىز باشلانغۇچ مەكتەپلىرى خېلى كۆپەيگەن. باشلانغۇچ
مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەرنى قەشقەر ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلار-

دىكى مەكتەپلەرگە كۆپلەپ ئەۋەتىش ئارقىلىق، ئوتتۇرا مەكـ
تەپ ھەمدە سىفەن مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش بىلەن ئوقۇتقۇچى
مەسىلىسى بىر قەدەر ھەل بولغان. دەرسلىك ماتېرىياللارنى
ئۇيغۇر ۋە قازاق دەرسلىكلىرىدىن قىرغىزچىگە تەرجىمە قىلىش
بىلەن، دەرسلىكلەر قىرغىزچە ئۆتۈلۈش ئىمكانىيىتى يارىتىلغان.
قىرغىز تىلى دەرسلىكلىرى (ئوقۇش ماتېرىياللىرى)
شۇ ۋاقىتلاردا سوۋېتتىن كەلگەن لاتىنچە ۋە ئىسلاۋيانچە
يېزىقتىكى ئوقۇتۇش قوللانمىلىرىدىن پايدىلىنىپ، قىرغىز
كونا يېزىقى بويىچە قايتىدىن تۈزۈلگەن ۋە قەشقەر (جەـ
نۇبىي تيانشان) گېزىتىنىڭ تاش باسمىسىدا باستۇرۇش
ئارقىلىق چارۋىچىلىق رايونىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە قولـ
لانما سۈپىتىدە تارقىتىپ بېرىلگەن. نەتىجىدە باشلانغۇچ
ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرى ھەل قىلىنغان.
1935 ـ 1937 ـ يىللاردا بەش نەپەر ئوقۇغۇچى چەت ئەلگە
(سوۋېتكە) ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ، مەلۇم سەۋەبىگە ئىگە بولغاندىن
كېيىن ۋەتىنىمىزگە قايتىپ كېلىپ قىرغىز مائارىپىنىڭ يە-
نىمۇ يۈكسىلىشىگە ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشقان.
قىرغىز باشلانغۇچ مائارىپى شېڭ شىسەي دەۋرىدە بىر
قەدەر تەرەققىي قىلغانىدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:
① 1930 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، شىنجاڭدا
شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇ سوۋېت ئىتتىپا-
قى بىلەن دوستلۇق، ھەمكارلىق سىياسىتىنى يولغا قويغانىدى.
شۇڭا شۇ ۋاقىتلاردىكى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە ھەر
ساھە ئىشلىرىنى (ھەرخىل ئىسلاھاتلارنى) يولغا قويۇشتا سو-
ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج بولغان. بولۇپمۇ شىنـ
جاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپىنى ئىلگىرى سۈ-

رۇشى، ھەم تېزراق تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە سوۋېت ئىت-تىپاقىنىڭ ياردىمى ئاساسلىق رول ئوينىغان. چۈنكى. تىل-يېزىق جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جۇم-ھۇرىيەتلىرى بولغان قازاقستان، قىرغىزستان، ئۆزبېكىس-تن قاتارلىق جۇمھۇرىيەتلەردە بېسىلغان ھەر خىل تىلدىكى ئوقۇش ماتېرىياللىرى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز مىللەتلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىشقا قولايلىق بولغان ھەمدە بىر قەدەر ئۈنۈملۈك بولغان.

دېمەك، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا شۇ چاغلاردىكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوقۇتۇش ماتېرىيال جەھەتتىكى ياردىمى بىر مەھەل ياخشى بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر مائارىپى تە-رەققىياتىدا تۈرتكىلىك رولى خېلى زور بولغان.

② شېڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىبىدە چىن تيەنچۈ ۋە ماۋ-زېمىن قاتارلىق يولداشلار بولغانلىقتىن، بۇ يولداشلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مائارىپىغا، بولۇپمۇ قىر-غىز مائارىپىغا ۋە ئۇنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، بۇرۇن بىرمۇ مەكتىپى بولمىغان كۆچمەن چارۋىچى قىرغىز خەلقى بىر قانچە ئون يېڭى مەكتەپلەرگە ئىگە بولغان.

③ ئۈرۈمچى، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق ۋىلايەتلەردە ۋە قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان ناھىيىلەردە قىرغىز، قازاق ئاقار-تىش ئۇيۇشمىلىرى تەسىس قىلىنىپ، قىرغىز خەلقىنىڭ ما-ئارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، يۇقىرىقى ئۇيۇشمى-لارنىڭ رولى كۆرۈنەرلىك بولغان. شۇ قاتاردا شىنجاڭدى-كى كوممۇنىستىك ھەرىكەتنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ. ئىل-غار ياشلارنىڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىدىكى سالمىقى زورى-يىشقا باشلىغان.

④ بارلىق قىرغىز مەكتەپلەردە قىرغىز تىلىدا دەرس
ئۆتىلىشى، شۇنىڭدەك باشقا مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان قىرغىز
ئوقۇغۇچىلىرىمۇ ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىـ
گە بولغانلىقى ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈش
ئۈنۈمى يۇقىرى بولغان، سۈرئەتمۇ تېز بولغان.

⑤ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مائارىپنى سۆيۈشى ۋە مـ
ائارىپنى قىزغىن قوللىشى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا
كۆڭۈل بۆلۈشىمۇ كۈرۈلەرلىك بولغان. شۇ مۇناسىۋەتلىك مائارىپ
خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ئىنتايىن
يۇقىرى بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر
بولغان. بۇ ھال مائارىپ ئىشلىرىنىڭ زور دەرىجىدە يۈكسـ
ىلىشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

گومىنداڭ دەۋرىدىكى قىرغىز مائارىپىنىڭ ئەھۋالى

گومىنداڭ دەۋرى — قىرغىز خەلقىنىڭ مائارىپ ئىشـ
لىرىدا چېكىنىش دەۋرى بولدى. چۈنكى، گومىنداڭ ھۆكۈمـ
تى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئېتىبار بەرمىدى. سىياسىي،
ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىدا باراۋەرلىك
بولغا قويۇلمىدى. قىرغىز مائارىپىغا سەل قاراپ، خىراجەت
بەرمىدى. شۇڭا، مائارىپ ئىشلىرى چېكىنىش يولىغا ماڭدى.
شۇ سەۋەبلىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى بەكمۇ
تۆۋەنلەپ كەتتى. مەسىلەن: ئۆز ۋاقتىدا ئاقچى، ئاتۇش
ناھىيىلىرىنىڭ قىسمەن تاغلىق رايونىدا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن
بىرەرنەرسە تەقسىم قىلىنسا، پەقەتلا ئىدارە كادىرلار كۆزدە
تۇتۇلغان. يەنى بولسا پەقەت كادىرلارغىلا ئۇقتۇرۇش قىلـ
ىنىپ، ئوقۇتقۇچىلار چەتكە قېقىلغان. ھەۋادا قاتنىشىشقا
توغرا كەلسە، رۇخسەت قىلىنغاندىن كېيىنلا قاتناشقان.

مەكتەپلەردە ئۆز ئانا تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىگەنلىكى ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقى پەسەيگەن. دېمەك، كومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرى مائارىپنى كەمسىتىش، ئوقۇغۇچىلارنى ئۇرۇش، تىللاش، سوراققا تارتىش، جەرىمانە قويۇش، پارا ئېلىش قاتارلىق تۈزۈملەرنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشتىن بىزار بولۇش، ئاتا - ئانىلىرى ئوقۇغۇچىلارنى مەكتەپتىن چىقىرىۋېلىش ئەھۋاللىرى كېلىپ چىققان.

ئوقۇتقۇچىلارغا كەلسەك جەمئىيەتتىكى ئورنى تۆۋەنلەپ، تۇرمۇشتا ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىغاچقا، مەكتەپتە ئىشلەپ جان بېقىش ئىمكانىيىتى قالمىغان.

شۇڭا شۇ دەۋردە قۇرۇلغان يېڭى مەكتەپلەر بۇزۇلغان ھەمدە تاقىلىپ ۋەيران بولغان. بىراق، ئاز ساندىكى مەكتەپلەر قالغان بولسىمۇ، ئىسمى بار، جىسمى يوق قۇرۇق شەكىلگە ئايلانغان. پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىلا قىرغىز مائارىپى يۈكسىلىپ، غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالىدى.

نۇرھاجىم ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بولۇپ ئۆتكەن قوراللىق توقۇنۇشلار

ئەمەتجان ھۇسىيىن

1930 - يىلدىن 1935 - يىلغىچە بولغان تارىخىي دەۋر ئىچىدە شىنجاڭ ئاجايىپ زور تارىخىي بۇرۇلۇش دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. ئۇچتۇرپان ناھىيىسىمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا بولمىدى.

خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئۇچتۇرپانغا كېلىشى، نۇرھاجىمنىڭ ھاكىمىيەت ئىگىلىشى، ھەرخىل قوراللىق كۈچلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشى مۇشۇ تارىخىي دەۋردە يۈز بەردى. بۇ قوراللىق توقۇنۇشلاردا نۇرھاجىم ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئالاھىدە بىر شەخسكە ئايلاندى.

مېنىڭ نۇرھاجىم بىلەن تونۇشقانچىلىقىم بار ئىدى. نۇر ھاجىمنىڭ ھەربىي شتابى ئۆز قورۇسىدا بولۇپ، ئائىلە بىلەن ئىشخانا ئايرىلىقىدا ماڭا ئوخشاش ۋاسىتىچىنىڭ بولۇشى زۆرۈر ئىدى. گەرچە كىچىك بولساممۇ مۇھاپىزەتچى ھېسابىدا كېچە - كۈندۈز داۋاملىق بىرگە بولغانلىقىمدىن ھاجىمنىڭ ئىشلىرىدىن خەۋىرىم بار ئىدى. ئادەم ياشانغاندا تولىمۇ ئۆتكەن ئىشنى ئەسلىگۈسى كېلىدىكەن. كۆرگەن، بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىمىزنىڭ تارىخ بېتىگە يېزىلماي، ئەۋلادلىرىمىزدىن يوشۇرۇپ گۆرگە ئەكىرىپ كېتىشىنى راۋا كۆرمىدىم. ئۇنى قالدۇرۇپ كېتىشنى بۇرچۇم دەپ

بىلىپ، بۇ ئەسلىمەمنى يېزىپ چىقتىم. نۇر ھاجىمنىڭ ئوغۇللىرى ئەبەيدىم، پەتتارجانلارنىڭ ھەممە ھازىر ياشاۋاتقان پېشقەدەملىرىمىزنىڭ ئىسپاتلىشىدىن ئۆتكەزدىم.

1 ـ نۇر ھاجىمنىڭ تەرجىمھالى

نۇرھاجىم قۇمۇل شەھىرىدە، دىنىي زات مەخمۇت موللام ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئالتە يېشىدا ئاتا ـ ئانىسى يالغۇز ئوغلىنى ئېلىپ ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىگە كۆچۈپ كەلگەن. مەخمۇت موللام بالىسىنى دىنى مەكتەپتە ئوقۇتقان. ھاجىم سەيپۇڭلۇققا شاگىرتقا كىرىپ، ھۈنەر ئۆگەنگەن. كېيىن تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن بىر باي خۇيزۇغا چاكار بولۇپ ئىشلىگەن. خەنزۇچە گەپنىمۇ ياخشى ئۆگەنگەن، 20 ياشقا كىرگەندە تۇرمۇش يولى ئىزلەپ ئائىلىسى بىلەن ئۈچتۇرپانغا كۆچۈپ كېلىپ، ھۆكۈمەت يېرىدىن يەر ئىجارىگە ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلغان. بارا ـ بارا چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە ئىشلەپ ئىقتىسادى بىر قەدەر ياخشىلانغان، ئاندىن بىر دېھقان قىز بىلەن نىكاھلانغان. ئۇ ئايالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىدىن مىراس قالغان يەر ـ زېمىنغا ئىگىدارچىلىق قىلىپ تەدرىجى بېيىغان. دادىسى، ئانىسى بىلەن بىللە مەككىگە بېرىپ ھاجى بولۇپ كەلگەن، كېيىن ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئايالى ۋاپات بولۇپ 2 ـ قېتىم يەنە ئۆيلەنگەن. ئىككى ئايالىدىن تۆت ئوغۇل، ئالتە قىز، جەمئىي ئون پەرزەنت كۆرگەن. بالىلىرى چوڭ بولۇپ يېتىلگەنسېرى دېھقانچىلىق قىلىش، چارۋا بورداپ سېتىش ۋە سودىگەرچىلىك قىلىش بىلەن تەدرىجى باي بولۇپ نام چىقارغان، شۇنداقلا ھۆكۈمەت ۋە يۇرت، ئەل ئىچىدە ئابرويى قازىنىپ، سودىگەر ـ تىجارەتچىلەرگە شاڭزوڭ بولغان.

2 ـ ئوتتۇر ياتنىڭ ھەربىي ئەھۋالى

ئوتتۇرپان ناھىيىسى تارىخىي ئۇزۇن، يېرى مۇنبەت، خەلقى ئەمگەكچان، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئەۋزەللىكىگە، پايدىلىق ھاۋا كېلىماتىغا، تەبىئىي گۈزەللىككە ئىگە بولغان سەككىز شاگىيلىق چوڭ ناھىيە ئىدى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىمۇ ئوتتۇرپانغا قارايتتى. ئۇيغۇر، قىرغىز، خۇيزۇ، خەنزۇ، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى. ھاكىمىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار شەن يامۇل، شتەي يامۇل، مادى لەگىزە، خارجى ئىشلار باجخانىسى قاتارلىق ئورگانلارنىڭ قولىدا ئىدى.

شەن يامۇل: شەن يامۇل (شەنجىگۇ) چوڭ ھوقۇقلۇق ئورگان بولۇپ، ناھىيىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. شەنجاڭنى ئامبال دەپ ئاتايتتى.

شتەي يامۇل: شتەي يامۇل ـــ يېنىڭ دەرىجىلىك پىيادە قىسىم ئىدى. شتەي (يىڭجاڭ) كۇچالىق ئۇيغۇر مەمتىمىن ۋاڭ ئىدى. ئۇنى ۋاڭ غوجام دەيتتى. تەيجىسى (مەسلىھەتچىسى) ئۆزىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. ئۇنى تاجى فوجام دەپ ئاتايتتى. لەنجاڭ دەرىجىلىك ئەمەلدارنى لويى دەپ ئاتايتتى. كېرەم لويى، رەجەپ لويى، ئىمىن لويى دېگەن لويىلىرى بار ئىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلىرى ئۇيغۇر بولۇپ، خەنزۇ، خۇيزۇ ئەسكەرلەرمۇ بار ئىدى.

چاقماقلىق قارا مىلتىق، قوغۇشۇن ئوقلۇق توققۇز ئاتار، يەتتە ئاتار، بىر ئاتار ۋە پولات ئوقلۇق بەش ئاتار مىلتىق قىلىچلار بىلەن قوراللانغانىدى. ۋەزىيىتى ناھە

يىنى مۇداپىئە قىلىش، ئوتتۇرىدا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىلىقىدىكى بەدەل چېگرىسىنى ساقلاش ئىدى.
مادىي لەگزە: مادىي لەگزە يىلىك دەرىجىلىك ھەربىي ئاتلىق قىسىم بولۇپ، دارىن (يىگجاڭ) خۇيزۇ مافىڭ جاڭ ئىدى. ئۇنى مادارىن ھاجى دەپ ئاتايتتى. ئەسكەرلىرى خۇيزۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇلاردىن ئىدى. پولات ئوقلۇق شىلەنجور، سامبا، تو تو ك نامىدىكى بەش ئاتار، قوغۇشۇن ئوقلۇق توققۇز ئاتار، يان قورال، قىلىچلار بىلەن قوراللانغانىدى. ئۇ دالا ئارمىيىسى بولۇپ، قەيەرگە ئېھتىياجلىق بولسا شۇ يەرگە بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەيتتى.
خارجى ئىشلار باجخانىسى: شىنجاڭ رايونى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا سودا كېلىشىم بولغانلىقتىن، سودىگەرلەر سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن مال ئالماشتۇرۇپ كىرگەن - چىققان ماللار ئوتتۇرپاندا سېتىلىدىغان بولغاچقا، خارجى ئىشلار باجخانىسى قۇرۇلغانىدى. بۇ باجخانا مۇشۇ ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىدىن باج ئالاتتى.
يەرلىك باجنى شەن يامۇل ئۆزى باشقۇرۇپ، بايلارغا كۆتۈرە بېرىش ئارقىلىق يىغىۋالاتتى.

3. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى يەرلىك قوراللىق كۈچلەر ۋە ئۇرھاجىنىڭ ھاكىمىيەت ئىگىلىشى

1933 - يىلى ئەتىياز پەسلىدە خوجىنىياز ھاجىم ئەسكەرلىرى بىلەن قارا شەھەر، كورلا تەرەپكە يېتىپ كەلگەندە، كۇچادا تۇرۇشلۇق تۆمۈر ئېلى كۇچا خەلقىنى قوزغاپ ئەسكەر تەشكىللەپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى تۆگ-

گان ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىك سەپ تۈزۈپ ئۇرۇش قىلغان. كۇچادىن باشلاپ ئاقسۇ رايونىنى ئىشغال قىلغانىدى.

ئۇچتۇرپاندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلارغا قارشى سوقۇشقا باردى ۋە يېڭىلىپ ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەلدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەلىزۇ ئەمەلدارلار ئاقسۇ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئالتە ئائىلىلىك كونا سودىگەر خەنزۇلارنى نۇر ھاجىم، مادارىن ھاجىم باشلىق يۇرت چوڭلىرى كېپىللىك قىلىپ مۇھاپىزەت قىلدى ۋە خاتىرجەم ساقلاپ قالدى.

دەل مۇشۇ چاغدا ئۇچتۇرپانغا ما فۇيەننىڭ ئەسكەرلىرى چىقىپ سوقۇشمايلا ئۇچتۇرپاننى ئىشغال قىلدى. ئۇچتۇرپاندىكى ئىككى يىلىك ئەسكەر ۋە قوراللارنى تىزىملاپ، ئۇلارنىڭ خىل يېڭى قوراللىرىنى تارتىۋېلىپ، بىر قىسىم ناچار قوراللار بىلەن قالدۇرۇپ قويىدى. سا بىگرېن، سو ۋازى موللا دېگەن ئىككى خۇيزۇ ئادەمنى ئامبال (ھاكىم) بەلگىلەپ، ئىش تاپشۇرۇپ قايتىپ كەتتى.

خوجىنىيازھاجىمنىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇپ بېرىدۇ، دەپ تەشنالىق بىلەن كۈتۈپ تۇرغان ئۇچتۇرپان خەلقى، ما فۇيەننىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ ھېچقانداق يېڭى ئۆزگىرىش قىلماي بەرمىگەنلىكىگە غەزەپلىنىپ غۇلغۇلا قىلىشتى. ئۇلار بىر يېتەكچى كىشىنىڭ قوراللىنىپ جاھاننى ئۆزگەرتىشكە يېتەكچىلىك قىلىشىنى ئارزۇ قىلىشتى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە يېڭى - كونا ئەمەلدارلار پالەچ بولۇپ، ھۆكۈمەتسىزلىك كۆچەيگەنىدى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئۆزبېك ئابدىقادىر ئاقساقال تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئالاقىلىشىپ، بىر بۆلۈك قورال ئېلىپ، 20 گە يېقىن ئەسكەر تەشكىللەپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. قىرغىزلاردىن قول-

بىەك ئاقچى ۋە يامانسۇ رايونلىرىدىكى پالۋان مالچى قىر-غىزلارنى ئۆز قورال، ئاتلىرى بىلەن ئەسكەرلىككە ئېلىپ، قىرغىز رايونلىرىدا ئىش ئېلىپ باردى. قوچى يېزىلىق (ھا-زىرقى يېڭى ئاۋات) كەنجى شاگىيى، شاگىيىلىق سوپىتى بە-لەن ئۆز تەۋەسىدىكى پالۋانلارنى قورال ئاتلىرى بىلەن ئەس-كەر قىلىپ، ئۆز دائىرىسىدە ئىش ئېلىپ باردى. نۇر ھاجىم-نىڭ كۆيئوغلى ئابدۇۋايىت ئەسلى قۇمۇللۇق بولغانلىقتىن، كۆچادىكى خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىغا بېرىپ بىر ئاز قو-رال ئېلىپ كېلىپ ئۇن ئەتراپىدا ئەسكەر توپلاپ، ئۆزى بىلگەن سەنەم بىلەن يۈرگەنىدى. ئىز باشباشتاقلىق ھا-دىسىلەرنى كۆرگەن ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ غەزىپى قوزغىلىپ، خاتىرجەمسىزلىنەتتى.

بۇ ۋەزىيەتنى ئۇققان غوجىنىياز ھاجىم كۇچاغا نۇر ھاجىمنى چاقىرتىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىغا نۇر ھاجىمنى مەسئۇل قىلىپ، يىگىچاگلىق ئۇنۋان بىلەن قولىغا بۇيرۇق يېزىپ بەرگەن، ھەربىي مەمۇرىي، سىياسىي، تەشكى-لىي ئىشلار ھەققىدە يوليورۇق كۆرسەتكەنىدى.

نۇر ھاجىم ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كېلىپ يۇرت چوڭلىرى، يېڭى - كونا ئەمەلدارلارغا خوجىنىياز ھاجىمنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن ھەممە ئېتراپ قىلىپ قوللىدى. شۇنى-دىن ئېتىبارەن كونا ھەربىيلەر بارلىق ھەربىي ئەشيالىرى قورال، ئوق - دورىلارنى رەت بويىچە ئۆتكۈزۈپ، ئۆزلىرى بىكار بولدى. نۇر ھاجىم شەھەر ئىچىنى ئاساس قىلغان ھالدا خەلق ئەسكەرلىكىگە پىدائىي قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى جاكالىدى. بۇ ۋەزىيەتنى ئۆتەشكە تەشنا بولۇپ تۇرغان 15 ياشتىن 60 ياشقىچە سودىگەر، ھۈنەرۋەن، كاسىپ، تىجارەتچى-

لەر بەس ـ بەستە ئەسكەرلىككە يېزىلىپ، بىر نەچچە كۈن
ئىچىدە 600 ـ 700 ئەتراپىدا ئەسكەر ھازىرلانىدى. بىر
يىلىڭ ئىككى ليەن. بىر مۇھاپىزەتچى ئاتلىق دۈيدىن ئىبارەت
خەلق قوشۇنى بارلىققا كەلدى. ئۇلارغا قورال تارقىتىپ بېرىلدى.

نۇرھاجىم يىڭجاڭ بولدى. شتاب ئورنى ئۆز قورۇسى-
دا بولۇپ، ئاتلىق مۇھاپىزەت دۈي شۇ جايغا ئورۇنلاشتى. 1 ـ
ليەنگە تۇرسۇن ھاجىم ليەنجاڭ بولدى. 2 ـ ليەنگە قا-
سىم ھاجى ليەنجاڭ بولدى. بۇلارنىڭمۇ ئىش ئورنى ئۆز
قورۇسىدا بولدى. كازىم ئەپەندى (ئەسلى تۈركىيىلىك ھەر-
بىي ئادەم. سوۋېت ـ تۈركىيە سوقۇشىدا سوۋېتكە ئەسىر چۈ-
شۈپ، كېيىن تۈرمىدىن قاچقان. شىنجاڭغا ئۆتۈپ ئۈچتۇرپان-
دا تۇرۇپ قالغان) يىڭنىڭ قوماندانى ھەم مۇھاپىزەت دۈ-
يىنىڭ دۈيجاڭى بولدى. ئۆز ئالدىغا ئەسكەر ئۇيۇشتۇرغان
ئابدىقادىر ئاقساقال، قۇلبەك، كەنجى شاڭيى، ئابدۇۋايىت
دېگەنلەرمۇ نۇر ھاجىمنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن
ئۈچتۇرپاندا 1000 گە يېقىن جانلىق خەلق قوشۇنى شەكىللەندى.

كونا ھەربىي تۈزۈم بىكار قىلىنىپ، مەمۇرىيەت ئىسلاھ
قىلىندى، ئۆزبېك مىرزىجان ئاقساقال شەنجاڭ بولدى. يې-
زا سۇڭجاڭلىرى، شاڭيېلار تەرتىپكە سېلىندى. نامۇۋاپىق ئال-
ۋاڭ سېلىقلار بىكار قىلىنىپ مۇۋاپىقلاشتۇرۇلدى. بۇ قۇدرەت-
لىك خەلق قوشۇنىنى ۋە ئىسلاھ قىلىنغان مەمۇرىيەتنى كۆ-
رۈپ خەلق خۇرسەن بولۇپ، خاتىرجەم بولدى.

خەلق قوشۇنلىرى خەلقتىن ھېچقانداق سېلىق ئىقتى-
ساد، ماددىي نەرسىلەر ئالمىدى. باش شتابتىن تارتىپ
ئاددىي ئەسكەرلەرگە قەدەر پۈتۈن راسخوتلىرىنى ئۆز ئىق-
تىسادىدىن سەرپ قىلدى. ھەتتا قوغۇشۇن ئوقلۇق مىلتىق

لارنىڭ ئوق - دورىلىرىنىمۇ ئۆزلىرى ياساپ تەييارلىدى. شەھەر ئىچىدىكى ئىككى لىيەن، بىر دۈي ئەسكەر بىر لىيەن بولۇپ، كازىم ئەپەندىنىڭ قوماندانلىقىدا كانىاي چېلىشى بىلەن بىر يەرگە توپلىنىپ، ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئىككى سائەت جەڭگىۋار ھەربىي مەشق ئېلىپ بېرىپ، كەچتە ئىككى سائەت قارىغا ئېتىش مەشقى ئېلىپ باراتتى. ھەر ئايدا ئىككى قېتىم قۇرۇقلۇق، سۇ، پاتقاق، جاڭگال ئارا ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈپ، باشقا ۋاقىتتا قوراللىرىنى ئىش ئورۇنلىرىغا ئېسىپ قويۇپ ئۆز كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ھەربىي خىزمەتكە كىرىشكەندە خۇددى مۇنتىزىم ھەربىيلەردەك جەڭگىۋار ھالەتتە تۇراتتى.

كازىم ئەپەندى قوماندانلىق قىلغاندا ھەربىي فورما بىلەن پاگون، كاكار تاقاپ، قىلىچ، ناگان ئېسىپ ھەيۋەت بىلەن مۇنتىزىم ھەربىي قائىدە بويىچە مەشق قىلدۇراتتى. ليەنجاڭ، پەيجاڭ، بەنجاڭلارمۇ ئوفىتسېرلىك قەددى - قامىتى بىلەن قوراللىنىپ، ئۆز ئەسكەر سەپلىرىدە تۇراتتى. بۇلار نۆۋەت بىلەن شەھەر ئىچى ۋە سىرتلىرىنى، كېچە - كۈندۈز گۈزەت قىلىپ باقاتتى. يېزا، رايونلاردا تەشكىللەنگەن ئەسكەرلەر ئۆز جايلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. بۇھەيۋەتلىك خەلق قوشۇنى ئەل قەلبىدە ياخشى تەسىر قالدۇرغانىدى.

4 - خوجىنىياز ھاجى ئۈچتۇرپانغا كېلىشىنىڭ ئالدى كەينىدە

خوجىنىيازھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچىيىپ، ئاقىۋەتتە سوقۇشقا ئېلىپ بارغانىدى. ئاقسۇ ۋە كونىشەھەردە ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ئۇيغ

ھۇرلاردىن باي لۇجاڭ (كېيىن سىجاڭ دەپ ئاتالدى) ما جىـ
سا قوشۇنىدىن بۆلۈنۈپ كېتىپ، سوقۇشقانىدى. نەتىجىـ
دە ما جىسا يېڭىلدى. ئەسكەرلىرى ئۆلدى، ئەسىرگە چۈشتى،
قاچتى. ما جىسا يىگىرمىگە يېقىن ئەسكىرى بىلەن ئۇچتۇر-
پان تەرەپكە قېچىپ، ياكۆۋرۇك يېزىغا كەتكەندە قولغا چۈشتى.
نۇرھاجىم ما جىسانىڭ ئۇچتۇرپان تەرەپكە ماڭغانلىق
خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەسكەرلىرىنى مۇۋاپىق ئور-
رۇنلاشتۇرۇپ، كازىم ئەپەندى قوماندانلىقىدا ياكۆۋرۇك يې-
زىنىڭ ئىلقىچى دۆڭ دېگەن يېرىنى ئاساسىي بازا قىلىپ
تۇرۇپ، ياكۆۋرۇك يېزىنى مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە ما جىساغا
ئەلچى ئەۋەتتى. ماجىسا تەسلىم بولۇپ، شۇ مەيداندا قورال-
لىرىنى تاپشۇردى.
نۇرھاجىم قوراللارنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن
زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەي، ما جىسانى ئۆز ئاتلىرىغا مىنـ
دۈرۈپ مۇھاپىزەت ئاستىدا باي لۇيجاڭغا تاپشۇرۇپ بەردى.
جاھىللىق بىلەن باشباشتاقلىق قىلغان بىر ماجىسا ئەسكە-
رى، ئوق چىقىرىپ ئۇچتۇرپان تەرەپكە ماڭغانلىقتىن ئېتىپ
ئۆلتۈرۈلدى. بۇ غەلىبىدىن كېيىن نۇرھاجىم جەڭگىۋارلىقىـ
نى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، مۇداپىئەدە تۇردى.
6 ـ 7 ـ ئايلار ئىدى. باي سىجاڭ سوقۇش غەلىبىـ
سىدىن كېيىن ئەسكەر كۈچىنى كۆپەيتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىـ
غا قوي ئۆتكۈزۈپ قورال ئالىدىغان كېلىشىمگە ئاساسەن،
قورالنى تاپشۇرۇپ ئالىدىغانغا كوپيوغلى ئەمەتخان لۇيجاڭنى
20 ئەسكەر بىلەن ئۇچتۇرپانغا چىقارغانىدى. قوراللارنى
نۇرھاجىمنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئاقسۇغا
يەتكۈزۈپ بېرىش تەلىپى بويىچە، نۇرھاجىم كازىم ئەپەن-

دى باشچىلىقىدا 30 ئەسكەرنى ئەمەتخان لويجاڭغا قوشۇپ ئۈچتۇرپان بىلەن سوۋېت ئوتتۇرىسىدىكى بەدەل ئېغىزىغا چىقىرىپ، 2 ، 3 تىن ساندۇق ئارتقان 30 ـ 40 ئات بىلەن بەش ئاتار سېرىق قونداقلىق مىلتىق ئوقلارنى ئۆت- كۈزۈپ ئېلىپ، ئاقسۇغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. باي سىجاڭ نۇرھاجىمغا بۇ مىلتىقتىن بەش دانە ھەدىيە قىلىدۇ.

بىر قانچە ۋاقىتتىن كېيىن ۋەزىيەت يەنە ئۆزگىرىدۇ. باي سىجاڭ خوجىنىيازھاجىمنىڭ كۇچادىن ئەۋەتكەن ئۇقتۇرۇشىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. بۇنىڭدا باي سىجاڭ خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىغا بېرىپ سوقۇشقا قاتنىشىش، نۇرھاجىم ئاقسۇغا كېلىپ تۇرۇش بەلگىلەنگەنىدى.

نۇرھاجىم ئۈچتۇرپاننى ئىككى لەنجاڭغا تاپشۇرۇپ ئاتلىق مۇھاپىزەت دۈيىنى ئېلىپ ئاقسۇغا بارىدۇ. باي سى- جاڭ ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ يېڭى قوراللار بىلەن قوراللىنىپ، خوجىنىيازھاجىمنىڭ قېشىغا ماڭىدۇ.

ئەپسۇسكى باي ناھىيە ئەتراپىدىكى ياقا ئېرىق سو- قۇشىدا باي سىجاڭغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىيازھاجىم ئاقسۇغا كېلىپ، ئۈچ كۈن تۇرۇپ نۇر ھاجىم بىلەن ئۈچتۇرپانغا كېلىدۇ. شۇندىن كېيىن ما- جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ئاقسۇغا كېلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم ئۈچتۇرپاندا 4 ، 5 كۈن تۇرۇپلا ئاقچى ناھىيە قاقشال يو- لى بىلەن قەشقەرگە يۈرۈپ كېتىدۇ.

مېڭىش ۋاقتىدا نۇر ھاجىمغا بىرگە مېڭىشنى ئۇقتۇر- ماپتىدى. نۇرھاجىم ئارقىدىن يېتىپ بېرىشقا ۋەدە بې- رىدۇ. ھاجىم ۋەدە بويىچە ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ بۇرت چوڭلىرىغا قانداق قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت سالىدۇ: قات-

ناشقۇچىلار ھاجىمنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ قەشقەرگە بارماسلىقنى، خوجىنىياز ھاجىمغا خەت يېزىپ ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇشنى ۋە نۇر ھاجىمنىڭ خاتىرجەملىكىگە كېپىللىك قىلىدىغانلىقىنى مەسلىھەت بېرىدۇ.

نۇرھاجىم خوجىنىياز ھاجىمغا بىر پارچە خەت بىلەن قولىدىكى يېگى خىل قوراللارنى تەييارلاپ، ئوغلى ئەبەيدىم ئارقىلىق ئۇچتۇرپاننىڭ باشاغما يېزىسىدا كېتىپ بارغان خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئارقا سەپ لىنىيە باشلىقى ئوسمان ھاجىمغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ھەمدە نۇر ھاجىمنىڭ كۆيئوغلى ئابدۇۋايىتمۇ خوجىنىياز ھاجىغا ۋەدە بېرىپ، ئالغان قوراللارنى تاپشۇرۇپ بېرىپ قەشقەرگە بارمايدۇ.

خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئارقا سەپ لىنىيىسى ئاقچىنىڭ قارا بۇلاق دېگەن يېرىگە بارغاندا، قۇلبەك تاغ ئارىسىدىن ماراپ، بېرىپ بىر بۆلەك ئەلتىق ئوقلارنى بۇلاپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋاللاردىن خوجىنىياز ھاجىم خەۋەر تېپىپ، قاتتىق رەنجىپ غەزەپلىنىدۇ.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ، ئارقىدىنلا قۇلبەك تاغدىن چۈشۈپ، ماجۇڭيىڭلار بىلەن بىرلىشىدۇ. نۇرھاجىم قارشىلىق بىلدۈرمەي يۇرت چوڭلىرى بىلەن قارشى ئالىدۇ. قۇلبەك ئۇچتۇرپانغا تۇەلجاڭ بولىدۇ. نۇرھاجىمنىڭ ئەمەلى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. قوراللىرى تاپشۇرۇۋېلىنىپ ھېچقانداق تەھدىتكە ئۇچرىماي، خاتىرجەم ياشايدۇ. نۇر ھاجىمنىڭ باشچىلىقىدا بۇ ئەسكەرلەر ئۈچۈن بايلاردىن ئىئانە توپلاپ رەخت، پۇل، چارۋا ھەدىيە قىلىپ خەلقنىڭ خاتىرجەملىكى ساقلاپ قېلىنىدۇ. ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىر ھەپتىدىن كېيىن ئاقسۇغا كېتى-

دۇ. ئۇچتۇرپان قۇلبەككە قالدۇ. ئۇ شەھەرگە ئورۇنلىشىپ، تەمىناتلىرىنى شەنجىڭدىن ئېلىپ ئۇچتۇرپاننى ساقلاپ ياتىدۇ.

قۇلبەك 10 ، 15 كۈندىن كېيىن كېچىدە بىر قانچە ئەسكىرى بىلەن نۇر ھاجىمنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇچتۇرپانغا بىر بۆلۈك ئۇيغۇر ئەسكەرلەر كېلىۋېتىپتۇ، سىز ھازىر ئالدىغا بېرىپ قايتۇرۇڭ، بولمىسا شەھەر قانغا بويىلىدۇ، كۆيدۈرۈلىدۇ، دەپ تەھدىت سالىدۇ. ھاجىم بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلىپ، شەھەر ۋە خەلقنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشنىڭ مۇھىملىقىنى ئېيتىدۇ. قۇلبەك شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كېتىدۇ.

نۇرھاجىم ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىدىن يوشۇرۇن ساقلاپ قالغان سەككىز ئەتراپىدا قوراللىق مۇھاپىزەتچى مەخپىي ئەسكەرلىرىگە مۇداپىئەدە تۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۆيدىن چىقىپ كېتىدۇ.

كېلىۋاتقانلار ياقۇپ فۇگۇەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئىكەن (ياقۇپ فۇگۇەن خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئاقسۇ رايونىدا رازۋېتكا قىلىپ يۈرگەن ئادىمى بولۇشى مۇمكىن)، قۇلبەك بۇ كېچىنى جىددىي ھەربىي ھالەتتە ئۆتكۈزۈپ، ئەسكەرلىرىنى شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تۇمشۇق تاغدىن ئارتىپ جىگدىلىك، يالغۇز ئۈرۈك يېزىلىرىغىچە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ياقۇپ فۇگۇەن ئەسكەرلىرىنى كىرگۈزمەي يوقاتماقچى بولىدۇ.

ياقۇپ فۇگۇەن 200 ئەسكىرىنى باشلاپ كېچىلەپ مېڭىپ ئىككىنچى تۇخۇ بىلەن يالغۇز ئۈرۈككە يېتىپ كەلگەندە، قۇلبەك ئەسكەرلىرى توسۇپ ئوق چىقارغان، ئىككى تەرەپ سوقۇشقان. قۇلبەك ئەسكەرلىرى 10 ، 15 مىنۇتلۇق

جەڭگە بەرداشلىق بېرەلمەي قېچىپ، شەھەرنىمۇ تاشلاپ ئاقـ
چى تەۋەسىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ياقۇپ فۇگۇەن ئەسكەرلىرى
قوغلىغان پېتى ئۇچتۇرپان چېگرىسىدىن چىقىرىۋېتىدۇ. بىر
سائەت ھەربىي ھالەت بولىدۇ. پۈتۈن شەھەر ئىچىدىكى
قىرغىز ئائىلىلىرى ئاقتۇرۇلىدۇ. قولبەك ئەسكەرلىرىنىڭ
بىر قانچىسى ئۆلدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى. پۇقرا قىرغىزلار
ئامان قالدى. بىر سائەتتىن كېيىن ھەربىي ھالەت توختاپ،
شەھەر تىنچلىنىدۇ. نۇرھاجىم باشلىق يۇرت چوڭلىرى
سالامغا كىرىپ، خەلقنىڭ ئامانلىقىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىئا-
نە توپلاپ ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ. نۇر ھاجىم قولىدىـ
كى قورالنى مەخپىي ھالدا بۇلارغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.
بىر ھەپتىدىن كېيىن ئاقسۇدىن بىر بۆلۈك ماجۇڭـ
يىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ چىققانلىق خەۋىرى ئاڭلىنىدۇ. ياقۇپ
فۇگۇەن ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇن تارتىپ
ماڭىدۇ. ئاچتاغ يېزىغا بارغاندا ئىككى تەرەپ بىر سا-
ئەت ئەتراپىدا سوقۇشۇپ، ياقۇپ فۇگۇەن ئاقيار يېزىسىنىڭ
قۇرۇق ئۇزۇم يولى ئارقىلىق ئاۋات ناھىيىسىگە ئۆتۈپ
كېتىدۇ. ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىدۇ. بۇلارمۇ
پۇقرىقىدەك قائىدە - يوسۇن بىلەن قارشى ئېلىنىدۇ.
كۆپچىلىك خەلق، يۇرت باشلىقلىرىنىڭ مۇنداق قىلىشى
بۇ بۇلاڭچىلىق، قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، خەلقنى ۋە خەلق
مۈلكىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ چارىسى ئىدى. ئۇچتۇرپاننىڭ سودا
تىجارەت ئىشلىرى تازا گۈللەنگەچ جايلار سودىگەرلەر، يۇرت
چوڭلىرىغا ئىئانە يىغىش ھېچقانچە ئېغىر توختىمايتتى.
ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىر ھەپتە تۇرۇپ قايتىدۇ.
قولبەك تاغلارنى پانا قىلىپ، جان بېقىپ يۈرىدۇ. ناھىيىنى شەنـ

جاڭ مىرزىجان ئاقساقال، نۇر ھاجىم، يۇرت چوڭلىرى بىر-لىكتە باشقۇرىدۇ. 15 ، 20 كۈندىن كېيىن بىر تـۈەن ئاق ئورۇس ئەسكەر كېلىدۇ. شۇندىن باشلاپ تۇراقسىز ھەربىي ھالەت تۈگەيدۇ.

بۇ مەزگىلدە شەنجاڭ مىرزىجان ئاقساقال بىر كېچىدە قېـ-چىپ كەتتى. ئاقچى يولى بىلەن قەشقەرگە بېرىپ ھىندىسـ-تانغا كەتكەن ئىكەن. ئۇندىن كېيىن نۇرھاجىم، يۇرت چوڭـ-لىرى كېڭەش ئارقىلىق، مەششاباي دېگەن ئادەمنى شەنجـاڭ قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

ئاق ئورۇس ئەسكەرلەر 30 كۈن ئەتراپىدا تۇرغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىرتۈەن ئاتلىق قىزىل ئـار-مىيىسى كېلىدۇ. ئاق ئورۇس ئەسكەرلەر ئاقسۇغا يۆتكىلىپ كېتىدۇ. قىزىل ئارمىيە 10 ، 15 كۈن تۇرۇپ ئاقيـار يېـزا قۇرۇق ئۆزۈم يولى ئارقىلىق مارالبېشىغا ئەكېلىنىدۇ. مېـ-كىش ۋاقتىدا نۇر ھاجىمنى ۋە ئوغلى ئابدۇۋايىت ئـاخۇننى بىرگە ئېلىپ كېتىپ، خاڭگوڭنىڭ تەڭ دېگەن جايىدا ئۆلـ-تۈرۈپ تاشلايدۇ. ھاجىمنىڭ باللىرى ئىزدەپ بېرىپ جەـ-سەتنى يۆتكەپ كېلىپ، قولتوغ مازارغا دەپنە قىلىدۇ. نـۇر ھاجىم 72 يېشىدا، ئوغلى ئابدۇۋايىت ئاخـۇن 45 يېـشىدا ۋاپات بولغان ئىدى. شۇ چاغدا، ھاجىمنىڭ ئوغلىئابدۇۋا-يىت ئاخۇن دېھقانچىلىقتىن باشقا ئىشقا ئارىلاشمىغان بىر يۇۋاش ئادەم ئىدى. ھاجىمنىڭ كۈيئوغلى ئابدۇۋايىت ئاـ-خۇن ئەسكەر تۇتقان ئادەم ئىدى. ئىسمى ئوخشاش بولۇپ قالغانلىق ئۈچۈن كۈيئوغلىنىڭ ئورنىغا ئوغلى كېتىپ قالـ-دى، دېگەن ھەسرەت گەپلەر بولغان ئىدى.

بىر مەزگىلدىن كېيىن، قەشقەردىن خوجىنىياز ھاجىمـ

نىڭ ھەربىي قوشۇنى ئىچىدىن يېڭىچە دەرىجىلىك ئىب-
راھىم دېگەن ئادەم، بىر پەي ئەسكەر بىلەن كېلىپ ئۇچ-
تۇرپاندا شەنجاڭ بولىدۇ. بىرگە كەلگەن ئوسمان ھاجىم
خارجى باجخانىسىغا باشلىق بولىدۇ. بۇ ئىككەيلەن قولبەك-
نى تاغ ئارىسىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن يېرىدىن تۇتۇپ
كېلىپ ئۆلتۈردى. يۈز بېرىپ كېلىۋاتقان ھۆكۈمەتسىزلىك،
قالايمىقانچىلىقلار تۈگەپ، ئاخىرىدا شېڭ شىسەينىڭ ھاك-
مىيىتى تىكلىنىدۇ.

5 - نۇر ھاجىمنىڭ بىر قانچە ئىشلىرى

نۇر ھاجىم ئاق كۆڭۈل، خەلقپەرۋەر، نەزەر دائىرى-
سى كەڭ، يىراقنى ئويلايدىغان ئادەم ئىدى. ئەڭ يۇقىرى
ھوقۇقنى ئىگىلەپ تۇرغان بىر يىل جەريانىدا خەلققە
سېلىق، ئالۋاڭ - ياساق سالغان ئەمەس. ھەربىي شتابىنى
ئۆزىنىڭ شەخسى قوروسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بارلىق خىرا-
جەتنى ئۆز ئىقتىسادىدىن سەرپ قىلغان. قول ئاستىدىكى
ئەسكەرلەرنىڭ خىراجەتلىرىنى ئۆزلىرى ھەل قىلىش چارى-
سىنى يولغا قويغان. ھەر قانداق كىشىنىڭ خەلقتىن سې-
لىق ئېلىش، خەلقنى بۇلاپ - تالىشىغا قەتئىي يول قوي-
مىغان ئىدى.

مىللەتلەر ئارا ھاكىمىيەت تالىشىشىدىكى جىددىي ھەر-
بىي ھالەت مەزگىللىرىدە، چارە - تەدبىر ئىزدەپ ھەر مىل-
لەت خەلقىنىڭ خاتىرجەملىكىگە كاپالەتلىك قىلدى. ئۇنىڭ
رەھبەرلىكىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش، ئوت قويۇش، ئادەم
ئۆلتۈرۈش ئىشلىرى بولمىغان ئىدى. خەلق ئىچىدە جىددىي

ـدەلەرنىڭ كۈنلەردە ئۇچتۇرپاننىڭ تىنچ تۇرۇشى، جەمـلقىنىڭ خاتىرجەم بولۇشى نۇر هاجىمنىڭ، خەنزۇ لى شاڭزۇڭ، خۇيزۇ مافىڭجاڭنىڭ بىرلىك كاپالىتىدىن بولدى». دېگەن گەپلەر هۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

هاجىم ئىش باشلىغاندا هەر مىللەت مۇتىۋەرلىرى بىلەن مۇزاكىرە قىلىپ بىرلىكتە ئىش كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن هەربىر هالەت ۋە ئالدىدىن كېلىدىغان پاجىئەنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىئانە توپلاش ئۇسۇلى بىلەن دۈشمەننىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ، خاتىرجەملىكنى ساقلاپ قالغان ئىدى.

شۇنداق بىر ئىش يادىمدا بار. بىر كۈنى هاجىمنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇۋايىت:

— دادا 72 ياشقا كىرگەن ئۆمۈرلىرىدە ئەمەل تۇتۇپ نېمە قىلىلا؟ ئۆز دۆلىتىمىز ئۆزىمىزگە يېتىدىغۇ؟! — دېگىنىدە هاجىم:

— بۇ توغرا، لېكىن مەن بۇ ئىشنى ئەمەل دەپ قىلىۋاتمايمەن، پەقەت خەلق ئۈچۈنلا قىلىۋاتىمەن. خەلقنىڭ ياخشىلىقىنى كۆپ كۆردۈم. ئۆلسەم يەنە خەلق يەرلىكىمگە ئاپىرىپ قويىدۇ. مەن بۇ يۇرتقا كىچىك كەلگەن. بايلارغا يىللىقتا تۇرۇپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. خەلقنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن بارا - بارا باي بولدۇم. بالا - چاقىلىق بولدۇم. هەرەمگە باردىم. مانا مۇشۇ دۆلەتنى ئۇچتۇرپان خەلقى بەردى. مېنى هۆرمەتلىدى. نامىم چىقتى. مەنمۇ خەلققە ياخشى ئىش قىلىپ بەرمىسەم بولامدۇ؟ مەن قىلمىسام باشقا بىرسى قىلىدۇ. خەلققە بىرەر ئاپەت كەلتۈرۈپ قويارمىكىن دېگەن ئەندىشىدە بۇ ئىشنى ئۈستۈمگە ئېلىۋاتىمەن — دېگەن ئىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى.

يەنە مۇنداق ئىشلارمۇ بولغان ئىدى:

1 — يۈەنرىدا ئابدۇقادىر ئاقساقالنىڭ ئەسكەر توپـ

لاپ ھوقۇق ئىگىلىگەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق. نۇر-ھاجىم كۇچادىكى خۇجىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىغا بىرىپ قايتىپ كەلگەن كۈنلەردە، ئابدىقادىر ئاقساقال ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، شەھەر ئىچىدە ئۆزۈلدىن بىرى تۇرۇپ تىجارەت قىلىپ كەلگەن جاڭ لويى، ياڭ شەنسىڭ، جاڭ سىيى، لى شاڭزوڭغا ئوخشاش ئائىلىك خەنزۇلارنى قورۇسىغا يىغىۋېلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بو-لىسەن، خەتنەگىنى قىلىسەن (سۈننەت قىلىسەن) دەپ قىستىغان. ھەم پەيجاڭ دەرىجىلىك بىر ئادىمى جاڭ لو-يىنىڭ ئۆيىگە كىچىسى بىرىپ، بالا - چاقىلىرىنى قور-قۇتۇپ بۇلىماقچى بولغان. جاڭ لويى نۇر ھاجىمغا بۇئەھۋالنى مەلۇم قىلغان، ھاجىم دەرھال تەكشۈرۈپ، ئاقساقالنىڭ توغرا قىلمىغا نلىقىغا تەنبىھ بىرىپ. خەنزۇلارنى ئۆز ئائىلىسىگە قايتۇرۇپ، 20 ئۇيغۇر ئەسكەرنى ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويغان.

2 - ئۇچتۇرپاندا جىن شۇرىن ھاكىمىيىتى ئاغدۇ-رۇلۇپ نۇر ھاجىم يىڭجاڭ بولغان مەزگىلدە، ئاقسۇدىن ماجۇڭيىڭنىڭ بىر ھەربىي كوماندىرى، كۇچالىق ئۇيغۇر نەجمىدىن ھاجى بىر ئەسكەر بىلەن بىللە مۇپەتتىش دىگەن نام بىلەن ئۇچتۇرپانغا قوراللىق كەلگەن، ھاجىم غىمۇ ئۇقتۇرماي ئالتە ئائىلىلىك خەنزۇنى تەكشۈرىمىز دىگەنلىنى بانا قىلىپ، ياڭ شەنسىگنى ئېتىپ تاشلاپ، مال مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلغان. بۇ ۋەقەنى نۇر ھاجىم ئاڭلاپ دەرھال ئەسكەر ئەۋەتىپ تۇتۇپ كەلگەن. سوراقتىن كېيىن ئىقرار نامىسىنى ئېلىپ، قورال ئاستىدا ئاقسۇغا ماڭدۇرۇپ، يۇقىرىغا مەلۇم قىلغان.

3 - ياقۇپ فۇگۇەن قولبەگ بىلەن سوقۇش قىلغان-دا، ئەسىرگە چۈشكەن تۆت نەپەر قىرغىز ئوفىتسىر ۋە ئەسكەر-لەرنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، نۇر ھاجىم بىر

دانە دۇربۇن، بىر نەچچە تال مىلتىق ھەدىيە قىلىپ، يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن ياقۇپ فۇگۇەن ئالدىغا بېرىپ، تۆت ئەپەرقىرغىزنى ئۆلۈمدىن سوراپ قۇتۇلدۇرۇپ قالغان. ياقۇپ فۇگۇەن بۇنىڭ ئورنىغا سولاقتىكى ئادەم ئۆلتۈرگەن بىر قاتىلنى دارغا ئاسقان.

4. ماخوسەن ئەسكەرلىرى بىرىنچى قېتىم ئۈچتۇرپانغا كەلگەندە، خۇيزۇ ياشلاردىن ھادىل ئاخۇن، مالىك قاتارلىق 14 كىشىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتكەن ئىدى. بۇ ئەسكەرلەر قەشقەر مارالبېشىغا بارغاندا قېچىپ كېلىپ، ئاقسۇدا باي سىجاڭغا تۇتۇلغان. باي سىجاڭ بۇلارنى مەخپى ئەۋەتىلگەن رازۋېتكىچى دەپ سولاپ قويغان. باي سىجاڭ ئاقسۇدا نۇر ھاجىمنى قالدۇرۇپ، ئۆزى باي تەرەپكە مېڭىش ئالدىدا، بۇ 14 كىشىنى ئېتىپ تاشلاش مەقسىتىنى نۇر ھاجىمغا ئېيتقان. ھاجىم بۇلارنى كۆرۈپ «ئۈچتۇرپانلىق ئادەملەر ئىكەن، مەجبۇرى تۇتۇپ كېتىلگەن ئىدى، مەن كېپىل» دەپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ ئۆزى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئادەم قوشۇپ ئۈچتۇرپانغا ماڭدۇرۇۋەتكەن.

5 ـ نۇر ھاجىمنىڭ ئۆز ئەسكىرى بولغان سۇۋۇتقا ئايمىغدا ئولتۇرۇشلۇق ئىبراھىم رەڭ دېگەن كىشى، بىر خۇيزۇ ئايالنىڭ ئۆيىگە كىرىپ بىر جۈپ ئالتۇن زىرە، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى تارتىۋالغان. بۇ ئايال ھاجىمغا ئەرز قىلغان. ھاجىم ئىبراھىم رەڭنى پۈتۈن ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا قاتتىق سوراق قىلىپ، شۇ مەيداندىلا مالنى ئايالنىڭ قولىغا قايتۇرۇپ، ئىبراھىمنى قوشۇندىن قوغلاپ چىقىرىپ پۈتۈن ئەسكەرلەرگە ئىبرەت قىلغان.

بۇ ئەمەلىي پاكىتلار نۇر ھاجىمنىڭ ئاق كۆڭۈل، خەلقپەرۋەر كىشى ئىكەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

«شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى هىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ تەشكىللىنىشى توغرىسىدا

شەرىپ خۇشتار

گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمگە بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىدىن، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپ ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئورۇمچى ئۆلكىلىك كېڭەش يىغىنىغا قاتناشقان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كۆپچىلىك كېڭەش ئەزالىرى، ئاقسۇ، خوتەن، تۇرپان ناھىيىسىنىڭ قىسمەن ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرى ۋە بىر قىسىم ھەر مىللەت ئىلغار كۈچلىرىمۇ غۇلجىغا كەتتى. مۇنداق شارائىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە بولغان ئازادلىق ھەيئىتى، خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە، ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى، شىنجاڭ خەلقچىللار بىرلەشمىسى قاتارلىق

تەشكىلاتلارنىڭ ۋە ئۇلۇغ ۋىلايەتتىكى ھەر بىر مەدەنىي ئا-
قارتىش جەمئىيەتلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئەھۋەتەشكىلاتلارنىڭ
ۋە جەمئىيەتلەرنىڭ بىرلىكىنى ئاساس قىلىپ1948 - يىلى 1 -
ئاۋغۇستا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قى-
لىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى.

(تۆۋەندە قىسقارتىلىپ ئىتتىپاق دەپ ئېلىنىدۇ).

بۇ تەشكىلاتنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىسى، شىن-
جاڭنىڭ بارلىق مىللەت ۋە سىنىپلارنىڭ ئىلغار كىشىلىرىنى
«ئىتتىپاق» ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىنقىلابىي ئىت-
تىپاقلىق روھى بىلەن تەربىيىلەپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
بىرلىك ئىتتىپاقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق
قىلىۋاتقان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىگە ۋە ئۇنىڭ
خوجايىنى ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى جاھانگىرلارغا ھەم ئۇلار-
نىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىگە، شۇنداقلا يەرلىك مىللىي
ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭ
ئاسمىنىنى چاڭ - توزاڭدىن، خەلقىمىزنى مەھكۇملۇقتىن
قۇتۇلدۇرۇپ، ئەركىن، باراۋەر، تەڭ ھوقۇقلۇق، خەلقچىل
ھاكىمىيەت تۇرغۇزۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

«ئىتتىپاق» قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پروگرامما
ئورنىدا قوبۇل قىلىنغان مۇراجىتى يۇقىرىدىكى سىياسەتلەر
بويىچە تۈزۈلۈپ ئېلان قىلىندى.

«ئىتتىپاق» قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىشلىگەن
خىزمەتلىرى:

1 - ئىتتىپاقنى تەشكىل قىلىش، كېڭەيتىش، مۇستەھ-

كەملەش ۋە ئۇنىڭغا تەشكىل ئاساس يارىتىش جەھەتتە ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلدى. ئىتتىپاق تەشكىلى قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنغان 1948 - يىل 1 - ئاۋغۇستىن باشلاپ، 1949 - يىلى مايغىچە بولغان جەريان ئىتتىپاقنىڭ تەشكىلىي دەۋرى بولغان ئىدى. ئىتتىپاق شۇ جەرياندا تەشكىل خىزمەتلىرىنى ئىشلەپلا قالماستىن، ئۇلدىن باشقا ئومۇمىي ۋەزىپىلەرنىمۇ ئىشلىدى.

يولداش ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىق قىلغان ئىتتىپاق مەركىزىي تەشكىلىي ھەيئىتىنىڭ ۋە ئەزالارنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، ئىتتىپاق بىر ئۈچ ۋىلايەت تەشكىلاتىغا، بىر ھەربىي تەشكىلاتقا، بىر بىۋاستە رايونلۇق تەشكىلاتقا، 29 ناھىيىلىك تەشكىلاتقا، 755 يەرلىك تەشكىلاتقا (بۇ تەشكىلاتلار پەقەت ئۈچ ۋىلايەتتىلا بولغان) ۋە 77.394 نەپەردىن ئارتۇق ئەزاغا ئىگە بىر سىياسىي تەشكىلاتقا ئايلانغان ئىدى.

2 - ئىتتىپاق ئەسلىدىكى ھەر قايسى تەشكىلات ۋە جەمئىيەتلىرىنىڭ ھەم ھەر مىللەت، ھەر تەبىقىدىكىلەرنىڭ بىرلىكىنى ئاساس قىلىپ، خەلق پىرونتى تەشكىل قىلىندى (ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدىلا). ئىتتىپاق تەشكىل قىلىنغىچە بار بولغان ھەر قايسى تەشكىلات، جەمئىيەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرى ھەم بارلىق ئەزالىرى ئۆز تەشكىلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىتتىپاق سېپىگە ئۇيۇشتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ تەركىبىگە ھەممە مىللەتتىن بولغان، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ خەلقچىل تەبىقىلىرى جەلب قىلىندى.

ئىتتىپاق شۇنىڭ بىلەن بىرلىكسەپ شەكلىنى ئالغان كەڭ ئاممىۋى تەشكىلاتقا ئايلاندى. تۆۋەندىكى سانلىق مەلۇماتلار ئۇنىڭ كۈچلۈك دەلىلى:

ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ كەسىپ ئايرىما سانى

خىزمەتچى 5617 نەپەر، ئىشچى 6718 نەپەر.
دېھقان 28.683 نەپەر، چارۋىچى 10.865 نەپەر.
سودىگەر 1909 نەپەر، ھۈنەرۋەن 3301 نەپەر.
ئوقۇغۇچى 5086 نەپەر، ئۆي خىزمەتچىسى 5214 نەپەر.

ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ جىنسىي ئايرىما سانى

ئەرلەر 69.508 نەپەر، ئاياللار 7.780 نەپەر،

ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ مىللەت ئايرىما سانى

ئۇيغۇر 20.763 نەپەر، قازاق 44.234 نەپەر.
قىرغىز 1.025 نەپەر، موڭغۇل 4.768 نەپەر.
روس 1.643 نەپەر، تاتار 9.87 نەپەر.
ئۆزبېك 843 نەپەر، شىۋە 587 نەپەر.
خەنزۇ 769 نەپەر، خۇيزۇ 1.400 نەپەر.
سولون (داغىر) 312 نەپەر، باشقىلار 8 نەپەر.

(بۇ سانلىق مەلۇماتلار 1950 - يىلنىڭ بېشىدىكى ئىستاتىستىكا بولۇپ، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ ئىتتىپاق كونېرىنسىيىسىدە بەرگەن سىياسىي دوكلاتى، 1950 - يىل ئىيۇل نەشرى. 27، 28 - بەتلىرىدىن ئېلىندى)

3 - ئىتتىپاق ئۆز خىزمىتى جەريانىدا، گومىنداڭ ئەكسىل ھەرىكەتچىلىرىنىڭ مۇستەبىت سىياسىتى ۋە ھۆكۈمرانلىقىغا ھەم ئۇنىڭ خوجايىنى بولغان ئامېرىكا جاھانگىرلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىگە قارشى ئىزچىل تۈردە كۈرەش ۋە تەشۋىق ئېلىپ باردى.

4 - ئىتتىپاق قۇرۇلۇشى بىلەن بىرگە ئىتتىپاقنىڭ مەقسىتى ئوچۇق - ئاشكارا شەرھلەنگەن 12 ماددىلىق مۇراجىئەتنامە

ئېلان قىلدى. (بۇ مۇراجىئەتنامە 1949 - يىلى 1 - يانۋار ئىتتىپاق ژۇرنىلىنىڭ 4 - سانىدىمۇ ئېلان قىلىندى. مۇراجىئەتنامىنىڭ بېسىپ تارقاتقان ئەسلى نۇسقىسى 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە يوقالغان — ئاپتور). بۇ مۇراجىئەتنامىنىڭ سۆز بېشىدىلا، شىنجاڭدا تىنچلىق خەلقچىلقى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى خەلق ئالدىدا بۇ ئۇلۇغ مۇقەددەس ۋەزىپىلەرنى خەلقنىڭ ئۆزىگە تايىنىپ تۇرۇپ، خەلق خاھىشلىرىنى ھەل قىلىش مەسىلىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، دەپ يېزىلغان ئىدى.

5 - ئىتتىپاق ئىنقىلاب جەريانىدا كۆرۈلگەن مىللىي مەسىلىدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىپ، مىللىي مەسىلىگە توغرا ۋە قەتئىي مۇئامىلە قىلدى. كومىندانىڭ ئەكسىيەتچىلىرى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىغا سالغان مىللىي زىتلىق ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىكلەرنى يوقىتىپ، مىللەتلەرنىڭ ئەمەلدىكى باراۋەرلىكنى ۋە دوستانە بىرلىكنى ئىشقا ئاشۇردى.

يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوپنىڭ 1949 - يىلى مايدا ئىتتىپاق مەركىزىي تەشكىلى ھەيئەت نامىدىن بەرگەن مىللىي مەسىلە ھەققىدىكى دوكلاتى بىلەن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە زور يۈرۈش بولدى.

6 - شىنجاڭدا، تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاق مەركىزىي تەشكىلات ھەيئىتى؛

1949 - يىل 4 - ئاۋغۇست كۈنى 30 - سانلىق مەجلىس ئېچىپ، مەجلىستە تۆۋەندىكىچە قارار چىقاردى.

1 - مىللىي زىددىيەتچىلىك ئوتتىنى ياققۇچى ئۇنسۇرلارنىڭ ھەرىكىتى، مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىمىزنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا قارشى قارىتىلغان ۋە بىزنىڭ خەلقچىل يولىمىزدا، پۈتۈنلەي

شاك بولىدىغان ئەكسلئنقىلابىي ھەرىكەت، دەپ تونۇلۇپ ھۆكۈم قىلىنسۇن.

2 ـ مىللەتنى ھاقارەتلەش، مىللەتنى بۆزەك قىلىش، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى مەسخىرە قىلىشقا ئوخشاش ھەرىكەتلەر قەبىھ جىنايەت دەپ تونۇلسۇن.

3 ـ مىللىي زىددىيەتنىڭ ئوتىنى ياققۇچى ئۇنسۇرلارغا قارشى ئەمەلدە، سۆزدە كۆرەش ئېلىپ بېرىش، ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە ئىتتىپاقنىڭ ھەربىي ئەزالىرىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب ئۇتۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئەڭ مۇھىم مۇقەددەس ۋەزىپىلىرى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، ئۆزىنىڭ بارلىق ئەمەلىي ئىش تەجرىبىسىدە، بۇنىڭغا قارشى رەھىمسىز كۆرەش ئېلىپ بېرىش تاپشۇرۇلسۇن.

4 ـ مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن ئەۋج ئالدۇرۇلغان مىللىي زىددىيەتچىلىك ئۇرۇقلىرىنىڭ زەھەرلىك تۇخۇمىنى ئارىدىن سىقىپ چىقىرىپ خەلق ئىچىنى، مىللەتلەر ئارا دوستلۇق ۋە بىرلىك روھىدا تەربىيە قىلىش ئىشلىرىدا ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرىنىڭ زىېرىدكەمەي ئىشلەشلىرى ۋە تەلىم ـ تەربىيە، تەشۋىق ـ تەرغىپ خىزمىتىنى كۈچەيتىش، ئۇنى داۋاملىق رەۋىشتە ئېلىپ بېرىش تاپشۇرۇلسۇن. (بۇ قارار 49 ـ يىل ئىتتىپاق زۇرنىلىنىڭ سېنتەبىر 9 ـ سانىنىڭ 20 ـ بېتىدە ئېلان قىلىنغان).

7 ـ ئىتتىپاق، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئىنقىلابىي تۇغرىسىدا ئۆگىنىش تېزىس تۈزۈپ چىقىپ، ئەزالار ئىچىدە كەڭ ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىپ، پۈتۈن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا تەشۋىق تەرغىپ قىلدى، گېزىت ژۇرناللاردا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيە غەلىبىسىنى بېسىپ تارقاتتى. بۇ ئارقىلىق خەلق ئام

مىسىدا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئىنقىلابىي ۋە كوممۇنىستلار پارتىيىسىگە بولغان تونۇش ئۆستى.

ئىتتىپاق بۇنىڭ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى مۇستەھكەملەپ، جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە زېمىن ھازىرلىدى.

8 ـ ئىتتىپاق ئادىل، تىنچلىق، توغرا، خەلقچىللىق ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ باردى ۋە ئەزالىرىنى شۇ روھ بىلەن تەربىيىلىدى.

9 ـ ئىتتىپاق، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋە جاھانگىرلارنىڭ ئاگېنتلىرىغا، خەلق ئارىسىغا يوشۇرۇنغان رېئاكسىيون ئۇنسۇرلارغا، پان ئىسلامىزم ۋە پانتوركىزمگە، چوڭ مىللەتچىلىك ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئىزچىل كۈرەش قىلدى، ھەم ئەزالىرىنى شۇ روھتا تەربىيىلىدى.

10 ـ ئىتتىپاق ئۈچ ۋىلايەتنىڭ گومىنداڭ ۋەيران قىلىۋەتكەن خەلق ئىگىلىكىنى قايتىدىن تىكلىدى ۋە ھېچقانداق ئاساسى بولمىغان مالىيە ئىقتىسادىنى تىكلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، بازار باھالىرىدىن مۇقىملاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشقا كاپالەتلىك قىلدى. ئىتتىپاق، تىرىشچانلىق ۋە ئىقتىساتچانلىق بىلەن مالىيە باشقۇرغانلىقىدىن، ئۆلكە ئازاد بولغاندا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە، 130 مىليون 400 مىڭ يۈەن ① (ئۆلكە پۇلى) تاپشۇرۇپ، ئىتتىپاق باشقۇرغان مالىيە ئىقتىسادىنىڭ غەلىبىسىنى نامايەن قىلدى.

11 ـ ئىتتىپاق مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنى چېكىڭ تىز-

---

① سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ 50 ـ يىللىكى سىياسىي دوكلاتىدىن ئېلىندى.

تۈپخەلقنىڭ مەدەنىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ياخشى ئاساس ياراتتى. مەسىلەن: 29 ناھىيە (ناھىيىلىك ئىتتىپاقلار) سەنئەت كورىكــى ياكى ناھىيە سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىپ، تارىخىي دراما، ئىتتىپاقلىق، بىرلىكنى كـۈيلـەيدىـغان ھەرخىل سەنئەت نومۇرلىرىنى ئويناش ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئەدەبىيات سـەنئەتـكـە بولغـان ئـارزۇسـىنـى قاندۇردى.

يەنە، مەزكۇر ناھىيىلەردىكى ناھىيىلىك ئىتتىپاقلار ياشـلارنىڭ ساز ئۆگىنىش ھەۋىسىنى قاندۇرۇش، كۆپلەپ سەنئەت خادىـملىرىنى يېتىشتۈرۈش مـــەقسىتىدە ساز ئۆگىنىش كۇرسلىرى ئۇيۇشتۇرۇپ، 1644 نەپەر ساز ھەۋەسكارلىرىنى يېتىشتۈردى.

ئىلى، چۆچەك، ئـالـتاي، ۋىلايىتىدە ۋە بىــر قـانچـە نۇقتىلىق ناھىيىلەردە بۇغالتىرلىق كۇرسى ۋەمەخسۇس ئۆگىـنىش ئورۇنلىرى ئۇيۇشتۇرۇپ، 3846 نەپەر بۇغالتىر خـادىمـى تەربىيىلەپ ئىتتىپاقنىڭ ھەرقايسى تەشكىلىي ئـورۇنلىردىكى بانكا، مالىيە، باجخانا، سودا، قاتناش قاتارلىق ساھەلەرنىڭ ھېسابات خادىملىرىگە بولغان ئېھتىياجىنى قامدىدى.

يولداش ئەخمەتجان قاسىمى بىۋاسىتە باشچىلىق قـىلـغان ئىتتىپاق تەشكىلىي. يالغۇز مەكتەپ مائارىپ خىزمىتـنى ئىشلەپلا قالماستىن ئاممىۋى ساۋات چىقىرىش ئىشىغـمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. جۇملىدىن ھەربىر ۋىلايەت، ناھىيە ۋە يېزا قىشلاق تاغ رايونلىرى، دېھقان، چارۋىچىلار ئولتۇراقلاشقان ئەڭ يىراق ۋە چەت جايلارغىچە ئىتتىپـاق باشچىلىقىدا كەچ كۇرسلار ئېچىپ، ھەرمىللەت ئەر ـ ئايال كىشىلەردىن 22.000 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ ساۋات چىقـىرىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى.

ھەربىيلەر ئىچىدە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىپ ساۋات چىقىرىش ئىشى چوڭ ھەرىكەتكە ئايلانغان، جاي - جايلار-دىكى مىللىي قىسىم ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ھەربىيلەر ساۋاتلىق بولغان.

يەنە، ئىتتىپاق باش ئىجرائىيە ھەيئىتى ئۇلاھىدە كۈچ سەرپ قىلىپ، ئىلى - چۆچەك قاتارلىق جايلاردا شوپۇرلۇق كۇرسلىرى ئېچىلىپ، تېز ئۆگىنىش ۋە تېزئۆگىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، شوپۇر ۋە رېمونت خادىملىرى بولۇپ 413 نەپەر كىشىنى يېتىشتۈرگەن.

12 ـ ئىتتىپاق ئۈچ ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە ئىس-لاھات يۈرگۈزۈپ، ئىجارە ھەققىنى مۇۋاپىق ھالدا ئازايىتتى. ۋە قىشلاق بانكا (يېزا ئىگىلىك بانكا) سىي قۇرۇپ، دېھ-قانلارنى ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمىگە ئىگە قىلدى.

13 ـ ئىتتىپاق، سىياسىي قانۇن خىزمىتىنى يولغا قو-يۇپ، خەلق سوتى ۋە ھەربىي سوت قاتارلىق ئورگانلارنى تەسىس قىلىپ، خەلقنىڭ جان ۋە مال مۈلكىنىڭ ئامانلى-قىغا كاپالەتلىك قىلدى. يەنى ھەر خىل سىياسىي، ئىقتىسا-دىي، ئىجتىمائىي جىنايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى توسىدى. دۆلەت ۋە خەلق مۈلكىگە زىيان- زەخمەت يەتكۈزگەن ھەر قانداق جىنايى خاراكتېرلىك ئىشلارغا زەربە بەردى. (چارە كۆردى)

14 ـ ئىتتىپاق يەنە «ئىتتىپاق» ناملىق ئورگان ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ، ئۆزىنىڭ تەشۋىقات قورالى قىلدى. ئىتتىپاق ئۆزىگە توغرا يول تاللىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ژەرنال-نىڭ 1 ـ بېتىگە «ئىتتىپاق سېپىگە ئۇيۇشۇڭلار»، دېگەن شو-ئارنى ياز دۇرغانىدى.

ئىتتىپاق بۇ بىر قاتار ئىشلارنى پەقەت ئۈچ ۋىلايەتتىلا قىلالىغان بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە قاراتقان ئىدى.

ئىتتىپاقنىڭ يەتتە ۋىلايەتتىمۇ تەزالىرى بار ئىدى. بىراق ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىسكەنجىسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، كەڭرى ھەرىكەت قىلالىغان ۋە قىلالمايتتى. پەقەت ئىتتىپاقنىڭ مەقسىتى، نىشانى، نۆۋەتتىكى ۋەزىپىسى قاتارلىقلار توغرىسىدا تەشۋىق-تەرغىبات ئىشلىرىنى ئېلىپ باراتتى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىتتىپاق تەشكىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ، بىر يىللىق تارىخىي خىزمەتلەر جەريانىدا نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلدى. خەلقنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇردى. پۈتۈن خەلقنى بىر مەركەزگە ئۇيۇشتۇرۇپ، جاھانگىرلىك ۋە باشقا ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى تۇرۇش بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىگە ماسلىشىشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئىتتىپاق كۈتكەن تاڭ ئېتىپ ئارزۇ تىلەكلەر ئەمەلگە ئاشتى. ئۈچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتى ۋە مىللىي ئارمىيىنىڭ ۋەكىللىرى يەتتە ۋىلايەتتىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەن قىسىملىرىنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىشتەك ئۇلۇغ ئىشنى غەلىبىلىك ئەمەلگە ئاشۇردى.

1949 يىلى 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئىتتىپاق باش ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ ۋاقىتلىق (دەيلى) رەئىسى مەرھۇم

ئەسئەت ئىساقوۋ ئىتتىپاق ئىجرائىيە ھەيئىتىگە ۋەكالىتەن جۇڭگو گوڭچەنداڭى ۋە ماۋجۇشىغا تېلېگرامما يوللاپ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۈملىدىن ئىتتىپاق تەشكىلى ۋە پۈتۈن ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ ئىرادە ۋە ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن ئىدى.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ماۋ جۇشى گەسئەت ئىساقوۋاغا، پۈتۈن ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ئىجرائىيە ھەيئىتى ھەم شىنجاڭ خەلقىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن مىننەتدارلىق جاۋاب تېلېگرامما يوللىغان (شۇ كۈندىكى خەلق گېزىتىدىمۇ ئېلان قىلىنغان). يولداش ماۋزېدۇڭ، «ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ بولۇشى شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازادقىلىشنى ئىلگىرى سۈردى» دېگەن ئىدى. ئازادلىق ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتى قوراللىق قوشۇندىن تارتىپ بارلىق ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى بىر گەۋدە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىتتىپاقمۇ ئۆزىنىڭ باش ئورگىنى - ئىتتىپاق باش ئىجرائىيە ھەيئىتى ئورۇمچىگە يۆتكىلىپ. كېلىپ ئەينى چاغدىكى، ج، ك، پ شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىش باشلىدى.

ئىتتىپاق باش ئىجرائىيە ھەيئىتى ئالدى بىلەن شىنجاڭ بويىچە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى سېپىدىن باشلاپ تاكى ئۇنىڭ يېزىلىق تارماقلىرىغىچە ھەممىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۆز تەشكىلىنى قۇرۇپ ئۆز دائىرىسىنى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيتتى.

① ئەخمەتجان قاسىمى بېيجىڭگە يىغىنغا بېرىش ئالدىدا، ئەسئەت ئىساقوۋ ۋەزىپە ئۆتىگەن.

ئىنتىپاق، ئۆلكە، شەھەر، ۋىلايەت، ناھىيە يېزا قىشلاقلارغىچە ئۆزىنىڭ تەشكىللىرىنى قۇرۇپ، ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ۋاقىت ئىچىدىلا بىرقانچە يۈزمىڭلىغان ئەزا قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا جۇڭگو ئىنقىلابىي، جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسى ۋە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شان شەۋكىتى ھەم ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ باردى ۋە ئۆگىنىشكە چاقىردى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىنتىپاقنىڭ بىرمۇنچە ياش ئەزالىرى سالاھىيىتىگە قاراپ جۇڭگو يېڭى دېموكراتىزىملىق ياشلار ئىتتىپاقى (ھازىرقى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى) غا، يەنە بىرمۇنچىلىغان ئەزالىرى جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىگە قوبۇل قىلىندى.

ئىنتىپاق، ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، باش ئىجرائىيە ھەيئىتى قۇرغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدە «ئالغا» گېزىتى ۋە «ئىنتىپاق» ژۇرنىلىنىڭ ئورنىنى باسقان «ئالغا» ژۇرنىلىنى نەشر قىلدۇرۇپ، پارتىيىنىڭ لۇشيەن فاڭجېنلىرىنى، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلدى.

«ئالغا» گېزىتىنى تارقىتىۋېتىپ، قەشقەر ۋە كورلا قاتارلىق جايلارنىڭ ئاخباراتچىلىق ۋە مەتبەئەچىلىك ئىشىغا ئادەم كۈچى ۋە تېخنىكا جەھەتتە ئاساس يارىتىپ بەردى. «ئالغا» ژۇرنىلى بولسا ئاخىرقى ھېساباتتا قىممەتلىك نەزەرىيەۋى ژۇرنالغا ئايلىنىپ ھازىرمۇ داۋاملىق نەشر قىلىنماقتا.

ئۆلكە ئازاد بولۇش بىلەن تەڭ شىنجاڭ بىلەن ھەر ساھەدىكى خىزمەتلەر يۈرۈشۈشكە باشلىدى. بۇ چاغدا، يەتتە ۋىلايەتتە كۆپ ساندىكى ئىملغار كۈچلەرمۇ بار ئىدى.

«كادىر ھەممىنى ھەل قىلىدۇ»، ھەممىنى ھەل قىلىدىغان كادىر مەسىلىسى ھە دېگەندە قىيىن ئىدى. مۇشۇنداق ئوقىتلىق پەيتتە پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىلغار زىيالىيلار جۈملىدىن ئاساسەن ئىتتىپاقىنىڭ جاي - جايلاردىكى ئەزالىرى، خىزمەتلىك ئىجرا يولىنى زىممىسىگە ئالدى.

دېمەك ئازادلىقتىن كېيىنكى پۈتۈن مىللىي كادىر (ھەر مىللەت كادىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىتتىپاق ۋە ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەربىيىسىدە يېتىلگەن سوتسىيالىستىك ئاڭغا ئىگە كىشىلەر ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن شىنجاڭدا ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى ۋە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، ئىقتىسادنى تەرتىپكە سېلىپ، جەمئىيەتنى نورمال ئىزغا سېلىۋاتقىنىدا بولغان بەش يىل ئىچىدىمۇ، ئىتتىپاق سابىق ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى باشقۇرۇپ كەلگەن ئون مىڭلىغان مەكتەپ، يۈز مىڭلىغان ئوقۇغۇچىلارنى، جەمئىيەتتىكى بارلىق مەدەنىي - مائارىپ ئورگانلىرى، كۇلۇبلار، خەلق باغچىلىرى، باللار يەسلىسى، باللار باغچىلىرى، دارىلئاجىزدىن، دارىلئىتاملار، بوغالتىرلىق ۋە سەنئەتچىلەر يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرى قاتارلىق ئورۇنلارنى باشقۇرۇپ ۋە تەمىنلەپ، ھۆكۈمەتنى ناھايىتى زور ئىقتىسادىي بېسىمدىن خالىي قىلىپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتكە يېقىندىن ياردەملەشتى.

ئىتتىپاق يەنە ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتىگە پائال ئاۋاز قوشۇپ، زور مىق-

تاردا ئىئانە توپلىدى.

ئىتتىپاق 1954 - يىلى ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئاياقلاشتۇرغاندا، ئۆز خىزمىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە مىللىي ئۇسلۇب ۋە ئۇيغۇر مىمارچىلىقى، نەققاشچىلىقى ئالاھىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئۇرۇمچى نەنمىڭدىكى مەشھۇر «گۈيغۇر تىياتىرى»، (ھازىرقى خەلق تىياتىرى) بىناسىنى سالدۇرۇپ، مۇكەممەل پۈتتۈرۈپ، تولۇق جاھازىلاپ، ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۆز قولىدىكى كۆچمەس مۈلۈك (ئۆي - ئىمارەت، جاھازىلار) ۋە باشقا ئىقتىسادىنىڭ ھەممىسىنى، ھەتتا كادىرلىرىنى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى غەلىبىلىك ئادا قىلدى.

ئىتتىپاق ۋەزىيەت ئېتىبارى بىلەن تارقىتىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ پارتىيىگە، خەلققە، جەمئىيەتكە يەتكۈزگەن ئۇلۇغۋار تۆھپىلىرى تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالىدۇ ۋە كىشىلەر قەلبىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

بىز بۇ ئەسلىمە بىلەن، ئىتتىپاقنى قۇرغۇچى ۋە پائال خىزمەت كۆرسەتكەن ھەرقايسى يولداشلارنىڭ مەرھۇملىرىنى ياد ئېتىمىز، ھاياتلارغا ئېھتىرام بىلدۈرىمىز.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە

مۇھەممەد روزى

ئاپرېل ئۆزگىرىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى داۋالغۇپ تۇرغان ئىدى. ئىچكى ئۆلكىلەردە مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ قالدۇق ئەكسىيەتچى كۈچلىرىگە قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتاتتى. سۇڭ جۇڭسەن ئەپەندى باشچىلىق قىلغان شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ ئىلغار ئىدىيە تەسىرلىرى، جەۋرى ـ زۇلۇمنىڭ دەستىدىن خارلانغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئويغىنىشقا باشلىدى. شۇڭلاشقا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياڭ زېڭشىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە گىلاۋ خۇيچىلارنىڭ سىياسىي ئىسيانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن بولۇپ تۇردى.

1928 ـ يىلى كۈز ئايلىرىدا ياڭ زېڭشىڭ ئورۇمچىدە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. جىن شۇرېن ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى.

ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، شىنجاڭ خەلقى تېخىمۇ ئېغىر زۇلۇمغا ئۇچرايدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىچكى ئۆلكىدىن بىر قىسىم ھەربىي ـ ئوفىتسېرلەرنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىدۇ. شېڭ شىسەي جىڭ شۇرېننىڭ تەكلىپى بىلەن 1930 ـ يىلى شىنجاڭغا چىققان ئىدى. ئۇ، 1931 ـ يىلى جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىدە سەنمۇجاڭ بولغان، 1932 ـ يىلى جىن شۇرېن

نىڭ ئەمرى بىلەن قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇلغا بېرىپ تۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغان. شىنجاڭدا تەڭسىزلىك، مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي زىددىيەت بارغانسېرى كۈچەيگەنلىكتىن، قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى كۈنسايىن ئۇلغىيىپ كېتىدۇ. تۆت يىل داۋام قىلغان بۇ دېھقانلار قوزغىلىڭى شىنجاڭنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى لىڭشىتىپ قويىدۇ. بۇنى كۆرگەن شېڭ شىسەي قۇمۇلدىن قايتىپ كېلىپ، ھىيلىگەرلىك بىلەن 1933 - يىل 12 - ئاپرېل ئۆزگىرىشىنى قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى ۋە ياراشتۇرۇشى بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ، يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇپ، ئۆزى ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلابىي ۋەزىيەتنىڭ بېسىمى، خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە ئارزۇسى بويىچە بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشقا، ھەر مىللەتتىن بىر قىسىم ئىلغار زاتلارنى جەلپ قىلىپ ئاتالمىش يېڭى ھاكىمىيەتكە ئالماشتۇرۇپ، بەزى يېڭىلىقلارنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، ھۆكۈمەت تەركىبىدە نۇرغۇنلىغان نازارەتلەر، ئىدارىلەر، مۇئەسسەسەلەر، ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى قۇرۇلىدۇ.

1934 - يىلى ئابدىراخمان رەھىمنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلىنىدۇ. 1934 - يىلى 8- ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنى رەسمىي ئېچىلىدۇ. يىغىندا ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسلىكىگە ئابدىراخمان رەھىمى سايلىنىدۇ. بۇ يىغىندا يەنە ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى مۇزاكىرە قىلىنىپ، ئۇ-

يوشما قارمىقىدا بىر قانچە ئىش باشقۇرۇش باشقارمىلىرى تەسىس قىلىنىدۇ، ئۇيۇشما قارمىقىدا بىر گېزىت چىقىرىش مۇھىم كۈنتەرتىپكە قويۇلۇپ،تەشرىيات باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، تەشرىيات مۇدىرلىقىغا ھاۋۇدۇن زۇنۇنى، باش مۇھەررىرلىككە قادىر ھاجى ھاشىم، ياردەمچى مۇھەررىرلىككە، ھەيدەر ئەپەنـ دى بېكىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىدا سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، ئەدەبىي ھەپتىلىك گېـ زىت — «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» نەشىر قىلىنىدۇ. بۇ گېـ زىت 1 - ساندىن 18 - سانىغىچە ماقالىلىرىنى لازىغا يېـ زىپ، شافىراگرافتا بېسىپ تارقاتقان ئىدى. بۇ چاغدا گېزىت ھازىرقى پايدىلىنىش خەۋىرى گېزىتىنىڭ چوڭلۇـ قىدا، يەنى سەككىز فورمات چوڭلۇقىدا ئىككى بەت بولۇپ چىقاتتى. ئۇ، بەزى ئايلىرى 100 نۇسخا، بەزى ئايلىرى 200 - 300 نۇسخا تىراژدا تارقىتىلاتتى.

1935 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن، يەنى 19 - ساندىن باشلاپ، چۆچەكتىن كەلگەن ۋەلى ئەخمەت دېـ گەن كىشى گېزىتنى تاش مەتبەئەدە ھازىرقى گېزىتنىڭ چوڭلۇقىدا يەنى تۆت فورمات ئىككى بەت قىلىپ چىقىرىشقا باشلايدۇ. بۇ چاغقا يەتكەندە گېزىتنىڭ تىراژى 500 نۇسـ خىغا يەتكەن ئىدى. باشقا ئىشلار قاتارىدا مەتبۇئاتچىلىقـ مۇ شۇ زاماننىڭ شەرت - شارائىتىغا مۇۋاپىق ھالدا يوقـ لۇقتىن بارلىققا كېلىپ، بىر قەدەر تەرەققىي قىلىشقا باشـ لايدۇ. ئالتاي، چۆچەك، ئىلى، قەشقەر، ئاقسۇ ۋە كورلىلار- دىمۇ قول يازمىلار بىلەن گېزىت چىقىرىلىدۇ. بۇ گېزىتلەر شۇ چاغدىكى بىر قىسىم دېموكراتىك ۋە مەرىپەتپەرۋەر زاتـ لارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن خەلقنى ۋە مىللەتنى ئويغىـ تىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ئىناقلىقىنى، بىر - بىرىگە بولغان ئىشەنچ، ھۆرمەتنى تۇرغۇزۇش توغرىسىدا تەشۋىق

ئېلىپ باردۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىزنىڭ گېزىتكە بولغان ئىشەنچى ۋە قىزىقىشىمۇ بارغانسېرى ئاشتۇ. ھەرقايسى جايلاردا گېزىت - ژۇرناللارنىڭ چىقىرىلىشى بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاڭ - پىكرى كۈندىن - كۈنگە كۆتۈرۈلۈپ، گېزىت - ژۇرنال ئوقۇيدىغان كىشىلەرمۇ كۆپەيدۇ، شۇ چاغدا مەلۇم بىر مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىدىن تەھرىر بۆلۈمىمىزگە مۇنداق مەزمۇندا بىر پارچە خەت كەلگەن ئىدى.

«بىز ھازىر گېزىت - ژۇرنالنىڭ قانچىلىك ئەھمىيەتلىك ئوقۇش قورالى ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەكتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مەكتەپتىكى 180 نەپەر ئوقۇغۇچىنىڭ ھەممىسى گېزىتكە مۇشتەرى بولدۇق. دەرستىن چۈشكەن چاغلاردا گېزىت ئوقۇپ مۇزاكىرىلىشىمىز. ھازىر بىز گېزىت ئوقۇشقا شۇنداق قىزىقىمىزكى، گېزىت چىققىچە ئالدىراپ تاقىلداپ كېتىمىز. ھۇنىڭ ئۈچۈن، گېزىتنى كۈنلۈك قىلىپ چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىمىز.

گېزىت، بىرىنچىدىن، ئادەمنىڭ ئاڭ - پىكرىنى ئاچىدۇ، ئىككىنچىدىن، دۇنيا ۋەزىيىتىدىن تولۇق خەۋەردار قىلىدۇ، ئۈچىنچىدىن، يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ پۈتۈن مەقسەتلىرىنى ۋە خەلق تۇرمۇشىدا بولغان يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى تونۇشتۇرىدۇ. بىز ئوقۇغان دەرسىمىزدىن بىر ھەسسە ساۋاتقا ئىگە بولساق، گېزىتتىن بىر نەچچە ھەسسە مەلۇماتقا ئىگە بولىدىكەنمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قانداق كىشى ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرۇشنى خالىسا، گېزىتكە مۇشتەرى بولۇشى كېرەك. خۇسۇسەن مۇئەللىملەر، ئوقۇغۇچىلار ۋە ئۇلىمالىرىمىز گېزىت - ژۇرناللارنى قازا قىلماي ئوقۇش بىلەن گېزىت ئوقۇيالمايدىغان كىشىلەرگە ئېرىنمەي ئوقۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىنى چۈشەندۈرۈشلىرى كېرەك.»

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى گېزىتىنى خەلق-
نىڭ تەلىپى بويىچە كۈندىن - كۈنگە ياخشىلاش ئۈچۈن
بار ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، كۆپ تىرىشچانلىق كۆر-
سەتتى. 1935 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئېچىلغان
ئۇيۇشمىنىڭ ئومۇمىي ھەيئەتلەر مەجلىسىدە تۆۋەندىكىچە
قارار چىقىرىلغان ئىدى.ھازىردىن باشلاپ مەنبەئە خادىملى-
رىنى تەييارلاش؛ گېزىتنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاپ، بەت سا-
نىنى كۆچەيتىش ۋە ئۆز ۋاقتىدا چىقىرىپ تۇرۇش؛ جايلار-
غا بارىدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە جايلاردىكى ئۇيۇش-
مىلار ئارقىلىق مۇشتىرىلارنىڭ سانىنى كۆچەيتىش؛ مۇخبىر-
لار تورى تەشكىل قىلىپ، ئۇلارغا بولغان رەھبەرلىكنى كۆ-
چەيتىپ، گېزىت ئەتراپىغا يېڭىدىن - يېڭى قەلەم كۆچلى-
رىنى توپلاش؛ جايلاردىكى گېزىتخانىلار بىلەن بولغان ئالا-
قىنى چىڭىتىپ، ئۇلارغا بولغان رەھبەرلىكنى كۆچەيتىش؛
گېزىتلەردە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مەدەنىي - مائا-
رىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ھۆكۈمەتنىڭ كۈندىلىك ئىشلى-
رىنى — سانائەت، سودا، تەنتەربىيە، سەھىيەدىن، ئەخلاق،
ئىنتىزام، پۇل - مۇئامىلە، كۆۋرۈك سېلىش، يول ياساش،
مەدەن كانلىرىنى ئېچىش، يېزا ئىگىلىكىنى يېڭى ئۇسۇلدا،
يېڭى ماشىنىلار بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئەدەبىيات ۋە
سانايى نەپىسە ئىشلىرىنى، خارجى ئاخباراتلارنى، شەھەر -
يېزىلاردا، يۇرت ئارىسىدا بولغان ئىشلارنى ئۆز ۋاقتىدا
خەلققە يەتكۈزۈپ تۇرۇش؛ جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما
بىلەن يېقىندىن ئالاقە قىلىپ، ئۇنىڭغا پائال ياردەملىشىش؛
مەكتەپلەردە تام گېزىتى چىقىرىشقا باشلامچىلىق قىلىش؛
ئوقۇغۇچىلارغا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەر ئىت-
تىپاقلىقىنى چىڭىتىش تەربىيىسى بېرىش، تىرىشىپ پەن -

بىلىم ئىگىلەش، تەرتىپ - ئىنتىزامنى كۈچەيتىش ۋە يۇقىرىقى مەزمۇنلاردا ماقالا، شېئىر، قوشاق يېزىش، نۇتۇق سۆزلەش، دېكلاماتسىيە ئېيتىشقا ئۇيۇشتۇرۇش؛ يۇرت مۆتەۋەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيۇشمىنىڭ مەقسەت ۋەزىپىلىرىنى، بولۇپمۇ تەشۋىقات ئىشلىرىنى يولغا قويۇش؛ ئوقۇرمەنچى مەدەنىيەت كلۇبى يېنىدا بىر قىرائەتخانا تەشكىل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر خىل كىتاب، گېزىتلەرنى قويۇش؛ ئاساسلىق گېزىت قارمىقىدا ئايدا بىر قېتىم چىقىدىغان بىر ژۇرنال نەشر قىلىش؛ چىقىرىلىدىغان كىتاب - ژۇرناللارنى مائارىپ نازارىتىدە تەشكىل قىلىنغان تەكشۈرۈش ھەيئىتىگە مەلۇم قىلىپ، ئۇلارغا مەدەنىي ئاقارتىش جەھەتتىن ماسلىشىش، ئۇندىن باشقا يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن گېزىتنىڭ تەھرىر ھەيئەتلىكىگە تۆۋەندىكى كىشىلەر تەيىنلەنگەن ئىدى: ئابدۇللا داموللا، مەنسۇر ئەپەندى (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىپ، شېڭ شىسەيگە مەسلىھەتچى بولغان، بۇ كىشىنى باشقىلار سىياسىي رەھبەر دەپمۇ ئاتايتتى)، بۇرھان ئەپەندى، ۋەلى ئەخمەت ئەپەندى، سابىت ئەپەندى، شاۋدۇن ئەپەندى، ئېلى ئەپەندى، رەقىبجان ئەپەندى، ئىلھامجان ئەپەندى، نىغمەت خەلپىتىم، تۇردى ئەپەندىلەر گېزىت مۇھەررىر ھەيئەتلىرى، مەنسۇر ئەپەندى بولسا، مەسئۇل مۇھەررىر بولغان ئىدى.

1935 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن باشلاپ، گېزىت سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالدۇرۇلغان مىق - مەتبەئەدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» دېگەن نام بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەننىي ھەم ئەدەبىي نەشر ئەپكارى بولۇپ

2000 نۇسخىدىن كۆپرەك تىراژدا تارقىتىلىشقا باشلىدى. گېزىت مىق ـ مەتبەئە بىلەن چىققاندىن كېيىن، خەلقىمىز ئۆ-نى ئۆزلىرىنىڭ بىسىردىنبىر بىلىم ئېلىش سەھنىسى، جەمئىيەتتىكى يېڭى ـ يېڭى ئىشلاردىن خەۋەردار قىلىدىـغان ۋە ئۇچۇر بېرىدىغان خەۋەرچىسى قىلىۋالدى. شۇڭلاشقا تەھرىر بۆلۈمىگە گېزىتنى مەدھىيىلەيدىغان خەتلەر كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. گېزىت ئاشنىلىرىدىن بىرىنىڭ خېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» — سەن ھۆ-كۈمەتنىڭ نەشىر ئەپكارى، سەن نۇر ياغدۇرغۇچى، ئازادلىق تېڭى. سەن ئەركىنلىك مەيدانى، بىرلىك دەستۇرى، سەن سائادەتلىك ھاياتنىڭ خۇشخەۋەرچىسى، سەن مەدەنىيەت ئوچىقى.

نەمۇنىلىك ئەركىن يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش، ئالتە سىيا-سەتنى تۇرمۇشقا تەدبىقلاش، يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش، چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇ-رۇشنى پۈتۈن خەلقىمىزگە ئۇقتۇرۇش سېنىڭ تېلىكىڭ، سېنىڭ تۈپ مەقسىتىڭ! سېنىڭ بىلەن يۇقىرىقىلارنى ئو-رۇنلىغىلى بولىدۇ. سەن ئارقىلىق جاھانگىرلارنىڭ شۇملۇق-لىرىنى پاش قىلغىلى بولىدۇ. سېنىڭ بىلەن مىللەتلەر دوستلۇقى مۇستەھكەملىنىدۇ.

يېڭى شىنجاڭنى جۇڭگودىن ئايرىۋالماس نەمۇنىلىك بىر ئۆلكىسى قىلىپ قۇرۇش، مەزلۇم مىللەتلەرنى ئاچكۆز جاھانگىرلارنىڭ تۆمۈر پەنجىسىدىن قۇتقۇزۇش يولىدا كۆ-رەش قىلىش سېنىڭ گىگانت بۇرچىڭدۇر. سەن بىزنىڭ يول كۆرسەتكۈچىمىز، سەن بىزنىڭ سۆيگۈمىز.»

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىۋاتقان خادىملىرىنىڭ تەشەببۇسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى بىلەن شىنجاڭدا «جاھانگىرلىككە قار-

شى تۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، شىنجاڭـ
نى ئىسلاھ ۋە تەمىر قىلىش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستـ
لۇقنى چىڭىتىش، پارىخورلۇقنى يوقىتىش، مىللەتلەر هوـ
قۇقتا باراۋەر بولۇش» تىن ئىبارەت ئالتە سىياسەت يولغا
قويۇلغان ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ چاغدا چىققان گېزىتلەرنىڭ
بەت ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئاساسەن مۇنداق بولاتتى: 1 - بەتـ
كە — ئالتە سىياسەتنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى، ئىجراسى
توغرىسىدا يېزىلغان چوڭ - چوڭ ماقالىلار، ئوبزورلار،
ئۆلكىنىڭ مۇھىم خەۋەرلىرى، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمانـ
لىرى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنىڭ
سۆزلىرى ۋە يىغىن خەۋەرلىرى، خىزمەت دوكلاتلىرى بېرىـ
لەتتى؛ 2 - بەتكە — دېھقان - چارۋىچىلىق، قۇرۇلۇش خەـ
ۋەرلىرى ۋە بۇ ھەقتە يېزىلغان ئىلمىي ماقالىلار، ئىلمىي
لېكسىيىلەر بېرىلەتتى؛ 3 - بەتكە — مائارىپ، سەھىيە، ساـ
نائەت نەپىسە ھەققىدە يېزىلغان خەۋەر، ماقالىلار بېرىلىشتىن
تاشقىرى، پات - پات بۇ بەتنىڭ بىر قىسمىغا ئەدەبىي ئەـ
سەرلەر بېرىلەتتى. 4 - بەتنىڭ بىر قىسمىغا ئىچكى ئۆلـ
كىلەرنىڭ خەۋەرلىرى، بىر قىسمىغا خەلقارا خەۋەرلەر، ئىـ
ئانە توپلاش خەۋەرلىرى، ئۇختۇرۇش، ئېلانلار بېرىلەتتى.

1936 - يىلىغا كەلگەندە «شىنجاڭ ئۆيغۇر گېزىتى»
«تيانشان» نامى بىلەن چىقىۋاتقان خەنزۇچە گېزىت بىلەن
بىرلەشتى. گېزىتنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسى قايتا تەشكىللىنىپ،
ۋاڭ باۋچيەن (3 - ئىنتېرناتسىئونالدىن ئەۋەتىلگەن كىشى
ئىدى) گېزىتخانىنىڭ باشلىقى، مەنسۇر ئەپەندى مۇئاۋىن
باشلىقى، ئايۇپ مەنسۇر باش مۇھەررىرلىككە تەيىنلەندى.
تەھرىر بۆلۈمىدە ئەسئەت ياقۇپ، خېلىل ساتتار، ۋەلىخان

قاتارلىق كىشىلەر ئىشلەيتتى. 36 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە باش مۇھەررىرلىككە مەرۇپ سەئىدى تەيىنلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ئابلىز شىرىپى، قاسىم پەرسا، ئىبراھىم ساماق دېگەن كىشىلەر گېزىتخانىغا تەقسىم قىلىنىپ، تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلىدى. گېزىتخانا نەشرىيات بۆلۈمىگە بەدىرىدىن، مانناپ بەكمىتوپ دېگەن كىشىلەر، مەسئۇل بولۇپ، گېزىتنى ئۈرۈمچى شەھىرىگە نامان ئاكا تارقىتاتتى. باسما ئىشلىرىغا ئىمىنجان دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ، نابور بۆلۈمىدە ئەخمەت يۈسۈپ، تۇرسۇن كېبىر، مۇسا سايىت، مۇقاش، ئەكرەم، مەنسۇر، تۇردى دېگەن كىشىلەر ئىشلەيتتى.

ئەينى يىللاردا مەتبەئە تېخنىكىسىنى تولۇق بىلىدىغان ئىشچىلار يوق دېيەرلىك ئىدى. ئىش شارائىتى ناھايىتى ناچار بولۇپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىن ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىشچىلار يېگىلىق يارىتىشقا ئىنتىلەتتى. 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى مەتبەئە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن ۋەكىللىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى زور بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يەنە تۈرغۈنلىغان مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى ئالدۇرۇلدى. ئىشچىلار تىزىش، بېسىش، سېنكىگىراف، ئىستىراتىپ تېخنىكىسىنى تېز ئىگىلەپ، گېزىتنىڭ سۈپەتلىك چىقىشىغا ئۆز تۆھپىسىنى قوشۇش ئۈچۈن تىرىشقان ئىدى. سېنكىگىراف تېخنىكىسىنى ئۆگەنگەن ئىبرايساقوپ، خالىق، مەمتىمىن توختى، قاسىم روزى قاتارلىق يولداشلار گېزىتنى ھەر خىل فوتو سۈرەتلەر بىلەن سۈپەتلىك چىقىرىش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز بىجانىدىللىق

بىلەن ئىشلەيتتى. مەتبەئە تېخنىكىسى ئەيسا ئاكا. ئەخمەت سەمەتلەر گېزىتخانىغا كەلگەندىن كېيىن، گېزىتنىڭ بېسىلىش سۈپىتى تېخىمۇ ياخشىلىنىشقا باشلىدى ۋە زور بىر تۈركۈم ئاخباراتچى ۋە مەتبەئە ئىشچىلىرىنى تەربىيىلەش ئۈچۈن 1936 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسى ئاخبارات، تېخنىك كادىرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئاچتى. 1 ـ قارارلىق كۇرستا ئۇيغۇرلاردىن غۇپۇر توختى، ئىسمايىل نەمەتلەر ئوقۇدى. 2 ـ قارارلىق ئوقۇغۇچىلار پۈتۈنلەي خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئىدى. 3 ـ قارارلىق كۇرسقا 12 نەپەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇلار كېيىنچە شىنجاڭ ئاخبارات، مەتبەئە خادىملىرى ۋە تېخنىكلارنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد قوشۇنى بولۇپ قالدى. نۇرغۇنلىرى شىنجاڭنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىدا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسىتىپ، ھازىرغىچە كىشىلەر تەرىپىدىن ئەسلەنمەكتە.

مەن بۇ ئەسلىمەمدە ئاساسەن شىنجاڭ گېزىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مائارىپنىڭ تەرەققىياتى، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۆرەش تەشۋىقاتى ساھەسىدە ئوينىغان رولى جۈملىدىن كېيىنكى چاغلاردا شىنجاڭدىكى ھەر خىل سىياسىي كۈچلەرنىڭ كۆرەشلىرى ھەققىدە ئېسىمدە قالغان ئىشلارنىلا بايان قىلماقچىمەن. بۇ پەقەت باشقىلارنىڭ بۇ ھەقتە تەپسىلىراق بىرەر ئىلمىي ماقالە يېزىپ چىقىشى ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ياڭ زېڭشىڭ، جىن شۇرېنلار شىنجاڭدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئالدى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى نادانلىقتا قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلـ

ﻐﺎﻥ ﺋﯩﺪﻯ. ﺷﯘﯕﺎ ﺷﯩﻨﺠﺎﯕﺪﺍ ﺋﺎﺯ ﺑﯩﺮ ﻗﯩﺴﯩﻢ ﺩﯨﻨﯩﻲ ﻣﻪﻛﺘﻪﭘﻨﻰ ﮬﯧﺴﺎﺑﻘﺎ ﺋﺎﻟﻤﯩﻐﺎﻧﺪﺍ، ﺑﯩﺮﻩﺭ ﺑﯩﻠﯩﻢ ﺋﯧﻠﯩﺶ ﻳﻮﺭﺗﻠﯩﺮﯨﻤﯘ ﻳﻮﻕ ﺋﯩﺪﻯ. ﺋﯩﻜﻜﯩﻨﭽﯩﺪﯨﻦ ﻣﯩﻠﻠﻪﺗﻠﻪﺭ ﺋﺎﺭﯨﺴﯩﻐﺎ ﺑﯚﻟﮕﯜﻧﭽﯩﻠﯩﻚ، ﺑﯩﺮ - ﺑﯩﺮﯨﮕﻪ ﺋﯚﭼﻤﻪﻧﻠﯩﻚ ﺋﯘﺭﯗﻗﯩﻨﻰ ﭼﯧﭽﯩﭗ، ﻣﯩﻠﻠﻪﺗﻠﻪﺭ ﺋﺎﺭﯨﺴﯩﺪﯨﻜﻰ ﺳﯜﺭﻛﯩﻠﯩﺸﺘﯩﻦ ﭘﺎﻳﺪﯨﻠﯩﻨﯩﭗ، ﺋﯚﺯ ﮬﺎﻛﯩﻤﯩﻴﯩﺘﯩﻨﻰ ﻗﻮﻏﺪﺍﭖ ﻛﻪﻟﮕﻪﻧﯩﺪﻯ. ﻟﯧﻜﯩﻦ ﺋﯚﻛﺘﻪﺑﯩﺮ ﺋﯩﻨﻘﯩﻼﺑﯩﻲ ﯞﻩ ﺷﯩﻨﺨﻪﻱ ﺋﯩﻨﻘﯩﻼﺑﯩﻨﯩﯔ ﺩﯦﻤﻮﻛﺮﺍﺗﯩﻚ ﺋﯩﺪﯨﻴﯩﻠﯩﺮﯨﻨﯩﯔ ﯞﻩ ﺑﯩﺮ ﻗﯩﺴﯩﻢ ﺋﯩﻠﻐﺎﺭ ﭘﯩﻜﯩﺮﻟﯩﻚ ﺯﺍﺗﻼﺭﻧﯩﯔ ﺗﻪﺳﯩﺮﻯ ﺑﯩﻠﻪﻥ ﺷﯩﻨﺠﺎﯕﺪﺍ ﻳﯧﯖﻰ ﺩﻩﯞﺭﯨﻨﯩﯔ ﺑﺎﺷﻠﯩﻨﯩﺸﯩﺪﯨﻦ ﺑﯧﺸﺎﺭﻩﺕ ﺑﯧﺮﯨﻠﺪﻯ. ﻣﯩﻠﻠﻪﺗﻠﻪﺭ ﺋﺎﺭﯨﺴﯩﺪﯨﻜﻰ ﺋﯩﺘﺘﯩﭙﺎﻗﺴﯩﺰﻟﯩﻖ، ﺑﯩﺮ - ﺑﯩﺮﯨﻨﻰ ﻛﻪﻣﺴﯩﺘﯩﺶ، ﺑﯩﺮ ﺑﯩﺮﯨﮕﻪ ﺋﯩﺸﻪﻧﻤﻪﺳﻠﯩﻜﻠﯩﻜﻨﻰ ﺗﯘﻏﺪﯗﺭﯗﺵ ﺯﺍﻣﺎﻥ ﺗﻪﻟﯩﭙﻰ ﺑﻮﻟﯘﭖ ﻗﺎﻟﻐﺎﻧﯩﺪﻯ. ﺷﯘﯕﺎ ﺋﯘﭼﯘﻥ ﮔﯧﺰﯨﺘﺘﻪ ﻣﯩﻠﻠﻪﺗﻠﻪﺭ ﺋﯩﺘﺘﯩﭙﺎﻗﻠﯩﻘﯩﻨﻰ ﻛﻪﯓ ﺗﻪﺷﯟﯨﻖ ﻗﯩﻠﯩﺶ ﺋﯩﻨﺘﺎﻳﯩﻦ ﺯﯙﺭﯛﺭ ﺋﯩﺪﻯ.

1936 - ﻳﯩﻠﻰ 8 - ﺋﺎﻳﻨﯩﯔ 1 - ﻛﯜﻧﻰ ﭼﯩﻘﻘﺎﻥ ﮔﯧﺰﯨﺘﺘﻪ «ﺟﺎﮬﺎﻧﺪﯨﻜﻰ ﻛﯧﺴﻪﻟﻠﯩﻜﻠﻪﺭﻧﯩﯔ ﺋﻪﯓ ﻳﺎﻣﺎﻥ ﺯﯨﻴﺎﻧﻠﯩﻘﺮﺍﻗﻰ ﻣﯩﻠﻠﻪﺗﻠﻪﺭ ﺋﺎﺭﯨﺴﯩﺪﯨﻜﻰ ﮬﻮﻗﯘﻗﺴﯩﺰﻟﯩﻖ ﯞﻩ ﺋﯩﺘﺘﯩﭙﺎﻗﺴﯩﺰﻟﯩﻖ» ﺩﻩﭖ ﻳﯧﺰﯨﻠﻐﺎﻥ ﺑﻮﻟﺴﺎ، ﮔﯧﺰﯨﺘﻨﯩﯔ ﺋﻪﺩﻩﺑﯩﻴﺎﺕ ﺑﯧﺘﻰ ﻗﯩﺴﻤﯩﺪﺍ:

ﻣﯩﻠﻠﯩﺘﯩﻢ ﻧﺎﺩﺍﻥ ﻗﯧﻠﯩﭙﻪ ﺋﯩﺸﻠﻪ ﺧﻪﻟﻘﯩﻢ ﺳﻪﻥ ﮬﺎﺭﻣﺎﻱ،
ﻛﯚﺭﮔﻪﻥ ﻛﯜﻧﯩﯖﻨﻰ ﺋﯘﻧﯘﺗﻤﺎ. ﻏﻪﭘﻠﻪﺕ ﺋﯩﭽﯩﮕﻪ ﭘﺎﺗﻤﺎ.
ﺑﻮﻟﺪﻯ ﺷﯩﻨﺠﺎﯓ ﺋﯩﺘﺘﯩﭙﺎﻕ، ﺋﻪﻣﺪﻯ ﺳﻪﻥ ﺑﯘﺭﯗﻧﻘﯩﺪﻩﻙ،
ﺑﯩﺮ - ﺑﯩﺮﯨﯖﺪﯨﻦ ﺋﺎﻳﺮﯨﻠﻤﺎ. ﺑﯩﺮ - ﺑﯩﺮﯨﯖﻨﻰ ﺋﺎﻟﺪﯨﻤﺎ.

(ﺯﻩﻳﻨﯩﺪﯨﻦ ﺋﺎﺑﺪﯗﯞﺍﮬﯩﺪﻭﻑ).

ﮔﯧﺰﯨﺖ ﻳﯘﻗﯩﺮﯨﻘﯩﺪﻩﻙ ﺷﯧﺌﯩﺮ ﯞﻩ ﻧﻪﺳﯩﺮﻯ ﺋﻪﺳﻪﺭﻟﻪﺭﻧﻰ ﻛﯚﭘﻠﻪﭖ ﺑﯧﺴﯩﺶ ﺋﺎﺭﻗﯩﻠﯩﻖ ﺷﯩﻨﺠﺎﯓ ﺧﻪﻟﻘﯩﻨﻰ ﻣﻪﺭﯨﭙﻪﺗﻜﻪ، ﺋﯘﻳﯘﺷﯘﭖ ﺑﯩﺮﻟﯩﺸﯩﭗ ﻳﯧﯖﻰ ﺷﯩﻨﺠﺎﯓ ﻗﯘﺭﯗﺷﻘﺎ ﭼﺎﻗﯩﺮﯨﻖ ﻗﯩﻼﺗﺘﻰ.

ﺷﯩﻨﺠﺎﯓ ﺧﻪﻟﻘﯩﻨﻰ ﻧﺎﺩﺍﻧﻠﯩﻘﺘﯩﻦ ﻗﯘﺗﯘﻟﺪﯗﺭﯗﺵ ﺋﯜﭼﯜﻥ ﺷﯩﻨ-

جاڭغا كېلىپ خىزمەت ئىشلىگەن جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرى مائارىپنى چىڭ تۇتۇپ، يېڭى پەننى مەكتەپلەرنى كۆپلەپ قۇرۇشقا تىرىشقانىدى. بۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي يېتىشمىگەنلىكتىن خەلقتىن ئىئانە توپلاش يولى بىلەن بەزى ئىشلار قىلىناتتى. بولۇپمۇ شۇ چاغدا «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» نى باشقۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قارمىقىدا نۇرغۇنلىغان يېڭى پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلدى. جايلاردىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلارمۇ گېزىت تەشۋىقاتىنىڭ رولى بىلەن ئۆز پۇلىغا 4 ، 5 سىنىپلىق مەكتەپلەرنى سېلىپ بەردى. گېزىتتە بېسىلغان مەدەنىي ئاقارتىش تەشۋىقاتىنىڭ تەسىرى ئارقىلىق مائارىپنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يېڭى يوللار ئېچىلدى. بەزى ئىلگىرىلەشلەر كۆرۈلدى. مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالدۇرۇلدى، ئوقۇتۇش پروگراممىلىرى، ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرى يېڭىلاندى ۋە تەكشۈرۈپ تۈزۈلدى، يات - يات يىغىنلار ئېچىلىپ، ھەرقايسى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ پىكىر - تەلەپلىرى ئېلىناتتى. مەكتەپلەر ئۈچۈن ئوقۇش كىتابلىرى، خەرىتە، پارتا، قارا تاختا ۋە باشقا كېرەكلىك جابدۇقلار ھازىرلىنىپ، ئوقۇش شارائىتى يېتىلىنىپ تۇراتتى. ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇن مەكتىپى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمىتى تاماملىنىپ، 1936 - يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش باشلىنىپ كەتتى. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىمۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، مۇئەللىملەر يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرى ئېچىلغانىدى ۋە مۇئەللىملەرنىڭ ئۆز لۈكىدىن ئۆگىنىپ، بىلىمىنى ئاشۇرۇش يولغا قويۇلدى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئۈچۈن جايلاردا كەچكى كۇرسلار

كەينى ـ كەينىدىن مەيدانغا كەلدى. بۇ ھەقتىكى خەۋەر ـ ماقالىلار گېزىتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيتتى. ئەدەبىيات بېتىدىمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق شېئىر ـ قوشاقلار بېسىلغانىدى:

ئۇ جاھالەت ۋاقتى كەتتى، ئۆلكىمىزدە ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىشقا،
ئىلىم ـ بىلىم ۋاقتى يەتتى. سىياسىي ئاڭ پەكرىمىزنى ئارتتۇرۇشقا.
ئىلىم ئىرفان سۆيۈپ بىلەن، ئۆلكىمىزگە ئىلىم ـ ھۈنەر توشقۇزۇشقا،
ۋەتىنىمىزنى سۇغار ئەمدى. ئەمدى بىزلەر ئوقۇيمىز ھەم ئىشلەيمىز.
(ۋەلى خان) (ئابدىكېرىم سابىر)

بۇ شېئىر ـ قوشاقلار ئەينى ۋاقىتتا خەلقنى ئويغىتىش، ئىلىم ئېلىش، ھۈنەر سەنئەت ئىگىلەش، ئىتتىپاقلىشىشقا ئۈندەش رولىنى ئوينىغانىدى.

جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، بولۇپمۇ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش توغرىسىدىكى خەۋەر ـ ماقالىلارغا ھەر سان گېزىتنىڭ كۆرۈنەرلىك جايلىرىدىن ئورۇن بېرىلەتتى. شىنجاڭ خەلقىنى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ ۋەتىنىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، پەلە قىزغۇتىدەك ئىچكىرىلەپ ۋەتىنىمىزنىڭ بىر قىسىم يەرلىرىنى بېسىۋالغانلىقى. ۋە تاجاۋۇزچىلار ئايرىم ئۆلكىلەردە قورچاق ھاكىمىيەتلەرنى قۇراشتۇرغانلىقىغا قارشى پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر بىلەن تەمىنلەيتتى ھەمدە خەلق ئاممىسىغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشۋىقات تەربىيىسى بېرەتتى، شىنجاڭ خەلقىنى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەلقنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرىشىگە ئۆز ھەسسىسىنى قوشۇش ئۈچۈن دەۋەت قىلاتتى.

1935 ـ يىلى قىش پەسلىدە ياپون جاھانگىرلىكى ئىچ ـ

كى موگغۇلىيىگە ھۇجۇم قىلىپ، سوۋيېت سوقۇشىنى قوزغىدى. 37 - يىلىنىڭ ئەتىيازلىقى ياپون جاھانگىرلىكى شىمالىي جۇڭگودا ئەسكەر كۆپەيتىپ. 29 - ئارمىيىگە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، «7 - ئىيۇل» لوگوچاۋ مۇداپىئە ئۇرۇشى باشلاندى. 1937 - يىل «7 - ئىيۇل» قانلىق ۋەقەسىدىن كېيىن، جۇڭگو خەلقى ئويغاندى. 13 - ئاۋغۇستتىن باشلاپ، پۈتۈن جۇڭگو خەلقى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئومۇميۈزلۈك سەپەرۋەرلىككە ئاتلاندى ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى زىچ ئىتتىپاق بولۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ غالجىرانە تاجاۋۇزىغا قارشى قەھرىمانە كۆرەشكە ئاتلىنىپ، ئۈچ يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگونى مۇنقەرز قىلىش خام - خىيالىنى تارمار قىلىپ، مۇداپىئەدىن تىركىشىش باسقۇچىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا گېزىتتە ئاساسەن، جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۆرىشىگە ئائىت خەۋەر - ماقالىلەر مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەنىدى. گېزىتنىڭ تىراژىمۇ كۆپىيىپ 5000 دىن ئاشتى. گېزىتنىڭ نامىمۇ ئۆزگىرىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» بولۇپ چىقىشقا باشلىدى. «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ چاغدا ئاساسەن مەركىزىي ئاخبارات ئاگېنتلىقى، شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقى ۋە تاس س نىڭ تارقاتقان خەۋەر - ماقالىلىرىنى ئىشلىتەتتى.

مەن 1941 - يىلى 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى گېزىتخانا تەرىپىدىن ئېچىلغان ئاخبارات تېخنىك كادىرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىنىڭ 3 - قارارىغا ئوقۇشقا كىرگەن ئىدىم. بۇ چاغدا گېزىتخانا ھازىرقى ئورنىغا كۆچۈپ چىققىنىغا بىر يىلدىن سەل ئاشقانىكەن. گېزىتخانىدىمۇ بەزى يېڭىلىقلار

كۆرۈلۈۋاتقانىكەن. كېزىتخانىنىڭ باشلىقى يەنىلا ۋاڭ باۋچېن دېگەن كىشى بولۇپ، كېزىتخانىنىڭ ھەرقايسى بۆ-لۈملىرىدە يەنىلا كېلىپ، گېزىت چىقىرىش ئىشىغا يار-دەملىشىۋاتقان بىر قانچە كوممۇنىست يولداشلارمۇ بار ئىكەن (بۇلارنىڭ كوممۇنىست ئىكەنلىكىنى كېيىنچە بىلگەن ئىدۇق). بۇلاردىن مېنىڭ ئېسىمدە پەقەت لى بېيەنجىجاڭ ۋە ۋاڭ يى دېگەن كىشىلەرلا قاپتۇ، چۈنكى بۇ كىشىلەر بىز بىلەن كۆپ-رەك ئۇچرىشاتتى ۋە بىزگە ئۆز قېرىنداشلىرىدەك مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇلار دائىم بىرلىكتە ئۆگىنىش قىلاتتى. ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ تۇرمۇشى ۋە قىزغىن ئوچۇق چىراي يورۇقلىرى بىزنى قىزىقتۇراتتى. مەن ئېسىمدا قالغان بىر قانچە ئاي-دىن كېيىنكى بىر كۈنى، دائىم كۆزەينەك تاقاپ يۈرىدىغان ئوتتۇرا بويلۇق، جۇۋىگىرەك كەلگەن لى بېيەنجىجاڭ دېگەن كى-شى ھازىرقى دۆڭدىكى كورپۇس ئۆينىڭ ئالدىدا مېنى كۆ-رۈپ، سەمىمىي مېھرىبانلىق بىلەن قانچە ياشقا كىردىڭ؟ ئې-تىڭ نېمە؟ دەپ سورىدى. مەن 14 ياشقا كىرگەنلىكىمنى ۋە ئىسمىمنى ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن، مېنىڭ دومبەمگە شاپىلاقلاپ تۇرۇپ، خۇددى ئۆزىنىڭ بالىسى ياكى ئىنىسىگە مۇئامىلە قىلغاندەك مېھرىبانلىق بىلەن «ياخشى ئۆگەن، سەن تېخى كىچىك ئىكەنسەن، سىلەر قىلىدىغان نۇرغۇن ئىشلار بار» دەپ ئەكىلىتىپ قويۇپ كېتىپ قالدى. شۇنىڭ-دىن كېيىن مەن بۇ ئادەمنى كۆرسەم قورۇنمايدىغان ۋە ھەر قېتىم كۆرگىنىمدە ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ تېچلىق سوراي-دىغان بولۇپ قالدىم. ئارىدىن يەنە بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كۈنى ئاخشىمى، بىزنىڭ ياتاققا كىرىپ، بىر-قانچىمىز بىلەن ئۇزۇن پاراڭلاشتى. ئاۋۋال بىزنىڭ ئۆگىنىش-

شىمىزنى، تۇرمۇش ئەھۋالىمىزنى سورىدى. ئۇ، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كومۇنىستىك تەرەققىيات ئەھۋالىنى ماركسىزمنىڭ داۋاملىرىنى چۈشەندۈردى، گومىنداڭنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى بۇزغانلىقىنى ئەزىپ بىلەن سۆزلەپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن بىز ئىنقىلابنىڭ بەزى داۋالىلىرىنى چۈشىنىۋالدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار بىزگە ھەر دائىم دېگۈدەك ئىنقىلابىي شېئىرلارنى ئۆگىتەتتى. بىر كۈنى يولداش ۋاڭ يى بىزگە «ليەنخې چىلەي» دېگەن شېئىرنى ئۆگەتتى. ئۇ، بۇ شېئىرنى بىزگە شۇنداق ئىشتىياق بىلەن ئۆگەتتىكى، بىز ئۆگىنىۋالغىچە بىزدىن ئايرىلمىدى. بەزىلىرىمىزنىڭ تىلى كەلمىسە، ھەرگىز خاپا بولمايتتى، سەممىي كۈلۈپ تۇرۇپ، قايتا ـ قايتا ئۆگىتەتتى. ئۇلار ھەر قانداق بىر ئىشنى قىلسا، ئىنتايىن بېرىلىپ قىلاتتى، بىز ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئىستىلىدىن رازىمەن ئىدۇق.

42 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى بولسا كېرەك، ئۇلار بىز يەنئەنگە قايتىدىغان بولدۇق، دەپ بىز بىلەن يىغلىشىپ تۇرۇپ خوشلاشتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ سۆيۈنۈپ ئوقۇيدىغان كىتابلىرىنى، ئىشلەتكەن قەلەم قاتارلىقلىرىنى بىزگە سوۋغا قىلىپ قالدۇرغانىدى. كېيىن بىلسەك، ئۇلار يەنئەنگە كەتمەي، شېڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىگە سولۇنۇپتۇ، بىز بۇنىڭغا قاتتىق ئېچىندۇق. لېكىن ئۇلارنىڭ سەممىي قېرىنداشلارچە قىلغان مۇئامىلىسى ۋە بىزگە بەرگەن تەربىيىسى ھازىرمۇ ئېسىمدىن چىقمىدى. مەن ئۇلارنى مەڭگۈ ئەسلەيمەن.

ئۇيغۇرچە، قازاقچە، روسچە كېزىت تەھرىر بۆلۈملىرى بىلەبىمۇ، خەنزۇ تەھرىر بۆلۈمىدىكى كوممۇنىست يولداشلار قويۇق ئارىلىشاتتى ۋە ئۇلار بىلەن پات ـ پات ئۇچرىشىپ،

تەشۋىقات ئىشانىسى ھەققىدە مەسلىھەتلىشىپ تۇراتتى. شۇڭا گېزىتكە بېرىلگەن ماقالە، خەۋەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىمۇ بېيىپ بارغانىدى. ئۇيغۇر، قازاق گېزىتىگە ھاموت مەمەتۇف دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ. ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە پولات قادىرى، ئۇيغۇر سايرانى، ئەسئەت تاھىر، بەدىردىن، ئەمەت زىيا، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، خەلىمە ھەلىمۇف، رەۋەيدۇللا، توختايوپ، پەرىدە قاتارلىق كىشىلەر ئىشلەيتتى. كېيىنچە نۇرسادىرۇف، تۇرسۇن ۋاھىدىلار كېلىپ قوشۇلدى. قازاق تەھرىر بۆلۈمىگە شەمسى دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ، تەھرىر بۆلۈمىدە غەزىز سارمۇللا، نەزىر، غېنىزات شاكىرىم، ئامانتۇر (قىرغىز)، قوسبەك، شېرىپخان قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. بۇ چاغدا مەتبەئە ئىشلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر مۇنچە سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى كېلىپ مەتبەئە ئىشلىرىغا بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلاتتى. گېزىتخانا شۇ زامانغا نىسبەتەن مەلۇم تېخنىك قۇرۇلمىسا ئىگە بولۇۋالغان باسما ماشىنىلىرىنى ۋە ھەر خىل ھەرپ نۇسخىلىرىنى ئالدۇرغانلىقتىن، گېزىتنىڭ بېسىلىش سۈپىتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە گېزىتلەر «شىنجاڭ گېزىتى» دېگەن نام بىلەن چوڭ تۆت بەتلىك بولۇپ، روسچە گېزىت «بىليوتىنىنى» دېگەن نام بىلەن كىچىك تۆت بەت بولۇپ چىقاتتى. بۇ گېزىتلەرنىڭ ھەر قايسىنىڭ ئايرىم تەھرىر بۆلۈملىرى بولۇپ، شۇ چاغدىكى تەشۋىقات پىلانلىرىنى مۇزاكىرە قىلغاندا، ھەر قايسى تەھرىر بۆلۈم مەسئۇللىرى ئىدارە باشلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بىر يەرگە يىغىلىپ، مەسلىھەتلىشىپ، بىرلىكتە بېكىتەتتى. چوڭ ئوخشاشلىق ،قىسمەن

ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، يەرلىك ماقالىلارنى ۋە بەت ئـو-
رۇنلاشتۇرۇشلىرىنى ھەر قايسى تەھرىر بۆلۈملىرى ئـۆزلىرى
بىر تەرەپ، قىلاتتى. بۇ چاغدا گېزىتنىڭ تىراژى 10 مىڭ-
دىن ئېشىپ، مۇشتىرىلىرىمۇ ئاۋۇدى. بـولـۇپمۇ گېزىتكە
ماقالە، خەۋەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يـازىدىغان مىللىي
ئاپتورلار كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپەيدى، گېزىتنىڭ
ئەدەبىيات بېتىگە شىنجاڭنىڭ بولۇپمۇ ئۈرۈمچىدىكى زىيالىي-
لار ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇنىڭ ئـەتراپىغا تـوپلىنىشقا
باشلىدى. ئىنقىلابىي قۇربان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوت يۈرەك
شائىرى ل. مۇتەللىپ، گېزىتنىڭ ئەدەبىيات بېتىگە مەسئۇل
تەھرىر بولغاندىن كېيىن، «ئەدەبىيات گۈلزارى» مەخسۇس
بېتىنى چىقىرىپ، زىيالىيلارنىڭ ئالقىشىغا ۋە ئۇلارنىڭ ھۆر-
مىتىگە تېخىمۇ سازاۋەر بولدى. ل. مـۇتەللىپ گېزىتخانىدا
پائالىيەتچانىدى، ناھايىتى قىزغىن ئىدى. ئـۇ ئەدەبىيات
بېتىنى ئۆتكۈزگەن كۈنلىرى كەچتە نـابـۇر سېخىغا كېلىپ،
بەت ياسىتىش، ئىشچىلارغـا ھېكايە ئېيتىپ بېرىش ۋە قىـ
زىق چاقچاقلارنى قىلىپ، ئىشچىلار بىلەن ئىچكىپ كەتكەن
ئىدى. بىر كۈنى ئەدەبىيات بېتىنى ياسىغان بەنچىك يـول-
داش بەتكە بىر ئاز شېئىر كەملەپ قـالغانلىقىنى ئېيتتى.
مۇتەللىپ بەنچىك بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى ھەر قـانچە
قىلىپ تولدۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلىپ، بـەنچىكنىڭ
ئۇستىلى ئۇستىدىلا:

«مەرىپەت ئىزدە، ئېرىنمە،
سـەرپ ئەتكىن كۈچۈڭنى.
بۇياق بىلەن بويىنىچە تېشىڭنى،
ئىلىم بىلەن زىننەتلىگىن ئىچىڭنى»، دەپ بىر كۇپ-

لىت شېئىر يېزىپ كەم ئورۇلنى تولدۇرۇپ بەرگەنىدى.
ئۇنىدىن باشقا مۇتەللىپنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى ۋە تەشكىللىشى بىلەن گېزىتخانىدا بىر ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلىدى. مۇتەللىپ يازغان «سامساق ئاكاڭ قايىيدۇ»، «پېرخون» ۋە ئازادلىق ئورۇشىنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى كۆرەشنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان «تاڭ ئالدىدىكى كۆرەش» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى گېزىتخانا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى ئورۇمچىنىڭ ھەرقايسى كۇلۇبلىرىدا ئويناپ چىققان ئىدى، ئاساسلىق روللارنى مۇتەللىپ ئۆزى ئالاتتى. بۇ سەھنە ئەسەرلىرى خەلقنى ئازادلىققا ئىرىشتۇرۇش، ناداىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن كۆرەشكە چاقىراتتى، بىلىم ئېلىشقا ئۈندەيتتى. ئازادلىق ئورۇشىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش — جۇڭگو خەلقىنىڭ كۆز ئالدىدىكى بىرىنچى ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى تونۇتۇش رولىنى ئوينايتى، خەلقنى ئىنقىلابى روھ بىلەن تەربىيىلەيتتى. بۇ خىل ئىنقىلاۋىي كەيپىياتتىن چۆچىگەن جاھالەت كۈچلىرى ل. مۇتەللىپنى بۇ قايىنام - تاشقىن مۇھىتتىن چەتلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئاقسۇغا يۆتكىۋەتتى.

1941 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گېتلېر گېرمانىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈزۈشكەن 10 يىللىق تىنچلىق شەرتنامىسىنى شەرمەندىلەرچە يىرتىپ تاشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەڭ كۆلەملىك چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ چاغدىكى شىنجاڭ گېزىتىدە ئاساسەن شەرقتە ياپون جاھانگىرلىكىگە، غەربتە گېتلېر گېرمانىيىسى بىلەن موسسولىن باشچىلىقىدىكى ئىتالىيە فاشىستلىرىغا قارشى خەلقئارا خەۋەرلەر تۈرلەپ بېرىلىپ تۇردى. بۇ ھالەت تا 1943 - يىل

شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ساختا قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، ئۆزىـ
نى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئاتقانغا قەدەر
داۋاملاشتى. 43 ـ يىلى يېڭى يىلدا بىر ماقالە ئېلان قىـ
لىندى. گومىنداڭنىڭ دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى قىلىدىغان ئاـ
دەملىرىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى پائالىيەتلىرى خەۋەر قىلىندى.
بۇ ماقالىدا ئۇچۇقتىن ـ ئوچۇق كوممۇنىزمغا قارشى تەشـ
ۋىقات باشلىنىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلغار زىيالىيلارغا
زەربە بېرىش باشلىنىپ، كىشىلەر تۇتۇلۇشقا باشلىدى. ئۇيـ
غۇر سايرانى، ئۆتكۈر، نۇر سادىروۋ قاتارلىق كىشىلەر بىـ
راقلا تۈرمىگە تاشلاندى. ئۇلار تۈرمىدە بۇرۇن گېزىتخانىدا
ئىشلىگەن كوممۇنىست يولداشلار بىلەن ئۇچرىشىپ، بەزىلىرى
بىر كامېردا ياتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر سايرانى بۇرۇن گېزىتـ
خانىدا ئىشلەپ كېيىن دارىلفۇنۇنغا يۆتكەلگەن گوجىڭزى،
شىنجاڭ دارىلفۇنۇنغا مۇئەللىم بولغان يى جەن، گۇڭئەن
ئورۇنلىرىدا ئىشلىگەن ليۇخېفىڭ دېگەن كىشىلەر بىلەن
بىر كامېردا يېتىپ ئۇلار بىلەن ناھايىتى يېقىن سىرداش
بولۇپ كەتكەن ئىدى. گېزىتكە نىسبەتەن گومىنداڭنىڭ ناـ
ھايىتى قاتتىق نازارىتى بولۇپ تۇرسىمۇ، بۇ چاغدىكى گېـ
زىت سەھىپىلىرىدە ئەينى زاماندىكى سىياسىي كۈرەشلەر،
ھەر خىل سىياسىي قاراشلار، بارلىق ئاسارەتلەر، كىشىلەرـ
نىڭ پارلاق كېلەچەك ئۈچۈن بولغان ئارزۇ ـ ئارمانلىرى
بايان قىلىناتتى. گېزىتىمىز ئىجتىمائىي باراۋەرلىكنى ئارزۇ
قىلغان كىشىلەر ۋە لەپسانىيەتلىك بىلەن تولغان چىرىك
جەمئىيەتكە قارشى ئىلغار ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنىڭ
روھىغا ئىلھام بېرىپ، كەلگۈسى ئاممىنى پارلاق كېلەچەك ئۈـ
چۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىراتتى. كىشىلەردە گېزىت تەشۋىـ
قاتى ئارقىلىق چىرىك، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان جەمئىيەتكە
ئۆچمەنلىك ۋە كەلگۈسى يېڭى جەمئىيەتكە نىسبەتەن مۇسـ

تەھكەم ئىشەنچ تۇرغۇزغان ئىدى.

1944 - يىلى ئازادلىق، ئەركىنلىك، تەڭلىك - بارا-
ۋەرلىك ئۈچۈن قوزغالغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي پۈتۈن
شىنجاڭغا ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سى-
ياسىي ھاياتىغا زور تەسىر كۆرسىتىدىغان ئۇرۇمچىدە ئۈچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە خەۋەرلىرى تېزلا تارقاپ، خەلق
ئاممىسىنى ئويغاتتى. تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار كۈچلەر
تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشنى قانات يايدۇرۇۋەتتى.

1945 - يىلىغا كەلگەندە «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى-
نى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىشپىيون - جاسۇسلى-
رى ئىگىلىۋالدى. ھەرقايسى تەھرىر بۆلۈملىرىگە بولۇپمۇ
گېزىتچىلىكنىڭ مۇھىم ھالقىلىرىدىن بىرى بولغان باسما
زاۋۇتىغا ئىشپىيون - جاسۇسلار ھەر خىل ناملار بىلەن
كىرىۋالدى. ئۇلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقى چەكتىن ئېشىپ،
كىشى تاقەت قىلالمىغۇسىز دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. شۇڭلاشقا
1945 - يىلى 9 - ئايدا مۇئاش تارقىتىشتىكى ئادالەتسىز-
لىككە قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن باسما زاۋۇتتىكى بارلىق
ئىشچىلار ئىش تاشلىدى. باسما زاۋۇتىدىكى خەنزۇ، ئۇيغۇر،
قازاق، رۇس، تاتار، تاجىك، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەت ئىش-
چىلىرى ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ، مۈرىنى - مۈرىگە تىرەپ
كۈرەش قىلدى، بۇ ئىش شۇ چاغدا ئۈچ ۋىلايەت
ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمى-
تى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان ۋاقىتقا توغرا كەلگەن بولۇپ،
ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۆمىگىنىڭ باشلىقى ئەخمەتجان ئە-
پەندىگە ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئۇ: «مەتبەئە ئىشچىلىرى سانائەت

ئىشچىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئاڭلىق ئىشچىلار قوشۇنى، ئۇلار-
نىڭ بۇ ھەرىكىتى ناھايىتى توغرا بوپتۇ. بۇنى مەن قول-
لايمەن. ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش كې-
رەك. ئۇلارغا ھەر كۈنى ئەتىگەندە بىر ئىستاكان سۈت، تۆت
چاقماق قەنت، تويغىچە بولكا بېرىش لازىم» دېگەن.
1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت
ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى
ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالاندى. 11 ماددىلىق
بىتىمدە «خەلققە مەتبۇئات ئەركىنلىكى بېرىلىدۇ» دېيىلگەن
بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بۇنىڭغا ئە-
مەل قىلمىدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىند-
جاڭ گېزىتىنى ئايرىپ چىقىشقا توغرا كەلدى. بۇنىڭغا
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تۈرلۈك يوللار بىلەن قارشىلىق
قىلدى. لېكىن گېزىتخانىدىكى ئىلغار زىيالىيلارنىڭ يې-
تەكچىلىكىدە بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۇيغۇر، قا-
زاق تىلىدىكى شىنجاڭ گېزىتىنى ئايرىپ چىقىشنى جىددىي
تەلەپ قىلدى. گېزىتخانىدىكى خادىملارنىڭ بۇ ھەرىكىتى
جەمئىيەتتىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئاخىرى
1946 - يىل 12 - ئايدا ئۇيغۇر ، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»
نى چىقىرىۋاتقان بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر پۈتۈن بىر
يۈرۈش مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىنى ئايرىپ، ئەنلىياگىغا كۆچۈپ كەتتى.
ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئايرىلغان-
دىن كېيىن، ئۇيغۇر سايرانى ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىن-
جاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقى، تۇرسۇن ئىسرا ئىل باش مۇھەررىر،
قالى مۇئاۋىن باش مۇھەررىر بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇي-
غۇر ، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» شۇندىن ئېتىبا-

رەن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى تەشۋىقات يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسى سىڭدۈرۈلگەن «ۋۇكس» (سوۋېت ئىتتىپاقىدا شىنجاڭ ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان ئىلمىي، نەزەرىيىۋى، پەن - تېخنىكىغا ئائىت ماقالىلار) ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتىنى، جۇڭگو كومپارتىيىسىنى ھەمدە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تونۇشتۇرىدىغان، تەشۋىق قىلىدىغان بىردىن - بىر ئىنقىلابىي گېزىتكە ئايلاندى.

ئۇيغۇر ، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئايرىلىپ، چىققاندىن كېيىن، كۈندىلىك گېزىت بولۇپ چىقىشقا باشلىدى، ئۇنىڭ خادىملىرىمۇ تولۇقلاندى. مەزمۇنى بېيىدى، سەھىپىلىرىمۇ كۆپەيدى. بۇلىڭدىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ناھايىتى خۇشال بولدى. ئۇيغۇر ، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» شىنجاڭدا تىنچلىق ئورنىتىش، دېموكراتىيىنى يولغا قويۇش ۋە 11 بىتىمنى قوغداپ، ئۇنىڭ ئىجراسىنى جارى قىلدۇرۇش ئارقىلىق جەمئىيەت كەيپىياتى ۋە تەرتىپىنى ياخشىلاشتا ئىجابىي رول ئوينىدى. بۇ ئىككى تىلدىكى گېزىت خەلقىمىزنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، ئىنقىلابىي ئۈمىدۋار روھى ھالىتىگە زور ئىلھام بولدى. بولۇپمۇ ياشلارنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ ئۇلارنى ئىنقىلابىي ئىدىيە بىلەن تەربىيىلىدى. بۇ ياشلار ئارىسىدىن كېيىنكى چاغلاردا نۇرغۇن ئىنقىلاۋىي ئەدىپلەر، ئاخباراتچىلار، ژۇرنالىستلار، جەمئىيەت ئەربابلىرى، جامائەت ئىچىدە زور تەسىرگە ئىگە زاتلار يېتىشىپ چىقتى. بۇلار ئارقىلىق بىز «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ شانلىق تەرەققىيات تارىخىنى - شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئويغىتىپ، خەلقنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ ھاكىم

مۇتلەقلىق زوراۋانلىقىغا قارشى كۈرەشتە، ئىنقىلابىي تەشۋىقات ئىشلىرىدا ئوينىغان تارىخىي رولىنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز.
دۆلىتىمىز خەلقلىرى ۋەزىيەتنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆز-دە تۇتۇپ ھەمدە شىنجاڭ خەلقىنىڭ تارىختىن بۇيان دا-ۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بېقىنلىق، ئۇرۇش - تالاش، قىرغىن-چىلىق، پاراكەندىچىلىك دەستىدىن تارتقان ئازاپ - ئوقۇبەتلىرىگە تېزدىن خاتىمە بېرىپ، تەڭلىك، باراۋەرلىك ئاساسىنى تېنچ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن II بىتىمنى ئۇيغۇر ، قازاق تى-لىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ھارماي - تالماي تەشۋىق قىل-دى ھەمدە ئۇنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن زور تىرىشچانلىق كۆر-سەتتى. گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر -قازاق تىلى-دىكى« شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ بۆلۈنۈپ چىقىش توغرىسىدى-كى قارارىدىمۇ: «ئۇيغۇر - قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گې-زىتى» ئۆلكىمىزنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش نىشانىسىنى تەشۋىق قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمر - پەرمان-لىرىنى ئىجرا قىلىشقا ياردەم بېرىش، خەلقنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ۋە مەدەنىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم...» دېيىلگەن ئىدى. ئۇيغۇر ، قازاق تىلى-دىكى «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ قاراردىن قىلچە چەتنىمەي ئۆز ئىشىنى ئوڭۇشلۇق داۋاملاشتۇردى. لېكىن شىنجاڭدا ئۆتكەن ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتلەر دېموكراتىيىنى، خەلقنىڭ مەتبۇ-ئات، سۆز ئەركىنلىكىنى بوغۇپ ئۆلارلىق نادان، قالاق ھا-لەتتە قالدۇرۇپ، ئۆز مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇ-رۇنۇپ ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر، قازاق

تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 11 بېتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھوقۇقلارغا ئاساسەن، خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە، خەلقنىڭ مەتبۇئات ئەركىنلىك ھوقۇقلىرىنى تەمىن ئېتىشكە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چىداپ تۇرالماي ئۇيغۇر - قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە تۇرلۇك بېسىملارنى ئىشلەتتى. مەسىلەن، گومىنداڭ مەسئۇتنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ جۇشمىسى قىلىپ تەيىنلىدى. جايلاردا بۇنىڭغا قارشى نامايىشلار قىلىندى. بۇ پائالىيەتلەر گېزىتتە تەشۋىق قىلىندى، مەسئۇتنى پاش قىلىدىغان، ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغان ماقالىلار بېسىلدى. جايلاردىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ خەلققە قىلغان زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى پاش قىلىدىغان ماقالىلار ئارقا - ئارقىدىن گېزىتكە بېرىلدى. بۇنىڭغا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چىداپ تۇرالماي ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرمەك بولۇپ، ئۇيغۇر ، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقى ئۇيغۇر سايرانىنى قولغا ئېلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. بۇ ئىش ئۈچ ۋىلايەت تەرىپىدىن ھۆكۈمەت تەركىبىدە تۇرۇۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمغا ئۇقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىيلەرنىڭ بۇھەرىكىتىگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىلدى ۋە بۇ ھەقتە ھەربىيلەر بىلەن ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر مەزگىل خېلى كەسكىن جەڭگى - جېدەللەر بولدى. ئاخىرى ئۇيغۇر سايرانىنى قولغا ئېلىش توغرا كەلگەندىمۇ، بۇنىڭغا ھەربىيلەرنىڭ ئارىلىشىشىنىڭ ئورۇنسىزلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ ئىش يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا مەسئۇت ھۆكۈمەتنىڭ جۇشمىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئورگان گېزىتى بولغان ئۇيغۇر، قازاق «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ

خمل ماقالىلارنى بېسىشنى توختاتمىسا، ئۇيغۇر ، قازاق
«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ
مۇئامىنى توختىتىدىغانلىقىنى ئۇختۇردى ۋە گومىنداڭ جىڭ-
بېيسىلىڭبۇسىدىن مەخسۇس كىشىلەر كېلىپ، گېزىتنىڭ بې-
سىلىشىنى نازارەت قىلىدىغان بولۇپ قالدى. ئەھۋال جىد-
دىي تۈس ئالغاندىن كېيىن، يۇقىرىقىدەك ماقالىلار قاتتىق
كونترول قىلىنىپ، بۇرۇنقىغا قارىغاندا بىر ئاز ئازلىدى.
شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئاخىرى 11 بېتىم-
نى ئۇزۇل - كېسىل بۇزغانلىقتىن، ئۇيغۇر ، قازاق تىلى-
دىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقلىرى بىر قىسىم كى-
شىلەر بىلەن 1947 - يىلى 9 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىن-
قىلابىي ھۆكۈمىتى تەرىپىگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. لې-
كىن ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە قال-
غان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەرىكىتى يوشۇرۇن ھالەتكە
كۆچتى. ئۇلار شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرى-
ۋاتقان «خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى» بىلەن ئالاقە باغلاپ،
(گېزىتخانىدىمۇ خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى بار
ئىدى) گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى پائال تەش-
ۋىقات ئېلىپ باردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قىلمى-
شىنى پاش قىلىدىغان تەشۋىق ۋەرەقىلىرىنى ۋە ئۈچ ۋىلايەت
ئىنقىلاۋىي تەرىپىدىن چىقىرىلغان گېزىت - ژۇرناللارنى
يوشۇرۇن تارقاتتى. بۇ چاغقا يەتكەندە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت
ئۇيغۇر -قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە پولات قا-
دىرنى باشلىق، نەزىر (قازاق)نى مۇئاۋىن باشلىق قىلىپ
تەيىنلىدى. گېزىتتە كومپارتىيىنى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى-
نى قارىلايدىغان، ئەيىبلەيدىغان ماقالىلار كۆرۈلۈشكە باش-
لىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ۋالىي، ھاكىملىرى ۋە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قىلغان زۇلمى ئۈستىدىن قىلغان ئەرز - شىكايەتلىرى ۋە ھەققانىي تەلەپلىرى گېزىتكە بېرىلمەيلا قالماي، بەلكى يەتتە ۋىلايەت خەلقىگە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تەشۋىقات - تەرغىبات ئىشلىرى كۈچەيتىپ كەتتى. گېزىت خەلق ئارىسىدىن چۈشۈپ كىشىلەر ئوقۇمايدىغان بولۇپ قالغانلىقتىن ئۇنىڭ تىراژىمۇ 300 - 400 نۇسخىغا چۈشۈپ قالدى. بۇ چاغدا پولات قادىر بەزى مۇناسىۋەتلىك تەھرىرلەر بىلەن سۆزلىشىپ گېزىتنىڭ تىراژىنى كۆپەيتىش ھەققىدە مەسلىھەتلەشكەن بولسىمۇ، ئۇنۇملۇك بىرەر تەدبىرنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي يەنە بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار ھەر خىل شەكىللەر بىلەن كىنايە ئارقىلىق بولسىمۇ، ئۆز ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەپ تۇردى.

1948 - يىلى 11 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يەنە قايتىدىن تەشكىل قىلىنىپ، بۇرھان ئەپەندى رەئىس بولدى. ئەخمەتجان قاسىمى، مەمتىمىن بۇغرا، يولۋاس، ئابدىكېرىم خان مەخسۇملار مۇئاۋىن رەئىس بولدى. (يولۋاسنىڭ ئۈرۈمچىگە كېلىپ بىر ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يولۋاس بىلەن ئابدىكېرىم خان مەخسۇم ئۈرۈمچىگە كېلىپ ۋەزىپە ئۆتىمىدى.) بۇ چاققا كەلگەندە ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىغا يۈسۈپ سەئىدى باشلىق بولدى، ئۇزۇنغا قالماي، ئۇنىڭ ئورنىغا بۇرھان ئەپەندى ئۆزىنىڭ كاتىپى ئوشۇر ئېلىنى تەيىنلەپ، يۈسۈپ سەئىدىنى ئۆزىنىڭ كاتىپى قىلىۋالدى. ئوشۇر ئېلى گېزىتخانىغا باشلىق بولغاندىن كېيىن، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن

«يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» قاتارلىق ماقالىلار ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئاشكارا ئېلان قىلىنىشتىن سىرت، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ تارتقان ئازاپ - ئوقۇبەتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ تەلەپلىرى گېزىتتە مۇرۇن ئېلىشقا باشلىدى. ئۇندىن باشقا شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋەرلىرى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا غەلىبىلىك كىرىشى، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدىكى ماقالىلارمۇ كەڭ تەشۋىق قىلىندى.

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ بۇرۇنقى باشلىقى ئۇيغۇرسايرالى، قالى، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن باش مۇھەررىر ئەنۋەر لوقمانلار ھۆسەيىن ئەبەيدۇللا، ئابلىز نازىر، ئەيسا يۈسۈپ، خېمىت تۆھپى قاتارلىق تەھرىرلەرنى ئابدۇسالام، مەمەت، تۇرسۇن قاتارلىق ئىشچىلارنى باشلاپ ئۇيغۇر - قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە قايتا كېلىپ خىزمەتكە كىرىشىپ كەتتى.

1950 - يىلى 8 - ئايدا دېڭ لىچۈن، يوۋسېن يولداشلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا خەنزۇ تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» بىلەن بىرلىشىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئورگان گېزىتىگە ئايلاندى. «شىنجاڭ گېزىتى» ئاخبارات خىزمىتىگە قاتناشقان بۇ يولداشلار ئادەم قىس، شەرت شارائىت ناچار ئەھۋال ئاستىدىمۇ، جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، پارتىيىنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا خەلققە يەتكۈزۈپ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەرەققىياتى، پارتىيىنىڭ ئاخبارات، تەشۋىقات ئىشلىرى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى ئەجىرسىڭدۈردى.

تارباغاتاي مائارىپىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ئەسلىمە

ئابلەمەت ھاجىيوپ

پۈتۈن مەملىكىتىمىز دائىرىسىدە مائارىپ خىزمىتى مۇھىم ئورۇنغا قويۇلىۋاتقان، ئىلىم - پەنگە قىزغىن يۈزلىنىش قىلىنىۋاتقان، مائارىپچىلارنىڭ تارىخىي ئورنى پەيدىنپەي يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان بىر پەيتتە، مەن تارباغاتاي مائارىپىنىڭ تەرەققىيات تارىخىغا دائىر بەزى ئەھۋاللارنى تولۇق بولمىسىمۇ ئەسلەپ ئۆتمەكچىمەن. يېتەرسىز جايلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(1)

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان نادانلىق، جاھالەت، دىنىي خۇرا - پاتلىق ۋە فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە، خەلقىمىزنى بېسىپ تۇرغان تاغ ئىدى. ئەينى زاماندا، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ - مەدە-

نيەت ئىشلىرىدىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

لېكىن شۇ چاغلاردا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا، بولۇپمۇ ياۋروپا ئەللىرىدە سانائەت ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىشى بىلەن يېڭى مائارىپ، يېڭى مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا كەشپىياتلىرى جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتاتتى. بۇنىڭ تەسىرى شىنجاڭغا يېتىپ كېلىپ، غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان كىشىلەرنى ئويغاتتى ۋە ھەيران قالدۇردى. تارباغاتاي خەلقى ئىچىدىن چىققان بەزى مەرىپەتپەرۋەر، ۋەتەن پەرۋەر كىشىلەردىن ئۆمەرھاجى، ھەسەنباي، موللا ئىسلام، مەخسۇت باي، نىياز ئىسھاقى، قاسىم ئاخۇن تاشكەن قاتارلىقلار، ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن كەشپىيات ۋە يېڭىلىقلارنى، ئۇلار يولغا قويغان يېڭىچە مائارىپ ئىشلىرىنى ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىللە، ئۆزلىرى چەتئەللەرگە بېرىپ يېڭىلىقلارنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈشتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى رۇسىيىگە، بەزىلىرى گېرمانىيىگە، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە، تۈركىيە ۋە ئەرەب دۇنياسىغىچە بېرىپ، دۇنيانىڭ سانائەت تەرەققىياتى ۋە يېڭى مائارىپنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى كوردى. چوڭقۇر تەسىرات ئالدى، ئۆگەندى. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مائارىپنىڭ زامانىۋى تەرەققىيات بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرمىغاندا جەمئىيەتنى ھېچقانداق تەرەققىياتقا ئېرىشتۈر-

گىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئىشنى مائا-
رىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن باشلىغان ئىدى.

ئەينى زامانەدىكى چۆچەك ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە چاررۇسىيە، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت رېسپوبلىكىلىرىدىن ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك تا- تار، خەنزۇ، خۇيزۇ، رۇس، داغۇردىن ئىبارەت ھەرمىللەت- تىن تەركىب تاپقان تەرمە خەلقلەر بولۇپ، ئاھالە نوپۇسى 30 نەچچەمىڭ ئىدى. (يەرلىك خەلق ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى). بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سودا - تىجارەتچىلەر، زىيالىلار - مائارىپچىلار، دوختۇرلار، دېھقانچىلىق، چارۋىچى- لىق تېخنىكىسىدىن خەۋىرى بار كىشىلەر، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا ئىختىساسلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن خېلى يۇقىرى ئىدى. بۇ كىشىلەر چۆچەككە كەلگەندە ئۆز جايلىرىنىڭ بەزى ئىلغار نەر- سىلىرىنى مەسىلەن: ئىلغار مەدەنىيىتىنى، ئىقتىسادىي ساھەدى- كى بەزى يېڭىلىقلارنى، مائارىپ ئىشلىرىدىكى يېڭىلىقلارنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلار- نىڭ تەرەققىيات ۋە يېڭىلىققا ئىنتىلىش ۋە مائارىپنى راۋاج- لاندۇرۇش ئىدىيىسى خېلى كۈچلۈك ئىدى. ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىچىدىن چىققان ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر زات- لارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تارباغاتاينىڭ مائارىپ، مەدە- نىيەت، ئىختىسادىي - سانائەت قۇرۇلۇشلىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەرەققىياتلار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان ئىدى. جۈملىدىن مەخسۇتباي چۆچەكتە مەخسۇس سودا شىركىتى قۇرغان. بۇشىركەت ئەۋۋەل چاررۇسىيە كېيىن سوۋېت ئىتتىپا-

قى بىلەن سودا تىجارەت قىلاتتى. 1910 - يىللىرى روسىيىنىڭ شەھەي (سىمپالاتىنسكى)، قازان شەھەرلىرىگە سودىگەرچىلىك بىلەن بېرىپ، قازان تاتارلىرىنىڭ، ئۆز ۋاقتىدىكى مەدەنىيەتى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدىن يۇقىرى ھەمپەرقلىق بولغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن بىر قىسىم تاتار زىيالىيلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، خەلقىمىزنىڭ نادانلىق ۋە نامراتلىق ئەھۋاللىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، قانداق قىلىپ خەلقىمىز، مىللىتىمىزنى مەدەنىيەتلىك قىلىپ نامراتلىق ھەم نادانلىقتىن قۇتقۇزغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇرغاندا، تاتار زىيالىيلىرى بىر مۇنچە ياخشى تەكلىپلەرنى بەرگەن. ھەخسۇتباي شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىلغار كىشىلەر بىلەن كۆپلەپ پىكىر ئالماشتۇرغان ھەمدە خەلقىمىزنى قانداق قىلىپ نادانلىقتىن، نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش چارىلىرىنى مەسلىھەتلەشكەن ۋە ئىزدىنىشكە باشلىغان.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، چۆچەك خەلقىنىڭ تىرىشچانلىقى، ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن زىيالىيلارنىڭ باش قاتۇرۇپ پىلانلىشى ۋە ھەر خىل تەدبىرلەرنى ئويلاپ تېپىشى بىلەن يېڭىچە مەكتەپلەر ئارقا-ئارقىدىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. 1910 - يىلى چۆچەكتىكى ئۆمەرھاجى (تاتار) چۆچەك قىزىل مەسجىت يېنىدا ئۈچ سىنىپلىق يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ 100 گە يېقىن ئوقۇغۇچىنى مەكتەپكە قوبۇل قىلىپ ئوقۇتقان. ئوقۇتقۇچىلار كەمچىل بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ئوغلى ئابدۇراخمان بىلەن بىر قانچە ئوقۇغۇچىنى قازانغا ئەۋەتىپ ئوقۇتۇپ كېلىپ ئۆمەرھاجى ئۆزى ئاچقان مەكتەپكە

ئوقۇتقۇچى قىلىپ تەيىنلىگەن. كېيىن بۇ مەكتەپ «ئومەرد-يە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان ئىدى. سوفىيە ئاۋىستاي 1912-يىلى دوربىلجىنگە كېلىپ ئۆزى ئولتۇرغان قورودا مەكتەپ ئېچىپ باللارنى ئوقۇتقان، كېيىن بۇ مەكتەپنى كېڭەيتىپ كۆپلەپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ فەتھولبايان ئەپەندى، ئەخ-مەت ئەپەندىلەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1917 - يىلى مۇھەم-مەت شەفىق ئەپەندى جايىرغا (دوربىلجىن ناھىيىسىگە قا-راشلىق قىشلاقتا) كېلىپ بىر تەرەپتىن قازاق خەلقىگە ئى-مامەتچىلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قازاق باللارنى ئوقۇتقان. بۇ كىشىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئەخمەتشەفىق ۋە ئەمىن شەفىقلار ئاتا-ئانىسىنىڭ خىزمىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، 1918-1919-يىللىرى جايىر ھەم دوربىلجىنلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ نۇرغۇنلىغان باللارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. 1910 - يىل-لاردا مۇھەممەتجان ئەپەندى قوشتولغايغا كېلىپ، ئۆز ئال-دىغا مەكتەپ ئېچىپ، باللارنى يېڭىچە ئوقۇتۇپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئىدى. 1920 - يىلى قازاندىن كەلگەن ئەخ-مەت بەدىئى ئەپەندى ۋە تالىغا ئاۋىستايلار، قوشتۇلغاي ھەم دوربىلجىنلەردە مەكتەپ ئېچىپ ئۆزلىرى ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، نۇرغۇنلىغان باللارغا بىلىم بەرگەن ئىدى. شۇ مەز-گىلدە ئاتۇش ئىكساق مەكتىپىگە قازاندىن تەكلىپ قىل-غان سالاھىدىن ئەپەندى، مۇكەررەمە خانىم، موشفىدە ئاۋىس-تاي قاتارلىق مائارىپچىلار چۆچەككە كېلىپ، ئاتۇش ئىك-ساققا يېتىپ بارالماي، چۆچەكتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ تار-باغاتاي مائارىپىغا نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرگەن ئىدى.
مەخسۇتباي روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، سودا - تىجارەت بىلەن موسكۋاغا بارغان، قايتىشىدا سەپىرىدە قا-

زالدىن موھببۇللا ھەببۇللىن ئەپەندى، گۈلەندەم ئاۋىستاي. ئەلى ئەپەندى، ھىسامىددىن ئەپەندى، شامى ئەپەندى، فەھىمى ئەپەندى قاتارلىق ئالتەيلەن ئوقۇتقۇچىنى چۆچەك ئارقىلىق شىنجاڭغا ئېلىپ كەلگەن. موھىببۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئاۋىستايىنى تۇرپان ئاستانىغا، ئېلى ئەپەندى ئىبراھىموۋنى تۇرپان بازىرىغا، ھىسامىددىن ئەپەندى بىلەن فەھىمى ئەپەندىنى چۆچەككە ۋە شامى ئەپەندىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتكەن. بۇلار بارغان جايلىرىدا مەكتەپ ئېچىپ باللارنى يېڭىچە ئوقۇتقان. موھىببۇللا ئەپەندى، 1921 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، گۈلەندەم ئاۋىستاي 1925 - يىلى چۆچەككە قايتىپ كېلىپ دەسلەپتە ئەخمەتجان سەيپۇللىننىڭ قورۇسىدا مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، كېيىن تەرەققىي قىلىپ ئۆزىنىڭ قورۇسىدا مەكتەپ ئېچىپ باللارنى ئوقۇتقان. شۇ جەرياندا، ھەر قايسى مىللەتتىن ئورغۇنلىغان ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. يېتىشتۈرۈلگەن ئايال ئوقۇتقۇچىلاردىن: ماھىيە ئىسھاقى، ئامىنە قول موھەممەدىۋا، مەغمۇرە ئىسھاقى، رەشىدە سەيفى، غىلمىنىسۇر، مۇقەددەس غۇلام قارى، مۇنىرە ئابدۇلمىتىپوۋا، تائىبە ئىسھاقى، خالىدە خاقانىيا، مۇھەببەت نازارىۋا قاتارلىق 60 نەپەردىن كۆپرەك ئايال ئوقۇتقۇچىلار جەمئىيەتكە خىزمەت قىلىپ ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان ئىدى. بۇ مەكتەپ كېيىن تېخىمۇ كېڭىيىپ، مەخسۇس باي مۇھىتلارنىڭ قورۇسىغا يۆتكىلىپ، چۆچەكتىكى ياشلارنىڭ ھەقىقىي بىلىم يۇرتىغا ئايلانغان ئىدى. «گۈلەندەمىيە» دەپ ئاتالغان مەكتەپ، گۈلەندەم ئاۋىستاي مەكتىپىنىڭ تەرەققىياتىدۇر. گۈلەندەم ئاۋىستاي ھەببۇللىنانىڭ، مائارىپ ۋە مەكتەپكە سىڭ-

دۇرگەن ئەمگىكى، تۆككەن تەرى چۆچەك خەلقىنىڭ مەڭگۈ ئېسىدىن چىقمايدۇ. گۇلەندەم ئاۋستاي ھەببۇللىنا ئۆزىنىڭ تارىخى ۋەزىپىسىنى شەرەپ بىلەن ئادا قىلىپ، 1955 - يىلى باللىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن.

ھېسامىدىن ئەپەندى باۋدىن 1934 - يىلى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن گۇچۇڭدىن چۆچەككە كېلىپ، ئاتاقلىق ژۇرنالىست نىياز ئىسھاقنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى ئىدارىسىدە تەھرىر بولۇپ ئىشلەپ، كېيىن مائارىپ ساھەسىگە يۆتكىلىپ، ئوقۇتقۇچىلىق ۋە مەكتەپ باشقۇرۇش خىزمەتلىرىدە ئىشلەپ، نۇرغۇن ئەمگەك سىڭدۇرۇپ، كۆپلىگەن ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ چىققان ئىدى. ئۇ 1958 - يىلى 8 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چەتتىن بىر قانچىلىغان ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ قىلىنىپ ئېلىپ كېلىندى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ خىراجەتلىرى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، مەكتەپ ئاچقان ھەم ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلغان كىشىلەر تەرىپىدىن بېرىلەتتى.

(2)

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تارباغاتاي ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيىلەردە يېڭىچە مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان. مەسىلەن: قوپوقتىكى خەلق مەكتىپى، ساۋەندىكى ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى، دوربىلجىندىكى ئۇيغـ

غۇر ۋە قازاق مەكتىپى، شىخودىكى ئۇيغۇر مەكتىپى، (تۇر-سۇن ئەپەندى ئوقۇتقۇچى ھەم مۇدىر بولغان)، چاغانتوقاي-دىكى باشباي مەكتىپى (ھاجى ئۆمەر ئەپەندى مۇدىر ھەم مۇئەللىم بولغان) قاتارلىق مەكتەپلەردە ھەر يەر - ھەر يەر-دىن كەلگەن زىيالىيلار، ھەر مىللەت ئوقۇمۇشلۇق كىشلىرى، بار ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، بەزى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار-نىڭ ۋە مائارىپپەرۋەر كىشلەرنىڭ قوللىشى، ياردەم بې-رىشى ئارقىسىدا، يېڭىچە مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مەكتەپلەر ئېچىش، بالىلارنى تەربىيلەش، بىلىملىك قىلىپ يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىغان ئىدى.

1928 - يىلى تۇنجى قېتىم ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قۇ-رۇلۇپ، ھۆكۈمەت تەمىناتىدا ئېچىلغان مەكتەپ توران مەكتە-پى ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ نامى «توران ئىگىسۈلگى» (توران تۈزلەڭلىكى) ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ مەكتەپمۇ نۇرغۇن ئىنقىلابىي زىيالىيلارنى تەربىيلەپ يېتىشتۈرگەن. بۇ مەكتەپ-تە تاتار تىلى، رۇس تىلى، خەنزۇ تىلىدىن ئىبارەت ئۈچ تىلدا دەرس ئۆتەتتى. مىرتىمىر جامالى، سولتان خانافىن، سەئىت غىلى ھەزرەت، ھىسام باۋىن، زارىق ئىمام، پىتىر ئىۋانوۋىچ (تۈركىيىدە تىلشۇناسلىق مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئىكەن) مىن خىن ئىستىپانوۋىچ قاتارلىقلار ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلار ئىدى. تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئاساسەن 1930 - يىللاردىن باشلاپ كېڭىيىشكە ۋە راۋاجلىنىشقا باش-لىغان. مەسىلەن: چۆچەكنىڭ ئۆزىدىلا ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كەلگەن مەكتەپلەر؛ (1) چۆچەك سىرتىدىكى قازاق چوڭ مەكتىپى. ئۇنى، قازاق خەلقى ۋە ئەل باشلىقلىرى بىر-لىكتە پۇل چىقىرىپ سالدۇرغان. بۇ مەكتەپ ئۆز زامانىغا

نسبەتەن خېلى مۇكەممەل ۋە ئىلغار ئۈسكۈنىلەر بىلەن جاھازىلانغان. ھازىر بۇ مەكتەپنىڭ بىر قىسمى تىراكتور پونكىتى قىلىۋېتىلىپتۇ.

(2) دورت ئۆۋۈل قازاق مەكتىپى. بۇ مەكتەپ دۆرت ئۆۋۈل خەلقى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان.

(3) قازاق قىزلار گىمنازىيىسى — بۇ مەكتەپ قازاق بايلىرى ۋە ئەل باشلىقلىرى تەرىپىدىن سېلىنغان.

(4) پالتا بايۋۇ مەكتىپى. ئىسمىر ھەسەن باي پالتا بايۋۇ تەرىپىدىن سېلىنغان.

(5) ئۆزبېك نەمۇنە مەكتىپى، ئۆزبېك خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزبېك مەدەنىي - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن سېلىنغان.

(6) تاتار مەكتىپى. تاتار خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن تاتار مەدەنىي - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن سېلىنغان.

(7) مەخسۇدىيە مەكتىپى. مەخسۇت ھاجى سەئىت قارىيوف تەرىپىدىن سېلىنغان.

(8) مەھمۇدىيە مەكتىپى. بۇ مەكتەپنىڭ نامى 1945-يىلى مەھمۇدىلىكاشىغەرى دەپ ئۆزگەرتىلگەن ئىدى. ھازىر بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى باشقا مەكتەپلەرگە تارقىتىۋېتىپ، مەكتەپنىڭ نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خەنزۇ قىزلار مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلىپتۇ.

(9) چۆچەك خەلق مەيدانىدىكى ئەرلەر گىمنازىيىسى،

(10) خەنزۇ ئەرلەر مەكتىپى.

(11) خەنزۇ قىزلار مەكتىپى.

(12) رۇس مەكتىپى.

(13) سىبىل ئىچىدىكى شىۋە - سولۇن مەكتىپى.

(14) مولوتوۋ نامىدىكى سوۋېت گراژدانلار ئوتتۇرا مەكتىپى (گراژدانلار جەمئىيىتى ياستىۋاتقاندا، ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسى ماددى ياردەم بەرگەن). بۇ مەكتەپ خېلى ئىلغار ئۈسكۈنىلەر بىلەن جاھازلانغان مۇكەممەل مەكتەپ ئىدى.

(15) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىدا، چۆچەكنىڭ سىرتىدا موڭغۇل ياتاقلىق مەكتىپى قۇرۇلغان بولۇپ، مۇدىرى ئوشۇرچاپ ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە دارلئا جىزىن مەكتىپى ئېچىلىپ، يېتىم - ئىگىسىز باللارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ قاتارغا قوشقان ئىدى. يۇقىرىقىدەك مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىسىدىن مەيدانغا كېلىش بىلەن ھەر مىللەت خەلقى ئۆزۈن مۇددەت تەشنا بولۇپ كەلگەن بىلىم - مەرىپەتكە ئېرىشىشكە باشلاپ، بۇ مەكتەپلەردە ئۇرغۇنلىغان ھەر مىللەت ياش ئۆسمۈرلىرى ئوقۇپ، بىلىم ئېلىپ، پەن - تېخنىكا ئىگىلىرى بولۇپ يېتىشىپ چىقىپ جەمئىيەتكە ئۆز ھەسسىسىنى قوشتى ۋە قوشماقتا؛ شۇنىڭدەك نۇرغۇنلىغان ئوقۇتقۇچىلار يېتىشىپ چىقىپ، مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ھەر مىللەت باللىرىنى ئوقۇتۇپ، ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىپ بىلىم ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى ۋە ئىگە قىلماقتا. ئە يىنى زاماندا، مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان، بىلىملىك كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشتە نۇرغۇن ئەمگەك سىڭدۈرگەن ۋە تەر تۆككەن پېشقەدەم زىيالىيلارنى تارباغاتاي خەلقى مەڭگۈ ئەسلەيدۇ. سىدىق مۇھەممەت، خەمىت ۋەكىلى، ئەخمەتخەلى سىيىتبايېۋ، قاسىم بېك، باۋدىن نورىيېۋ، مەريەم تۇردىبايېۋا قاتارلىق 100 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى ھەم زىيالىيلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ پېشقەدەم ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلار ئوقۇغۇچى-

لارنى بلىملىك، ئەدەپ-ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيلەپ يېتىشتۈرگەندىن باشقا، ھەر يىلى يازلىق تەتىلدە ئېچىلغان ئوقۇتقۇچىلار كۇرسلىرىغا دەرس بېرىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيلەپ بىلىمنى ئاشۇرغان. ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئەمگەك سىڭدۈرگەن، تارباغاتاينىڭ مائارىپ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئالاھىدە تۆھپە قوشقان كىشىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا گىمنازىيە ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىغا ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قىسقا مۇددەتلىك كورسىلىرىغا دەرس بېرىشكە باشقا ئىدارىلەردە ئىشلەۋاتقان زىيالىي ۋە بىلىملىك كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىدىغان ئىدى. ئۇلار، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشتا خېلى چوڭ رول ئوينىغان ئىدى.

چۆچەكتە يەنە ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، خەنزۇ، تاتار، رۇس مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى بار بولۇپ، ئۇلار تەرىپىدىن تەمىنلىنىدىغان مەكتەپلەرمۇ بار ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن چۆچەكنىڭ ئۆزىدىلا ئىمىنشائيۇ مەكتىپى، نورىدىن مەكتىپى، ئۇزۇن ياغاچ مەكتىپى، قارادۆڭ مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەر بار ئىدى. ئومۇمەن مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرىمۇ خېلى بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەر ئوقۇش ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا مائارىپ ئىدارىسىنىڭ بىر تۇتاش پروگراممىسىغا ئاساسەن دەرس ئۆتەتتى. لېكىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشىنى،مەكتەپنىڭ خىراجەتلىرىنى ئۇيۇشمىلار ئۆزلىرى بېرەتتى. بۇ خىراجەتلەر ئاساسەن ۋەخپە يەرلەردىن، ئۇشرىدىن كىرگەن ئاشلىق ۋە باشقا كىرىملەردىن بولاتتى.

ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى تەرەپىدىن ئېچىلغان ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى پۈتتۈرۈپ چىققان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن نەتىجىسى ياخشى بولغان بىر قىسمىنى ئۈيۈشمىلار قارمىقىدىكى مەكتەپلەرگە، يەنە بىر قىسمىنى ناھىيىلەردىكى مەكتەپلەرگە، ئوقۇتقۇچى قىلىپ تەيىنلەپ ئەۋەتىلەتتى. ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى پۈتتۈرۈپ چىققان قىزلاردىن چەت ناھىيىلەرگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئەۋەتىش ئىشلىرى چۈچەكتە خېلى بۇرۇنلا يولغا قويۇلغان ئىدى. ئەينى زاماندا، خەلقلەرنىڭ خېلىلا بىر قىسمى ئۆز قىزلىرىنى مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بەرمەيتتى. لېكىن خەلق ئارىسىدا بالىلارنى، بولۇپمۇ قىزلارنى ئوقۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىش ھەققىدە تەشۋىق - تەرغىب ئىشلىرى كۈچەيتىلگەنـ دىن كېيىن، قىز بالىلارنىمۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇتۇشقا كۆپلەپ بېرىدىغان بولغان ئىدى. بەزى دىنىي ئادەتلەر تۈپەيلىدىن قىز ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئۆز قىزلىرىنى چەت ناھىيىلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتىشكە يول قويۇشمايتتى. 1936 - 1937 - يىللىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەن قىزلاردىن بىر قىسمىنى ناھايىتى تەسلىكتە ساۋەن، دۆربىلجىن،شىخو قاتارلىق ناھىيىلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلەپ ئەۋەتكەن ئىدى. بۇلار ناھىيىلەرگە بېرىپ خىزمەت ئىشلىگەن، نەتىجىلىرى كىشلەرنى قايىل قىلغاندىن كېيىن دىمەك ئوقۇتقۇچى قىزلارنىڭ رولى خېلى چوڭ بولغان ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا چۈچەكتە بەزى دىنىي مەكتەپلەرمۇ ئېچىلغان ئىدى. مۇرات ئەپەندى، گۇلسۇم ئاۋىستاي، سەئىت غالى ھەزرەت، غەزىزە ئاۋىستاي قاتارلىقلار دىنىي مەكتەپ ئېچىپ بالىلارغا دىنىي دەرس ئوقۇتقان. شۇنداقتىمۇ يېڭى

چە مەكتەپلەرنىڭ كۆپلەپ ئېچىلىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە بۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ كۆپلەپ جەلىپ قىلىنىشى نەتىجىسىدە دىنىي مەكتەپلەرنىڭ رولى ئانچە چوڭ بولماي قالغان ئىدى. دىنىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بارغانچە ئازلاپ كەتكەنلىكتىن، بەزى دىنىي مەكتەپلەر بارا - بارا ئەمەلدىن قېپقالغانىدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتا يېڭىچە مائارىپقا قارشى ھەرىكەت قىلىدىغان مۇتەئەسسىپ كۈچلەرمۇ يوق ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان تۈرلۈك پەننىي كىتابلارنىڭ تارقىلىشىغا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن كىشىلەرگە، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئوقۇتقۇچى بولغانلارغا نىسبەتەن قارشىلىق كۈچلۈك ئىدى. 1937 - يىلى 8 - ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 2 - تۈركۈم ئوقۇپ قايتقان ستۇدېنتلار «بەختى» چېگرىسىدىن ئۆتۈپ چۆچەككە كەلگەندە، ئۇرۇمچىدىن خەۋەر قىلىپ، ئۇلارنى ئېلىپ كېلىشكە ماشىنا ئەۋەتىلمەيدۇ. ھارۋا بىلەن كەلسۇن دېگەنلىكتىن، بۇ ئوقۇغۇچىلارنى 20 نەچچە بىرىچكا ھارۋا بىلەن يولغا سالغان ئىدى. ھارۋا بىلەن ماناسقا يېتىپ كەلگەندە، بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىغا بەش دانە چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى ئەۋەتىپ، يۈك - تاقلىرىنى ھارۋىدا قالدۇرۇپ، ئۆزلىرى ماشىنا بىلەن كەلسۇن دېگەنلىكىدىن ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ئۆزلىرى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەن. ئارقىدىن ماڭغان ھارۋىلار سانجىغا يېتىپ كەلگەندە 11 ھارۋىدىكى ھەرخىل پەننىي كىتابلار، ماتېرىياللار، ئوقۇتۇش ئەسۋابلىرى ۋە باشقا كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەرگە ئوت قويۇلۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سوۋېت

ئىتتىپاقىدىكى ئوقۇش جەريانىدا يىققان ئوقۇش ماتېرىيال-
لىرىدىن، كىتابلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ناھايىتى ئېچىنىش-
لىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى.
مۇشۇ ۋاقىت ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش
جىددىي ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، 1938- يىلىدىن
1940 - يىلىغىچە تارباغاتاي ۋىلايىتىدە جاھانگىرلىككە قار-
شى ئۇيۇشمىسىنىڭ(فەندىخۇي) تەشەببۇسىغا ئاۋاز قوشۇپ. يا-
پون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇيۇشمىلىرى ۋە ئەر - ئايال
ئوقۇتقۇچىلار تەشۋىقات - تەرغىبات ئىشلىرىنى قانات ياي-
دۇرۇپ، ئىئانە پۇل، كىيىم - كېچەك توپلاش ھەرىكىتىنى
قوزغاپ ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن، شۇ
مەزگىلدە تارباغاتاي ۋىلايىتى بويىچە ئىئانە قىلىنغان
نەق پۇل، كىيىم - كېچەك، ئالتۇن - كۈمۈش، زىننەت ئەسۋاب-
لار (ئالتۇن بىلەيزۈك، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن زىرە، تىللا
پۇل) ۋە كۈمۈش يامبۇ قاتارلىق نەرسىلەرنى توپلاپ
ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتكەن. بۇ نەرسىلەرنى ئەينى زامان-
دىكى پۇلغا سۇندۇرغاندا، 500 مىڭ دوللاردىن كۆپ بول-
غان ئىدى. دېمەك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۇ ساھەدىكى كۆرسەت-
كەن خىزمەتلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغان ئىدى.

(3)

1934 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە چۆچەك ۋىلا-
يەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە خەيىۋجە باشلىق، مەخسۇت-
جان ئىلھامجانوۋ مۇئاۋىن باشلىق بولۇپ، بۇلارنى جاللات
شېڭ شىسەي تۈرمىگە تاشلىغان ئىدى.

1938 ـ يىلدىن 1942 ـ يىلغىچە مائارىپ ئىدارىسىغا ليۇخەييەن باشلىق بولغان (بۇ كىشى كوممۇنىستلار پار-تىيىسىنى ياقلايتتى). بۇ كىشىمۇ خىزمەتتىن بوشىتىلىپ نە-زەر بەنت قىلىپ قويۇلغان ئىدى. مۇئاۋىن باشلىقى مەس-ئۇت خالىدى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان بولۇپ، بۇنى خىزمىتىدىن يۆتكەپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ بېرىپ تۈرمىگە تاش-لىغان ئىدى. 1941 ـ يىلى 22 ـ ئىيۇندا، گېرمانىيە فا-شىستلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، 2ـ دۇنيا ئۇرۇشى باشلاندى. شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمدارى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ، گومىنداڭ، جياڭ-جېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، مائارىپ ۋە مەكتەپلەردە ئېغىر دەرىجىدە ۋەيرانچىلىق باشلاندى. نۇر-غۇن ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلار خىزمەتتىن ھەيدەلدى، قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلاندى. دەرس پروگراممىلىرى ئۆز-گەرتىلدى. ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلارنىڭ قولىدىكى پەننىي كى-تابلار ۋە دەرسلىكلەر يىغىپ ئېلىنىپ كۆيدۈرۈلدى ياكى «ئىسكىلاتقا» تاشلاندى. بۇنىڭغا قارشى چىققان ئوقۇغۇچى ئوقۇتقۇچىلار جازالاندى. قىسقىسى، مەكتەپلەردە ئاق تېرر-رورلۇق ھۆكۈم سۈردى. ھېسامىدىن ئەپەندى، مىرزا ئەخ-مەت، يۇنۇسخالى، ئابلىز نازىرى، تاڭ سىگۇا قاتارلىق نەچچە ئونلىغان ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلار قاماققا ئېلىندى.

1943 ـ يىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە ۋاڭ داۋىن باشلىق بولغان ئىدى. بۇ ئۇچىغا چىققان گومىنداڭ پەرەست، ئۆتۈپ كەتكەن چوڭ خەنزۇ مىللەتچى ئىدى. بۇنىڭ دەستىدىن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپى، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ۋە

مەكتەپلىرى ئىنتايىن ئارقىدا قېلىپ، يوقۇلۇش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ دەرس پىروگرام-مىسىدىن دۇنيا تارىخى، دۇنيا جۇغراپىيىسى قاتارلىق دەرس-لەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاسسىملاتسىيە-لەشتۈرۈش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك دەرسلەرنى ئۆتتى. ئۇ كۆڭۈزنىڭ «ئەدەپ، ئەخلاق، دىيا-نەت، نومۇس» دېگەن تۆت خېتىنى دوسكىغا يېزىپ، سى-نىپقا ئېسىپ قويۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا ئەتىگەندىن تارتىپ كەچكىچە شۇنى سۆزلەپ، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ھېچ بىر ئىلگىرى باسمىدى. ئەمەلىيەتتە «ئەدەپ، ئەخلاق، دى-يانەت، نومۇس» دېگەن بىر نېمىلەرنىڭ ئورنىغا ئاچ - يالىڭاچلىق، نومۇسسىزلىق، پارىخورلۇق، ئەيشى - ئىشرەت، كەيىپ - ساپا ھۆكۈم سۈردى. نەتىجىدە مائارىپ ئىشلىرى ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە كەينىگە چېكىندى.

گومىنداڭ شەنداڭبۇسى چۆچەكتە 1943 - يىلى 1 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى چۆچەك ئازاد قىلىنىش بىلەن ئاغدۇرۇلغان، ئۇنىڭ چۆ-چەكتە ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئىككى يىلدىن ئاشمايتتى. لېكىن مۇشۇ يىل ئىچىدە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ خىز-مىتى بەك ئارقىدا قالدى. خەلق تۇرمۇشى قىيىنلاشقانلىقى-دىن باللىرىنى مەكتەپكە بېرەلمەيتتى. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپلەرگە كەلمىگەنلىكى، دەرسلىك كىتابلار يوق بولغانلىقى، مەكتەپ خىراجەتلىرىنى ئەمەلدارلار خىيانەت قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلار-نىڭ مۇئاشلىرى بېرىلمىگەچكە، مەكتەپنى تاشلاپ كېتىپ قال-غانلىقىدىن بىر قانچىلىغان مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچى يوق، ئو-قۇغۇچى بولسا ئوقۇتقۇچىلار يوق، مەكتەپلەر يېپىلىپ

قالغانىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چۆچەك-تىكى ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇنىڭ بىلەن كارى بولمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولىدىغان سودا 1943 - يىلىنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ توختاپ قالغانلىقى، جەنۇب شىنجاڭ يولى توسىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، خەلق تۇرمۇشىغا كېرەك-لىك ماللارنى كەلتۈرىدىغان مەنبە يوق، دېھقانچىلىق، چار-ۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ساتىدىغان بازار يوق ئىشلەپچىقىرىش بەك تۆۋەنلەپ كەتتى. كىيگۈدەك كىيىم، يېگۈدەك-نان تېپىش قىيىن بولۇپ، خەلق تۇرمۇشى بەك ئېغىر ئەھ-ۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. چۆچەكتىكى گومىنداڭنىڭ چوڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى، ۋالىيسى، شەنجاڭلىرى، ئىدارە باشلىقلىرى قاتارلىقلار پارىخورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېچە - كۈندۈز بىر يەرگە يىغىلىۋېلىپ قىمار ئوينىلاپ، ئەيشى - ئىشرەت كەيپى - ساپا بىلەن شۇغۇللىنىشسا، گومىنداڭنىڭ ئەسكەر، كىچىك ئەمەلدارلىرى ئوغرىلىق قىلىش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، باسقۇنچىلىق قىلىشقا ئوخشاش رەزىل قىلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقنىڭ ئۆلۈش - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1943 - يىلى-نىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، ئىلغار ياشلار، زىيالىيلار - ئوقۇتقۇچىلار خەلق ئاممىسى بىلەن، بو-لۇپمۇ مۆتىبەر كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ، ھەر ساھە ھەر قايسى كەسىپ خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىلىق تۈرلۈك ئۇ-سۇللار بىلەن گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ باردى، بىر تەرەپتىن يوشۇرۇن تەشكىلاتلارنى ئۇيۇشتۇرغان، خەلق ئاممىسىنى قوزغاش، ھەرىكەتلەندۈرۈش ئۈچۈن تەشۋىق - تەرغىب خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن

چارۋا مال، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى چىكرىدىكى سودا پونكىتىغا يوشۇرۇنچە ئېلىپ بېرىپ، سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا ئايرىباشلاش بىلەن چېگرىدىكى ئىنقىلابىي تەشكىلاتنىڭ تاپشۇرغان ۋە زىپىلىرىنى، تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، خەلق ئارىسىدا تارقىتىش، تەشۋىقى خىزمەتلەرنى ئىشلەپ خەلقنى ئويغىتىش، قوزغاش قاتارلىق خىزمەتلەرنى يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىدا باشلانغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىنقىلابىي قوراللىق ھەرىكەتكە ماسلىشىپ، مىللىي ئارمىيە ۋە پارتىزانلارنىڭ تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ مۇستەبىت ئەمەلدارلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 1945 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى چۆچەكنىڭ ئازاد قىلىنىشىغا ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشتى.

(4)

چۆچەك ئازاد قىلىنىپ ئەتىسىدىن (8 ـ ئاينىڭ بىرىدىن) باشلاپ ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىشلىرىغا كىرىشىلدى، باشقا مەمۇرى ئورگانلارنى تەسىس قىلغان قاتاردا، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا فوزە يىل ئىسلاموۋ، مۇئاۋىنلىرىغا ئىسمائىل داموللا، مەخسۇت خان قىزىر ئوغلى تەيىنلەندى. بۇلار چۆچەك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن دەرھال خىزمەتكە كىرىشىپ، ئالدى بىلەن مەكتەپلەر ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ چىقتى، چۆچەك گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن ئازاد قىلىنىشى بى-

لەن ئوقۇتقۇچى ھەم زىيالىيلارنىڭ بىر قىسمى ھەر ساھە-دىكى كەسپلەرگە ئورۇنلىشىۋېپ كەتكەن، يەنە بىر قىسمى ھەربىيگە قاتنىشىپ فرونتقا كەتكەن ئىدى. بار ئوقۇتقۇ-چىلارنى ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇپ كېلىپ مەكتەپلەرنى دەرھال ئېچىشتى، ئوقۇغۇچىلارنى يىغىپ دەرس باشلاشتى، بىرىنچى قەدەمدە بار بولغان مەكتەپلەرنىڭ باشلىقلىرى تولۇقلاندى، قايتىدىن تىكلەندى. لېكىن ۋەيران بولۇپ يىقىلىپ چۈشكەن مەكتەپلەرنى تىكلەش، يولغا قويۇش ئان-چە ئاسانغا چۈشكىنى يوق. قىسقىسى مەكتەپلەرنى قايتى-دىن قۇرۇپ چىقىشقا توغرا كەلدى.

تارباغاتاي ۋىلايىتى ئازاد قىلىنىش بىلەن ئىلىدىن چۆچەككە كەلگەن ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبىرى كىشىلەر، چۆچەكتە ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىشلىرى ئۈستىدە ئالاھىدە تەدبىرلەرنى تۈزلانغانلىقى سىر-تىدا، مائارىپ ئىشلىرىنى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈش، كىچىككىتۇرمەي مەكتەپلەردە ئوقۇش باشلاش، بار بولغان ئو-قۇتقۇچىلارنى يىغىپ، ئىنقىلابنىڭ مەقسەت ۋە تەلەپلىرىنى چۈشەندۈرۈش ھەققىدە ۋالىي مەھكىمىسىگە ئوچۇق يوليو-رۇق بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسى بىر تەرەپتىن فرونتقا ياردەم بېرىش خىز-مەتلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن مائا-رىپ خىزمەتلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەش ۋە يولغا قويۇش-قا كىرىشكەن ئىدى. (1) ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىم قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلار ئې-چىلدى. بۇ كۇرسلارنى پۈتتۈرۈپ چىققان ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئوقۇتقۇچىسى كەم ئورۇنلار تولۇقلاندى. (2) 1947 ـ 1948ـ

ئوقۇش يىلىدا، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇ-
شىدا، بىر يىل مۇددەت بىلەن مەخمۇدۇلكاشىغەرى مەكتە-
پى يېنىدا، بىر قارار ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىپ،
100 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچىنى تەربىيىلەپ چىقىلدى.
(3) دەرسلىكلەر تەييارلاندى، تۈزۈپ چىقىلدى ۋە تولۇق-
لاندى. مەكتەپ مۇدىرلىرى بىلەن باش قوشقان تۈرلۈك
يىغىنلار ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، بىرلىككە كەلگەن پروگراممىلار
تۈزۈلدى. (4) ھەر قايسى مەكتەپلەر يېنىدا، ئاتا - ئانىلار
كومىتېتلىرى قۇرۇلدى، بۇ، مەكتەپ خىزمەتلىرىنى ياخشى-
لاش، خەلقنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى يىغىش،
كەم مۈلۈكلەرنى تولۇقلاش، مەكتەپلەرنىڭ بۇزۇلغان جاي-
لىرىنى رېمونت قىلدۇرۇش، مەكتەپلەرنى ئىسسىتىشقا ئوخشاش
خىزمەتلەرنى ئىشلەشتە كۈچلۈك ياردەمچىلىك رول ئوينىدى.
1948 - يىلى مەخمودولكاشقىرى مەكتىپى يېنىدا قۇرۇلغان
ئاتا - ئانىلار كومىتېتى (ئەخمەت ئاخۇن باشچىلىق قىلغان)
مەكتەپنىڭ ئىككى سىنىپىنى تاختايلاتقان، بارلىق ئىشىك-
دېرىزىلىرىنى سىرلىتىپ، بارلىق بۇزۇلۇپ كەتكەن
جايلىرىنى رېمونت قىلدۇرۇپ بەرگەن. 1948 - يىلدىن
1949 - يىلغىچە مەخمودولكاشقىرى مەكتىپىدە تولۇقسىز ۋە
تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلار ئېچىلىپ رەسمى ياتاقلىق مەكتەپ-
كە ئايلانغان ئىدى. شۇ يىللىرى ئاتا - ئانىلار كومىتېتى
100 كىشىلىك كارىۋاتنى ئۆزلىرى تەييارلاپ بەرگەن. بۇن-
داق ئەھۋاللار باشقا مەكتەپلەردە ھەم يولغا قويۇلغان
ئىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى، تارباغاتايدىكى
ھۆكۈمەت مەسئۇللىرى مائارىپ خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمى-

يەت بەرگەن ئىدى. ئۇلار مائارىپ خىزمىتىنى ئىنقىلاب ئىشلىرىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قارىغاچقا، قايسى ناھىيە ئازاد قىلىنسا، شۇ ناھىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا دەرھال كىرىشەتتى. چۆچەك ئازاد قىلىنىش بىلەن ھەربىيگە قاتنىشىپ ئالدىنقى سەپكە كەتكەن بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ مەسئۇللىرىدىن قايتۇرۇپ كېلىشكە بولىدىغانلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ ئۆز ئورۇنلىرىغا قويغانىنىڭ سىرتىدا، كۇرس پۈتتۈرگەنلەردىن كەم ئورۇنلارنى تولۇقلاپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ياخشى يولغا قويغانىدى. شۇنىڭدەك ئوقۇ - ئوقۇتۇش خىزمەتلىرىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ تۇرغان، مەسىلىلەر بولسا، ۋاقتىدا ھەل قىلغان. ھەمدە ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسلاردا تىل - ئەدەبىيات، سىياسەت، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، پىداگوك ۋە رۇس تىلى دەرسلىرى ئوقۇتۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ سۈپىتى كۈندىن - كۈنگە ياخشىلىنىپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە ئۇلاردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ئىنتايىن تېزلىكتە كۆپىيىپ، بۇنىڭغا ئەگىشىپ تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەر، سىنىپلار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان ئىدى. بۇنداق مەكتەپ، سىنىپلار ۋىلايەت ھەم ناھىيىلەردە بولسۇن، كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە نەمۇنىلىك روللارنى ئوينىغان ئىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقتىدا، تارباغاتاي ۋىلايىتىدە مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن تەشكىلاتلار ۋە كىشىلەر دېموكراتىيە ئىتتىپاقى، ئىنـ

قىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى ۋە باشباي، م روزدىيوۋ. قاسىم ئاخۇن، ئىسمائىلوۋ، ئالىمجان، ھاكىمبايوۋغائوخشاش كىشىلەر ئاز ئەمەس ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى پات - پات چۆچەككە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە كېلىپ تۇراتتى، ھەر قېتىم كەلگەندە، بىر قانچە مەكتەپلەرنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى ياخشىلاش، مائارىپنىڭ ساغلام يۆنىلىش بويىچە راۋاجلىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا يوليورۇق بېرىپ ۋە تەكىتلەپ، چۆچەك خەلقىنىڭ ۋە كەڭ مائارىپچىلارنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1947 - يىلى قىشتا چۆچەكنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە، مەخمودۇلكاشقىرى مەكتىپىنىڭ خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ، ئوقۇتقۇچىلارغا: «ئوقۇتقۇچىلار كېلەچەككە پايدىلىق ئەۋلادلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، تەلىم - تەربىيىنىڭ نۇقتىسىنى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە قارىتىش كېرەك» دېگەن لېنىننىڭ سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: ئوقۇتقۇچىلار، دوختۇرلار، سەنئەتكارلار، ئىنژېنىرلار، تېخنىكلار، قوماندانلار ۋە بارلىق ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچىلار ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر، دەپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەمگىكىگە يۇقىرى باھا بېرىپ، ئىرىشىپ ئىشلەشكە رىغبەتلەندۈرگەن ئىدى. ھەمدە «ياش ئۆسمۈرلەرگە بېرىلىدىغان تەربىيىنىڭ ئاساسىي مەقسىدى ئەنە شۇ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ھىمايە قىلىشقا قارىتىلغان بولۇشى كېرەك. بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىمىز تەلىم - تەربىيىنىڭ سىياسىي نىشانىسىنى تولۇق مۇھاكىمە قىلىپ

چۈشەنگەن بولۇشلىرى لازىم» دەپ ئېنىق قىلىپ كۆرسەت-كەن ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەكتەپ ئىچىگە ئەخمەت-جان قاسىمنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىنى قىزىل پىلاكاتقا يېزىپ، ئېسىپ قويۇلغان ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن تەڭ ۋىلايەتتە مەدەنىيەت - مائارىپ ئورگان خادىملىرىنىڭ رولىنى كۈچەيتىشى، مەكتەپ مۇدىر-لىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، خىزمەت مەس-ئۇلىيىتى ۋە بىلىم ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، تەلىم تەربىيە نىشانى، مەزمۇنى ۋە تەلەپلىرى ھەققىدىكى تونۇش-نى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، دەرسلىك پىلان - پروگراممىلار-نى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تەلىم - تەربىيىنىڭ سۈپىتى ۋە ئەمەلىي ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەنگەن ئىدى.

ھەر يىلى تەتىلدە بىر قېتىم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىلمىي كونفىرانسىيىسى ئېچىپ، شۇ بىر مەزگىللىك ئوقۇتۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، كېيىنكى ئوقۇتۇش يىلى ئۈچۈن يېڭى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ دەرسلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشىنىڭ ئىجا-بىي تەدبىرلىرىنى بەلگىلەيتتى، ياخشى ئىلغار ئوقۇتقۇچىلار-نى باھالاپ ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئوردېن، مېداللىرى بىلەن ۋە تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەقدىرنامە، ماددىي بۇيۇملىرى بىلەن مۇكاپاتلاپ تۇراتتى. 1947 - يىلى 8 - ئايدا ئېچىلغان كونفىرانسىيىگە قاتناشقان 200 نەپەر-گە يېقىن ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدىن بىر نەچچىسى ئۈچ ۋىلا-يەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئوردېن مېدالى بىلەن مۇكاپا-تلانغانىنىڭ سىرتىدا، 40 نەپەرگە يېقىن ئوقۇتقۇچى ۋالىي

مەھكىمىسىنىڭ تەقدىرنامىسى ۋە ماددىي بۇيۇملار بىلەن مۇكاپاتلانغان ئىدى. بۇلداق كونفىرېنسىيىلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش بىر تەرەپتىن مەكتەپلەرنىڭ خىزمەت مەسئۇلىيەت چانلىقىنى ئاشۇرۇپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ياخشىلاشقا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمىنى، ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى ۋە خىزمەت ئاكتىپچانلىقىنى ئۆستۈرۈشكە ئىنتايىن پايدىلىق بولغان ئىدى.

ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى سىلىشتۇرۇپ باھالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، نەتىجىسى ياخشى بولغان مەكتەپ ھەم ئوقۇتقۇچىلارنى مۇكاپاتلاش، تەقدىرلەش ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈپ تۇراتتى. 1946 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە ھەر يىلى 8 - ئايدا، ۋىلايەت بويىچە بىر قېتىمدىن سىلىشتۇرۇش - باھالاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئۆتكەندىكى ئوقۇتۇش خىزمىتىنى خۇلاسىلاپ، ئوقۇتقۇچىلار يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلارغا مۇكاپات، تەقدىرنامىلار بېرىلەتتى.

ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى ۋە بۆلۈملىرىدە مەكتەپلەرنى تەكشۈرۈپ تۇرىدىغان ئىنسپېكتورلار تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ رولى خېلى زور بولغان ئىدى. ئىنسپېكتورلارنى تاللىغاندا، بىرى، كەسپىي، بىلىم ئىقتىدار، ئىدىيە، خىزمەتتى ئىستىل تەرەپلەردىن يۇقىرى تەلەپ قويۇلاتتى، يەنە بىرى ئىنسپېكتورلارنى تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارنىڭ كەسپىي بىلىمىنى ئاشۇرۇش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش خىزمەتلىرىنىمۇ خېلى ياخشى ئىشلىگەن ئىدى.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. مۇشۇ ساھەدە ئەجرە سىڭدۈرگەن پىشقەدەم

ئوقۇتقۇچىلارنى گېزىتلەردە تونۇشتۇرۇش، مۇكاپاتلاش ھەققىدە بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان ئىدى.

1947 - يىلىدىن باشلاپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ يوليورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ستاژىغا قاراپ مائاش بەلگىلەش يولغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن بەزى پىشقەدەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشى ۋىلايەت ۋالىيلىرى، ئىدارە باشلىقلىرىنىڭ مۇئاشىدىن يۇقىرى بولغان ئىدى. بۇ تەدبىرلەر ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسى ئىچىدە يولغا قويۇلۇشى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى مۇۋاپىق ياخشىلانغانلىقىدىن ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇش ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە ئاشتى. مائارىپ، مەكتەپ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا زور ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى. نەتىجىدە 1948 - 1949 - ئوقۇش يىلىدا، ۋىلايەت بويىچە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 23.000 نەپەر ئەتراپىدا بولۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى ۋىلايەت نوپۇسىنىڭ 13% دىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. بۇ تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئەينى زاماندا زور دەرىجىدە تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن مەكتەپلەر يېتىشتۈرۈپ بەرگەن كىشىلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى ھازىر جەمئىيەتتە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى ۋە ئىشلىمەكتە. بۇلارنىڭ ھەققەتەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىلىرى ئاز ئەمەس، دېمەك ئالەمدىن ئۆتكەنلەرنىڭ بىلىم مىراسلىرىنى، ھازىر ھاياتبار يولداشلارنىڭ تۆھپىلىرىنى ھەققەتەنمۇ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

ئالتاي مائارىپىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەتقۇربان ئەزىز يارى

20 ـ ئەسىر دۆلىتىمىزنىڭ بۇرژۇئازىيە پەننىي مائارىپى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي ئەتكەن دەۋىر بولسىمۇ، شىنجاڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى (جەمئىيەت بازىسى) قالاق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بولۇپ، سانائەت بىخى تولىمۇ ئاجىز ئىدى. ئۇنىڭ فېئودالىزم خاراكتېرىدىكى جەمئىيەت بولغىنى ئۈچۈن مائارىپ ساھەسىدىكى فېئودallıق تەسىرىمۇ ئىنتايىن زور ئىدى. بۇ ھال ئوبيېكتىپ جەھەتتىكى مۇقەررەرلىك بولسا، سوبيېكتىپ جەھەتتە 1912 ـ يىلى شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان بىردىن بىر ھۆكۈمران فېئودال چىناۋنىڭ ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن، شىنجاڭدا ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان 17 يىل داۋامىدا خەلقنى مەڭگۈ نادانلىق ئاسارىتىدە تۇتۇشتەك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى ئىزچىل يۈرگۈزدى. ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئورنىغا چىقىۋالغان جىن شۇرېن ھەممە جەھەتتە ياڭغا ۋارىسلىق قىلدى. ياڭ، جىن ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنىڭ ئۇزۇن

يىللىق ئاسارىتى شىنجاڭنىڭ جۇملىدىن ئالتاينىڭ پەننىي مائارىپىنىڭ بەرپا بولۇشىغا زور توسالغۇلۇق قىلدى.

ياك زىڭشىن ۋە جىن شۇرېنلار شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئالتاي خەلقى قالاق چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان كۆچمەنلىكتە تارقاق تۇرمۇش ئۆتكۈزگەچكە، دىنىي ئاساس قىلغان كونا مائارىپمۇ شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا سېلىشتۇرغاندا خېلى ئارقىدا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىستىبدات ياك زىڭشىننىڭ «... ... مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن ناھايىتى قورقىمەن، مائارىپ بىلەن كۆزى ئېچىلىپ قېلىشىدىن تېخىمۇ قورقىمەن. مىللەتلەر ئاڭ سەۋىيىلىك بولۇپ ئىتتىپاقلىشىۋالسا، ئۇلارنى باشقۇرماق تەس، نادان ھالەتتە بولۇپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان. شۇڭا، قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن كۆچ تەگكۈزۈپ قويماي ساقلاش مۇۋاپىق ......» ① دېگەن خەلقنى نادانلىق ئاسارىتىدە قۇل قىلىش سىياستىنىڭ بېسىمىدا، شىنجاڭدا پەننىي مائارىپنىڭ بەرپا بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ھەممىگە ئايانكى، فېئوداللىزم جەمئىيەت مائارىپىنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمران ئىدىيىسى دىنىي خۇراپات ئېتىقادچىلىق كۆز قارىشى بولۇپ، قايسى مىللەتنىڭ بولمىسۇن شۇ مەزگىللەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەكتەپلىرىدە ئوقۇلىدىغان دەرسى پەقەت دىنىي ھالدىكى دىنىي دەرس ستىن ئىبارەتتۇر.

1 ـ ئالتاينىڭ دەسلەپكى مائارىپى دىنىي مائارىپ ئىدى

ئالتاي خەلقى 19 ـ ئەسىردە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان تولۇق فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى تارقاق كۆچ-

① ئىززومانىنىڭ 330 ـ بېتىگە قارالسۇن

مەنلىك جەمئىيەتتە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئۇسۇلىمۇ فېئودالىستىك تۇراقسىز قالاق دىنى مائارىپ ئۇسۇلى ئىدى. مەيلى شەھەر، جىڭ، يېزا - قىشلاقلاردا بولسۇن ھەر كىم ئۆزىنىڭ ئەۋلادلىرىنى پەقەتلا ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن دىنىي تەلىم بىلەن تەربىيىلەيتتى. ئۇسۇل جەھەتتە باي، مۆتىۋەر ئائىلىلەر دىنىي موللىلارنى ياكى دىنىي بىلىمدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرنى ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ بالىلىرىنى ئوقۇتاتتى ياكى ئاۋۇلدا دىنىي مەكتەپ ئېچىپ چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتاتتى. ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ھەممە بالىلارنى سەۋىيە ئايرىمايلا بىر ئۆيگە يىغىپ ئۇستەل، ئورۇندۇقسىز - لا، داق يەرگە ئولتۇرغۇزۇپ ئوقۇتۇشتەك قالاق ئۇسۇل ئىدى. مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان كەمبەغەل چارۋىچىلارنىڭ ئەۋلادى ئوقۇشسىز قاپقارا نادانلىقتا ئۆتەتتى. ئو چاغدىكى دىنى مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان دەرس نۇقۇل ھالدىكى دىن دەرسى بولۇپ، كونكرېتنى مەزمۇنى؛ ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرى، ئاللانىڭ ئەمر - پەرمانلىرى، تاھارەت ئېلىش، ناماز ئوقۇش قائىدە - يوسۇنلىرى ۋە دىنى ئەخلاق، ئۇششاق سۈرە، ھەپتىيەك، قۇرئان ئوقۇش، ھەدىس - شەرىپ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىش، ئەڭ يۇقىرىسى سەرىپ نەھو، ئەبجەت قائىدە، مەزمۇنلىرىنى ئوقۇپ ئۆگىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەنە شۇنداق دىنى مەرىپەتنى ئۆزىنىڭ تەربىيە ئاساسى قىلغان ھەر خىل شەكىلدىكى دىنى مەكتەپلەرنى شەھەر، بازار، يېزا - قىشلاقلاردا خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلار، دىنى ئەرباپلار، موللىلار ھەر بىر ئەلنىڭ قەبىلىلەردە تۇرۇپ شۇ قەبىلە دائىرىسىدىكى خەلق-

نىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتاتتى.

ئەنە شۇنداق دىنى مائارىپ ئالتايدا تۇنجى قېتىم 1829 ـ يىلى شاھى مەنسۇر ئىسىملىك بىر ئۆزبېك دىنى ئەرباب ئوغلى مۇھەممەت مۇھتىمنى ئەگەشتۈرۈپ روسىيەدىن كېلىپ ئالتاي قازاق خەلقى ئىچىگە ئورۇنلۇشۇپ، ئالتاي ناھىيىسىنىڭ بالباغاي دېگەن جايىدا ئاچقان دىنى مەكتەپتىن باشلانغان. شاھى مەنسۇر ئاچقان بۇ مەكتەپنىڭ تەربىيەلەش نىشانى ۋىلايەتكە قارىتىلغان. ناھىيىلەردىن بۇ مەكتەپكە بىرىنچى قېتىم كېلىپ ئوقۇغانلار يۆكە ھاجى، ماكسالىما، مەمې بەيسى، نۇرتازا، ئۆمۈرتاي، ئىمامباي جانگىر،سەبېت، قۇۋانبايلار بولۇپ، بۇلار ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۆز ناھىيە ۋە يۇرتلىرىغا قايتىپ بېرىپ دىنى مەكتەپلەر ئېچىپ، ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان ئىدى.

1876 ـ يىلىغا كەلگەندە چەتتىن مىرزاقان ئىسىملىك بىر موللا كۆكتوقاي ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلۇشۇپ ئەرەپ، پارس تىلىنى ئاساس قىلغان بىر دىنى مەكتەپ ئېچىپ ناھىيە دائىرىسىدە ھەر — بىر قەبىلىدىن ئوقۇغۇچى يىغىپ ئەرەپ، پارس تىلى ۋە ئىسلام دىنى قائىدىلىرىنى ئاساسلىق دەرس قىلىپ ئوقۇتقان. كېيىنكى چاغدا كۆكتوقاي خەلقى ئىچىدە ئابروي تاپقان ئاقىتقاجى بۇرۇن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغان.

1900 ـ يىلىغا كەلگەندە ئالتاي ناھىيىسىنىڭ قىران (بىنەۋ ئۆرگە) دېگەن يېرىدە مەمې بەيسى قۇرۇك شىكەر موللا، ئۆزبېك ئابدۇللانى تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ «ئاباقىيا مەكتىپى» ① ناملىق دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن بىر مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتۇش ئىشىنى ئېلىپ بارغان.

① ئاباق كىرەي مەكتىپى مەنىسىدە

1905 ـ يىلىغا كەلگەندە بورچىن ناھىيىسىدە ئۆتـ
مۈرتاي گۆكۈ ئابدۇللا ئىسىملىك بىر تاتار موللىنى تەكلىپ
قىلىپ ئۆز ئاۋۇلىدا «ئۇسولى جەدىت» ناملىق بىر مەكتەپ
ئېچىپ، پەن بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن بىر قەدەر يېڭىچە
ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان.

تەخمىنەن 1920 ـ يىللىرى بولسا كېرەك، مەمى بەيـ
سى سىيتقازى مۇئەللىم، نۇردۇن ئابدولفەللاقى (بۇكىشى ئۇيـ
غۇر بولۇپ، شۇ دەۋىرنىڭ زىيالىيلىرىدىن ئىدى) قاتارلىق
مۇئەللىملەرنى تەكلىپ قىلىپ ئۆز ئاۋۇلىدا دىن بىلەن پەن
بىرلەشتۈرۈلگەن مەكتەپ ئېچىپ، ئالدىنقى نۆۋەت قىرانىدا
(بىتەۋ ئۆزگەدە) ئاچقان ئاباقىيا مەكتىپىنىڭ ئوقۇتۇش ئىشىنى
داۋاملاشتۇرغان. ئۇشۇ مەزگىلدە ئالتاي شەھىرىنىڭ دۆڭ باـ
زىرىدا خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتىدىغان «شۆتاڭ» ناملىق بىر
مەكتەپ بولۇپ، ئۇ مەكتەپتە ئالتايدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلىرى
ۋە سودىگەرلىرىنىڭ باللىرى ئوقۇيتتى.

28 ـ 1927 ـ يىللىرى بولسا كېرەك، ئالتاي شەھىرىـ
دە توختى قارى ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر كىشى ئۆزى تەشەبـ
بۇس قىلىپ، بىردىنى مەكتەپ قۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ باللىرىنى
يىغىپ ئوقۇتقان.

1930 ـ يىلىغا كەلگەندە نۇردۇن ئابدۇلخەللاقى، ئاقچورىن
موللا، بىلال ھەزرەت ئىسىملىك زاتلار ئالتاي شەھىرىدە
ئالدىنقى نۆۋەت توختىقارى تەشەببۇسكارلىقىدا قۇرۇلغان مەكـ
تەپنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلـ
گەن مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپتە ئوقۇتىلىدىغان دەرسلەر
تىل، ھېساب، تارىخ، خور، دىن دەرسلىرى بولۇپ، بىر قەـ

دەر يېڭىچە ئۇسۇلدا يەرلىك مىللەت باللىرىنى ئوقۇتۇش ئىشـ
لىرىنى ئېلىپ بارغان. شۇ مەزگىلدە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ بۇرچىن
قـابـا، جـېمـونـەي، بـۇۋرۇلتوقاي، كۆكتوقاي، چـىڭگىل
ناھىيىلىرىدىمۇ ھەر خىل كۆلەمدىكى دىنى مەكتەپلەر بارلىقـ
قا كەلگەن. يېزا ـ قىشلاق، قىر ـ سەھرالاردا بـولسا، ھەر
بىر قەبىلىلەرنىڭ مەسچىتلىرى يېنىدا ياكى ئاۋۇللاردا خەلق
ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر مۆتىۋەر زاتلاردىن شەرىپقان، مەـ
مې بەيسى، بۇقات، مەنكەي، مۇقاي ئاقچال، رازدان ئىمام،
ئەززالىك، قۇلجاقازى، ماخمۇت ئۆمۈرتاي ئوغلى، قۇسايىن
ئىمام، ئاقىتقاجى، قابىل تەيجى، مۇقاش، سۇلايمان قازى،
سەيپۇللا ئىسلام قاتارلىق كىشىلەر ئۆز دائىرلىرىدە دىن بىـ
لەن پەننى بىرلەشتۈرگەن مەكتەپلەرنى تەشكىللەپ، ھەر قايـ
سى ناھىيىلەرنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا چارۋىچىلارنىڭ باللىـ
رىنى ئوقۇتۇش ئىشىنى ئېلىپ بارغان.

2 ـ ئالتايدا پەننىي مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى

1917 ـ يىلى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا غەلىبە قىلغان
ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ جۇڭگوغا جۇملىدىن شىنجاڭغا
نىسبەتەن ئىجابىي تەسىرى زور بولدى. روسىيە پرولېتارلىرى
ئۆز ئازادلىقى ئۈچۈن چاررۇسىيە جاھانگىرلىكىگە قارشى
قوزغىلىپ ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىلدە ۋە ئىنقىلاب
غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېكىستان،
قىرغىزىستان، قازاغىستان قاتارلىق ئىتتىپاقداش رېسپوبلىكىلىرىـ
دىن زور بىر تۈركۈم قېرىنداشلار ئۇرۇق ـ تۇغقانلىق مۇناسـ
ۋەت تۈپەيلىدىن شىنجاڭغا كەلگەن. شۇ چاغدا قازاغىستانـ

دىن بىر تۈركۈم كىشىلەر ئالتايغا كەلگەن ئىدى. تارىخى ۋەقەلىك ھەم ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋەت سەۋەبى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئېقىپ كەلگەن بۇ، زور بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىچىدە ئوتتۇرا مەلۇماتلىق زىيالىي ۋە مەلۇم دەرىجىدە جەمئىيەت خىزمەت تەجرىبىسىگە ئىگە زاتلار، مائارىپخادىملىرى بولۇپ، بۇلار كېيىن جايلاردا خەلق مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا بىر ئاساسىي كۈچ بولۇپ رول ئوينىدى.

دەسلەپ نۇردۇن ئابدۇلخەللاقى، ئابدىراخمان ئەپەندىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يەرلىك تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن ئابدىراخمان ھاجى، موللاخۇن شاگىزۇڭ، ئابدىرېيىم قارى ھاجىلار كېڭىشىپ سارسۇمبىدە (ھازىرقى ئالتاي شەھىرىدە) يەڭنىي ئاساس قىلغان، ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇتىدىغان يېڭىچە پەننى مەكتەپ تەسىس قىلىندى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغانلار نۇردۇن ئابدۇلخەللاقى، قۇسايىن مازاقۇۋ، ئاقچورىن موللىلار بولۇپ، ئوقۇتىلىدىغان دەرسلەر: ئانا تىلى، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تەنتەربىيە. خور، رەسىم ۋە دىن دەرسلىرى ئىدى.

1920 - يىلىغا كەلگەندە چابدان قەمبەرۇۋ،سەلىمجانا زاقۇۋ، كەرىم دۇسابايۇۋلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىدا ئالتاي شەھىرىدە قازاق تىلىدا ئوقۇتىلىدىغان پەننىي مەكتەپ تەسىس قىلىنىپ، قازاق ياش ئۆسمۈرلىرىنى تۇنجى قېتىم پەننىي مەكتەپتە يېڭىچە ئوقۇتۇش ئىشى باشلاندى. ئۇ چاغدا ئۆزىمىزنىڭ مىللىيچە يېڭى مائارىپ ئاساسىمىز بولمىغاچقا، سوۋېت قازاقستاننىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپ شەكلى كۆچۈرۈپ قوللىنىلدى. ئالتاي شەھىرىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى پەننى ئوقۇتۇشتەك يېڭى مائارىپ پائالىيىتى ناھايىتى تېزلىك

تە ناھىيىلەرگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ، ناھىيىلەردىمۇ ئۆز-لىرىنىڭ شەرت - شارائىتلىرىغا ئاساسەن يېڭىچە ئوقۇتۇش شەكلىدىكى بازار، يېزا - قىشلاق مەكتەپلىرى تەدرىجىي ھالدا كەينى - كەينىدىن دېگۈدەك بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

3. ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئالتاي مائارىپى

1931 - يىلى قۇمۇل دېھقان، چارۋىچىلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى يەرلىك فېئودال ئەمەلدار شامەخسۇت ۋاڭ ۋەكىللىكىدىكى جىن شۇرېننىڭ مۇستەبداتلىق ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلىڭى، ناھايىتى تېزلىكتە شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ، شىنجاڭدا ياشىغۇچى ھەر مىللەت دېھقان، چارۋىچىلىرى تۇشما تەرەپتىن جىن شۇرېننىڭ مۇستەبداتلىق قارا ھاكىمىيىتىگە قارشى شىددەتلىك كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، پۈتۈن شىنجاڭنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇ چاغدا جىن شۇرېننىڭ ھەربىي قوماندانى بولۇپ تۇرغان شېڭ شىسەي ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەپ، ھېلىگەرلىك بىلەن قوزغىلاڭچىلارنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ 1933 - يىلى 12 - ئاپرېل كۈنى جىن شۇرېننىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەبداتلىق ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەينى باش يادرو قىلغان يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىدى.

شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىگە جاكالىغان سىياسىتى: جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى

قوغداش، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشتىن ئىبارەت ئاتالمىش ئالتە بۈيۈك سىياسەت ئىدى.

شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ جاكالىغان ئاتالمىش ئالتە بۈيۈك سىياسىتى، ئۈچ مۇھىم ۋەزىپە، سەككىز خىتاپنامىسىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى جىن شۇرېن ئىستىبدات ھۆكۈمىتىگە سېلىشتۇر-غاندا ئىلغار ئىدى. شۇڭا شۇ چاغدا جۇڭگو جۇڭيىڭ ئۇنى قوللىدى ۋە ھەر جەھەتتىن يار-يۆلەكتە بولدى، جۇڭگو كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ چېن تەنچيۇ، ماۋزې-مىن، لىن جىلۇ قاتارلىق كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەزالىرىنى شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەشكە ئەۋەتىپ، شىنجاڭنى ھەقىقە-تەن ئىسمى-جىسمىغا لايىق يېڭى شىنجاڭ قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا يېتەكچىلىك قىلدى.

شۇ چاغدىكى خەلقئارا ۋەزىيەت نۇقتىسىدىن ئالغاندا، شېڭ شىسەينىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن دوست بولۇش دېگەن سىياسىتى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنى يادرو قىلغان سوتسىيالىزم لاگېرىنىڭ قوللىشىغا مۇيەسسەر بولدى.

جۇڭگو جۇڭيىڭنىڭ قوللاپ يار-يۆلەكتە بولۇشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشى بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى دەسلەپ ئىلغارلىق يۆنىلىشىنى بويى-لاپ ئىش ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭدا خېلى ياخشى ئىشلارنى قىلدى. مەسىلەن: ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپلا جەمئىيەت ئامانلىقىنى يولغا قويۇش بىلەن تەڭلا بۇزۇلغان ئىقتىسادنى تۈزەش ئىشىنى ئېلىپ باردى. ئارقىدىنلا ئىگىلىكنى يولغا قويۇش-نىڭ ئۈچ يىللىق پىلانىنى يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭنىڭ خەلق

ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى بولغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تەرەققىيات يۆنىلىشى بويىچە ئىلگىرىلەش يولىغا سالدى ۋە باشقىلار. ئىقتىسادىي بازىستا كۆرۈلگەن مەلۇم دەرىجىدىكى تەرەققىيات جەمئىيەتنىڭ ئۈستى قۇرۇلمىسىدا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى جۈملىدىن مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىمۇ بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا زور ئۆزگىرىشلەر ياساپ، ھەر مىللەتنىڭ ئۆز تىلىدا پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپلىرى بەرپا قىلىنىپ، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇلدى ۋە نوقۇل ھالدا دىنىملا ئوقۇپ پەنگە قارشى تۇرىدىغان كونىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا خاتىمە بېرىلدى. جەمئىيەتنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدا جۈملىدىن ئالتايدىمۇ پەننىي ئاساس قىلغان يېڭىچە مائارىپ مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى.

1933- يىلى 12- ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، ئالتاينىڭ باش ۋالىيسى ھەم جەڭبېي سىلىڭى شەرىپقان كۆگەدايۇۋ (بۇ كىشى ھەققىدە مۇقاش جەكە ئوغلى ئۆتكەنسىدە «شەرىپقان كۆگەدايۇۋ توغرىسىدا ئەسلىمە» دېگەن تېمىدا ماقالە يېزىپ، شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنىڭ 18- سانىدا تەپسىلىي تونۇشتۇرغانلىقتىن، مەن بۇ ماقالامدا ئۇ كىشى ھەققىدە ئالاھىدە توختالمىدىم)ئوقۇمۇشلۇق مائارىپپەرۋەر ئىلغار زات بولغاچقا، ئالتاينىڭ پەننىي مائارىپىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ، خەلقنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ يېڭى مائارىپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىئانە توپلاپ، ئۆزى قول سېلىپ ئالتاي شەھىرىدە ئالتە سىنىپلىق يېڭى تىپتىكى قازاق مەكتەپ بىناسىنى سالدۇرۇپ، تۇنجى قېتىم قازاق تىلىدا يېڭىچە مائارىپ تۈزۈمىدىكى زامانىۋى

باشلانغۇچ مەكتەپنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇنىڭدەك موڭغۇل تىلىدىكى، رۇس تىلىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، ئالتاي شەھرىدە سانى ئانچە جىق بولمىغان موڭغۇل، رۇس مىللەتلىرى ئوقۇشىغا يېڭىچە مائارىپ تۈزۈمىدىكى پەننى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى يارىتىپ بەردى. ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى، خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش، ئوقۇش ـ ئوقۇتۇشنىڭ سان ـ ساپاسىنى ياخشىلاشقا بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلدى. ھۆكۈمەت مالىيىسىدىن مەبلەغ ئاجـ رىتىپ بەش سىنىپلىق مەخسۇس قىزلار مەكتىپىنى سالدۇرۇپ، ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشىغا لازىملىق ئەسۋاب ـ ئۈسكۈنە ۋە مۇئەللىملىرىنى تولۇقلاپ ئىشقا كىرىشتۈرۈپ، ھەر مىللەتنىڭ مەكتەپ يېشىدىكى قىزلىرى ئوقۇش يېڭىچە ئوقۇش شاراـ ئىتىنى يارىتىپ بەردى. ئالتاي شەھرىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ تۈرتكىسىدە تېز ۋاقىت ئىـ چىدە بۇرچىن، قابا، جىمۇنەي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدىمۇ قازاق تىلىدىكى زامانىۋى باشلانـ غۇچ مەكتەپلەر بارلىققا كېلىپ، ئۇنىڭ يېزا قىشلاقلارغا تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن يېزا ـ قىشلاقلاردىمۇ خەلق ئىـ چىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر ھەرىكەتكە كېلىپ ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ، ھەر بىر قەبىلىلەر ئاساسىدا كەيـ نى ـ كەينىدىن يېڭى مائارىپ تۈزۈمىدىكى ئاۋۇل ـ قىشـ لاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنى قۇرۇپ خەلق ئاقارتىش ئىشـ لىرىنى باشلىۋەتتى.

12 ـ ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ئالتاي جەمئىيـ تىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان يېڭى تەرەققىيات ۋەزىيىتىگە ئەگىشىپ، ئالتاي شەھرىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلاردىن ئابدۇـ

راخمان هاجى، موللاخۇن شاگىرتلىك ھۆنىرى هاجى، ئابدۇرېـ
يىم قارى هاجى، مەممەت شاگىرتلىك، ئىمىن قۇربـانى، مـا-
مۇت ياقۇببايۇۋ، ئـابدۇراخمان ئـەپەندى، ئابلا شـاگىرتلىك
(خۇيزۇ) قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنـى «نەشىر مائا-
رىپ جەمئىيىتـى» نـامـلىق بىر ئورگـان تـەسىس قىلىپ
ئۆزلىرى شۇ جـەمئىيەتنىڭ دائىملىق ئـەزالىرىدىن بولۇپ،
مـائارىپ ئۈچۈن يـاردەم يىغىش ئۇسۇلـى بىلەن ئىئانـە
توپلاپ، ئۆزلىرى مەبلەغ چىقىرىپ 10 سىنىپلىق (ئوغۇللار
ئۈچۈن ئالتە سىنىپ، قىزلار ئۈچۈن تۆت سىنىپ) يېڭى شەكىلـ
دىكى بىر مەكتەپ بىناسى سېلىپ مـەكتـەپكـە لازىملىق
پارتا، ئورۇندۇق، ئۇستەل، دوسكا قاتارلىق جـاھازلىرىنـى
تولۇقلاپ 1936 - ئوقۇش يىلىدىن باشلاپ ئالتاي شەھىرىـ
دىكى ئۇيغۇر ئوغۇل - قىزلىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ
باردى. بۇ يـەردە شۇنى ئـالاھىدە تىلغـا ئېلىپ ئۆتۈشكـە
ئەرزىيدۇكى، مۇشۇ مەكتەپ بىناسىنىڭ قۇرۇلۇشىغـا مەسئۇل
بولغان ئىمـىن قۇربان، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا
ئۆزىنىڭ شەخسى جـاھـانـدارچىلىق ئىشىنى ئىككـى يىل
پۈتۈنلـەي تـاشلاپ قويۇپ، ئـۆز تۇرمۇشىدا يۈز بەرگـەن
قىيىنچىلىقلارغا پىسەنت قىلماي، قولىدا بارىنى ئائىلىسىدە
خىراجەت قىلىپ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇش ئىشىنى باشقۇرغـان،
مەكتەپ بىناسىنى پۈتتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنى يېـ
ڭى مەكتەپ بىناسىغـا كىرگۈزۈپ قويۇپ ئـاندىن ئۆزىنىڭ
شەخسى ئىشىنى ئىشلەشكە كىرىشكەن.

«نەشىر مائارىپ جەمئىيىتى» قارمىقىدا مەكتەپ ئۈچۈن
خىزمەت قىلىش بىر دۇكىنى تەشكىل قىلىپ كىتـاب، دەپـ
تەر، قېرىنداش، قەلـەم، قـەغەز، سىيـا، سېركول، سىزغۇچ،

تەنتەربىيە ئەسۋابلىرى قاتارلىق ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا لازىملىق تاۋار بۇيۇملىرى بىلەن سودا - تىجارەت قىلغاچ ئۇيغۇر مەكتىپىنى لازىملىق بۇيۇملار بىلەن تەمىنلىگەنىدى. تاشقىرى دۇكاننىڭ تىجارىتىدىن قىلىنغان پايدا كىرىمىنى ئوقۇ-تۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلەتكەن. خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ ئىستىخىيىلىك ھالدا تەسىس قىلغان «نەشىر مائارىپ جەمئىيىتى» شۇ مەزگىلدە ئالتاي ئۇيغۇر مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ مۇستەھكەملىنىش، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ سان - سۈپەت جەھەتتىن تەدرىجىي ياخشىلىنىپ تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ئوينىغان رولى زور بولغان.

1935 - يىلىغا كەلگەندە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت شىنجاڭدا ياشىغۇچى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۇرۇمچىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆلكىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى، جايلاردا ۋىلايەتلىك شۆبە ئۇيۇشمىلىرىنى تەسىس قىلدى. بۇ ئۇيۇشمىلار ھۆكۈمەتكە ياردەملىشىپ ئۆز مىللىتىنى مەدەنىي ئاقارتىش ئىشىغا دائىر دائىملىق پائالىيەتلەرگە تەشكىللەپ، خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى، ياشلارنى، سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنى ئۇيۇشما ئەتراپىغا يىغىپ، ئۇيۇشما ئورگانى ئىچىدە مۇناسىۋەتلىك مەخسۇس ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلىپ، شۇ ئاپپاراتلارنىڭ مەسئۇللىقىدا بازارلاردىكى ۋە يېزا - قىشلاقلاردىكى مەكتەپلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىپ، يېتىم - يېسىر، ئىگىسىز قېرىلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۇلارنى دارىلئاجىزنى ۋە دارىلئېتاملارغا جەلىپ قىلىپ باشقۇردى. خەلق ئىچىدە مەدەنىيەت-

لىك بولۇش ھەققىدە تەشۋىق - تەربىيە ئىشلىرىنى كەڭ
تۈردە ئېلىپ بېرىپ، شەھەر، جىلغا، يېزا - قىشلاقلاردىكى
مەكتەپلەرنىڭ بىنا ۋە ئوقۇتقۇچىلىرىدىن پايدىلىنىپ كەچ-
لىك ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرىنى، خەلق ھەۋەسكارلىرى
كۇرژۇكلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خەلقنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش
پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇيۇشمىلارنىڭ خىراجەت
مەنبەسى ئۆشرە، زاكاتتىن توپلانغان مەبلەغ، ۋەخپى
يەرلەرنىڭ كىرىمى ۋە خەلقتىن توپلانغان ئىختىيارى
ياردەم كىرىمىدىن ئىبارەت ئىدى.

1936 - يىلىغا كەلگەندە مەكتەپلەردىن ھۆكۈمەت
باشلانغۇچ مەكتەپ (完校) شەرتىگە توشقانلىرىنى ھۆكۈ-
مەت قارىمىقىغا ئېلىپ، ئۇنىڭ بارلىق خىراجەتلىرىنى ھۆكۈ-
مەت مالىيىسىدىن چىقىم قىلىنغاندىن تاشقىرى، ھۆكۈمەت
مەكتەپ شەرتىگە توشمىغانلىرىنى ھەر مىللەتنىڭ ئۆز دا-
ئىرىسىدىكى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ داۋاملىق
باشقۇرۇشىدا قالدۇرۇپ، بارلىق خىراجىتىنى ئۇيۇشمىلار كىرىمىدىن
تەمىنلەپ كەلدى. ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنى
شەنلى (县理) مەكتەپ، ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپ-
لەرنى (会理) مەكتەپ دەپ ئاتىدى.

ئالتايدا 1935 - يىلى مائارىپ ئىدارىسى، گېزىتخانا،
قازاق ئۇيۇشمىسى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىر ۋاقىتتا تەسىس
قىلىنىپ، ئۇيۇشمىلار ئۆز دائىرىسىدە كاتىبات بۆلۈمى،
مالىيە بۆلۈمى، مەدەنىي ئاقارتىش بۆلۈمى، سانايى نەپىسە
بۆلۈمى، تەشۋىق - تەرغىب بۆلۈمى قاتارلىق ئورگانلارنى
تەسىس قىلىپ، ھەر قايسى ئۆز دائىرىسىدە تېگىشلىك
پائالىيەتلىرىنى يۈرگۈزدى.

قازاق ئۇيۇشمىسى دەسلەپ قۇرۇلغاندا شەرىپقان، مەنكەي، رازدان ئىمام، دەلىلقان سۇگۇربايۇۋ، مۇقاش جەكە ئوغلى، خاپىز، قۇسايىن مازاقۇۋ، قاجىنابى، غالىم قۇسايىنى، مۇسۇلمانبىك قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىللىنىپ تۇنجى سايلامدا رەئىسلىككە ۋالىي شەرىپقان، كېيىنكى چاغلاردا مەنكەي، رازدان ئىمام، دەلىلقان سۇگۇربايۇۋلار نۆۋەت بىلەن سايلىنىپ ئىش باشقۇردى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مامۇت ياقۇببايۇۋ، مىنەۋەر ئابدۇللا ھاجىيۇۋ، يۇسۇپ ئىمىن ھاجى، ئىمىن قۇربانى، قاسىم بەختىيارى، مامۇت قارى ھاجى، كىچەر باي، ھوشۇر ھاجى، مۇھەممەت تۆمۈربايۇۋ، خالىق ساقى، مەھەممەت ئەلىيۇۋ، باۋدۇن يۇسۇپ جامالىدىن، غەنى ھەسەن قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلار، زىيالىيلاردىن تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، مامۇت ياقۇببايۇۋ، يۇسۇپ ئىمىن ھاجى، مىنەۋەر ئابدۇللا ھاجى قاتارلىق مۆتىۋەر زاتلار ئىلگىرى - كېيىن رەئىسلىككە سايلىنىپ، ئىش بېجىرىپ كەلدى.

ئۇيۇشمىلار ئالتاي ۋىلايىتى دائىرىسىدە قازاق، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆشرە، زاكات يىغىش، ئىئانە توپلاش ئۇسۇلى بىلەن مەبلەغ جۇغلاپ، ئۇيۇشما خىزمەت قوروسى سېلىپ ئۇيۇشما دائىرىسىدە قىرائەتخانا، چايخانا، بىلىيارت، شاخمات، دامكا قاتارلىق مەدەنىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى ياش ھەۋەسكارلاردىن سەنئەت كورژوكى، ۋالىبول كوماندىسى ئۇيۇشتۇرۇپ قەرەللىك مۇسابىقە ئۆتكۈزۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇ زاتلارنى تاللاپ مۇكاپاتلاش يولى بىلەن ئادەملى تەربىيىلەشنى ئېلىپ باردى.

ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ قازاق ئۇيۇشمىسى ئىنتىپىقا

ئۇيۇشقان ئەر - ئايال ھەۋەسكارلار شۇغا، قىزجىبەك، قال-
قامان مامىر، سۇلۇ چاش، سىلاڭقىز، مازاسىز مېھمان قا-
تارلىق پىيەسسە ۋە دىرامىلارنى ئۇدىيندى ھەم مۇددەتلىك
مەزگىللەردە كونسېرت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ؛ تۇراتتى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشقان ئەر -
ئايال ھەۋەسكارلىرىنى تەشكىللەپ شۇ چاغدىكى يېڭى ما-
ئارىپ ۋەزىيىتى ۋە سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىدا بار-
لىققا كەلگەن ھەر خىل مەزمۇندىكى (يېڭىچە مائارىپنىڭ
ئەھمىيىتى، ئىستىقبالى، پەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى،
پاپونغا قارشى ئۇرۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن قەھرى-
مانلارنىڭ ئىش ئىزلىرى قاتارلىق مەزمۇندىكى) پىيەسسە،
كامىدىيىلەر ۋە بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ، سامساق ئاكاڭ
قايناپدۇ، غېرىپ - سەنەم قاتارلىق پىيەسسە، كامىدىيە، ئو-
پېرالارنى ئويناش ھەم مۇددەتلىك مەزگىللەردە كونسېرت
كېچىلىكى ئۆتكۈزۈش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق خەلق ئارىسىدا
مەدەنىيەتلىك بولۇش ھەققىدە تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى
ئېلىپ باردى.

ئۇيۇشمىلار خەلق ئىچىدە ئومۇمىيۈزلۈك ساۋاتسىز-
لىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، مەكتەپ-
لەرنىڭ سىنىپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن پايدىلىنىپ ساۋات چى-
قىرىش كۇرسلىرىنى ئېچىپ ساۋاتسىزلارنى كەچ كۇرسلار-
دا ئوقۇتۇپ، ئاما ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ئىش-
لىرىنى ئېلىپ باردى. ئالتاي ۋىلايىتى بويىچە ئۇيۇشمى-
لار ئۆز كىرىمىنىڭ 60% نى مەكتەپ باشقۇرۇش، ساۋات-
سىزلىقنى يۇيۇش، غېرىپ -غۇرۋا، ئاجىز - مېيىپ، يېتىم -
يېسىرلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشتەك ئاممىۋى خاراكتېرلىك مە-

دەنى مەشغۇلاتلار ھەم خەلق پاراۋانلىق ئىشلىرىغا سەرپ قىلىدى.

ئالتاي مائارىپ ئىدارىسى، قازاق، ئۇيغۇر مەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىشلىگەن يەنە بىر ئالاھىدە ئىشى شۇ بولدىكى، ياپون فاشىزىمىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى، يۇقىرى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئۇيۇشما خادىملىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تەشۋىقات ئۆمەكلىرى تەشكىللەپ ئالتاي شەھىرى، ھەر بىر ناھىيە بازىرى ھەتتا يېزا ـ قىشلاقلارغىچە خەلق ئارىسىغا بېرىپ ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ يېزىلغا نقىسقا مەزمۇنلۇق پىيەسسەلەرنى ئويناش، شېئىرلارنى دېكلاماتسىيە قىلىش، كونسېرت نومۇرلىرى كۆرسىتىشتەك جانلىق تەشۋىق ئېلىپ باردى. خەلق ئاممىسىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئالدىنقى سەپتىن خەت ئارقىلىق ھال سوراش بىلەن شۇ چاغدا دۆلەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان «ئالدىنقى سەپكە خەي ـ پايپاق ياردەم قىلىش»، «ئالدىنقى سەپكە ئات ياردەم قىلىش» پائالىيەتلىرىگە ماسلىشىپ، شىنجاڭ خەلقى نامىدىن ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلگەن 10 كۆرەش ئايروپىلانىنى سېتىۋېلىشتا ئالتاي خەلقى ئۆز ھەسسىسىنى قوشقاندىن تاشقىرى، كۆپلىگەن تۆگە، ئات، كالا، قوي، پۇل قاتارلىق ماددىي ياردەملەرنى توپلاپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ، ياپون فاشىستلىرىنىڭ جۇڭگو خەلقىغە قارىتا كۆيدۈرۈپ تۈگىتىش، قىرىپ تۈگىتىش، بۇلاپ تۈگىتىشتەك ۋەھشىيانە تاجاۋۇزىغا قارشى ئالىي جاناب خىسلەت، باتۇرانە غەيرەت، ئۇلۇغ جاسارەت بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىدا تۆھپە قوشۇش بۇرچىنى ئادا قىلدى.

1934 ـ يىلدىن 1943 ـ يىلىغىچە (ئالتايدا گومىنداڭ پارتىيىسى قۇرۇلغىچە) بولغان مەزگىل ئالتاي مائارىپىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلغان مەزگىلى بولدى، سەۋەبى بىر مەزگىللەردە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ خىزمىتىگە شەرىپقان گۆكەدايۇۋ، بۇقات، چوفۇمىڭ (چوفۇمىڭ پارتىيىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن بولۇپ، 30 ـ يىللاردا ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان، 41 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئالتايغا مۇئاۋىن ۋالىي قوشۇمچە مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن، 42 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شېڭشىسەي قاماققا ئېلىپ كېيىن ئۆلتۈرۈۋەتكەن) قاتارلىق ئىلغار زىيالىي، تەرەققىيپەرۋەر زات، مۇنەۋۋەر كوممۇنىست رىياسەتچىلىك قىلغانىدى.

1939 ـ يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە بىر قەدەر تاكامۇللاشقان باشلانغۇچ مەكتەپلەر 44 كە يەتتى، بۇنىڭدىن ئالتاي شەھىرىدىكى قازاق مەكتىپى، ئۇيغۇر مەكتىپى، قىزلار مەكتىپى، بۇرچىن، قابا، جېمىنەي، بۇرۇلتوقاي، بازىرىدىكى مەكتەپلەر، يېزا ـ قىشلاق مەكتەپلىرىدىن ئالتاي ناھىيە مەمي بەيسى ئاۋۇلىدىكى ئۆلگەمەكتىپى، بورچىن ناھىيە بېقاجى ئاۋۇلىدىكى جەمىس مەكتىپى، قابا ناھىيە چىبار ئايغىر ئىلىدىكى قىزىل قايىڭ مەكتىپى، (شەرىپقان نامىدىكى مەكتەپ)، جېمىنەي ناھىيە لاستى مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەر بىر قەدەر تاكامۇللاشقان يۇقىرى سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپلىرى بولۇپ يېتىشتى.

يېڭى پەننى مائارىپنىڭ ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تېز قانات يېيىشى، 30 ـ يىللاردا مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلار كەم بولۇش مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ زىددىي-

يەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسى يۇقىرىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، 1935 ـ 36 ـ يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىغا كامال ئىبراھىم، قابباس سەي، ماقات، تۇرسۇنتاي، ئابدىكېرىم، پاتقىپ، ئەنۋەر مەمىيوۋ، زارىپ، سىيىتقازى، ئەسئەت ئەبەھەجىن ئوغلى، ئەيتكەن جوشى ئوغلى، چىپتەي قاتارلىق ياشلارنى ئوقۇشقا ئەۋەتتى. ئالتاينىڭ ئۆزىدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 6 ـ سىنىپىنى تۈگەتكەن ئەر ـ ئايال ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىدا تەربىيىلەپ ئىشلەتتى، ئىلمىي سەۋىيىسى ئۈستۈنرەك ئوقۇتقۇچىلاردىن چابدان قەمبەروۋ، سەلىم جانازاقوۋ، نۇردۇن ئابدۇلخەللاقى، كەرىم دۇسابايوۋ، قوسايىن مازاقوۋ، مۇقاش جەكە ئوغلىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىدا بىر يىللىق قىسقا مۇددەتلىك سىنىپ ئېچىپ، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىنى پۈتتۈرگەن ئەر ـ ئايال ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ ئىككى سىنىپ ياش مۇئەللىم تەربىيىلەپ چىقىپ ئېھتىياجلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئالتاي قىزلار مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچى بولغان شەرىپە، سەلىمە، گۈلجاماللار شۇ قىسقا مۇددەتلىك سىنىپتا تەربىيىلىنىپ چىققان تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇچىلار ئىدى.

1939 ـ 40 ـ ئوقۇش يىللىرى ئالتاينىڭ ھەر بىر ناھىيىلىرىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلاردىن تاللاپ، مۇقامەتبېك، نازىم، پاتۇش، سەلىم، زىياش، خامىت، جانىمقان ماغاۋ، ئەشرەپ، ماۋكەن توقۇلوۋ، غېنايات، جارقان، غېنىۋار، ئاغزام، جاراكە، ۋەلى، سۈگۈرەنخۇا، خەن يۈۋىن، قويچان، قۇرمان، ئورۇمقان، تومارقان، كەبەي، ياسىن، با-

رات، داۋۇت، ئۆمەر، ئىياز، ئەيساباي، مۇرات، خەبىپ، قا-
ناپىيا، يۈسۈپ توختى، كۆلايزا، قانىپا، دۆلەگازى، مۇنىر
قاتارلىق ياشلارنى ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىپىگە ئەۋەتىپ
تەربىيلەپ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تولۇقلىدى.
... جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسى ھەر ساھەنىڭ
خادىملارغا بولغان ئېھتىياجىنى، بولۇپمۇ ئىختىساسلىق كەسپىي
تېخنىك خادىملارغا بولغان ئېھتىياجىنى ئاشۇرۇپ باردى،
مۇشۇنداق ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن 1935 ـ يىلىدىن باش-
لاپ ئالتايدىن بادەلخان، قاپىتان، جوتا، قاناتباي، ئابدى-
قان، سەلىمقان، كاكىم، قاسەن، تۇركستان، شايزادا، ئەيت-
كە، ئاقان، جاقاي، خەمىت، مۇگال، ماناپ، قايراش قا-
تارلىق ياشلارنى مۇددەتلىك تۇركۇمگە بۆلۈپ ئۆلكە مەركى-
زىي ئورۇمچىدە ئېچىلغان ھەربىي ئوفىتسېرلار مەكتىپى،
مالدوختۇرلۇق مەكتىپى، توپوگراپىيە مەكتىپى، مەدەنىيەت
كادىرلىرى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى قاتارلىق ئوقۇش يۇرتلى-
رىغا ئەۋەتىپ تەربىيلەندى. يەرلىك چارۋىچىلىق، مالدوخ-
تۇرلۇق، ئاگرانوم، ماشىنىسازلىق كەسىپلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا
لازىملىق تېخنىك خادىملارنى شۇ چاغدا ھۆكۈمەتلەر ئارا
تۈزۈلگەن توختام بويىچە ئالتايغا كېلىپ ئىشلەۋاتقان سو-
ۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ ئىككى نۆۋەت
قىسقا مۇددەتلىك كۇرس (بىرىنچى قېتىم ئالتە ئايلىق كۇرس،
ئىككىنچى قېتىم بىر يىللىق كۇرس) ئېچىپ خېلى بىر تۇر-
كۈم باشلانغۇچ سەۋىيىلىك مالدوختۇرلىرى ۋە دېھقانچىلىق،
ئىشلەپچىقىرىشقا ئېھتىياجلىق تېخنىك خادىملار يېتىشتۈرۈلدى.
ئۆلكىلىك باش ئورگانلار ئالتاينىڭ تەرەققىيات تە-
لىپىگە ئاساسەن چەتتىن ئوقۇپ كەلگەن ۋە شىنجاڭ ئىنستى-

تۆتى، دارىلمۇئەللىمىنى، گىمنازىيە قاتارلىق مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ياش زىيالىيلاردىن ئەنۋەر خانبابا، نۇسرەت شەھىدى، باۋۇدۇن يۇسۇپ، جامالىددىن، ئەلى، خالىق ساقى، ياسىن خۇدابەردى، ئابدىكېرىم ماخمۇدوۋ، تىنىسبەك، ئەنتەي، جاڭ يۇ، مالەنچى، ياڭ × ×، لي ۋىنخا، ما × ×، جاۋ × ×، مۇھەممەت نەزەر، ئىسمەتوللا مەسۇم، ئىمىن نىياز، ئىسمايىل تۇردى، روزى ئېزىز، تۇردى سەلەي، غەنى ھەسەن، ئالىمجان، ئىبراھىم قۇربان، ئىسرائىل، مۇھەممەت قۇربان، مىرخەت ناسىروۋ، غوجارا، قويچىباي، سىمباي، غوجا قاسىم، يۇسۇپ پولات ھاجىيوۋ، ئابزال مىراكبەزى، قاسىمخان، مىرشانوۋ، شەرىپجان، ئىمىن، ۋېكتىر، ئىستېپان، ئىۋان، ئابدىرىشىت قاتارلىق خادىملارنى ئەۋەتتى. ئەشۇنداق قاتلاممۇ قاتلام تەربىيىلەنگەن ۋە يۇقىرىدىن ئەۋەتىلگەن خادىملار ئالتاي مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەر ساھەسىدە ئاساسلىق كۈچ بولۇپ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى. مەسىلەن: قابىباس سىرى قازاق مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى، باۋۇدۇن يۇسۇپ ئۇيغۇر مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىنى بولۇپ ئىشلىدى، خالىق ساقى دەسلەپتە مائارىپ ئىدارىسى مەكتەپلەر بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ، كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما مۇئاۋىن رەئىسى، ئۇيغۇر مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى، جاڭ يۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ تەلىم - تەربىيە بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىدى، ئابدىكېرىم ماخمۇدوۋ، جېمىنەي، قابا مەكتەپلىرىدە مۇدىر بولۇپ ئىشلىدى. تىنىسبەك قابا ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىدى، شەرىپجان ئالتاي ۋىلايەتلىك مالدوختۇرخانىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ

ئىشلىدى. ما ×× جېمىنەي ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىدى. ئەنۋەر خانبابا ئالتۇن كان ئىدارىسىدە ئىشلىدى، ئەلى سۇ ساھەسىدىكى ئىنژېنېر بولۇپ ئىشلىدى، ئىمىن ھاۋارايى تېخنىكى بولۇپ ئىشلىدى.

ئالتاي تارىخىدا خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىتقىچە، مائارىپ ئىدارىسى بىلەن گېزىتخانا بىر بەنزە ئىككى ئاپپارات شەكلىدە بولۇپ، گېزىت، ژۇرنالچىلىقمۇ مائارىپ خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا ئېلىپ بېرىلدى. ئىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان كېلىشىمىدىكى توختامغا ئاساسەن، 1935 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئالتاي ۋالىيسى شەرىپقان مۇقاش جەكە ئوغلىنى زايسانغا (سوۋېت تەرەپكە) ئەۋەتىپ، گېزىتچىلىك باسما ماشىنىسىنى ئالدۇرۇپ، شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىن باشلاپ «شىنجاڭ ئالتاي» ناملىق گېزىتنى چىقىرىلدى. 37 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ «يېڭى ئالتاي» ناملىق ژۇرنال چىقىشقا باشلىدى. گېزىت، ژۇرنالچىلىق (نەشرىياتچىلىق) ئىشىدا 1935 ـ يىلدىن 1950 ـ يىلغىچە قەدەر جاپالىق ئەمگەك سىڭدۇرۇپ ئالتاي گېزىت، ژۇرنالچىلىق (نەشرىياتچىلىق) خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا تۆھپە قوشقانلار مۇقاش جەكە ئوغلى، غالىم قۇسايىن ئوغلى، ئاسقار تاتاناي ئوغلى، ماقات، مىرزاقىمەت، مۇسىلمانبېك، كۈنگەي، ماغاز رازدان ئوغلى، چورتانباي قاتارلىق يولداشلاردىن ئىبارەت.

4 ـ ئالتاي ياش پەننى مائارىپىنىڭ ۋەيران بولۇشى

شېڭ شىسەي ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە «ئىلغار» بولۇپ كۆرۈنگەن بىلەن، ئۇنىڭ ماھىيىتى

ئالدامچى، ھېلىگەر، پۇرسەتپەرەست، قانخور ئەكسىيەتچى مىلـ
لەتارىست ئىدى. شۇڭا ئۇ، ھامان ئىملغارلقىنىڭ دۈشمىنىدۇر.
شېڭ شىسەي 1937 ـ يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپلا خەلق ئىچىدىكى ھەر مىللەت ئىلغار زاتلارنى (خەنـ زۇ ئىلغارزاتلارنىمۇ)، ھەر مىللەت زىيالىيلىرىنى (خەنزۇ زىيالىيلارنىمۇ) يوزلەپ، مىڭلاپ ھەتتا ئون مىڭلاپ تۈرمىلەرـ گە تاشلىدى، ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى. ئالتايدىن شەرىپقان كۆـ گەداي ئوغلى، چوقومىڭ بوقات، چابدان قەمبەرۇلى، سەلىم جانا ـ زاقوۋ، كەرىم دوسابايوۋ، ماۋكەن توقولوۋ، ئابدىرىشىت قاـ تارلىق مۆتىۋەر زات، زىيالىي ۋە ياش ئوقۇتقۇچىلارنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى. بۇلارنىڭ ئىسمى قېنى ئالتاي خەلقىنىڭ پەننىي مائارىپىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈش ئىنقىلابىي جېڭى يولىدا ئاقتى. شۇڭا، گەرچە ئۇلارنى جاللات شېڭشىـ سەي ۋەھشىلەرچە قىيناپ ئۆلتۈرۈپ يوقاتقان بولسىمۇ، ئۇـ لار ئالتاي ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ھايات، ئالتاي ھەر مىللەت خەلقى ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەزىز پەرـ زەنتلىرى دەپ ھامان ئەسلەيدۇ.
فاشىست گىتلېر گېرمانىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈزگەن ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشماسلىق شەرتنامىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، 1941 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى سوۋېت ئىتتىپاـ قىغا ئۇشتۇمتۇت تاجاۋۇز قىلدى. بۇ چاغدا شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن دوست بولۇش» دېگەن سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى باشقىچە يول تۇتتى. 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئۈرۈمچىدە چوڭ داغدۇغا بىلەن گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىـ لىك پىرقىسى (سىڭ داڭبۇسى)، 10 ۋىلايەتتە ۋىلايەتلىك

شۆبە داكبۇلىرى بىر ۋاقىتتا قۇرۇلۇپ، شىڭ شىسەي شىنجاڭ ئۆلكىلىك داكبۇنىڭ ئالاھىدە خادىمى بولۇپ بەلگىلەندى. 43 ـ يىلىنىڭ فېۋرال ئايلىرى بولسا كېرەك، دوبەن مەھكىمىسىنىڭ غەربىي زالىغا (هازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق داكۋېنىڭ غەربىي زالى) شىڭشىسەي شىنجاڭ دارىلفۇنۇن، دارىلمۇئەللىمىنى، گىمنازىيە مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلىرى، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە ئىدارە جەمئىيەتتىكى زىيالىيلارنى يىغىنغا چاقىرىپ پۈتۈن كۈن ئۇزۇن نۇتۇق سۆزلەپ: مەن ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ئۇزۇن يىل ئۆگەندىم ھەم تەتقىق قىلدىم، ھازىر ئۇنىڭ خاتالىقىنى ھېس قىلدىم. ئۆتكەندە سىلەر ماركسىزم ـ لېنىنىزم نۇقتىئىنەزەرى بىلەن ماڭا ئېگەشكەن، ئەمدىلىكتە سەنمىنجۇيى نۇقتىئىنەزەر بىلەن ماڭا ئەگىشىشىڭلارنى جاكالايمەن، دەپ ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى تولۇق ئاشكارىلىدى. شىنجاڭدا .گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، شىڭ شىسەينىڭ ئىنقىلابتىن يۈز ئۆرۈپ جاڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشى، ئوخشاشلا شىنجاڭ مائارىپى جۈملىدىن ئالتاي ياش پەننى مائارىپى ۋەيرانچىلىقىنىڭ باشلىنىشى بولدى.

1944 ـ يىلىغا كەلگەندە ئالتاي مائارىپى تەلتۆكۈس دەپسەندە قىلىنىپ، مەكتەپلەردە دەرس توختاپ، مەكتەپلەر گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ ياتىقى ۋە قىمارخانىسىغا ئايلىنىپ قالدى. مائارىپ خادىملىرى، زىيالىيلارنىڭ بىر قىسمى چىڭگىل، كۆكتوقاي، جېمىنەي ناھىيىلىرىنى ئىگىلەپ ئۇ يەرنى بازا قىلىپ، گومىنداڭ بىلەن قوراللىق جەڭ قىلىۋاتقان پارتىزان ئەترەتلىرىگە قوشۇلۇپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇردى، بىر قىسمى گومىن-

داڭ ئەكسپەتچىلىرى تەرىپىدىن تۈرمىلەرگە تاشلاندى، ئاز بىر قىسمى خىزمەتتىن ۋاز كېچىپ كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، تۈر-لۈك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كەتتى، ئايرىملىرى ۋەزىيەت-نىڭ ھەر خىل دەھشەتلىك بېسىمى ئالدىدا ئاجىزلىقىنى ئىپادىلەپ، ئىنقىلابتىن يۈز ئۆردى.

5 ـ ئالتاي مائارىپىنىڭ ۋەيرانچىلىقتىن كېيىن ئىزىغا چۈشىشى

گومىنداڭ ئەكسپەتچىلىرىنىڭ ھەر جەھەتتىكى دەھ-شەتلىك بېسىمى ۋە رەھىمسىز ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاقىتىنى ـ تاق قىلىپ، ئاخىرى ئۇنىڭغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ قىلىشقا ئېلىپ كەلدى. ئالدى بىلەن ئىلى، ئالتاي، چۆچەك خەلقى 1944 ـ يىلىنىڭ ئىك-كىنچى يېرىمىدىن باشلاپ باتۇرلارچە كۆكرەك كېرىپ قوز-غىلىپ چىقىپ، 1945 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئىلى، ئالتاي، چۆچەك ۋىلايەتلىرىنى گومىنداڭدىن ئازاد قىلىپ ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتىنى قۇردى. ئالتاي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى رەسمى قۇ-رۇلۇپ ئىشقا كىرىشتى. ئالتايغا ئوسمان باش ۋالىي، دەلىلقان سۈگۈربايېۋ بىرىنچى مۇئاۋىن ۋالىي، قوشۇمچە مىللىي ئار-مىيە 5 ـ ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرى، شەمشى مۇئاۋىن ۋالىي قىلىپ تەيىنلەندى. 46 ـ يىلى ئوسمان ئاسىيلىق قىلىپ گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، دەلەلخان سۈ-گۈر بايېۋ باش ۋالىي بولدى. ئالتايدا قۇرۇلغان يەرلىك

هۆكۈمەت دۈشمەننى يوقىتىپ جەمئىيەت ئامانلىقىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، باشقا ساھەلەرنىڭ خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن تەڭلا ۋىلايەت، ناھىيىلەردە مائارىپ ئىدارىلىرىنى قايتىدىن تەسىس قىلىپ ئىشقا چۈشۈرۈپ، ئالتاينىڭ ۋەيران بولغان مائارىپىنى ئىزىغا سالدى. بۇ خىزمەتتە ئەرھۇم دەلىلقان سۈگۈر بايېۋنىڭ ئوينىغان رولى زور بولدى، بۇ ھال ئالتاي مائارىپىنىڭ ۋەيرانچىلىقتىن كېيىن ئىزىغا چۈشۈشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. ۋىلايەت مەركىزى سارسۈمبىدە (ھازىرقى ئالتاي شەھىرىدە) ۋە بۇرچىن، قابا، جېمىنەي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىدىمۇ بۇرۇن بار بولۇپ كېيىن ۋەيران بولغان مەكتەپلەرنى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، مائارىپ خادىملىرىنىڭ خىزمىتى بىلەن تۇرمۇشىنى مۇئەييەن بەلگىلىمىلەر بويىچە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، سىرۋىت ئىتتىپاقىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپ تۈزۈمىنى ئاساس قىلىپ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى باشلىۋەتتى.

1945 - يىلى 9 - ئايدىن 1949 - يىلىنىڭ 9 - ئېيىغىچە ئالتاينىڭ مەركىزى سارسۈمبىدە (ھازىرقى ئالتاي شەھىرىدە) مۇكەممەللەشكەن ئەرلەر بىرلەشمە مەكتىپى (قازاق، ئۇيغۇر، خەنزۇ مەكتىپى)، قىزلار بىرلەشمە مەكتىپى (قازاق، ئۇيغۇر)، رۇس مەكتىپى، موڭغۇل مەكتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. ۋىلايەت بويىچە يېزا - قىشلاق، كەنتلەردىمۇ بۇرۇن بار بولۇپ كېيىن ۋەيران بولغان مەكتەپلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغاندىن تاشقىرى، تەرەققىيات ئەھۋالىغا قاراپ ئېھتىياجلىق بولغانلىرىنى يېڭىدىن قۇرۇپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ئوقۇتقۇچىلارنى سوۋېت

جەھەتتىن يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە ئىلى بىلىم يۇر-تىغا (ئىلى بىلىم يۇرتى تولۇق ئوتتۇرا سەۋىيىلىك مەك-تەپ) ياش ئوقۇتقۇچىلاردىن تاللاپ ئەۋەتىپ، تولۇق ئوت-تۇرا بىلىمگە ئىگە ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈلدى.

ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتى يېتەكچىلىك قىلغان قى-سقىغىنە بەش يىلدا ئالتاينىڭ مائارىپ ئىشلىرىدا زور تەرەققى-يات كۆرۈلمىسىمۇ، ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مۇستەھكەملەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەرلەر بىرلەشمە مەكتىپى ئىچىدە ئىلگىرى-كېيىن ئۈچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مائا-رىپنىڭ تۇنجى بىخى يارىتىلدى. بۇ سىنىپ «ئېرەكچە سىنىپ» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. بۇ بىر خىزمەتكىمۇ مەرھۇم دەلىلقان سۇگۇربايېۋ ئۆزى بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلدى. بۇلدىن باشقا يەنە دەلىلقان سۇگۇربايېۋ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىككى يۈرۈش ستىرولۇق مۇزىكا ئەسۋابلىرى (گىتار، ئىسكىرىپكا، ماندالىن، بالالايكا)، بىر يۈرۈش دوخۇۋۋي ئوركېستىر ئال-دۇرۇپ، كىنولار ئالدۇرۇپ، مەدەنى - مەرىپەت، تەشۋىق - تەر-غىپ ئىشلىرىنى يولغا قويدى. مەكتەپ ۋە مەدەنىي مۇئەس-سىلەر جايلاشقان كوچىغا مەدەنىيەت كوچىسى دەپ نام بەردى.

6 - ئالتاي مائارىپىدىكى يۈكسىلىش

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىندى. شۇ كۈندىن باشلاپ شىنجاڭدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ئورنىتىلىپ، شىنجاڭ تارىخىدا يەر جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان دەۋر بۆلگۈچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر بولدى. 1950 -

يىلى 4 ـ ئايدا ئالتايدىكى ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتى تەركىبى ئۆزگەرتىلىپ، ئالتاي شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر ۋىلايىتى قىلىپ قايتا قۇرۇلدى. 1950 ـ يىلى 8 ـ ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئالتاي يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ ئالتايدا كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى رەسمىي تىكلەندى. ئالتايدا پارتىيىمىز رەھبەرلىكىنىڭ تىكلىنىشى ھەممە ساھە ئىشلىرىغا ئوخشاشلا ئالتاي مائارىپى يۈكسىلىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي مائارىپى پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكىگە مۇيەسسەر بولغاندىن كېيىنلا يىلدىن ـ يىلغا زور ـ زور يۈكسىلىشلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. مەسىلەن: 1953 ـ يىلى ئالتاي بىرلەشمە ئەرلەر مەكتىپى، قىزلار مەكتىپى ئاساسىدا ئالتاي تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپى بارلىققا كەلدى، ئارقىدىنلا ئالتاي ناھىيىسىدە بىر خەنزۇ تىلىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ، يەنە مىللىي تىلدا بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ يېڭىدىن قۇرۇلدى، بۇرۇنقى مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن بۇرچىن، قابا، جېمىنەي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى مەكتەپلەر شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپ كەينى ـ كەينىدىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ يېتىشتى. يېزا ـ قىشلاق مەكتەپلىرىدىن ئالتاي ناھىيە مەمىبەيىسى ئاۋۇلىدىكى ئۇلگە مەكتىپى، قابا ناھىيە چىبار ئايغىر ئېلىنىڭ شەرىپقان نامىدىكى مەكتەپ، جېمىنەي ناھىيىسىنىڭ لاستى مەكتىپى، كوزەۋچېيدىكى قازىبەك ئىلى مەكتىپى، بۇرچىن ناھىيە بېقاجى ئاۋۇلىدىكى جەمىس مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلىرى بولۇپ يېتىشتى.

ئازادلىقتىن كېيىن ئالتايدا مىللىي مائارىپ بىر سۇر-

ئەتتە راۋاجلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى كېڭەيدى، سۈپىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، مەكتەپلەر كېڭەيدى، ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى، ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلىرى تولۇقلاندى. ئوقۇش-ئوقۇتۇش سۈپىتى ياخشىلىنىپ، زامانىۋىلاشتى. مانا بۇلار پارتىيىمىز رەھبەرلىكىدە ئالتاي مائارىپىدىكى شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ھەقىقىي يۈكسىلىشتۇر.

ئالتاينىڭ مائارىپ تارىخىنى ئەسلىگىنىمىزدە، يېرىم ئەسىر ئىلگىرىكى ھالدا ئالتاي مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئەقلىي ئەمگىكى بىلەن جاپالىق ئىشلەپ، ئۆز ھەسسىسىنى قوشقان تۆھپىكار مائارىپچى زەكىي قاتارلىق پېشقەدەم مائارىپچىلارغا سالام يوللايمىز، شەرەپ پارتىيىمىزگە مەنسۇپ.

مەرىپەتپەرۋەر ھېزىم ئاخۇن توغرىسىدا

يۈسۈپجان ئەيسا

گۈزەل ئىلى دەرياسى بويىدا تۇرۇپ، ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغ ئېتىكىگە كۆز تىكىپ قارىغاندا «ئاخورتام» (شىۋىچە ئۇلسون) چوققىسى ئاستىدا، شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن قەدىمدىلا تونۇش بولۇپ كەلگەن جاغىستاي يېزىسىنىڭ بۈك - باراقسان باغۇ - بوستانلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

جاغىستاي دېگەن بۇ نام تىلغا ئېلىنغاندا، كەڭ زىيالىيلار «جاغىستاي زىيالىيلار ماكانى» دېسە، ئەمگەكچان خەلق، «جاغىستاي ئاشلىق ماكانى» دېيىشىپ تەبرىكلىشىدۇ.

دېمىسىمۇ جاغىستاي يېزىسى بىر ئەسىر زىيالىيلار ماكانى بولغان ھەم شۇنداقلا ئالتۇن ئاشلىق، كۆمۈر، ئالتۇن، ۋە رەڭلىك مېتال كېنى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

30 - يىللاردا شائىر نەزەر غوجا؛

ئەي جاغىستاي، ئالدىڭ ساي؛
ئويناشقا بەك قولاي،
تاغ تاشلىرىڭ.
ئوغلاق قوزا مالغا باي،
ئىندىرلىرىڭ.
ئالتۇن ئاشلىق مەدەنگە باي،
دېگەن جاراڭلىق مىسرالاردا شېئىرلار يازغان ئىدى.

1900 - يىلدىن باشلاپ جاغىستاي يېزىسىدا، ئۇيغۇر

ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بولغان، نەزەر غوجا (ئۇيغۇر ئوغلى ئابدۇرېھىم ئەيسا (بۇلبۇل)، مويدۇن يۇنۇس قاتارلىق ئاتاقلىق يازغۇچى شائىرلار، ئىمىر ئاخۇنۇم ۋە ئوغلى ھېزىم ئاخۇنۇم، مىراموللا، ئەيسا داموللا قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر زاتلار يېزا مائارىپىغا ئۇچۇر قىلىپ، نەتىجىدە 1930 - يىللىرىدىن بېرى، جاغىستاي يېزا مائارىپى غۇلجا شەھرى شۇنداقلا پۈتۈن ئىلى رايونىدىكى مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە زور تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلورەشچان باتۇر ئوغلى، ئوت يۈرەك شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپمۇ ساۋاد چىقىرىشنى مۇشۇ يېزىدىن باشلىغان ئىدى.

يېزا مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىش جەريانى تۆۋەندىكىچە: جاغىستاي يېزىسى جۇغراپىيە جەھەتتىن سوۋېت چېگراسىغا يېقىن بولۇپ، ئۇزۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىپ كېلىش ئىشى قويۇق ئىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشتىن كېيىن، بېرىپ - كېلىش ۋە مەلۇم مەزگىل ئولتۇراقلىشىپ قېلىش نەتىجىسىدە، كىشىلەر رۇس مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش بىلەن، بىلىم ئېلىش ۋە بەلكى ئالىي بىلىم ئېلىش پۇرسىتىگىمۇ ئىگە بولغان ئىدى.

مەسىلەن: ئوسمان يۇنۇس ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنى (ساكو)، نەزەر غوجا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنى، ئابدۇرېھىم ئەيسا، مويدۇن يۇنۇس، خۇداۋەردى تالىپ، توختى خوجا زاھىرى قاتارلىقلار ئالمۇتىدا ۋە رۇس ئالىي تېخنىكومنى، ئىمىر ئاخۇنۇم، مىراەوللا، ئەيسا داموللا قاتارلىق كىشىلەر قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنى تۈگەتكەن ئىدى.

نەزەر غوجا «ئۇيغۇر ئوغلى» تەخەللۇسى بىلەن شېئىرىيەت

ساھەسىدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ۋە نام چىقارغان ئىدى.

يۇقىرىقىدەك ئامىللار سەۋەبىدىن يېزا خەلقى يېڭىلىقنى خالايتتى.

ئىككىنچى تەرەپتىن پۈتۈن يېزا خەلقىنىڭ 90% دېگۈدەك تاش مەمەت (تاشلاڭ) جەمەتى بولۇپ، تاش مەمەت ئەۋلادىدىن سىلىم دېگەن كىشى يۈز بېگى بولۇپ، سىلىم يۈز بېگىمۇ تەرەققىيپەرۋەر كىشى ئىدى.

يېزىدا ئىككى مەسچىت بولۇپ، يۇقىرىقى مەسچىت، تۆۋەنكى مەسچىت دېيىلەتتى. جۈمە نامىزى يېزا بويىچە يۇقىرىقى مەسچىتتە ئوقۇلاتتى، شۇڭلاشقا بۇ مەسچىت ئاساسىي مەسچىت بولۇپ، ئىمام، قازى ئورنىدا سانىلاتتى.

1900 - يىلى ئىمىر ئاخۇنۇم قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنى تۈگىتىپ، جاغىستاي يېزىسىغا قايتىپ كەلدى ۋە يۇقىرىقى مەسچىتكە ئىمام بولدى.

1905 - يىلى يۇقىرىقى مەسچىت يېنىدىكى ئۈچ ئېغىزلىق ۋەخپە ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئېچىپ، دەسلەپكى يىلىدىكى بىر سىنىپتىن كۆپەيتىپ ئۈچ سىنىپقا يەتكۈزدى ۋە كېيىنچە تاھىر ئىمام دېگەن كىشى ئوقۇتۇش ئىشىغا ياردەملىشىپ مۇئەللىم بولدى. ئوقۇغۇچىلار كۈندىلىك بېرىلىدىغان دەرسلەر، دىن، تىل، ئىملا، ھېساب قاتارلىق دەرسلەر بولۇپ، بۇ مەكتەپ 1905 - يىلدىن 1925 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. ئوقۇغۇچىلار دىنىي دەرستە ئۇششاق سۈرىلەرنى ياد بىلگەندىن سىرت، قۇرئان يېزىقىنى تونۇش، پەننىي جەھەتتە ئۇيغۇر كونا يېزىقىنى تولۇق بىلىش بىلەن ھېسابتا تۆت ئەمەلنى تۈگىتىش بىلەن تاماملىنىپ، شۇ ۋاقىتىدىكى ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مۇتلەق كۆپىنىڭ دىنىي ۋە پەننىي ساۋادى چىقاتتى. ئىمىر ئاخۇنۇم بالىلار-

دىن ئوقۇش پۇلى ئالمايتتى. بايلار ئۇنىڭ بىنەم يېردىنى ھەيدەپ، خامانىنى تېپىپ زىرائەتىنى يېغىپ بېرەتتى. ئوقۇيدىغانلار ئوغۇللار بولۇپ، قىزلار ئوقۇيالمايتتى.

يېزا نوپۇسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، 1910 - يىلى سىلىم يۈزبېگى تۆۋەندىكى مەسچىت يېنىغا يېڭىدىن ئۈچ ئېغىزلىق مەكتەپ سالدۇردى. شۇ يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنى تۈگىتىپ كەلگەن مىراموللا مۇئەللىم بولدى. 1915 - يىلى غۇلجا شەھرىدىن ئەيسا داموللا چىقتى، بۇ كىشىمۇ مۇشۇ مەكتەپكە مۇئەللىم بولۇپ، كۆندىلىك بېرىلىدىغان ئاساسىي دەرسلەردىن، تىل، ئىملا، ھېساب، ئىسلام، تارىخ، جۇغراپىيە بولدى. بۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى ئۇياق - بۇياققا كېتىپ تۇرغانلىقتىن تۇراقسىز بولۇپ مىراموللا، ئەيسا داموللامدىن كېيىن مۆمىن ئىمام، توختاخۇن ئىمام، راجىپ ئاخۇن، ھوشۇر موللا مەشۇ تالىپ قاتارلىق كىشىلەر مۇئەللىم بولدى. بۇ مەكتەپ 1910 - يىلىدىن 35 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. ھەر ئىككى مەكتەپنىڭ ئوقۇش، تەرتىپ - ئىنتىزاملىرى كۈچلۈك ئىدى. مۇئەللىمدىن سوراقسىز دەرستىن قېلىشقا بولمايتتى. ھەربىر دەرس ۋاقتى 50 مىنۇت بولۇپ، ئون مىنۇت تەنەپپۇس بولاتتى. ھەركۈنى ئىككىدىن بالا دىجورنى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار كېلىشتىن بۇرۇن سىنىپلارنىڭ تازىلىقىنى قىلاتتى. سىنىپ كىلاسكومى بولاتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماكا چېكىشى، ئوشۇق ئويناش قاتارلىق يامان ئىشلار قاتتىق چەكلىنەتتى.

1925 - يىلى ئىمىر ئاخۇنۇم ۋاپات بولدى، ئوغلى ھېزىزەم ئاخۇن ئىمام بولدى. ھېزىزەم ئاخۇن ئەقىللىق، زېرەك، ئەخلاقىي پەزىلەتلىك كىشى ئىدى. ئۇستا رەسسام ئىدى.

ھېزىزەم ئاخۇن يېزا خەلقى ئىچىدە چوڭ ئابرويلۇق بولۇپ، يېڭىلىق تەرەپدارى ئىدى. ئۇ ئىمام بولغاندىن كېيىن دادىسى ئىمىر ئاخۇنۇم باشقۇرۇپ كەلگەن ئۈچ سىنىپلىق مەكتەپنى ئۆزگەرتىپ، تۆۋەنكى مەسچىتتە ئوقۇپ چىققان بالىلارنى قوبۇل قىلدى. مەكتەپ مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، كۈندىلىك ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر پەننىي ئاساس، دىنني قوشۇمچە قىلىندى. تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، دىن قاتارلىق دەرسلەر بولدى. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن يېزىرى ئوقۇش ئورنى بولمىغانلىقى ئۈچۈن قايتىپ كېلىپ دېھقانچىلىق ۋە باشقا كەسىپلەربىلەن بولدى.

1933 - يىلى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭدا مائارىپ ئىشلىرى بىر مەزگىل ئۇچقاندەكلا تەرەققىي قىلدى. جاغىستاي يېزىسىدىمۇ يېڭى تەرەققىيات يولى باشلاندى.

1934 - يىلى غۇلجىدا بىرىنچى قېتىملىق ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىلدى. كۇرسقا ھېزىزەم ئاخۇنۇمدا ئوقۇپ چىققان يېزا ياشلىرىدىن ھەسەل تۆلىگەن، ئويلام بەھرام، نىياز جەپەرى، ئۆمەرجان قادىرى، ئىسمايىل موللا، خەيرىدىن، شەيخىدىن قاتارلىق 13 كىشى ئوقۇشقا چىقتى. ھېزىزەم ئاخۇنۇم تېرىغان مائارىپ گۈللىرى ئېچىلىپ مېۋە بېرىشكە باشلىدى. شۇ يىلى ئەسلىدىكى ئىككى مەكتەپتىن باشقا يېزىدا مەمشۇر تالىپ ئۆز ئىقتىسادى بىلەن تاۋالى ئۇستا دېگەننىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ، بىر سىنىپ بالا قوبۇل قىلىپ پەننىي دەرس ئوقۇتتى.

ئابدۇرېھىم ئەيسا، ئوسمان يۈنۇسلار نۇردۇن قەمبەرنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى بىر سىنىپ مەكتەپ قىلىپ، ھېزىزەم ئاخۇنۇمدا ئوقۇپ چىققان جەمئىيەتتىكى ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنى يىغىپ پۈتۈن كۈنلۈك ئوقۇتتى. تىل، ھېساب، تا-

رىخ، جۇغراپىيە، ئەخلاق، قول ئىشى، گىمناستىكا قاتارلىق 5 ـ سىنىپ دەرسىنى ئۆتتى. ئوقۇغۇچىلار بىر خىل پورما-كىيدى. گىمناستىكا ۋە ۋالىبول، ۋاسكىتبول قاتارلىق تەن-تەربىيە ئىشلىرى يولغا قويۇلدى. ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ پورمىسى بىلەن بارابان، سوناي چېلىپ شېئىر ئېيتىپ، پۈتۈن يېزا كوچىلىرىنى ئايلاندى. يېزىدىكى يەتتە ياشتىن تارتىپ 70 ياشقىچە خەلق ئوقۇغۇچىلارنى ئالاھىدە قىزغىن قارشى ئېلىپ، بالىلار ئەتىدىن كەچكىچە مەكتەپ ئەتراپىدىن كەتمەس بولدى.

1935 ـ يىلى ھېزىزەم ئاخۇنۇمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىدا 12 سىنىپلىق مەكتەپ، 200 كىشىلىك چوڭ كۇلۇب سې-لىندى. مەكتەپ سېلىش ئۈچۈن قۇدۇرتىللا ھاجى ئۆزى-نىڭ چوڭ بېدىلىك قورۇقىنى ھەقسىزلا بەردى. ئىسكەندەر ھاجى، مىرا ھاجى، سەبرىدىن شاگىيۇ، ئەمىردىن شاگىيۇ، بەراخۇن-ئاكىلار يېتەرلىك ئىقتىسادىي ئىشلارنى ئۈستىگە ئېلىپ يار-دەم قىلدى. يېزا خەلقى خالىسانە ئەمگەك قىلىپ مەكتەپ ئىككى ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا پۈتۈپ، مەكتەپتىن تارتىپ كۇلۇبنىڭ ئۈستەل، ئورۇندۇق، پارتىلىرى تەييارلاندى. مەك-تەپ ئالدى چوڭ مەيدان بولۇپ رېشاتكىلاندى. توپ ئوي-ناش ۋە تورنىك مەيدانلىرى ياسالدى. ھېزىزەم ئاخۇنۇم باشلىق مەكتەپ ئاتىلار كومىتېتى قۇرۇلدى. يېزىدا ھېزىزەم ئاخۇندەك دىنى زاتنىڭ مەكتەپ، مائارىپ ئىشىدا پۈت تىرەپ تۇرۇشى، يېزا مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئاجايىپ رول ئوينىدى. مەكتەپ شۇ يىلى كۆزدە ئېچىلدى، ئوغۇل، قىز بولۇپ بىرىنچى سىنىپتىن ئالتىنچى سىنىپقىچە 12 سىنىپ بالا توشتى. كۇرسنى پۈتتۈرگەن ھەسەل تىۋلىگەن، ئويلام بەھرام، نىزام جەپەرى، ئۆمەرجان قادىر، ئىسمايىل موللا، خەيرىدىن، شەيخىدىن، توختى غوجا زاھىرى، خۇدا-

ۋەدى، تالىپ قاتارلىق يولداشلار يېزىغا قايتىپ چىقىپ مۇئەللىم بولدى. ھەسەل تۆلىگەن مەكتەپ مۇدىرى، ئويلام بەھرام ئىلمىي مۇدىر بولدى. پۈتۈن ئوقۇغۇچىلار پورما كىيىپ بارابان سوناي چېلىپ، شېئىر ئوقۇپ كوچا ئايلاندى. يېڭى كۇلۇبتا، «خىيالى تېۋىپ»، «پەرھات شېرىن»، «غۇنچەم»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىق سەھنە ئويۇنلىرى ئوينىلىپ، خەلقنىڭ ئالاھىدە ماختىشىغا ئېرىشتى، سەھنىدە ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى، شۇن داقلا ئەينى زاماندا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېيتقان ناخشا، دېكلاماتسىيە ئېيتىلىپ، كونسېرت نومۇرى كۆرسىتىلدى.

مەسىلەن:

بىز چىقتۇق سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا،
كومسومول يولداشلار ئىزىدىن.
ئەمدى سىلەرگە دوكلات بېرىمىز،
تۇرمۇشىمىزنىڭ ئىزلىرىدىن،
ئەي نورۇزباي كۆردۈڭمۇ؟
بۇقان ئىچكەن بايلارنى.
قانچە ئىزدەپ باقدۇ،
تاپالمايدۇ يوللارنى،

ھايدا ـ ھايدا ياپون قانخورنى، جۇڭگودىن ھايدا.

دېمەك بۇنداق دېكلاماتسىيەلەردە، بىرىنچىسىنى پورما كىيگەن پىئونېرلار ئورۇندىسا، ئىككىنچىسىنى ئىشچى بىلەن يوغان قورساق تەييار تاپ باي، ئۈچىنچىسىنى قەھرىمان جۇڭگو ئىشچى، دېھقان، ئەسكەر، بىلەن ياپون ئالۋاستىلىرى قىلىپ ياسانغانلار ئەينى قىياپىتىدە ئورۇندايتتى. يېڭى مەكتەپ ئېچىلىش بىلەن يېزىدىكى ئەسلىدە بولغان مەكتەپلەر ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ، قوشۇلۇپ كەتتى.

1936 ـ يىلى 2 ـ قېتىملىق غۇلجىدا ئېچىلغان ئوقۇغۇ-
چىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا ئىبراھىم ئىسكەندەر، ئىسھاق ئىب-
راھىم، ئەزىم ئىبراھىم، مەھموت ھاشىرى قاتارلىق ئىككى كى-
شى ئوقۇشقا چۈشتى، شۇنداقلا شۇ يىلقى كۈزە سىفەن بىرىن-
چى قاتارىغا ئەمەت ئەمىردىن، ئەخمەت يۇنۇس قاتارلىق
ياشلار ئوقۇشقا كىردى.

يۇقىرىقى يولداشلار كۇرسا ۋە سىفەن مەكتىپىنى تۈگەت-
كەندىن كېيىن، ھەممىسى دېگۈدەك جاغىستاي مەكتىپىگە چىن
قىپ مۇئەللىم بولدى. ئەسلىدىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن ھەسەن
تۆلگەن غۇلجا تاتالىيە مەكتىپىدە، ئابدىرېھىم ئەيسا
تۆتدەرۋازا ھۈسەينىيە (ھازىرقى 2 ـ ئورتا)، ئوسمان يۇنۇس ھەي-
رانباغ مەكتىپىگە، توختى غوجا زاھىرى شەيىق مەمەت مەك-
تىپىگە، خۇداۋەردى تالىپ ئايدۇڭ مەكتەپ مەكتىپىگە مۇدى-
رى بولدى. ئويلام، بەھرام مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ 37 ـ يى-
لى غۇلجىدىكى ھۈسەينىيە مەكتىپىگە ئىلمىي مۇدىر بولدى.
ئىسمائىل موللا خەيرىيە، شەيخدىنلەر مەدرىس يېنىدىكى مەك-
تەپكە، ئۆمەرجان قادىرى ھۈسەينىيە مەكتىپىگە مۇئەللىم بولۇپ
غۇلجا شەھەرئىچىدىكىمەدەنىي مائارىپ ئىشلىرى ئۇچقاندەك تە-
رەققىي قىلدى. تاتالىيە، ھۈسەينىيە مەكتەپلىرى نۇقتىلىق مەك-
تەپلەردىن بولۇپ، شۇندىن باشلاپ جاغىستاي يېزا ياشلىرى
ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ، «جاغىستاي زىيالىيلار ماكانى» دې-
گەن شەرەپلىك نام تارقالدى. 1937 ـ يىلى كۈزە سىفەن
2 ـ قارارىغا جاغىستاي مەكتىپىدىن، غىياس ئىسكەندەر، غوجا
باۋۇدۇن تۇرسۇن، نەسىردىن سەبىردىن، ئەمىردىن نەسىردىن،
ئىمىرەمزى ئايۇپ، ئۆمەرجان شېرىپ، ئىمام مەمەت مۇسا،
مەسئۇت، ھاشىرى قاسىم ھېيتاخۇن، ئىلى ئەكبەر، بەراخۇن قا-
تارلىق يولداشلار، ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىگە ئابدۇرازاق

ئوسمانوپ، ئەخمەت سەبىردىن، ئوسمان ئۆمەر، ئىلىم ئەيسا، ئاۋدۇن قادىر، مەھمۇتجالار، مەمەت ئىدرىس قاتارلىق يولداشلار ئوقۇشقا كىردى.

بۇلار مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئابدۇرازاق ئوسمانوپ تاتالىيە مەكتىپىگە ئىلمىي مۇدىر، مەسئۇت ھاشىرى سۈيدۇن مەكتىپىگە مۇدىر، ئىلى ئەكبەر، غوجا باۋۇدۇن، قاسىم، ئىمىرەمزى، نەسىردىن قاتارلىق يولداشلار غولجا شەھەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنىپ، قالغان يولداشلار چاپچال، قىزىل كۇرە، نىلقا قاتارلىق جايلاردىكى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىندى. 1938 - يىلى ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىگە ئابلىھەت روزى، ئەينەن ھوشۇر، كۇرە سەفەن 3 - قارار 7 - سىنىپىگە غوجاخمەت توختى، ئاسىم مەسۇم، جالالىدىن راشىدىن، رىزايىپ توختى، ئۆمەرجان ئەيسا، يۈسۈپ ئىلياس قاتارلىق يولداشلار ئوقۇشقا كىردى.

1940 - يىلى ئىلى مىللەتلەرگىمنازىيىسىگە يۈسۈپجان ئەيسا، ئەخمەت داۋۇت، تىيىپ داۋۇت، ئەبەيدۇللا يۇنۇس، ئابلىز خۇسورى، ئىبراھىم بىلال، كەشپۇللا ئەخمەت، غىلاجىدىن سابىت قاتارلىق يولداشلار؛ 1941 - يىلى رەيھان نەزەرغوجا، ئەلاخان يۇنۇس، ھاجەر قادىرى قاتارلىق يولداشلار ئوقۇشقا كىردى. بۇلار ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن بىر قىسمى يەنە غۇلجىدىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنغاندىن كېيىن، قالغىنى چاپچال ناھىيىسىدىكى قاينۇق، قوغۇنچى، كان قاتارلىق يېزا مەكتەپلىرىگە تەقسىم قىلىندى.

دېمەك يۇقىرىدا بىز ئىسمىنى ئاتاپ كۆرسەتكەن 100گە يېقىن زىيالىي ياشلار، ئەينى زاماندا ھىزىيەم ئاخۇنۇمدا ئوقۇپ بىلىم ئالغان يولداشلار بولۇپ، بۇلار شۇ دەۋردە ئوقۇش يېشىدىكى ناھايىتى ئازلا قىسمى ئىدى. يېزا نوپۇس-

نىڭ 90% ئەتراپىدىكى ساۋاتلىق كىشىلەر ساۋاتىنى ھەـ
زىـزەم ئاخۇنۇمدا چىقارغانىدى.

ھىزىـزەم ئاخۇنۇم شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەر كىشى ئىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىـدە ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىرگە يۈرۈپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارـ شى تەشۋىق تەرغىب ئىشلىرىنى قىلاتتى، ئالدىنقى سەپتىن ھال سوراش ھەرىكەتلىرىدە، تەشۋىق تەرغىب قىلىپ ئالدى بىـ لەن ئۆزى باشلامچى بولۇپ، ئات ـ كالا ياردەم قىلغانىدى.

مەرىپەتپەرۋەر ھىزىـزەم ئاخـۇن ئىمرى 1946 ـ يىلى ۋاپات بولدى. بىراق ئۇ قۇرۇپ كەتكەن يېزا مائارىپى تېـ خىمۇ پورەكلەپ مېۋە بەردى.

1948 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ـ قەـ دىردان ئۇستاز ئەخمەتجان قاسىمى، ئالاھىدە چىقىپ يېـزا مەكتىپىنى كۆزدىن كەچۈردى. «كىشىلىك جەمئىيەتتە ئوقۇتـ قۇچىنىڭ مېھنىتىدىن ئۇلۇغ مېھنەت يوق» دېگەن بېغىشلىـ مىنى يازدى. «بىز ئەمدى تاشپاقىدەك ئۆمىلەپ يۈرمەيمىز» دەپ، سىنىپ چىش تاختىسىدىكى تاش پاقا، ئېشەك، ئـات ھارۋىلارنى چىقىرىۋەتتى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ كۆزدىن كـۆچۈرۈشى ۋە بېغىشـ لىمىسى يېزا خەلقىگە، يېزا مائارىپىغا بولغان ئالاھىدە غەمـ خورلۇقى بولۇپ، يېزا خەلقى، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا ئىلـ ھام كۈچ بېغىشلىدى. شۇ يىلى ئۈچ سىنىپلىق تولۇق ئوتـ تۇرا مەكتەپ ئېچىلدى. بۇنىڭغا جاغىستاي، قاينۇق، قوغۇنچى، ئورتە، كان، مازا، سوپوم بۇلاق قاتارلىق يېـزا مەكتەپلەرـ دىن ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئـوقىدى.

1950 ـ يىلى يەنى ئازادلىقتىن كېيىن، يېزا مائارىپى

پارتىيىنىڭ مائارىپ فاكۇلتېتى بويىچە تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ ئالغا ئىلگىرىلىدى.

1950 - يىلى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى، شىنجاڭ تىببىي ئىنىستىتۇتى، تيەنجىن، نەنكەي، ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا شەرىپىدىن ئۆمەر، شۆكۈرخان، نەسىردىن ئەمىردىن قاتارلىق ئونلاپ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشقا كىرىپ ئەلا نەتىجە بىلەن ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، شۇندىن باشلاپ ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، سانائەت ئىنىستىتۇتى، تىببىي ئىنىستىتۇت، مائارىپ ئىنىستىتۇتى، مالىيە ئىنىستىتۇتى قاتارلىق ئالىي بىلىم ئورۇنلىرىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، سوتسىيالىستىك مائارىپ قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئۆز ھەسسىسىنى قوشۇپ كېلىۋاتىدۇ.

جاغىستاي يېزا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە 15 نەپەر، سانائەت شۆبىۋىنىدە ئۈچ نەپەر، پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدە تۆت نەپەر، مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتىدا تۆت نەپەر ئوقۇتقۇچى خىزمەتچىلەر بار.

يۈسۈپجان ھاشىر، زايىر، تۇرسۇن نىزام، نەسىردىن ئەمىردىن، ئابلا ھاشىم قاتارلىق يولداشلار غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مەكتەپلەردە مۇدىر بولۇپ ئىشلەپ، شەھەر مائارىپ ئىشلىرىنى ياخشىلىماقتا.

جاغىستاي يېزىسىدىكى مائارىپ ئىشلىرى ئازادلىقتىن كېيىن چوڭ قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەپ، ئەسلىدىكى 12 سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ يەنە بەش ئورۇندا شۆبە باشلانغۇچ مەكتەپكە، ئۈچ سىنىپلىق ئوتتۇرا مەكتەپ 10 سىنىپلىق تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە تەرەققىي قىلىپ، مەكتەپتە ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇتقۇچى ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ 100

دىن ئارتۇق كىشى ئىشلىمەكتە.

ھەر يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا بىر سىنىپ ئوقۇغۇچىلار قاتنىشىپ، ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەرنىڭ نىسپىي سانى غۇلجا ۋىلايىتىدىكى نۇقتىلىق مەكتەپلەر سانىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ ياكى تەڭلىشىۋاتىدۇ.

مەسىلەن: 1986 - يىلقى بىر سىنىپ 50 ئوقۇغۇچىدىن 28 نەپىرى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپ ۋە ئالىي تېخنىكوملارغا ئوقۇشقا تەقسىم قىلىنىندى. بۇ نەتىجە ئەلۋەتتە ئادەتتە يېڭى ئىش بولمىسا كېرەك.

ھازىر جاغىستاي يېزا مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ ئاپتونوم رايون تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپ، ئالىي تېخنىكومدا ئوقۇپ بىلىم ئېلىۋاتقان قانچە يۈزلىگەن ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا بېيجىڭ، تيەنجىن، خاربىن، شاڭخەيدىمۇ بىر قانچىلىغان ئوقۇغۇچى ئوقۇۋاتىدۇ.

شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقى، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىككى نەپەر يولداش ئوقۇشقا كەتتى.

«زىيالىيلار ماكانى» دەپ نام ئالغان يېزا خەلقى، بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك ئۇلۇغ قۇرۇلۇش دەۋرىدە، ئۆز يېزىسىدىن چىقىپ ئۆسۈپ يېتىلگەن يازغۇچىلار، شائىرلار، دوختۇرلار، ئىنژېنېرلار ۋە پەن ئىگىلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، جامائەت ئەربابلىرى بىلەن ۋە ئۇلار ياراتقان يېڭى تۆھپىلەرنى كۆرگەندە ئالدى بىلەن مۇشۇنداق بەختلىك دەۋرگە يەتكۈزگەن پارتىيىگە، ھۆكۈمىتىمىزگە چىن دىلىدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ. شۇنداقلا يېرىم ئەسىر يېزا مائارىپىغا كۆچەت تىكىپ ئەجىر قىلغان مەرھۇم مەرىپەتپەرۋەر شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەر ھەمزىدەم ئاخۇنۇم ئىمىرنى چوڭقۇرئېھتىرام بىلەن يادئېتىدۇ.

پىچان ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە

تېيىپ پولات

پىچان ناھىيىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شەرقى تەرىپىگە جايلاشقان. ئالاھىدە ئىقتىسادى زىرائەتلىرى تەرەققىي قىلىۋاتقان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى بولۇپ، بۇ يەردە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا مەشھۇر بولغان كىشمىش ئۈزۈم، داڭلىق ھوڭ قوغۇنى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق «لۈكچۈن شەھىرى» ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «تۇرپان جۇڭۋاڭى — ئەمىن ۋاڭنىڭ ئوردىسى» نىڭ ئىزلىرى ھەم ئىسلام دىنىدىكى ئۇلۇغ جاي — تۇيۇق مازىرى «ئەسھابۆلكەھىب»، پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمجىن يېزا چوۋاڭقىر كەنتىدىكى «يەتتە قىز، يەتتە يىگىت» لەر مازىرى بۇ ناھىيە تەۋەسىدە.

پىچان ناھىيىسى شىمالىي پاراللېل 41° ـ 12′ دىن 43° ـ 33′، شەرقىي مېرىدىئان 89° ـ 30′ دىن 91° ـ 54′ غىچە بولۇپ، شەرقى قۇمۇل بىلەن، غەربى تۇرپان، شىمالى تەڭرى تېغى ئارقىلىق مورىي، گۇچۇڭ ناھىيىلىرى بىلەن، جەنۇبى — قۇرۇقتاغ ئارقىلىق تارىم ۋادىسىدىكى چاقىلىق ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ.

1913 ـ 1914 ـ يىللىرى تۇرپان ناھىيىسى ئاستانە يېزىسىدا مۇھتەللار ئاچقان يېڭىچە مەكتەپ (پەننىي مەكتەپ)

نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن
تاھىربەك (پىچان لۈكچۈن بازىرىدىن)، پىچان ناھىيىسىنىڭ
مەرىپەتپەرۋەر كىشىلىرىگە «مەھمۇدىيە» مەكتىپىنىڭ
يېڭىلىقلىرىدىن تونۇشتۇرۇپ ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرغان. ئالدى
بىلەن لۈكچۈن مەدرىسىنىڭ باش مۇددەرىسى ھامۇت مەقسۇم
ۋە رەقىپ قازى ئاخۇنۇملارنىڭ قوبۇل قىلىشى بىلەن، بۇ
كىشىلەر مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان ياتاقلىق ئوقۇغۇچىلاردىن
100 دىن ئارتۇق بالىغا ساۋات چىقىرىش ئېلىپ بارغان.
تاھىربەگنىڭ يېتەكلىشى ۋە بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەرلەرنىڭ
قوللىشى بىلەن ساۋات چىقىرىۋاتقان يۈزدىن ئوشۇق بالىنى
مەدرىسىدىن بۆلۈپ چىقىپ، ئاقارتىشقا ئىنتىلىدىغان ھازىم
ھاجىمنىڭ قورۇسىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ ئوقۇتقان، كېيىن بال-
لار كۆپىيىپ، بۇ ئورۇن كىچىك كەلگەنلىكى ئۈچۈن تا-
ھىربەك ئۆز قورۇسىدا مەخسۇس دەرسخانا سالدۇرۇپ
ئوقۇتقان، بۇ مەكتەپ «تاھىرىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان.
شۇ چاغدا بۇ مەكتەپتە ئوقۇلىدىغان دەرسلەر ساۋات چىقى-
رىشتىن تەرەققىي قىلىپ ئانا تىلى، ھېساب، جۇغراپىيە،
تەبىئەت، گىمناستىكا (تەنتەربىيە)، ناخشا قاتارلىقلار بول-
غان. بۇ مەكتەپنىڭ دەرسلىرىنى دەسلەپتە تۇرپان ئاستانىدىن
شاھى شەرەپ، كېيىنچە ھەسەن فەھمى، موھىمدىن ئەپەن-
دىلەر تەكلىپ قىلىنىپ دەرس ئۆتۈلگەن. بۇ ئوقۇتقۇچىلار
تىرىشىپ ئۆگەتكەن. ئوقۇغۇچىلارمۇ
زور ئىجتىھات بىلەن تىرىشىپ ئۆگەنگەن. ئوقۇش -
ئوقۇتۇش مۇشۇنداق قىزغىن داۋاملىشىۋاتقان مەزگىلدە
يەرلىك مۇستەبىت كۈچلەر، زەھانىلار بىرلىشىپ بۇ مەكتەپنى
«جەدىد» ئوقۇشى يولغا قويىدى، دەپ قارشى چىققان سە-
ۋەبتىن بۇ مەكتەپ يەنە مەدرىسكە كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر
بولغان. (1921 - يىللىرى مەدرىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ

1923 ـ يىللىرى مەدرىسىگە كۆچكەن). شۇنداق بولسىمۇ ھەسەن فەھمى، مۇھەممەت ئەپەندىلەر 1930 ـ يىللارغىچە مەدرىستەدىنىي دەرس ئوقۇتۇش نامى بىلەن ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

1931 ـ 1934 ـ يىللىرىدا مۇھتەللار ئاچقان يېڭى مەكتەپ ئەسلىگە كېلىشتىن تاشقىرى، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ماتارىپىدا دارىلمۇئەللىمىنلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ، بىر نەچچە قارار ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىپ، مۇئەللىم ۋە مۇئەللىمىلەر تەييارلاپ بەرگەن. بۇ كۇرسلارغا ئابدۇرۇسول ئەپەندى، دوگامەت ئەپەندى، ئاببىاس ئەپەندىلەر يېتەكچىلىك قىلىپ دەرس ئۆتكەن ۋە ئوقۇتقان. بۇ كۇرسلارغا پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن رايونىدىن سىتنىياز ۋاجىدىن، ئەھمەت ھەسەن، سىتنىياز شېرىپ، سەيدۇللا سىراجى؛ لەمجىن رايونىدىن نەمىتۇللا رىشىدى، ھوشۇر تۆمۈر، ئىمىن قارى، جالال ھازىم، ھەبىبۇللا ئامىرى، قاسىم سابىت، خوجامنىياز سىپتى، نىجىبوللا ئېلى؛ تۇيۇق رايونىدىن ئابلا سېلىم، پىچان بازىرىدىن ياسىن رېقىپ، ھەمدۇللا سۇلتان، ئەيسا قارى قاتارلىق كىشىلەر قاتنىشىپ ئوقۇپ كېلىپ، پىچان ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى رايون ۋە مەركەزلەشكەن يېزا ـ قىشلاقلاردا مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن تاشقىرى چوڭلار ئارىسىدا كەچكۇرسى ئېچىپ ساۋات چىقىرىشنى يولغا قويۇپ، سانايى نەفىسگە ئاساس سالغان.

يۇقىرىقىلار ئىچىدە لۈكچۈن رايونىدىن بارغان سىتنىياز ۋاجىدىن كۇرستىن قايتىپ كېلىپ ئۆز يۇرتى لۈكچۈن بازىرىدا 1934 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى 60 بالىلىق بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ (پەننىي مەكتەپ) ئاچقان. ئوقۇتۇشنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە بولۇپ، دەرسلىرى ئاساسەن ئانا تىل،

ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، دىن، گىمناستىكا بولغان. يېزىق جەھەتتە ئەرەپ ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان. بۇ مەكتەپكە شۇ چاغدىكى ھەر تەبىقە ئاممىسى قوبۇل قىلىنىپ، قىزغىن قوللاپ ئۆز بالىلىرىنى ئوقۇتىقان. بۇ دەل 12 ـ ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بولۇپ، شۇ چاغدا ئۈركچۈندە تارماق «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلغان. بۇنىڭ ۋەزىپىسى ئاساسەن ئاقارتىش بولۇپ، بالىلار مائارىپى، چوڭلار مائارىپى ۋە سانايى نەفىسەنى يەيدىنىپەي يولغا قويۇش بولۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆشرە زاكاتنى ئاساسىي مەنبە قىلغان. ستىنىياز ۋاجىدىن ئاچقان بۇ مەكتەپنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپ بارلىققا كەلگەن. 35 ـ 1936 ـ يىللىرىغا كەلگەندىن كېيىن بۇ مەكتەپنى ئۇيۇشما قارمىقىدىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ بارلىققا كەلگەن.

ستىنىياز ۋاجىدىن قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ تەمىناتلىق بولغان. شۇنىڭ بىلەن ستىنىياز ۋاجىدىن مەكتەپ مۇدىرى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، ھۆكۈمەت ئۆتكۈزۈۋالغان مەكتەپلەرنىڭ ئورنىغا يېڭىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ ماڭغان. ستىنىياز ۋاجىدىن ھۆكۈمەت ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە مەخمۇت ھەسەن، سەيدۇللا سىراجى، نامان داموللا، كېيىنچە ستىنىياز شىېرىپى، ئەخمەتنىياز داۋۇت، قادىر راسىم، ئابلا ئەزىز، ئابلا قۇربان، ساۋۇت ئىمىن. نوھ ئىبراييم قاتارلىقلارنى تەربىيىلەپ ئۆستۈرۈپ، بەزىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە ئورۇنلاشتۇرغان. يۇقىرقىلار بولسا ئىككى خىل تەۋە-

لىك مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى بولۇپ، بۇلار-نى ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ (شەنلى شۆشياۋ) ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپ (خويلى شۆشياۋ) دەپ ئا-تاشقان. بۇ ئىككى خىل تەۋەلىك مەكتەپلەرنى شۇ چاغدىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر، ھەرتەرەپتە ئاممىسى ئېتىراپ قىلىپ باللىرىنى ئوقۇتقان. خىراجىتىنى بولسا ئىككى ساھە ئۈستىگە ئېلىپ باشقۇرغان.

يېڭى ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن رايونىدا ئېچىلغان يەنىي مەكتەپلەرنىڭ تەسىرى ۋە تۇرتكىسىدە ناھىيىنىڭ بارلىق يېزا - قىشلاق، بازارلىرىدا بىر سىنىپلىق، ئىككى سىنىپلىق شەكىل بىلەن مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر بار-لىققا كېلىشكە باشلىغان. جۈملىدىن يېڭى ناھىيىسىنىڭ لەمجىن رايونىنىڭ ئۆزدىن 1935 - يىل 17 - ئاپرېلدا 35 باللىق بىرسىنىپلىق يېڭى مەكتەپ تەسىس قىلىنغان. بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا 1936 - يىلنىڭ بېشىدا لەمجىن رايونى-نىڭ چوۋاڭقىر يېزىسىدا 50 باللىق بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ ئېچىلغان. لەمجىن رايونىدىكى مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدە شۇ چاغدىكى تەرەققىيپەرۋەر مەرىپەتچى، يۇرت سەركەردىسى (شۇ چاغدا رايون باشلىقى ئىدى) يۇسۇپ ھوشۇر يېتەكچىلىك قىلغان، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن كۈچلۈك قوللىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ بىرمو يېرىنى مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تەقدىم قىلغان. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن دېھقانلار ۋە ھەر ساھە خەلقى نىمىگە كۈچى يەتسە شۇنى تەقدىم قىلغان. مەسىلەن: بەزىلەر مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن كەسەك قويۇپ بەرگەن. لىم، چەگىزە، بورا، پۇل، مال - چارۋا قاتارلىق-لارنى ئىئانە قىلىپ تەقدىم قىلىش بىلەن (بەش سىنىپ، بىر ئىشخانا بىر ئىسكىلات) يېڭى مەكتەپ سالغان. (ھازىر-

مۇ بۇ مەكتەپ بار بولۇپ، 80 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قايتا قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلدى).

يۈسۈپ ھوشۇر كېيىن ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا رەئىس بولغاندىن كېيىن، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ كۆپىيىپ تەرەققىي قىلىشىغا زور مەدەت بېرىپ، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرغان. دەسلەپ قۇرۇلغانلىرىنى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرغان. شۇ چاغدىكى مەكتەپلەرگە ــ نەمتۇللا راشىدىن لەمجىن مەركىزىي مەكتەپكە، ھوشۇر تۆمۈر چوۋاڭقىر مەكتەپكە، ئىمىن قارى خاندوشا مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى بولغان، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياج كۈچەيگەن. بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھېبىبۇللا ئامىرى، قاسىم ساۋۇت، جالال ھېزىم، خوجانىياز سىتى، نىجىبۇللا ئەلى، مەستۇرخانلارنى تەربىيىلەپ، ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان. 1938 ـ يىل يازدا لەمجىن بېزىسىدا 30 باللىق بىر سىنىپلىق قىزلار مەكتىپى تەسىس قىلىنغاندا، بۇنىڭغا مەستۇرخان مۇئەللىم، سىنىپ مەسئۇلى ھەم دەرس ئوقۇتقۇچى بولغان، قىزلار مەكتىپى ئوغۇللار مەكتىپىدىن ئايرىم ئىدى. قىزلار مەكتىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى شۇ چاغدىكى شارائىت، ئۆرپ ـ ئادەت، دىنىي ئېتىقاد جەھەتلىرىدىن قارىغاندا يېڭى شەيئى بولۇپ، ناھىيە بويىچە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان قىزلار مەكتىپى بولۇپ قالغان. بۇ مەكتەپنىڭ تەسىرى بىلەن ناھىيىنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ قىزلارنىڭ پەننىي مەكتەپلەرگە كىرىش نىسبىتى ئاستا ـ ئاستا كۆپەيگەن. مەستۇرخان مۇئەللىمنىڭ ئوقۇتقۇچى بولۇپ تۇنجى قېتىم سەھنىگە چىقىشى كەڭ

جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان ھەم قىزغىن قارشى ئېلىنغان.

1940 ـ 1944 ـ يىللىرىغا كەلگەندە پىچان ناھىيىسىنىڭ ھەرقايسى رايون، يېزىلىرىدىن بولۇپمۇ لەمجىن رايونىدىن ئىمىن قاسىم، ئابلا پولات، مۇھەممەت قاسىم، ياقۇپ يۈسۈپ، روزى ئىسمائىل ۋە مەن قاتارلىقلار شىنجاڭ دائىرىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ ۋە يەرلىكتىن ھەمدۇللا يۇسۇپ، مەھمۇت ئابىت، شانىياز توختى، ئوبۇل لىتىپ، ئابدۇللا، ئوبۇلتالىپ ھەمدى سەلىمە رەشىدىنۋا قاتارلىقلار يېتىشىپ چىقىپ لەمجىن رايونىغا قاراشلىق يېزا كەنتلەردىكى باشلانغۇچ مىللىي مەكتەپلەردىكى بىر قىسىم بوشلۇقنى تولدۇرغان بولارنىڭ ئىچىدىكى سەلىمە رەشىدىنۋا بولسا يۇقىرىقىدا تونۇشتۇرۇلغان مەستۇرخان مۇئەللىمنىڭ تۇنجى ئىز باسارى بولۇپ، 1939 ـ يىلدىن باشلاپلا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدىن تارتىپ مەستۇرخان مۇئەللىمنىڭ تەربىيىلىشى بىلەن ياردەمچى ئوقۇتقۇچى بولغان. 1940 ـ يىلى لەمجىن رايونلۇق مەركىزىي مەكتەپنىڭ چوۋاڭقىر شۆبە مەكتىپىدە يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان قىزلار سىنىپىغا ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ، 1942 ـ 1944 ـ يىللىرىغىچە سابىق شىنجاڭ قىزلار گىمنازىيىسى (ئۆزى شۆيۈەن دەپمۇ ئاتايتتى) پۈتتۈرۈپ، ئۆز يۇرتى لەمجىن رايونلۇق مەركىزىي مەكتەپنىڭ روشتى سىنىپلىرىغا (4 ـ 6 يىللىق) ئوقۇتقۇچى بولغان. يولداش سەلىمە 1940 ـ 1949 ـ يىلىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئەدەبىي ـ سەنئەت ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە كۈچ چىقىرىپ، «غېرىپ ـ سەنەم»، ل ـ مۇتەللىپنىڭ «بوراندىن كېيىن

كى ئاپتاپ»، ياپونغا قارشى كۈرەشنى مەدھىيىلەيدىغان «شاگ-
خەي كېچىسى» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىدىنى شۇ چاغدىكى
ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ سەھنىلەشتۈرۈپ، ئۆزى
باش روللارنى ئېلىپ چىقىشتىن تاشقىرى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ
ئۆسۈل ئويناش، ناخشا ئېيتىش قاتارلىق مەدەنىي كۆڭۈل
ئېچىش ئىشلىرىغا ئاساس سالغان.

ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن ــ 1949 ـ 1978 ـ يىللىرىغىچە
يېڭى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى ھەم ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا
مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردا ئوقۇتقۇچى ۋە ئىش باشقۇرغۇچى
بولغان. ھازىر ئۇرۇمچى شەھەرلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە
ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

يولداش سەلىمە يېڭى مائارىپنىڭ تەرەققىياتىدا،
بولۇپمۇ ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش
ئىشلىرىغا مەلۇم تۆھپە قوشقان. گەرچە بۇ يولداشنىڭ
چېچى ئاقىرىپ قالغان بولسىمۇ، پارتىيە 3 ـ ئومۇمىيغىنىدىن
كېيىن مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدىكى جاراھەتلىرىدىن ساقى-
يىپ، تېخىمۇ روھلىنىپ ئوقۇتقۇچىلىقنى قەتئىي داۋاملاش-
تۇرماقتا.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بەزىلىرى
قانخور شېڭ شىسەي دەۋرىدە، يەنە بەزىلىرى
گومىنداڭنىڭ ئاق تېرورلۇق دەۋرىدە (1946 ـ 1947)
تۇتقۇن قىلىنىپ پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلدى. بەزىلىرىنى
ئىز دېرەكسىز يوقىتىپ تاشلىدى. مەسىلەن: يېڭى مەدەنىي
مائارىپچى يېڭى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باش-
لىقى يۈسۈپ تالىپ (سابىق شىنجاڭ دارىلمۇئەللىمىنى
تۈگەتكەن) نىڭ بېشىنى كېسىپ (1947 ـ يىل 7 ـ ئايدا)

يۇرتى لەمجىن رايونىدا ئۈچ كۈن، پىچان ناھىيە بازىرىدا بىر ھەپتە ئېسىپ خەلقنىڭ ئىنتايىن قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانىدى. سابىق پىچان ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى ھىبىبۇللا ئامىرى (سابىق شىنجاڭ دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇتقۇچى بولغان) مائارىپپەرۋەر مۇئاۋىن ھاكىم خېلىل ئىبىرايىم باشلىق 18 كىشىنى پىچاندا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ناھىيە بويىچە بىر كۈن ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈپ، ئاممىنى قاتتىق تىنتىپ، مەھبۇسلارنى شەھەر سىرتىغا ئېلىپ چىقىپ ئېتىپ تاشلىغان (1947 - يىل يازدا). مەرھۇم ياش ئوقۇتقۇچى شانىياز توختى، ئابدۇرازاق نىيازلار 1947 - يىلىدىكى ئۈچ ناھىيە خەلقىنىڭ (تۇرپان، پىچان، توقسۇن) گومىنداڭغا قارشى كۆتۈرۈلگەن جەڭدە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن كەسكىن ئېلىشىپ مەرتلەرچە قۇربان بولغان. گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئەسكەرلىرى مەرھۇملارنى ناھايىتى دەھشەتلىك ھالدا قىلىچ بىلەن چېپىشىپ تاشلىغان.

ياسىن رەقىپ، ھەمدۇللا سۇلتان، ياش دوختۇر ئابدۇخالىق ھەمدۇل قاتارلىق يولداشلارنى تۇتقۇن قىلىپ دېرەكسىز يوقىتىپ تاشلىغان.

پىچان ناھىيىسىدىكى ھەر ساھە خەلقى يۇقىرىدا قۇربان بولغان، ئىز - دېرەكسىز يوقىتىلغان ئوقۇتقۇچىلارنى مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ.

1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن بىزنىڭ پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقىدا تىنچ، سادىق قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پىچان ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى ئۇچقاندەك

دەك تېز تەرەققىي قىلدى. ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپىيىشى بىلەن بىرگە مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، ئوقۇش-ئوقۇتۇش سۈپىتى جەھەتتىمۇ ئىنتايىن زور تەرەققىياتلار قولغا كەلتۈرۈلدى.

مەسىلەن: 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولۇش هارپىسىدا پىچان ناھىيىسى بويىچە مەكتەپ سانى 16، سىنىپ سانى 76، قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى 278 نەپەر، پۈتتۈرگىنى 42 نەپەر. ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 2402 نەپەر. ئوقۇتقۇچى 105 نەپەر، مەمۇرىي خادىمى، ئىشچى 19 نەپەر بولغان بولسا، 1985 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە مەكتەپ سانى 60 قا (تولۇقسىز تولۇق ئوتتۇرا 10)، سىنىپ سانى 618 گە، قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى 4698 نەپەرگە، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار 2701 نەپەرگە، ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار 19043 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى، خىزمەتچىلەر 1205 نەپەر (ئوقۇتقۇچى 1050 نەپەر، مەمۇرىي خادىم 99، ئىشچى 56 نەپەر) گە كۆپەيگەن. خىزمەت قىلغىنىغا 30 يىلدىن ئاشقان پېشقەدەم ئوقۇتقۇچىلار دەم ئېلىشقا چىقتى. هۆكۈمەت ئۇلارغا هەرجەھەتتىن غەمخورلۇق قىلماقتا.

شىنجاڭنىڭ مائارىپ تارىخىغا دائىر بىر پارچە ماتېرىيال

جۇڭخۇا مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا شاڭخەي «سودا باسمىخانىسى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان لىۋ مېنچىڭ ئەپەندىنىڭ «چېگرا رايونلار مائارىپى» دېگەن كىتابى چېگرا رايونلاردىكى ئۆلكىلەرنىڭ مائارىپ ئەھۋالىنى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلغان. بۇ كىتابتىكى شىنجاڭنىڭ باشلانغۇچ مائارىپ ۋە ئوتتۇرا مائارىپ ھەمدە ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئىشلىرى توغرىسىدىكى سانلىق مەلۇماتلار رايونىمىزنىڭ مائارىپ تەرەققىيات ھالىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇڭا مەن مۇشۇ كىتابتا بايان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرنى تاللاپ تەرجىمە قىلىپ چىقتىم. ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات خادىملىرى شىنجاڭنىڭ مائارىپ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا، مۇۋاپىق دەپ تونۇلغان تەرەپلىرىدىن پايدىلىنار.

1 ـ باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەر

جۇڭخۇا مىنگونىڭ 21 ـ يىلى (1932 ـ يىلى) دىكى مەملىكەت بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەر مائارىپى ستاتىستىكا مەلۇماتىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدا 59 ناھىيە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يەتتە ناھىيىدە مائارىپ ئىدارىسى ياكى مائارىپنى

باشقۇرۇش ئورگىنى تەسىس قىلىنغان. ئوقۇش يېشىدىن ئۆلگىرىكى مەزگىلدە تەربىيىلىنىش يولىغا قويۇلمىغاچقا، بىرەر ناھىيىدىمۇ باللار باغچىسى قۇرۇلمىغان. ئۆلكە بويىچە 95 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بۇنىڭدىن ئىككى باشلانغۇچ مەكتەپ ئۇرۇمچىدە تەسىس قىلىنغان. ناھىيىلەردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر 93 بولغاچقا، ئوتتۇرىچە ھېسابتا ھەر بىر ناھىيىگە توغرا كېلىدىغان باشلانغۇچ مەكتەپ ئىككىگىمۇ يەتمىگەن. يۇقىرىقى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە جەمئىي 128 سىنىپ بولۇپ، ئۇرۇمچىدىكى ئىككى باشلانغۇچ مەكتەپتە 18 سىنىپ تەسىس قىلىنغان. ناھىيىلەردىكى 93 باشلانغۇچ مەكتەپتە 110 سىنىپ بولغان. جۇڭخۇا مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1927 ـ يىلى) دىكى ستاتىستىكىسىدا ئۆلكە بويىچە ئوقۇش يېشىدىكى ئۆسمۈرلەر 83925 نەپەر. مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇۋاتقانلار 4132 نەپەر. بۇ سان ئوقۇش يېشىدىكى ئۆسمۈرلەرنىڭ 2.25% نى ئىگىلەيدۇ. 4132 نەپەر ئوقۇغۇچى ئىچىدە قىزلار 259 نەپەر بولۇپ، 6.2% نى ئىگىلەيدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرا ھېساب بويىچە ھەر بىر مەكتەپكە 43 نەپەردىن، ھەر بىر سىنىپقا 32 نەپەردىن توغرا كەلگەن. 1927 ـ يىلى مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەر 571 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ 542 نەپىرى مەملىكەت بويىچە ستاتىستىكا قىلىنغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر نامى، ئورنى، ئۆزگىرىش تارىخى قاتارلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىچە ئۈچ ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈچ ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ نامى، ئۆزگىرىش تارىخى مۇنداق بايان قىلىنغان.

بىرىنچى: ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ. ئورنى

ئۇرۇمچىدە. تۆت يىللىق ئۇيغۇر، قازاق ئالاھىدە سىنىپىدىن تەشكىل تاپقان. بۇ مەكتەپ مىنگونىڭ ئالتىنچى يىلى (1917 - يىلى) ئۇرۇمچىدىكى بۇغدا كىتابخانىسىنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتىپ ياساش ئارقىلىق قۇرۇلغان. مەكتەپنىڭ دەسلەپكى نامى ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ، دېيىلگەن. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 1 - ئايدا مائارىپ مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن «ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1935 - يىلى 7 - ئايدا گومىن ھۆكۈمىتى پىلان باشقارمىسىنىڭ ستاتىستىكا مەلۇماتىدىن قارىغاندا، بۇ مەكتەپتە جەمئىي 18 نەپەر ئوقۇتقۇچى، 10 نەپەر خىزمەتچى، 139 نەپەر ئوقۇغۇچى بولغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئەرلەر بولۇپ، بىرمۇ قىز ئوقۇغۇچى بولمىغان.

ئىككىنچى: ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى ئىككىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) غۇلجىدا قۇرۇلغان. كېيىنكى ۋاقىتتا مائارىپ مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى غۇلجا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

ئۈچىنچى: ئۆلكىلىك ئۈچىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ. بۇ، (1934 - يىلى) ئۇرۇمچىدە قۇرۇلۇپ، پەقەت بىرلا رۇس تىلى ئالاھىدە سىنىپىدىن تەشكىللەنگەن.

تۆتىنچى: ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن: بۇ مەكتەپ مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) ئۇرۇمچىدە قۇرۇلغان. ئۈچ يىللىق دارىل كەسپىي سىنىپ ۋە بىر يىللىق ئۇيغۇر، قازاق ئالاھىدە كەسپىي سىنىپىدىن تەشكىللەنگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا گومىن ھۆكۈمىتى مائارىپ مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن

دىخۇا دارىلمۇئەللىمىن، دېگەن نامدا ئۆزگەرتىلگەن. مىن-گونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 7 - ئايدا پىلان باش-قارمىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن مەلۇماتتا بۇ مەكتەپتە 16 ئوقۇتقۇچى، 7 خىزمەتچى، 79 نەپەر ئەر ئوقۇغۇچى بارلىقى، قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ يوقلۇقى ئېيتىلغان.

بەشىنچى: ئۆلكىلىك قىزلار مەكتىپى ئوتتۇرا دەرى-جىلىك دارىل سىنىپى. خاراكتېرى ئۈچ يىللىق دارىل تولۇقسىز ئوتتۇرا خاراكتېرىدە بولۇپ، مىنگونىڭ 23 - يىلى مەخسۇس كەسپى بولۇپ، مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 يىلى) 8 - ئايدا دىخۇادا قۇرۇلغان.

ئالتىنچى: بىرىنچى تېز پۈتتۈرۈش دارىل كۇرسى، خاراكتېرى بىر يىللىق دارىل مەخسۇس كەسپى بولۇپ، مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 5 - ئايدا ئاقسۇدا قۇرۇلغان. گومىن ھۆكۈمىتى مائارىپ مىنىستىرلىكىگە مەلۇم قىلغاندا، مىنىستىرلىك تەرىپىدىن مەكتەپ نامىنى «ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى ئاقسۇ تېز پۈتتۈرۈش دارىلمۇئەللىمىن» دەپ ئاتاشنى بېكىتكەن.

«چېگرا رايونلار مائارىپى» دېگەن كىتابتا يۇقىرىقى ئالتە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەردىن پەقەت ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىلا بېرىلگەن. بۇ ئىككى مەكتەپتە 34 ئوقۇتقۇچى، 17 خىزمەتچى، 218 ئوقۇ-غۇچى بولغان. بۇ ئىككى مەكتەپنىڭ مائارىپ خىراجىتى ئۈچۈن 255206 دوللار ئاجرىتىلغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن شىنجاڭنىڭ نوپۇسى 2551721 دەپ ستاتىستىكا قىلىنغان.

بۇ سان ئەينى يىللاردا تەربىيىلىنىۋاتقان 218 ئوقۇغۇچىغا نىسبەتلەشتۈرۈلگەندە، ئۇ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.9% نى ئىگىلەيدۇ.

2 . ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئىشلىرى

مىنگونىڭ 21 ـ يىلى (1932 ـ يىلى) مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئىشلىرى ئەھۋالىدىن كۆرسىتىلگەن ستاتىستىكىدا، شىنجاڭ بويىچە جەمئىي توققۇز ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئورنى بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈلكە باشقۇرۇشىدا پەقەت بىرلا كىتابخانا بولغان، 8 ساۋات چىقىرىش مەكتىپى قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپلەردىن 4 ى ناھىيىلەردە، قالغىنى ئۈرۈمچىدە تەسىس قىلىنغان. بۇ مەكتەپلەردە 10 ئوقۇتقۇچى، 260 ئوقۇغۇچى بولۇپ، شۇ يىلى 10267. دوللار خىراجەت ئاجراتقان.

«چېگرا رايونلار ماتېرىيالى» دىملىق كىتابتا يۇقىرىقىلاردىن باشقا، شىنجاڭ بويىچە خۇسۇسلار باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ يوقلۇقى ئىزاھلانغان.

مەتنىياز قۇربان تەرجىمە قىلىپ رەتلىگەن

جىن شۇرېن دىلوسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى

پۇ چىڭچۈەن

1933 - يىلى 10 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى، نەنجىڭ شەھىرى جىياڭنىڭ يەرلىك سود مەھكىمىسىنىڭ تۈرمىسىدە، قاماقتىكى مەھبۇسلار شامالغا سېلىنىۋاتاتتى، بۇ چاغدا تۈرمە باشلىقى ئۇشتۇمتۇت تۈرمە ئىچىگە كىرىپ: «جىنايەتچىلەر دەرھال ئۆز كامېرىغا قايتسۇن!» دەپ ۋارقىرىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن گۇندىپاي: «كامېرغا قايتىش! تېز بولۇش! تېز!» دەپ ھۆركىرىگىلى تۇردى. مەھبۇسلار كامېرغا قايتىشتا ئاستىراق مېڭىپ قالغان ئادەمنىڭ دەرە يەيدىغانلىقىنى بىلىدىغان بولغاچقا، ئۈن - تىنسىز ئۆزىنىڭ كامېرىغا قاراپ يۈگۈرۈشتى. بۇ چاغدا ئەتراپنى شۇنداق جىمجىتلىق باستىكى، شاراقلىتىپ قۇلۇپ سېلىنغان ئاۋازدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى.

كونا مەھبۇسلارنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇنداق ئەھۋال ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنغانلارغا قارىتا جازا ئىجرا قىلىنىشىنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەھبۇسلار ئىچىگە تىنىپ كۈتۈپ تۇرۇشاتتى، ئۇلار ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنىڭ قايسىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى بىلمىسىگەچكە، بۇلاڭچىلىق قىلغانلىقى، قاتىللىق قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن بىر قانچە جىنايەتچىگە قارىتا جازا ئىجرا قىلىنسا كېرەك دېگەن پەرەزنى

قىلىشتى. خېلى ۋاقىت ئۆتتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، تۇرمە ئىشىكىنى ئېچىپ ئادەم چاقىرغان ئاۋاز ئاڭلانمىدى. جىنايەتچىلەر بۇنىڭدىن ھەيران بولدى. بىز ھەر خىل قىياسلاردا بولۇۋاتاتتۇق، ئىشىكنىڭ يوچۇقىدىن قاراپ، تۇرمە باشلىقى، گۇندىپاي باشلىقى، مۇدىر گۇندىپاي ۋە ئادەتتىكى بىر گۇندىپاينىڭ بىر كىشىنى باشلاپ تۇرمە ئىچىگە ئېلىپ كىرگەنلىكىنى، بىر بوش ئۆي ئالدىغا كەلگەندە قايسى بىرىنىڭ: «بۇ سېنىڭ ياتىدىغان ئۆيۈڭ، سەن رىيازەت چېكىدىغان بولدۇڭ، كىرىپ دەم ئال» دېگىنىنى كۆردۇق. ھېلىقى ئادەم زوۋان سۈرمەي كامېرغا كىرىپ كەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە شۇنداق جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى، گويا ھاياتلىقتىن ھېچقانداق ئەسەر يوقتەك ئىدى.

ئەتىسى ئەتىگەن شامالداش ۋاقتىدا، يېڭىدىن كەلگەن ھېلىقى ئادەم سولانغان ھېلىقى ئۆينىڭ ئىشىكى ئېچىلمىدى. بىز شۇ كىشى بار كامېرغا ئوغرىلىقچە قاراپ ئېگىز بويلۇق، ئۇزۇن تاۋار چاپان كىيگەن، بېشىدا قىزىل ياقۇت ئۆتكۈزۈپ تىكىلگەن شاپاقىسمان دوپپا بار، قىزىل يۈزلۈك بىر ئادەمنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردۇق، بىز بىر قاراپلا بۇ ئادەمنىڭ چوڭ ئەمەل تۇتقان ئامبالغا ئوخشاش بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. بىز ئۇنىڭدىن: سىز كىم؟ دەپ سورىساق، ئۇ جاۋاب بەرگىلى ئۇنىمىدى. چۈشتىن كېيىنكى «شامالغا سېلىش» ۋاقتىدا، گۇندىپايلارنىڭ قىلىشقان گەپلىرىدىن ئۇ كىشىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە دۇبەنى جىڭ شۇرېن ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. ھەمبۇسلار ئۇ كىشىنى شىنجاڭنىڭ «پادىشاھى» ئىكەن دېيىشتى، بەزىلەر: جياڭ جېيشىنىڭ ھە

قىلغاندا ئامالى جىق ئىكەن، «پادىشاھ» ئىمىز تۇتۇپ كېلىپتۇ» دېيىشتى. يەنە: «بۇ بىر سېمىز چوشقا ئىكەن، ئۇلار تويغىچە يەيدىغان بولدىدە!» دېيىشكەنلەرمۇ بولدى.

كونا جەمئىيەتتىكى تۈرمىلەردە بىر يۈرۈش بەلگىلىمە بولۇپ، خۇددى جەمئىيەتتە يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدار، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمەلدار، ئاددىي ئەمەلدار، سودا ـ سانائەتچى، ئىشچى ـ دېھقان پۇقرالار بولغاندەك، تۈرمىدىكىلەرمۇ بىر قانچە تەبىقىگە بۆلۈنەتتى. يۇقىرىسى تۈرمە باشلىقى، گۇندىپاي باشلىقى، مۇدىر گۇندىپاي، گۇندىپاي بولسا، تۆۋىنى كونىسى جىنايەتچى، يېڭى جىنايەتچى، ئۇششاق جىنايەتچى دەپ ناھايىتى ئېنىق ئايرىلاتتى. كونا جىنايەتچى دېيىلگەنلەرى ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەن ھەم ئېغىر جازا ھۆكۈم قىلىنغان، لېكىن جازا تېخى ئىجرا قىلىنمىغان ئادەملەر ئىدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنغان، مۇددەتسىز قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان ياكى قاراقچىلىق دېلوسى تۈپەيلىدىن ئون بەش يىللىقتىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچى، ئادەم ساتقان جىنايەتچى ياكى قاتىللاردىن بولۇپ، ئۇلار تۈرمىدە «قېرى چوشقا» دەپ ئاتىلاتتى. يېڭى جىنايەتچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىنى كىشىگە زىيانكەشلىك قىلىش جىنايىتى، باسقۇنچىلىق جىنايىتى ياكى ئالدامچىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەن ئەمما جازا ھۆكۈم قىلىنمىغان جىنايەتچىلەردىن بولۇپ، «يېڭى چوشقا» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇششاق جىنايەتچىلەر ئوغرىلىق جىنايىتى، كىشىنىڭ ئائىلىسىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈش جىنايىتى، كىشىنى يېنىك زىيانلاندۇرۇش جىنايىتى قاتارلىق

جىنايەتلەرنى سادىر قىلغانلار بولۇپ، «ئۇششاق چوشقا» دەپ ئاتىلاتتى. كونا جىنايەتچىلەر تۇرمىدىكى جىنايەتچىلەر ئىچىدە «ئەجدىھا بېشى» ھېسابلىناتتى، ئۇلار ئېغىر جىنا-يەت ئۆتكۈزگەن بولغاچقا، ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، تۇرمى-دە يېتىش ياكى دارغا ئېسىلىش ئوخشاشلا ئۆلگەنلىك بىلەن باراۋەر ئىدى. ئۇلار: «بەرىبىر بىر قېتىم ئۆلىمىز، ئىككى قېتىم ئۆلۈم جازاسى بېرىشى مۇمكىن ئەمەس» دەيتتى. شۇڭا ئۇلار ناھايىتى ۋەھشى ئىدى، ئۇلار يېڭى جىنايەتچى ۋە ئۇششاق جىنايەتچىلەرنى خالىسا ئۇرۇپ، خا-لىسا تىللايتتى. ئۇلارغا تېگىشلىك ھالدا «سوۋغا تەقدىم قىلغانلار» ئۇلارنىڭ جەۋرى - جاپاسىدىن قۇتۇلۇپ قالاتتى. «سوۋغات» ئۇچۇن، نېمە تەقدىم قىلىنسا بولۇۋېرەتتى، ئا-لايلۇق، پۇل بولسىمۇ مەيلى، كىيىم - كېچەك بولسىمۇ مەيلى، ياكى جىنايەتچىلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى ئۆز ئۆيلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن ئاش - تاماق بولسىمۇ مەيلى ئىدى. لې-كىن سوۋغات بەلگىلەنگەن كۈندە بېرىلىشى كېرەك ئىدى. نېسى قېلىپ قالسا بولمايتتى. سوۋغاتنى دېگەن مۇددەتتە بېرەلمىگەنلەر ئوسال ئەھۋالغا قالاتتى، ئۇلار بىر ئاش پىشىم تاماق يېيىشكەندىن باشقا، يەنە تەرەت قاچىسىنىڭ يېنىدا ياتاتتى. كېچىسى بولسا ئۇلارنىڭ يۈز - كۆزىگە سۈيدۈك چاچراپ كېتەتتى، ئەتىسى تەرەت قاچىسىنى يەنە شۇلار تۆكەتتى، بۇنداق ئەھۋال تا ئۇلار سوۋغات تەقدىم قىلالىغان-غا قەدەر داۋاملىشاتتى. جىن شۇرېن بۇ «قائىدە» دىن خەۋەرسىز ئىدى. خەۋىرى بولۇشىمۇ مۇمكىن، لېكىن ئۇ تۇرمە دائىرىلىرى بىلەن كېلىشىۋالسىلا، بۇ جىنايەتچىلەرنىڭ قورققىچىلىق نېرى بار؟ دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. ۋەت

ھالەنكى تۈرمە دائىرىلىرىمۇ ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىگە تۇرلۇك ئاماللار بىلەن كاپالەتلىك قىلدى، يەنى «شامالغا سېلىش» ۋاقتىدا، ئۇنىڭ كامىرىنىڭ ئىشىكىنى ئاچمىدى، جىنايەتـ چىلەرنى ئۇنىڭغا يېقىن يولاتقۇزمىدى، جىنايەتچىلەر ئۆز كامىرىغا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنى يالغۇز «شامالغا سالدى»، ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەن جىنايەتچىلەر بۇ سىرنى چوشقىنى كۆرۈپ شۆلگەيلىرى ئېقىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچقانداق ئىلاج قىلالمىدى. بۇلاڭچىلىق قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بېرىلـ گەن، ئەمما جازا تېخى ئىجرا قىلىنمىغان چىن ×× دەيدىغان بىر جىنايەتچى بولۇپ، ئۇ مۇنداق بىر چارىنى تاپقان، يەنى «شامالغا سېلىش» ۋاقتىدا، ئۇ ئېغىر جىناـ يىتى بار جىنايەتچىلەرگە بىر پارچىدىن ئەسكى لاتىغا چىـ چىپ ئۇ لاتىنى جىك شۇرېن ياتقان ئۆينىڭ ئىشىكىدىكى تۆـ شۈكتىن ئۆينىڭ ئىچىگە تاشلاڭلار دەپ ئۆگەتكەن. ئۇلار مۇشۇنداق قىلغاندىن كېيىن ئۆي ئىچى، كارىۋات ۋە جىڭ شۇرېننىڭ ئۈستى ـ بېشى پوق بولۇپ كەتكەن. جىڭ شۇـ رېن «مېنى قۇتقۇزۇڭلار» دەپ ۋارقىراپ كەتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۈرمە باشلىقى گۇندىپاي باشلىقى ۋە گۇندىپاي يېتىپ كېلىپ ئەھۋالنى ئىگىلىدى، ئەھۋال ھەم كىشىنى غەزەپلەندۈرەتتى ھەم كۈلكىلىك ئىدى. كىشىنى غەزەپلەندۈرىدىغىنى شۇ ئىدىكى، ئېغىر جىنايىتى بار جىناـ يەتچىلەر جازالىنىشتىن قورقماي ئەنە شۇ دەرىجىدە ھەدـ دىدىن ئېشىپ كېتىشكەن ئىدى؛ كۈلكىلىك بولغىنى جىڭ شۇـ رېن ناھايىتى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ خۇددى كىچىك بالىغا ئوخشاش يىغلاپ كەتتى، ئۇنىڭ ئەپتىدىن

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قـوشۇمچە دۇبەنىگە مۇناسىپ ئەلپازىنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئۇلار جىلىڭشۇرېندىن: «كىمـلەر سىزگە پـوق چـاچتى؟» دەپ سـورىدى. جىلىڭ شۇرېن: «ئۇلار پوق ئورالغان لاتىنى ئىشىكىمنىڭ تۆشۈكىدىن ئاتتى، ئۇلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى مەن نەدىن بىلەي؟» دەپ جاـۋاب بەردى. تۈرمە باشلىقى قاتارلىقلار گەرچە پوق چاچـقۇچىلارنىڭ ئەشۇ ئىككى جىنايەتچىلەر ئىكەنـلىكىنى قىياس قىلىشقان بولسىمۇ، لېكىن جىلىڭشۇرېن ئۇـلارنىڭ ئىسمىنى دەپ بېرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھەم ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جىنايەتچىلەر ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان بولۇپ، ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بۇئىش تەرگۈچىلەرنىڭ چىشىغا تېگىشكە پېتىنالىـدى، پەقەت جىنايەتچىلەرنى تازا بىر تىللاپ قويۇپ، ئاخىردا: «كىم يەنە مۇشۇنداق چاتاق تېرىيدىكەن، دەرھال ئېتىپ تاشلايمىز» دەپ ئـۆز ئـۆزىگە مەدەت بېـرىشىپ قويۇشتى. پوق چـاچقان ھېلىقـى ئىككى جىنايەتـچى بار جىنايەتچىلەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈشتى ۋە كامېر ئىـچىدە تـۇرۇپ: «قېنى كۆرۈپ باقايلى» دېيىشتى.

تۈرمە باشلىقى قاتارلىقلار بـۇ گەپنى ئـاڭلىماسلىققا سېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئىش بۇنىڭلىق بىلەن تۈگىمىدى، ئىككى جىنايىتى بار جىـنايەتچىلەر بىر خەت يېزىپ جىلىڭشۇرېن ياتقان كامېرنىڭ ئىشىكىدىن جىلىڭشۇرېنغا تاشلاپ بـەردى. ئۇ خـەتنىڭ ئاـساسلىق مەزمۇنى: «ھـوشۇڭنى تېپىپ، بىزگە تېزرەك پۇل كىرگۈزۈپ ئاكاڭ پېقىرلارغا ھۆرمىتىڭنى ئايان قىل، ئەگەر ئۇنداق قىلمايدىكەنسەن، پۇشايمانىنى ئالغىلى قاچا تـاپالـ

مايسەن»، «چارىسىز تـولا، سىنى ئۆلتۈرىۋەتسەك، تايىنلىق بىزگە پەقەت يەنە بىر قېتىم ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنىدۇ خالاس، بۇ بىز ئۈچۈن ھېچگەپ ئەمەس. بۇ ئىشنى تۈرمە دائىرىلىرىگە دوكلات قىلىشىڭغا رۇخسەت يوق! ئـۇلار سـىنىڭ جېنىڭنى ساقلاپ قالالمايدۇ. جېنىڭنى ساقلاپ قالاي دېسەڭ، بىزدىن كېيىنلىك خېتى يېزىپ بېرىشىنى سورا. بۇ گـەپلـەرنـى ئېسىڭدە چىڭ تۇت» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى، جىڭ شۇرېن بۇ خەتنى ئېلىپ پۈتۈن بـەدىنىنى تىترەك بېسىپ، قىزىل بۇرنى تامدەك ئاقىرىپ كەتتى، ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويـلاپ، يەنىلا تۈرمە دائىرىلىرىگە دوكلات قىلماسلىقنى توغرۇلۇق دېگەن قارارغـا كېلىپ، بىر گـۇندىپاي ئـارقىلىق ھېلىقى ئېغىر جىنايىتى بار جىنايەتچىلەرگە تەسلىم بولدى. كېيىن بىز ئۇنىڭ ئەشۇ ئېغىر جىنايىتى بار جىنايەتچىلەرگە 200 سوم پۇل بېرىپ «ھۆرمەت ئايان قىلغانلىقىنى» ئاڭلىدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ، تـۈرمىدە «تىنچ» ئۆتتى.

يۇقىرىدا «تـۈرمـە دائىرىلـىرى بىلەن كېلىشىۋېلىش» تىلغا ئېلىنغان ئىدى، بۇ ئىش سىرتتا ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، تەپسىلىي ئەھۋالنى تۈرمىدىكىلەر بىلمەيتتى. لېكىن بۇ ئىشنىڭ چـوقۇم بـولغانـلىقىنى ئـۇلار قـىياس قىلىشقان. ئىدى جىڭ شۇرېن تۈرمە باشلىقى، گۇندىپاي باشلىقى، مۇدىر گۇندىپاي ۋە گۇندىپايلارغا 5:3:1:05 دېگـەن نىسبەت بويىچە 1000 يۈەندەك پۇل بەرگەنلىكىنى كېيىنكى چاغلاردا ئاشكارا قىلدى. بۇ جىڭ شۇرېن ئۈچۈن ئېيتقاندا بىرتال موينى يۇلۇۋالغانچىلىكلا ئىش بولسىمۇ، لېكىن تۈرمىدىكىلەرنىڭ خوشاللىقىدىن ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ جىڭ شۇرېن تۈنجى ئۆتكەلدىن ئۆتتى. ئۇ، بۇ

ئۆتكەلدىن ئۆتۈپلا جىنايەتچىلەر بىلەن بىللە «شامالداش»قا چىقىدىغان بولدى. شامالداشقا بىللە چىققىنى بىلەن، ئۇ باشقا جىنايەتچىلەر بىلەن گەپلىشىشكە ئۇنىمايتتى، تولا ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئويلاپ ئىش قىلاتتى، «ئەدەپسىزلىك قىلغانلار»غا گەپ قىلمايتتى، شۇڭا ئۇنىڭ زادى نىمىلەرنى ئويلايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى.

مەلۇم بىر كۈنى شامالداشقا چىققاندا، ئۇ تولا ئەسنەپ كەتتى، كۆزىدىن ياش قۇيۇلۇپ، بۇرنىدىن سۇ ئېقىپ تۇراتتى. باشقىلار ئۇنى ئاغرىپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ قاراپ، كىرىپ كېتىپ دەم ئېلىشقا ئۈندىدى. ئۇ زۇۋان سۈرۈپ: «ئاغرىپ قالغاندىمۇ بەكرەك بىئارام بولۇپ كېتىۋاتىمەن، قېرى جېنىم چىقىپ كېتەي دەپ قالدى» دېدى. ئەھۋالنى بىلمىگەنلەر ئۇ ئاغزىغا كەلگەننى دەۋاتىدۇ دېيىشتى. ئەمما «ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەر» ئۇنىڭ دەردىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلەتتى، شۇڭا ئۇلار ئۇنىڭدىن: «مەندە سېنىڭ كېسىلىڭگە شىپا بولىدىغان دورا بار، بىر تېلى بىر يۈەن، ئالامسەن؟» دەپ سورىدى. «ئالىمەن! ئالىمەن!» دېدى ئۇ ئارقا ـ ئارقىدىن. ئەسلىدە بۇ كاتتا رەئىس پۇرقىرىتىپ ئىس چىقىرىدىغان ئەپيۇنكەش ئىكەن. شۇندىن كېيىن ئۇ جىنايەتچىلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە ھاۋالە قىلىپ ئەپيۇن ئەكىرگۈزۈپ چەكتى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇ بۇنداق قىلىپ خۇماردىن چىقىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان بولسا كېرەك، دېژۇرنىلىك قىلىدىغان بىر قانچە گۈندىپايغا مۇراجىئەت قىلىپ تۈرمە ئىچىگە بىر ئەپيۇن چىلىمى ئەكىرگۈزدى. ئۇ بىر مەزگىل ئوغرىلىقچە ئەپيۇن چېكىپمۇ يەنە دېگەندەك خۇ-

ماردىن چىقماي، يەنە ئارىغا ئادەم قويۇپ تۈرمە دائىرىلىرىگە دېگۈزۈپ، تۈرمىگە كىرگەن چاغدا سوۋغا قىلغان پۇلنىڭ يېرىمىغا تەڭ كەلگۈدەك پۇل بېرىپ، ئەتىگەن ۋە ئاخشامدا ئىچىلىپ - يېيىلىپ قانغۇدەك ئەپيۇن چېكىۋېلىشقا رۇخسەت ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. پۇل دېگەن ھەممىگە قادىر تۇرغان يەردە، ئۇ سولتەكلەر قانچىلىك نېمىتتى دەيسىز، ئۇلار ناھايىتى تېزلا كىلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن جىڭ شۇرېن بۇ تۈرمە ئىچىدە ھېچنېمىدىن ئەيمەنمەيدىغان بولدى. بۇ «ئالتە قانۇن قامۇسى» دا يېزىلمىغان بىر ۋاقىتلىق چارە ئىدى. ئۇ كېيىنكى چاغلاردا جىنايەتچىلەرگە: «تۈرمىدە چەككەن بۇ ئاز - تولا ئەپيۇن مېنى قاتتىق ھەسرەتتە قويىدى، ئۆتكەنكى ئىشلارنى ئەسلىسەم ۋۇجۇدۇم جۇغۇلدايدۇ»، «شىنجاڭدا رەئىس قوشۇمچە دۇبەن بولغان ۋاقتىمدا، چىلىمنىڭ تەخسىسى كۈمۈش ئىدى، چىلىمنىڭ ئۆزى ۋە سەيخانىسى كۈمۈش ئىدى، شورايدىغان يېرى پىل چىشىدىن ئىدى، سۆسۈن رالىبېرگىيە ياغىچىدىن ياسالغان كارىۋاتتا بىرقانچە قەۋەت دۇردۇن كۆرپە سېلىپ، ئۇستۈمگە تۆگە يۇڭىدىن توقۇلغان ئەدىيال يېپىنىپ ياتاتتىم، تاماكا تۇتاشتۇرۇپ بېرىدىغان مەخسۇس ئادەم بار ئىدى. پۇراقلىق چاي، ھاراق - شاراپ، نازۇ - نېمەتلەر ئاياغ تەرىپىمدە قويۇقلۇق ئىدى، قول ئاستىمدىكىلەر كىرسە، ئىشنى پۈتۈمنى مىدىرلىتىپ قويۇپلا تاپىلايتتىم، ئورنۇمدىن تۇرمايتتىم، بېشى ئاسمانغا تاقىشىدىغان ئادەم قېشىمغا كىرسىمۇ شۇنداق قىلاتتىم. بۈگۈنكى كۈندە بەئەينى بىر گادايغا ئوخشاش ناھايىتى ئېچىنىشلىق ھالغا چۈشۈپ قالدىم» دەپ بەرگەن. دېمەك بۇ جىڭ

شۇرىنىڭ ئىككىنچى ئۆتكەلدىن ئۆتۈشى ئىدى.

ئاسانراق ئۆتكەلدىن ئۆتۈش ئوڭاي بولغىنى بىلەن، قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتمەك تەس ئىدى. جىلىڭ شۇرىن تۈرمىگە يېڭى كەلگەن چاغلاردا ئۆزىنىڭ زادى قانداق دىلو تۇغدۇرغانلىقى ھەققىدە پەقەت ئېغىز ئاچماي، قاتتىق ئېھتىيات قىلىپ يۈردى. قانچە كۈچىلاپ سورىغان بىلەنمۇ، ئۇ ئىزا تارتىش بىلەن جاۋاب بېرەتتى. ۋاقىتنىڭ ئۇزىرىشى، تۈرمە رىشاتكا ئىچىدىكى جىمجىتلىقنىڭ قاتتىق زېرىكتۈرۈشى نەتىجىسىدە، بەزىدە تەسادىپىي ھالدا ئانچە ـ مۇنچە گەپ ئېچىپ قالاتتى. ئۇ ياتىدىغان كامېر مەن ياتىدىغان كامېرنىڭ يېنىدا بولغاچقا ۋە ئۇنىڭ كامېرىغا قولۇپ سېلىنمايدىغان بولغاچقا (بۇنداق بولۇشنى ئۇ پۇل خەجلەپ قولغا كەلتۈرگەن ئىدى، سىياسىي مەھبۇسلار بولسا كۆرەش ئېلىپ بېرىپ قولغا كەلتۈرىدۇ)، ئۇ تازا خۇمارىدىن چىققان چاغلىرىدا مەن ياتىدىغان كامېرغا مەن بىلەن پاراڭلىشىقىلى كېرەتتى. كۆپرەك خەۋەرگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، مەنمۇ ئۇ ياتىدىغان كامېرغا كىرەتتىم. تۇنجى قېتىملىق پارىڭىمىزدا، ئۇ ناھايىتى تەكەللۇپ بىلەن ماڭا: «بۇرادەر، مېنىڭچە سىز جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىگە ئوخشىمايسىز» دېدى. مەن: «سىز قانداق بىلدىڭىز؟» دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن. ئۇ: «سىز ناھايىتى مۇلايىم، سۆلكەتلىك كۆرۈنىسىز، سىزنىڭ نەرىڭىز جىنايەتچىگە ئوخشايدۇ؟» دېدى. مەن: «يوقسۇ، ئۇنداق ئەمەس. تۈرمىدە يۈزى پۇسمىلاق كەلگەن تالىپلار دېگەن تولا گەپ» دېدىم. ئۇ: «ئېھتىمال سىز سىياسىي جەھەتتە قىزىللىق گۇمانى بار جىنايەتچى دەپ قارالغانسىز؟» دەپ سورىدى. مەن: «شۇنداق بولسا

كېرەك، مېنىڭ يۈزۈم قىزىلمىكەن؟» دەپ سورىدۇم ئۇنىڭدىن. ئۇ: «نەرىڭىز قىزىل بولسۇن؟ روھىي ھالىتىڭىزنى كۆزەتكەندە، شۇنداق قىياس قىلىشقا بولىدۇ» دېدى. مەن ئۇنىڭدىن: «ئەپەندى، سىز قانداق بولۇپ بۇ يەرگە كىرىپ قالدىڭىز، شىنجاڭدا تەختتىن چۈشۈپ كەتكەن بولسىڭىز، كونسېيە ئىچىگە كىرىپ كېتىپ راغەت - فاراغەتتىن بەھرىمان بولسىڭىز نېمە دېگەن ياخشى بولاتتى؟» دەپ سورىدۇم. ئۇ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويۇپ: «مۇنداق ئاقىۋەتكە قېلىش كىمنىڭ خىيالىغا كىرسۇن دەيسىز؟» دېدى.

مەن: «جياڭ جېيشى نېمە ئۈچۈن سىزنى قولىغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «مېنى جياڭ جېيشى قولغا ئالمىدى، بەلكى ۋاڭ جىڭۋېي قولغا ئالدى» دەپ جاۋاب بەردى (شۇ چاغدا ۋاڭ جىڭۋېي مەمۇرىي پالاتانىڭ مۇدىرى ئىدى).

مەن: «بۇ ئاجايىپ ئىشكەن، باشقىلار جياڭ جېيشى قولغا ئالغان دەپ قىياس قىلىشىۋاتسا، سىز نېمە ئۈچۈن ئۆزىڭىزنى ۋاڭ جىڭۋېي قولغا ئالدى دەيسىز؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «سىز ئىچكى ئەھۋالنى ئۇقمايسىز. مەن نەنجىڭدا جياڭ جېيشى بىلەن كۆرۈشۈپ يېقىندا قايتىپ كەلدىم، جياڭ جېيشى مېنى ئوبدان چۈشىنىدۇ، ئۇ تېخى مېنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشقا ۋەدە قىلدى. لېكىن ئەھۋال ئويلىمىغان يەردىن چىقتى، نەنجىڭگە كېلىپ ۋاڭ جىڭۋېينىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدىم» دېدى.

مەن: «ۋاڭ جىڭۋېي جياڭ جېيشىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ سىزنى قولغا ئالالامدۇ؟» دېدىم.

ئۇ: «بىرادەر سىز بىلمەيسىز، ئەسلىدە مەن ھەربىي

ھوقۇق بىلەن مەمۇرىي ھوقۇقنى جىياڭ جېيشى ئىگىلىگەن، ۋاڭ جىڭۋېي مەمۇرىي پالاتانىلا باشقۇرىدۇ دەپ ئويلاپ، جىياڭ جېيشىڭىلا سەجدە قىلغان ئىكەنمەن، ۋاڭ جىڭۋېينىڭ ھەربىي جەھەتتە جىياڭ جېيشى بىلەن تەڭ كېلەلمىگىنى بىلەن، ھۆكۈمەت جەھەتتە بىر پالاتا بىلەن ئىككى مىنىستىرلىكنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقىنى كىم بىلىدۇ دەيسىز (ۋاڭ جىڭۋېي مەمۇرىي پالاتانىڭ مۇدىرى، گومىڭيۇ تۆمۈر يول مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى، چېن گۇڭبو سانائەت مىنىس-تىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ئىدى). ئۇ مەمۇرىي جەھەتتە جىياڭ جېيشى بىلەن پۈت تېپىشەلەيدىكەن، ئۇ مېنىڭ جىياڭ جېيشى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆزىگە سەجدە قىلمىغانلىقىمنى كۆرۈپ، ئۇغىسى قايناپ غەزەپلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ گەپ قىلالماي يۈرگەن ئىكەن. ئۇ يەنە مېنىڭ شىنجاڭدا جىق بايلىق توپلى-غانلىقىمنى ئاڭلىغان ئىكەن، شۇڭا بۇ قېتىم پۇرسەتتىن پايدىلى-نىپ، مەندىن نەپ يۇلۇۋېلىپ ئۆزىنىڭ چۆنتىكىنى توشقۇزماقچى بولدى، مانا بۇ مېنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقىمنىڭ سەۋەبى» دېدى.

مەن: «ئېھتىمال دېگىنىڭىز توغرىدۇ، ئېھتىمال بۇ جىياڭ جېيشى بىلەن ۋاڭ جىڭۋېينىڭ بىرلىشىپ ئويناۋاتقان ئويۇنىدۇر» دېدىم.

ئۇ: «مەن ئۇنداق ئەمەسمىكىن دەپ ئويلايمەن، ئە-گەر جىياڭ جېيشىنىڭ مېنى قولغا ئالغۇسى بولسا، نېمە ئۈچۈن ئۇ مېنى نەنچاڭدىكى چېغىمدا قولغا ئالمايدۇ؟» دېدى.

مەن: «بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس» دېدىم.

ئۇ: «سىزنىڭچە قانداق؟» دەپ سوئال قويدى.

مەن: «كەمىنىڭىزچە بولغاندا، سىز نەنجىڭگە كەلمە-

لىككەنسىز كېيىنەك ئىدى. سىز تەختتىن چۈشكەن ئادەم، قايتا تەختكە چىقىشتىن ئۈمىد بولمىغان يەردە، سىزنىڭ نەنجىڭگە كېلىشىڭىز خۇددى زىياپەتنى مېھمانىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ بەرگەنگە ئوخشاش بىر ئىش» دېدىم.

ئۇ: «قانچە پۇشايمان قىلغان بىلەنمۇ ئىش ئۆزئورنىغا كەلمەيدۇ! ئادەم ھوقۇقنى دەپ ئۆلىدۇ، قۇش يەمنى دەپ (ئۆلىدۇ) دېگەندەك ئىش بولدى» دېدى.

مەن: «سىز ھوقۇق دېگەن سۆزنى جايىدا ئىشلەتمىدىڭىز، تېگى، ـ تەكتىدىن ئالغاندا مال ـ دۇنيانى دەپ ئۆلىدۇ» دېدىم.

ئۇ: «مېنىڭ نەنجىڭگە كېلىشتىكى مۇددىئايىم بىرەر نامغا ئېرىشىش ئىدى، مال ـ دۇنيا تېپىش خىيالىم زادى يوق» دېدى.

مەن: «بۇ گېپىڭىز راست. لېكىن، بىرەر ئابروي نامغا ئېرىشكەندىمۇ مال ـ مۈلۈكنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنغۇ؟» دېدىم.

ئۇ بىر ھازا خىيال سۈرگەندىن كېيىن، ئۇشتۇمتۇت: «سىزنىڭچە ئۆلار مېنى قانداق جازالىشى مۇمكىن؟» دەپ سوئال قويدى.

مەن: «ئەپەندىم، سىز نۇرغۇن يىل ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن بولغان، ئەمەلدارلار دۇنياسىدىكى ئەھۋاللارنى ئوبدان بىلىسىز. مەن بىر نامرات تالىپ، ئەمەل تۇتۇشنىڭ يوللىرىنى بىلمەيمەن. مېنىڭچە، تۈرمىگە كىرگەن ئىكەنسىز، خاتىرجەم يېتىۋېرىڭ، دەۋا دېگەنگە بىرقانچە يىل كەتسىمۇ كېرەك يوق، قەدىمقىلارنىڭ ئالدىرىغانىنىڭ پايدىسى يوق، ئەكسىچە ئۆزۈڭگە زىيان» دېگەن تەمسىل

سۆزلىرى بىار. سىزنىڭ بۇ گەپلەرنى ئىوبدان ئويلاپ كۆرۈشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدىم.
ئىۇ: «دوستۇم، دوستۇم، سىلەر تۈرمىدە خۇددى ئۆز ئۆيۈڭلەردە يۈرگەندەك يۈرىدىكەنسىلەر، مەن ئۇنداق قىلالـ مايمەن» دېدى.
مەن: «سىز بۇ يەردە ئۆزىڭىزنى ئۆز ئۆيىڭىزدە تۇرـ غانىدەك ھېس قىلمىسىڭىز، تۇگىمەس ئازاپقا قالىسىز. ئەپەندىم سىز ھازىر ئامال قىلىپ ئۇستىڭىزدىن شىكايەت قىلدۇرماسلىقنىڭ كويىغا چۈشۈشىڭىز كېرەك» دېدىم.
ئۇ: «شىكايەت قىلدۇرماسلىق دېگىنىڭىزنىڭ مەنىسى نېمە؟» دېدى.
مەن: «شىكايەت قىلماسلىق تەپتىش ئەمەلدارىنىڭ سىزنى جازا قانۇنىغا خىلاپلىق قىلمىغان دەپ قارىغانلىـ قىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداقتا سىز سودقا تاپشۇرۇلماي قالىسىز. بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋالسىڭىز، قالغان ئىشلار ئىوڭغا تارتىـ دۇ» دېدىم.
ئىۇ بۇ گەپلىرىمنى ئاڭلاپ بىر ئاز ھاياجانلىنىپ؛ «بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولامدىكىن تاڭ» دېدى.
مەن: «بىولىبا ـ بولمىسا، سىناپ كۆرگۈلۈك» دېدىم. ئەمەلىيەتتە مەن كۆڭلۈمدە، بۇ تەس ئىش، چىۈنكى جىنىڭ شۇرىن بەك نامى چىققىپ كەتكەن ئادەم، ھەم نۇرغۇن باي- لىق توپلىغان، ئىۇ بىر توپ ئىاچ بۆرە قولىدىن ئىاسان قۇتۇلالمايدۇ دەپ ئويلىدۇم.
شۇندىن ئېتىبارەن، بەزى چاغدا ئۇ مەن ياتقان ئۆيـ گە كىرىدىغان بولدى، بەزى چاغدا مەن ئىۇ ياتقان ئۆيـ گە كىرىدىغان بولدۇم، پاراڭلىشىش ئىككىمىزنىڭ داۋاملىق

ئىشىمىزغا ئايلىنىپ قالدى. ئالاھەزەل بىر قانچە ئاي ئۆت-
كەندىن كېيىن، ئۇ تەپتىش ئەمەلدارىنىڭ ئۆزى ئۇستى-
دىن قىلغان شىكايىتىنى تاپشۇرۇۋالدى، ئۇ ئاچچىقلىنىپ،
ئۆز ئۆيىدە ئىستاكاننى يەرگە ئېتىپ: «بۇ ئادالەتسىزلىك!»،
«ئاناڭنى!» دەپ تىللاپ كەتتى. كونا جەمئىيەتتىكى مىلى-
لىيتارىستلار، بيوروكرات ئەمەلدارلار بىرەر ئىش كۆڭلىگە
ياقماي قالسا، گويا ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان ئىشلارنى
ئىستاكانلار پەيدا قىلغاندەك، ئىستاكاننى يەرگە ئېتىپ ئاچ-
چىقىنى ئىستاكاندىن ئېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھېلىمۇ ياخ-
شى ئىستاكاننىڭ جېنى بولمىغان ئىكەن، ئەگەر ئۇنىڭ
جېنى بولىدىغان بولسا، يەرگە تېگىپ كۇكۇن-تالقان بو-
لۇپ كەتكەن چېغىدا ئەرز قىلىدىغانغا جاي تاپالماي قا-
لار ئىدى.

مەن ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئۇ تۇرغان ئۆيگە كى-
رىپ: «نېمە ئىش بولدى؟ نېمىشكە شۇنچىۋالا ئاچچىقلى-
نىپ كەتتىڭىز؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «ئۇلار مېنىڭ ئۇستۈمدىن شىكايەت قىلىپتۇ»
دېدى.

مەن: «بىر پەرەزدىكى ئىش تۇرسا، يەنە نېمە دەپ
شۇنچە ئاچچىقلايسىز؟» دېدىم.

ئۇ: «ئەسلىدە مېنىڭ ئۇستۈمدىن شىكايەت قىلماي-
دىغانلىقىنى كېلىشكەن ئىدۇق، ئۇلارنىڭ ئۆز ۋەدىسىدىن يې-
نىۋالىدىغانلىقىنى بىلمەپتىمەن. ئۇلار ھەقىقەتەن يۈزسىز-
لىك قىلدى!» دېدى.

مەن: «بۇ يۈزسىزلىك قىلغانلىق ئەمەس، بىر ناھا-
يىتى ئادەتتىكى ئىش» دېدىم.

ئۇ: « قانداقسىگە شۇنداق دەيسىز؟ » دەپ سورىدى.
مەن: « سىز ئۆزىڭىزنىڭ كىملىكىنى بىلىشىڭىز كې‍رەك، تەقدىم قىلغان سوۋغىتىڭىز سىزنىڭ مەرتىۋىڭىزگە ئۇيغۇن بولۇشى لازىم. سىز ئۇلارنى تۇرمە ئەمەلدارلىرى بىلەن بىر قاتاردا قويىسىڭىز بولمايدۇ » دېدىم.
ئۇ: « مېنىڭ بەرگىنىم ئۇلارنىڭ دېگىنىدىن كۆپ » دېدى.
مەن: « ھەممىنى بىرىپ بولغانمۇ » دەپ سورىدۇم.
ئۇ: « بىر قىسمىنى بىرىپ بولغان، بىر قىسمىنى مەن تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن بەرمەكچى بولغان» دېدى.
مەن: « ئەپەندىم سىز ئىشنى چاتاق قىلىپسىز، مۇنداق سودىدا ئىشنى چالا قىلغان بىلەن، يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ » دېدىم.
ئۇ: « ئەمدى قانداق قىلسام بولار؟ » دېدى.
مەن: « دەردنى ئىچىڭىزگە يۇتسىز - دە » دېدىم.
ئۇ: « مەن ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلسام بولماسمۇ؟ » دېدى.
مەن: « ئاساسىڭىز بارمۇ؟ ئۇلار ھۆججەت يېزىپ بەرگەنمۇ؟ » دەپ سورىدۇم.
ئۇ: « يېزىپ بەرمىگەن » دېدى.
مەن: « ئاساس بولمىسا، سىز تۆھمەت قىلغۇچى جاۋابكارغا ئايلىنىپ قالىسىز، جىنايىتىڭىزگە جىنايەت قوشۇلىدۇ. سىز ئۆزىڭىزنىڭ كىشىلەرنىڭ چاڭگىلىدا ئىكەنلىكىڭىزنى بىلىشىڭىز كېرەك. ئازراق تەخىرسىزلىك قىلىش چوڭ ئىشنىڭ بۇزۇلۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ » دېدىم.
ئۇ خېلى ۋاقىت سۈكۈت قىلىپ ئاندىن: « مەنمۇ

شنجاڭدىكى ۋاقتىمدا مۇنداق ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشقا پېتىنالمايتتىم» دېدى.

مەن: «مەيلى ئۇ چاغدا بولسۇن، مەيلى ھازىر بولسۇن، مەيلى ئۇ يەردە بولسۇن، مەيلى بۇ يەردە بولسۇن، ھەممە ئىشنىڭ ئوخشاش بولۇشىنى تەلەپ قىلغىلى بولامدۇ؟» دېدىم. ئىچىمدە «سەنمۇ ئۇلاردىن قىلچە قېلىشمايسەن» دەپ كۈلدۈم. جىڭ شۇرېننىڭ بۇ قىلىقلىرى بۇ تىپتىكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمەن ئۆزىنى ئوبدان بىلمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇ شىكايەتنامىنى ماڭا كۆرسەتتى، ھەممە: «ئۇلار مېنى مىنگوغا زىيان يەتكۈزگەن، خائىنلىق، ۋەتەن ساتقۇچلۇق قىلغان دەپتۇ، بۇ قانداق قانۇن؟» دېدى.

مەن: «بۇ جياڭ جېيشى خاندانلىقىنىڭ قانۇنى، سىز «مىنگوغا زىيان يەتكۈزگۈچىلەرنى جىددىي جازالاش قانۇنى» دېگەن بىر ئالاھىدە قانۇننىڭ بارلىقىنى بىلمەمسىز؟» دېدىم.

ئۇ: «بىلىشمىغۇ بىلىمەن، ئۇ قانۇن مەخسۇس كومپارتىيىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئىكەنغۇ، ئەجىبا مەنمۇ كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ قالغاندىمەنمۇ؟» دېدى.

مەن: «ئۇلار سىزنىڭ ئۈستىڭىزدىن مۇشۇنداق ئالاھىدە قانۇن ئارقىلىق شىكايەت قىلمىسا، سىز قانداقمۇ سېخىلىق بىلەن يانچۇقىڭىزنى كولايسىز؟» دېدىم.

ئۇ: «مەن سېخىلىق قىلدىم.» دېدى.

مەن: «سىز ئۆزىڭىز ناھايىتى سېخىلىق قىلدىم دېگىنىڭىز بىلەن، ئۇلار سىزنى ناھايىتى پىخسىقلىق قىلدى، ناھايىتى ئاز بەردى دەپ قارايدۇ» دېدىم.

ئۇ: «ئۇلار مېنى ھەممىنى تۆكسۇن دەيدىكەندە، ئۇنـ
داقتا مەن ئۇلار ئۈچۈن يېرىم ئۆمرۈمنى بىكار سەرپ قىلـ
غان بولىمەنمۇ؟» دېدى.

مەن: «سىز ھەممىنى تۆكۈپ بەرسىڭىزمۇ، ئۇلار يەنە
رازى بولماسلىقى مۇمكىن» دېدىم.

ئۇ «بۇ ئاچ بۆرىلەر باشقىلارنىڭ دەردىگە يەتمەيـ
دىكەن، بېلىقنى مەن دەريادىن تۇتسام، ئۇلار بېلىقنى سېـ
ۋەتتىن ئېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىنمۇ ئاسان ئىش بولامـ
دۇ» دېدى.

مەن: «ئەپەندىم سىز بېلىق بار سېۋەتنى مۈشۈك
ئالدىغا ئەكېلىپ قويۇپ، مۈشۈك بېلىقنى يېمىسۇن دېسە
ڭىز، ئۇنداق بولمىقى تەس» دېدىم.

ئۇ: گەپنى باشقا ياققا بۇراپ: «مىنگوغا زىيان كەلـ
تۈرگۈچىلەرنى جىددىي جازالاش قانۇنىنى» نى سىز كۆرگەنـ
مۇ؟» دېدى.

مەن: «مەن كۆرۈپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ زىيانـ
كەشلىكىگە قاتتىق ئۇچرىغان، سوت مەھكىمىسى مۇشۇ قاـ
نۇنغا ئاساسەن ماڭا بەش يىللىق قاماق جازاسى ھۆكۈم
قىلدى» دېدىم.

ئۇ: «سىزنىڭچە تەپتىش ئەمەلدارى شىكايەتنامىگە
يازغان بىر قانچە جىنايەتكە ئاساسەن، ماڭا قانچە يىللىق
قاماق ھۆكۈم قىلار؟» دەپ سورىدى.

مەن ئويلاپ كۆرۈپ مۇنداق دېدىم: «بۇ شىكايەتناـ
مىدا مىنگوغا زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسىدا بولغان دەپ
يېزىلغانىدەك تۇرىدۇ، خائىنلىق قىلغان، ۋەتەن ساتقۇچلۇق
قىلغانلارغا ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىنىدۇ، مۇددەتسىز قاماق جازاـ

سى بېرىلىدۇ ياكى يەتتە يىللىقتىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلىدۇ». بۇ گەپنى ئاڭلاپ جىلىك شۇرىنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ كەتتى. ئۇ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ: «ئەي تەڭرى! ئۇلار مېنى ئۆلۈم گىرداۋىغا ئىتتىرىۋاتىدۇ! بۇ نېمە دېگەن رەھىمسىزلىك!» دەپ كەتتى.

مەن: «سىز مۇنچىۋالا ئالاقزادە بولۇپ كەتمەڭ، مېنىڭچە بۇنىڭدا چوڭ ئويۇن باردەك تۇرىدۇ» دېدىم.

ئۇ: «قانداق ئويۇن؟» دەپ سورىدى.

مەن: «بۇ ئويۇن كىچىك ئىشنى چوڭايتىش ياكى يىراقنى كۆزلەپ كىچىك يەردىن قول سېلىش دەپ ئاتىلىدۇ» دېدىم.

ئۇ بىردەم ئويلىنىۋېلىپ: «سىز ناھايىتى پەملىك ئىكەنسىز. ئۇنىڭ مېنى تۈرمىدىن چىقىرىش ئۈچۈن يول ماڭغانلارغا شىكايەت قىلماي بولمايدۇ، شىكايەت قىلغاندىن كېيىن سوت مەھكىمىسى يېنىك جازا بېرىدۇ، ئەگەر شىكايەت قىلمىسا، سوت مەھكىمىسى ئېغىر جازا بەرسە يېنىك جازا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئەرز قىلىشقا بولىدۇ دېگىنى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەسكەندە» دېدى.

مەن: «ئۇلار جىق پايدىغا ئېرىشەلمەيدۇ، شۇنچىلىكلا گەپ، ئۇلار شىكايەت قىلماسلىقنىڭ جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالالمايدۇ، بۇ بىر خام خىيال» دېدىم.

جىلىك شۇرى مېنىڭ ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلمايدىغانلىقىمنى بىلگەندىن كېيىن، ئەرز نامىنى قانداق يېزىشنى مۇزاكىرە قىلىش ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ماڭا دەپ بەردى، ئۇ مۇنداق دېدى: «مېنىڭ دىلويىم ئاددىي دېسىڭىز ئاددىي دىلو ئەمەس، مۇرەككەپ دىلو دېسىڭىز

ئانچە مۇرەككەپ دېلومۇ ئەمەس. ئۇلار شىنجاڭلىق ئەيسا بەگ دېگەن بىر ئادەمنى كۆشكۆرتۈپ مېنىڭ ئۈستۈمدىن ئەرز قىلدۇرۇپ، ماڭا مۇنداق تۆت چوڭ جىنايەتنى ئارتتى: بىرىنچى، مېنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىنى ئالماي ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا كېلىشىمى ئىمزالىدى دېدى؛ ئىككىنچى، مېنى قومۇلدىكى يەرلىك خەلقنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، قومۇل پۇقرالىرىنىڭ قوزغىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى دېدى، يەنە مېنى ئەسكەر چىقىرىپ خەلقنى پاجىئەلىك قىرغىن قىلدى دېدى؛ ئۈچىنچى، مېنى ئۆمۈمنىڭ پۇلىنى ئۆز چۆنتىكىگە سېلىۋالدى، ھۆكۈمەتنىڭ ئالتۇنىنى ئوغرىلىقچە ئېلىپ تيەنجىنگە يۆتكىدى، خىيانەت قىلىپ ئۆز يانچۇقىغا سالدى، دېدى؛ تۆتىنچى، مېنى دېخۇا شەھىرىنىڭ چوڭ كۆۋرۈك دېگەن يېرىگە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئوت قويۇش ۋە يەرلىك پۇقرالارنى قىرىش بىلەن شۇغۇللاندى دېدى. بىرىنچى ماددىدا مېنى ۋەتەن ساتقۇچىلۇق قىلدى دېيىلگەن، قالغان ئۈچ ماددىدا مېنى ئەمىر - پەرمانىنى دەپسەندە قىلىپ خىيانەتچىلىك قىلدى، كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولدى دېيىلگەن. ئەمەلىيەتتە مەندە بۇ جىنايەتلەرنىڭ ھېچقايسىسى يوق، ھەممىسى غەرەزلىك ھالدا تېڭىلغان جىنايەت. «سودا كېلىشىمى» ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى ئاساسىدا ھاسىل قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋاز كېچىلگەن ئەمەس، دۆلەتكە ئاھانەتلىك ئىش قىلىنغانمۇ ئەمەس. كېيىنكى ئۈچ ماددىدا دېيىلگەنلىرى قۇرۇق نامدىن پاختەك ئۇچۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن توقۇلغان نەرسىلەر، ئۇلار بۇنىڭغا پاكىت

كۆرسىتەلمەيدۇ...

ئۇنىڭ ئۆزىنى ئاقلاپ ۋە چۈشەندۈرۈپ ئېيتقان گەپ-لىرىنى ئاڭلاپ، كۈلگۈم كەلدى، مەن ئۇنىڭ ئۆزىنى ئاق-لىشى قىلچە ئاساسسىز، ئەرزدە ئېيتىلغانلىرىنىڭ ھەممىسى پاكىت دەپ قارىغان بولساممۇ، لېكىن ئىچىمدىن چىقار-ماي، ئۇنىڭ گېپىگە قوشۇلۇپ: «شۇنداق ئىكەن، قورقماسلىق كېرەك، سوت ۋاقتىدا پاكىت ئارقىلىق ئۆزىڭىزنى ئاقلىسىڭىز، گۇناھسىز دەپ ھۆكۈم قىلىنىشتىن زور ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ»، دېدىم.

ئۇ: «مۇنداق قىلىش ئاسان دەمسىز! ئۇلار مېنى يېيىش-نى قەستلىگەن ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلماق تەس، بۇ، مېنىڭ بۇ دېلو ئاددىي ئەمەس دېيىشىمنىڭ ئاساسى»

مەن: «سىز ئېيقان ئاددىي دېگەن سۆزنى پۇل ھەممىگە قادىر دەپ چۈشەندۈرۈشكە، مۇرەككەپ دېگەن سۆزنى ئادەم كۆپ يەردە گەپمۇ تولا بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. سىزنىڭچە شۇنداقمۇ ـ قانداق؟» دېدىم.

ئۇ مۇنداق دېدى: «دۇرۇس، دۇرۇس. بىراق سىز بىلمەيسىزكى، مەن قاخشال بولۇپ قالغان بىر ئادەم، سىرتىمدىن سالاپەتلىكتەك كۆرۈنگىنىم بىلەن، ئىچىمدىن قۇرۇپ ۋالغان، مەن ئۇلارنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشىغا قانداقمۇ چىداشلىق بېرەلەي-مەن؟» دېدى.

مەن:« بۇ يەردە دەرد تۆككىنىڭنىڭ پايدىسى يوق. ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈڭ» دېدىم.

بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، جىلىڭشۇرېن ماڭا ئۇنى ئاقلايمىز دەپ بىرمۇنچىلىغان ئادۋوكاتلارنىڭ شاڭخەي-دىن نەنجىڭگە كەلگەنلىكىنى، ئالدى بىلەن ئوتتۇرادەرىجىلىك

ئادۋوكاتلارنىڭ تۈرمىگە كېلىپ ئۆزى بىلەن سۆزلەشكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇ ماڭا مۇنداق دېدى: «يول كىراسى بىلەن سۆزلىشىش پۇلىنى مەن بەرسەم مەيلى، بۇ كىچىك ئىش، لېكىن ئۇلار ئاقلاش راسخودى ئۈچۈن نەچچە تۈمەن يۈەندىن نەچچە ئون تۈمەن يۈەنگىچە پۇل ئالىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇلارنىڭ گېپى ناھايىتى چىرايلىق، «دەۋادا چوقۇم ئۇتۇپ چىقىمىز» دېيىشتى، مەن ئۇلارنىڭ لاپ سۆزلىرىگە ئىشەنمەي، ئۇلارنىڭ گېپىنى رەت قىلدىم. كېيىن شاڭخەينىڭ ناھايىتى ئاتاقلىق ئادۋوكاتلىرى ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ سۆزلەشتى. مەن ئۇلارنىڭ تېخى نەچچە مىليون يۈەندىن ئون نەچچە مىليون يۈەنگىچە ئالىدىغانلىقىنى بىلمەپتىمەن. ئۇلار سىزنىڭ دېلو مەسىلىڭىز يالغۇز قانۇن مەسىلىسىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى سىياسىغا چېتىلىدىغان مەسىلە دېيىشتى. سىياسىي مەسىلىنى ھۆكۈمەت تەرەپ ھەل قىلىشى كېرەك ئىكەن. ئادۋوكاتلار قانۇندا ئويۇنۇن تاپاۋەتكىلا ئىگە بولالايدىكەن. قانۇن سىرتىدىكى چىقىمنى مەن تۆلىشىم كېرەك ئىكەن. ئۇلار ماڭا ئىشەنچلىك كاپالەت بېرەلمىگەچكە مەن ئويان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، ئۇلار بىلەن توختام تۈزمىدىم. ئۇلار بۇ دېلو ناھايىتى مۇرەككەپ، پارتىيە، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەتكە مۇناسىۋەتلىك دېلو، ھەممىسىزگە ئىكىلىۋالدى، دۇنيا يېڭىدىن كەچ. بالادىن قۇتۇل دېگەن بىر تەمسىل بار، سىز ئوبدان ئويلاپ كۆرۈڭ دېدى».

ئۇ مەن تەرەپكە ئالدىنى قىلىپ:« بۇرادەر سىزنىڭ ماڭا كۆرسىتىدىغان قانداق ئەقلىڭىز بار؟ مەن ۋەيرانە بولۇپ كېتىدىغان بولدۇم، ئۆمرۈمنىڭ يېرىمىدا ئەجىر سىڭدۈرۈپ تاپقانلىرىمقولۇمدىن چىقىپ كېتىدىغان بولدى» دېدى،

مەن: «كۈچلۈكلەرنىڭ ئاجىزلارنى، ئۆزىگە يەم قىلىشى ـ جانـ
لىقلار دۇنياسىنىڭ قانۇنىيىتى. يۇقىرىلارنىڭ چوڭ بېلىق
كىچىك بېلىقنى يەيدۇ، كىچىك بېلىق راكنى يەيدۇ، راك
لايىنى يەيدۇ دەيدىغان گېپى بار. سىز ھازىر كىچىك بېلىققا
ئوخشاپ قالدىڭىز، ئەمدى لېۋىڭىزنى چىشلەپ كىشىلەرنىڭ
ئۆزىڭىزنى غاجىلىشىغا چىداپ تۇرمىسىڭىز بولمايدۇ» دېدىم.
ئۇ تازا بىر ئۇھ تارتىپ: «ئىلاھىم! ئاھ ئىلاھىم!
تۈگىشىدىغان بولدۇم!» دەپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ دائىم ئۆز كامىرىدا يەرگە ئىستاكان
ئېتىپ سۇندۇرىدىغان بولۇپ قالدى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ
ناھايىتى بىئارام ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولاتتى. مەن ئۇز
كۆڭلۈمدە مەن ئۇنىڭغا ياردەم بېرەلمىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ
كامىرىغا كىرمەي دەپ ئويلىغان ئىدىم. مەلۇم بىر كۈنى
ئۇ مەن ياتقان ئۆيگە كىرىپ كەلدى، ئۇنىڭ چىرايىدا
تەبەسسۇم جىلۋىلىنىپ تۇراتتى. مەن ئۇنىڭدىن: «خۇشخەۋەر
بارمۇ ـ نېمە؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «ئىككىمىز خوشلىشىدىغاندەك تۇرىمىز» دېدى.

مەن: «بۇ خەۋەر قەيەردىن كەلدى؟» دەپ سورىدۇم.

ئۇ: «ئېھتىمال ھەربىي ھۆكۈمەت شتابىدىن كەلگەن
بولسا كېرەك» دېدى.

مەن ئۇنىڭ گېپىنى تازا چۈشەنمەي، ئۇنىڭدىن:
«تەپسىلىي ئەھۋالنى بىلمىسىگە بولامدۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «بىللە ئۆتكۈزگەن ۋاقتىمىزغا يېرىم يىل بولدى، مەن
سىلىنىڭ ياخشى ئادەم ئىكەنلىرىنى بىلدىم. مەن ئىچىمدىكى
سۆزلىرىمنىڭ بەرىنى سىزگە دەپ بېرىشنى خالايمەن» دېدى.

مەن: تەپسىلىي قىلىپ سۆزلەپ بەرسىلە» دېدىم.

ئۇ: «دوستلىرىم مەن ئۈچۈن يول ماڭغان ئىدى. ئۇلار ئۇيدان بىر چارە ئويلاپ تېپىپ، ماڭا ئەمەلدارلارغا سوۋغا - سالام كىرگۈز، لېكىن بۇ نەرسىلەر ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىغا بېرىپ قالمىسۇن، ئەگەر ھۆكۈمەتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا رىيازەت تارتىسىز دەپ ئېيتىشتى، ئەمەلدارلارغا سوۋغا - سالام كىرگۈزسىڭىز، ئۇدۇل ئاپىرىپ بەرسە بىخەتەر بولىسىز دېدى» دېدى.

مەن ئۇنىڭ گېپىنى يېرىم چۈشىنىپ، يېرىم چۈشەنمەي: «بىرەر ئەمەلدارنى تاپتىڭىزمۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «شۇنداق، ئەمەلدارنى تاپتىم» دېدى.

مەن: «ناھايىتى ياخشى بوپتۇ! بۇ قېتىم يولنى توغرا مېڭىپسىز، سىز ئۇنىڭغا سوۋغات ئۈچۈن نېمە بېرىدىغان بولدىڭىز؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «بىر ساندۇق خوتەن قاشتېشى بېرىددىغان بولدۇم» دېدى.

مەن: «بەرگىنىڭىز ناھايىتى كۆپ پۇلغا يارىسا كېرەك» دېدىم.

ئۇ: «ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ باھاسى بولغان بىلەن ياقۇتنىڭ باھاسى بولمايدۇ دېگەن گەپ بار، بۇ بىر ساندۇق قاشتېشىنى ئامېرىكىغا ئاپىرىپ ساتسا، تۆۋەن باھادا ساتقاندىمۇ 5 مىليون دوللارغا ساتقىلى بولىدۇ، ئەگەر يۇقىرى باھادا ساتقاندا 10 مىليون دوللارغا ساتقىلى بولىدۇ، ئەسلىدە بۇنى مەن ئاخىرقى ئۆمرۈمدە تەسەررۇپ قىلارمەن دەپ ئويلىغان ئىدىم. ئەمدىلىكتە بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دەردىمگە چىداپ ئۇنى خەققە بېرىدىغان بولدۇم»دېدى.

مەن: «ئۇلار سىزگە ياردەم قىلىشقا ئۇنىدىمۇ» دەپ

سورىدىم.

ئۇ: «بۇ قەتئىي ئىشەنچلىك» دېدى.

مەن: «قاچان قويۇپ بېرىدىغان بولدى؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «يەنە بەزى رەسمىيەتلەرنى ئۆتەش كېرەك ئىكەن» دېدى.

مەن: «قانداق رەسمىيەت ئىكەن ئۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «ئۇلار مېنى ھەربىي شتابقا ئېلىپ كېتىپ سوراق قىلىدىغان بولدى. ئۇلار مېنى ھەربىي بولغاندىن كېيىن ھەربىي سوت سوراق قىلىشى كېرەك» دېدى.

مەن: «باشقىلار ھەربىي سوتتىن قورقۇۋاتسا، سىزلا ھەربىي سوتقا خۇشتار بولۇپ قاپسىز، بۇ ئەجەب بىلمەيلىك ئىشقۇ؟» دېدىم.

ئۇ: «مېنى ھەربىي سوتتىن قورقمايدۇ دەمسىز؟ بىراق بىز كېلىشىپ قويدۇق، ھەربىي سوتنىڭ سودلىشى قارىماققا ناھايىتى ھەيۋەتلىك سوراق ئىكەن، مەيلى ئېغىر جازا ھۆكۈم قىلسۇن ياكى يېنىك جازا ھۆكۈم قىلسۇن باشقىلار ئارىلىشالمايدىكەن.

مەن گەپنىڭ تېگىگە يېتىپ: «ئەپەندىم سىز ناھايىتى ئەقىللىق ئادەم ئىكەنسىز، قالتىس پەمىڭىز بار ئىكەن، تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان كىشى ئىكەنسىز» دېدىم.

ئۇ: «تېخى ئىش مۇقىملاشمىدى، بەك بالدۇر خۇشال بولۇپ كەتكىلى بولمايدۇ» دېدى.

مەن: «ئەپەندىم سىز مۇشكۈلچىلىكتىن قۇتۇلۇش ئالدىدا تۇرىسىز. ئىستىقبالىڭىز قۇتلۇق بولىدۇ» دېدىم.

ئۇ ماڭا تەسەللىي بېرىپ: «بۇرادەر سىزنىڭ قۇتۇلۇ-

شىڭزدىنمۇ ئۇمىد بار، بەش يىل دېگەن ھەش - پەش دېگۈچە ئۆتۈپ كېتىدۇ. تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن تيەنجىنگە كېلىپ تاماشا قىلىپ، ئويناپ كېتىڭ، كەمىنىڭىز سىزنى تۆۋەنچىلىك بىلەن قارشى ئېلىپ كۈتىدۇ» دېدى.

مەن: «ھىممىتىڭىز مېنى بەك تەسىرلەندۈردى. پۇرسەت بولۇپ قالسا كۆرۈشۈپ تۇرارمىز» دېدىم.

شۇ قېتىمقى سۆھبىتىمىزدىن كېيىنكى بىر قانچە ھەپتە داۋامىدا، جېن شۇرېن كۆڭلى - كۆكسى توق ھالدا خۇشال - خۇرام يۈردى، گەرچە گايىدا تىت - تىت بولۇپ ئاچچىقلىنىپ قالسىمۇ، لېكىن ئەركىنلىككە بولغان ئىنتىلىش ئىچىدە ئىسەنكىرەپ يۈردى. مەن شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش نەتىجىسى»دىن كۆپرەك خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن، مەن ئۇ تېخى تۈرمىدىن چىقىپ كەتمىگەن ۋە ئۆزىنى خۇشال تۇتۇپ يۈرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر قانچە قېتىم ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشتىم.

مەن: «شىنجاڭ بىزدەك ئەھۋال ئۇقمايدىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلىدىغان جاي، ئۇنىڭ يەر مەيدانى قانچىلىك؟ ھاۋا رايى (ئىقلىمى) قانداق؟ چىقىدىغان نەرسىلەر كۆپمۇ - ئاز؟ خەلقنى ئىدارە قىلماق ئاسانمۇ - تەس؟ بەزىلەر سىزنى «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە كۆپ نەتىجە قازانغان، تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدۇ» دېيىشىدۇ، ماڭا بىر - بىرلەپ دەپ بەرسىڭىز قانداق؟» دېدىم.

ئۇ: «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە نەتىجىسى كۆپ، تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدۇ» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى

ئاڭلاپ ناھايىتى خوش بولۇپ كەتتى ۋە ئارقىدىنلا بۇ ئىپتىشقا باشلىدى.

ئۇ: «شىنجاڭ زادى قانچىلىك ئىككەنلىكىنى مەنمۇ ئېنىق ئۇقمايمەن، تەخمىنەن 18 جېجاڭچىلىك كېلىشى مۇمكىن. ئۇ يەرنى باشقا بىر كىچىك دۇنيا دەپ ئېيتىمىشقا بولىدۇ. مەندىن قىزغىنىدىغانلار شىنجاڭنى بىر دۆلەت، مىنى بولسا شۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى دېيىشىدۇ، ھەقىقەتەن شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن ھېلىقىدەك دېيىلسە ئاشۇرۇۋېتىلگەن بولىدۇ. ئۇ يەر چوڭلۇقى چوڭ، لېكىن يەرلىرىنىڭ تولىسى قۇملۇق، تېرىلغۇ يەر ئاز، ئۇ يەردە تاغلار ناھايىتى ئېگىز، سۈيى سوغۇق، ئادەم شالاڭ، مۇنداق جايغا ئۇزاق مۇددەت پادىشاھ بولۇشنى مەنمۇ راۋا كۆرۈپ كەتمەيتتىم» دېدى.

مەن: «سىز راۋا كۆرمىگەن بىلەن ئىشقىلىپ بىر قانچە يىل پادىشاھ بولدىڭىز، پادىشاھ بولۇشنىڭ تەمى قانداقراقكەن؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «بەزىدە ئۇنىڭ تەمى شامنىڭ تەمىگە ئوخشىسا، بەزىدە ئۇنىڭ تەمى ناھايىتى لەززەتلىك بولىدۇ» دېدى.

مەن: بۇنى قانداق چۈشەنسەم بولىدىكىن» دېدىم.

ئۇ: «ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇنىڭ تەمى لەززەتلىك بولغىنى بىلەن، مالىمانچىلىق بولغاندا، گويا تىكەن ئۈستىدە ئولتۇرغاندەك بولىدۇ» دېدى.

مەن: «دائىم خاتىرجەملىك بولسا، مالىمانچىلىقتىن ساقلىنىلسا ناھايىتى ياخشى ئەمەسمۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «بۇنداق بولۇش ئاسان دەمسىز، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپ، ئۇلارنى ئىدارە قىلماق تەس» دېدى.

مەن: «گېپىڭىزچە شىنجاڭنىڭ مالىمان بولۇشىدىكى جىنايەت سىزدە ئەمەس، خەلقتە ئىكەندە؟» دېدىم.

ئۇ: «ھەقىقەتەن شۇنداق، مەن ئەزەلدىن پېشقەدەم گېنېرال ياڭ زېڭشىنىڭ تۇتقان يولىنى تۇتۇپ، ئىشنى كۆپ تېرىغاندىن كۆرە، ئاز تېرىغان ياخشى، ئىش تېرىغاندىن كۆرە ئىش تېرىمىغان ياخشى دېگەن نىيەتتە بولۇپ، چېگرىنى قوغداپ، پۇقرانىڭ كۆڭلىنى ئەمىن تاپقۇزماقچى بولدۇم. لېكىن ئۇلار مېنى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇردى، ئامالسىزلىقتىن ئۇلارنى باستۇرۇشقا ئەسكەر ئەۋەتتىم» دېدى.

مەن: «قەدىمقىلارنىڭ ئەمەلدار مەجبۇر قىلسا، پۇقرا قوزغىلىپ قارشى چىقىدۇ دېگەن ھېكمەتلىك سۆزى بار، پۇقرا دېگەن قانداقمۇ قىلىپ سىز بىلەن قارشىلىشىشقا جۈرئەت قىلسۇن، سىزنىڭ دېگەنلىرىڭىز كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ» دېدىم.

ئۇ: «مېنىڭچە، ئەمەلدارلارنى كۆپرەك ئەيىبلەپ پۇقرانىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش بىر تەرەپلىمىلىك بولىدۇ. ياڭ زېڭشىن ماڭا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە كەڭ بولۇش بىلەن قاتتىق بولۇشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك، باستۇرۇش بىلەن خەيرىخاھلىق قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندا جاھان تىنچ بولىدۇ دەپ ئۆگەتكەن» دېدى.

مەن: «نەتىجىدە جاھان ئانچە تىنچ بولماي قاپتۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جاھاندىن قورۇق قاپسىز، قەدىمدىن تا ھازىرغىچە شۇنداق بولۇۋاتىدۇ. جانابلىرى سىزنىڭچە شۇنداقمۇ قانداق؟» دەپ سورىدىم.

پىكرىمىزدە ئىختىلاپ كۆرۈلدى. جىن شۇرىن گەپنى باشقا تەرەپكە بۇراپ: «بۇ ھەقتە سۆزلەشمەيلى، باشقىلارنى سۆزلىشەيلى» دېدى.
مەن ئۇنىڭدىن: «باشقىلارنىڭ ئىپتىشىچە سىز شىنجاڭدا خۇددى قەدىمكى چاغلاردىكى پادىشاھلارغا ئوخشاش ھەشەمەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپسىز، بۇ جەھەتتە بىر ئىككى ئىشنى سۆزلەپ بەرسىڭىز قانداق» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «گەپ دېگەن راست بولۇۋەرمەيدۇ. بىراق خېلى يامان ئەمەس ئۆتكەن» دېدى.
مەن: «مەسىلەن، قانداقسىگە يامان ئەمەس ئۆتكەن؟» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «ئالايلۇق، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، يۈرۈش ـ تۇرۇش، يېتىش ـ قوپۇش جەھەتتە، نېمە قىلغۇم كەلسە شۇنى قىلالايتتىم» دېدى.
مەن: «ئۇ ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدىغان ئىش. بۇنىڭ تىلغا ئالغىچىلىك نېمىسى بار: مېنىڭ بىلمەكچى بولغىنىم ئىچكى جايلارنىڭكىگە ئوخشاشمايدىغان بەزى ئەھۋاللار» دېدىم.
ئۇ بىردەم ئويلىنىۋېلىپ: «ئۇ يەردىن چىقىدىغان بىر-مۇنچىلىغان نەرسىلەر ئىچكىرىدىن چىقمايدۇ، مەسىلەن: تۆگە لوكىسى، ئېيىق تاپىنى، قوغۇن، كىشمىش ئۈزۈمى قاتارلىقلارنى سىز يەپ باققانمۇ؟ ئالىي دەرىجىلىك تۆگە تىۋىتى ئەدىيالى گىلەمنى سىز ئىشلىتىپ باققانمۇ؟ ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئۇسسۇل ئوينىغان چاغدىكى قەددىي - قامىتىنى سىز كۆرگەنمۇ؟ خوتەننىڭ قىممەت باھالىق قاشتېشى دۇنياغا مەشھۇر، سىزنىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرىڭىز بارمۇ؟» دېدى.

مەن: «ئاگلىغان بولسامىز، ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆر-
مىگەن، جانابلىرى سىز شۇنداق ئېسىل نەرسىلەردىن بەھ-
رىمەن بولغان ئىكەنسىز، بۇ سىزدە قانداق ئالاھىدە تە-
سىرات قالدۇردى؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «سىزدىن گەپ يوشۇرمايمەن، مەن ئاشۇ تۇگىمەس
ئېسىل نەرسىلەر ئارىسىدا ھېچقانچە ھەيران بولۇپمۇ كەت-
مىگەن ئىدىم. بىراق ئاشۇ ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ناخشىلىرى-
نى، ئۇسسۇللىرىنى قانچە كۆرۈپ ئاڭلىسىمۇ ئادەم زېرىك-
مەيدۇ» دېدى.

مەن: تەپسىلىيراق قىلىپ سۆزلەپ بەرمەمسىز» دېدىم.

ئۇ: «شىنجاڭدا كۆكلۈل ئېچىش سورۇنلىرى يوق، قىش
ناھايىتى سوغۇق كېلىدۇ، ئىچ پۇشقۇمنى چىقىرىش ئۈچۈن
دائىم ئۇيغۇر قىزلىرىنى سەھنىمەمگە چاقىرتىپ ئۇسسۇل
ئويناتقۇزاتتىم، ئۇلار پەرىلەردەك گۈزەل ئىدى» دېدى.

مەن: «ئەپەندىم سىزدە يامان خىياللار بولغانمۇ؟»
دەپ سورىدىم.

ئۇ: «بۇرادەر سىز كوچىلاپ سوراپ نېمە قىلماي دەي-
سىز» دېدى.

ئۇ يەنە گەپنى قىشنىڭ ئەھۋالى تەرەپكە بۇراپ:
«شىنجاڭ — قىشتا بەك سوغۇق بولىدىغان جاي، بىراق
مەن سوغۇقتىن قورقمايتتىم» دېدى.

مەن ئۇنىڭدىن: «نېمە ئۈچۈن؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «يەرگە قېلىن گىلەم سېلىپ، ئۆينىڭ تۆت تېمى-
غا تۆگە تىۋىتىدىن توقۇلغان ئەدىيال تارتىپ، ئۆي ئىچى-
گە مەش قويۇپ ئوتنى راسا قالاپ، ئازراق كاۋاپ يەۋال-
سام، بەزىدە تېخى ئىسسىقلاپ كېتەتتىم، ئىسسىقلاپ كەتسەم

قوغۇن يەپ سالقىنلايتتىم» دېدى.

مەن: «قىشتىمۇ قوغۇن بولامدۇ» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «تولا گەپ، بىر قانچە ئون جىڭ كېلىدىغان قوغۇنلارنى گەمىگە سېلىپ ساقلاپ قىشتا مەززە قىلىپ يېگىلى بولىدۇ. ئۆتكەنكى بىر قانچە يىلدا تازا ئوخشاپ كەتكەن قوغۇنلارنى ئادەم كۆتۈرەلمەي خېچىر بىلەن توشىغان ئىشلارمۇ بولدى. سىزنىڭچە ئەجەبلىنەرلىكمىكەن؟» دېدى.

شۇ چاغدا مەن خۇددى «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرىنى ئاڭلىغاندەك ھەيرانلىقتا قالغان ئىدىم.

بىر قانچە كۈن ئۆتكەن بولسىمۇ، جىن شۇرېننىڭ كۆڭلى يەنىلا خۇشال ئىدى، مەن ئۇ كېتىپ قالسا ئاجايىپ ئىشلاردىن خەۋەردار بولالماي قېلىشتىن ئەنسىرەپ، يەنە ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشتىم.

مەن ئۇنىڭدىن: «ئاڭلىشىمچە جانابلىرى سىز شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا بىر يۈرۈش ئىنتايىن دانا تەدبىرلەرنى قوللانغان ئىكەنسىز، تاشقى ۋە ئىچكى ئىشلاردا ئۆزگىچە چارىلەرنى ئىشلەتكەن ئىكەنسىز، بېخىللىق قىلماي ماڭا ئۆگىتىپ قويۇشىڭىزنى سورايمەن!» دېدىم.

ئۇ خۇشال ھالدا: «تاشقى ئىشلار جەھەتتە يېقىنلىشىپمۇ كەتمەسلىك، يىراقلىشىپمۇ كەتمەسلىك ئۇسۇلىنى، ئىچكى ئىشلار جەھەتتە ياتلارنى ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندىم» دېدى.

مەن: «بۇ دېگىنىڭىزنىڭ مەنىسى نېمە؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «شىنجاڭدا تاشقى ئىشلار جەھەتتە ئاساسەن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا تاقابىل تۇرۇلىدۇ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى

بىلەن تاشقى ئالاقە قىلىشتا يېقىنلىشىپمۇ كەتمەسلىك، يې-
راقلىشىپمۇ كەتمەسلىك ئۇسۇلىنىلا قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.
«يېقىنلىشىپ كەتمەسلىك» دېگەنلىك ئۇنىڭغا بەك قىزغىن
بولۇپ كەتمەسلىك دېگەنلىك، مۇنداقتا بىرىنچىدىن ئۇ-
نىڭ قول تىقىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ، ئىككىنچىدىن
كىشىلەرنىڭ مېنى قىزىللىشىپ كەتتى دېيىشىدىن ساقلان-
غىلى بولىدۇ. «يىراقلىشىپ كەتمەسلىك» دېگەنلىك ئۇنىڭ
بىلەن بولغان سودىنى راۋاجلاندۇرۇش دېگەنلىك، بۇنداق
بولغاندا، ھەم تاموژنا بېجى كىرىمىنى ئاشۇرغىلى، ھەم بازار-
نى ئاۋاتلاشتۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر سىز شىنجاڭدا تۇرۇپ
سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن ئىناق ئۆتمىسىڭىز، ئۆزىڭىزگە
ئۆزىڭىز بالا تېپىۋالىسىز، سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى
يولغا قويمىسىڭىز پۇقرانى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرالمايسىز،
ئىچكى ئىشلار جەھەتتە مەن ياتلار ئارقىلىق ياتلارنى ئىدارە
قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندىم، بۇ ئۇسۇل باستۇرۇش ۋە قول-
غا كىرگۈزۈپ تىزگىنلەشتىن ئىبارەت ئىككى ۋاستىنى ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ. شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى مۇرەك-
كەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ھەييار كېلىدۇ، باستۇرمىسى-
ڭىز ئۇلار مالىمانچىلىق تۇغدۇرىدۇ؛ قولغا كىرگۈزمىسىڭىز
نۇختىلاپ چىڭ تۇتۇپ تۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا مەن ئۇ-
لارنىڭ ئۆز ئارا قىلىشقان ماجىرالىرىدىن پايدىلىنىپ ئۇلار-
نى بوي ئەگدۈردۈم» دېدى.

مەن: «سىزنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھۈنىرىڭىزنى
ئالغاندا، ئادەمگە ۋە شارائىتقا قاراپ ئىش كۆرۈش ھۈنىرىنى
مۇۋاپىق ھۈنەر دېيىشكە بولىدىكەندە؟» دېدىم.

ئۇ: توغرا، «ھەربىي جەھەتتە يەنە مۇنداق بىر ھۈنەر-

نەمۇ، يەنى ئۆزۈمنىڭ گەنسۇلۇق يۇرتداشلىرىمنى ئۆزۈمگە مۇھاپىزەتچى قىلىپ، ياقا يۇرتلۇق خەنزۇلارنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنىمۇ ئىشلەتكەن ئىدىم» دېدى.

مەن: «مۇنداق قارىغاندا، سىز شىنجاڭدا» پولات قورغان قۇرغان ئىكەنسىز، ئۇنداقتا بىز ئۈچۈن سىز... دەۋاتاتتىم، ئۇ مېنىڭ گېپىمنى توختىمايلا: «مەن سىزنىڭ مەندىن ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن تەختتىن غۇلاپ چۈشتىڭىز دەپ سورىماقچى بولۇۋاتقانلىقىڭىزنى بىلدىم، شۇنى بىلىشىڭىز كېرەككى جاھاندا، كىمنىڭ قەھرىمان ئىكەنلىكىگە باھا بېرىشتە يالغۇز ئىشلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ياكى مەغلۇبىيەتلىك بولغانلىقىغىلا قاراش كۇپايە قىلمايدۇ. مەندىن بۇرۇن ۋەزىپىگە ئولتۇرغان پېشقەدەم گېنېرال ياڭ زېڭشىن نەقەدەر قابىلىيەتلىك، نەقەدەر قەھرىمان كىشى ئىدى، لېكىن ئۇمۇ مەغلۇب بولدى. يۇقىرىدىكىلەردىن يۈەن شىكەينى ئالساق، ئۇمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ۋە مىنگونىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى چوڭ بىر سەردار ئىدى، نېمىشقا ئۇمۇ غۇلاپ چۈشتى؟ بۇنى تەقدىر دەيمىز! ئادەم قانچە قۇدرەتلىك بولغىنى بىلەنمۇ مۇنداق تەقدىردىن قۇتۇلالمايدۇ» دېدى.

مەن: «مۇنداق گەپ دەڭ! مەن ئۆزۈمنىڭ ھاماقەتلىكىمدىن بۇنىڭدا مۇنداق قىسمەت بارلىقىنى بىلمەي قاپتىمەن» دېدىم ۋە گەپنى بۇراپ: «سىز سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن ئىمزالىغان سودا كېلىشىمنامىسىدا ئىگىلىك ھوقۇقتىن ۋاز كېچىش. دۆلەتكە ئاھانەت كەلتۈرۈش ھەققىدىكى ماددىلار بارمىدى؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ غەزەپلەنگەن ھالدا: «بۇ تامامەن ھېلىقى ئانىسى

پالان گۆيلارنىڭ ئاغزىغا كەلگىنىچە جۆيلۈپ قىلغان گەپ-لىرى! سودا كېلىشىمدە ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپ قىلىنىدىغانلىقى تەبىئىي ئىش، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى-غا شىنجاڭنىڭ يەرلىك ۋە ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى، بولۇپمۇ تېرە - يۇڭ مەھسۇلاتلىرى كېرەك؛ شىنجاڭغا سوۋېتلەر ئىتتى-پاقىنىڭ تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ماشىنىلىرى كېرەك. ئۇلار-نىڭ مېنى شۇلارغىلا پايدىلىق بولغان، بىزگە پايدىلىق بولمىغان ماددىلارنى ئىمزالاشقا مەجبۇرلىغىنى يوق؛ مەنمۇ ئۇلاردىن بىزگىلا پايدىلىق بولغان، ئۇلارغا پايدىلىق بولمىغان ئىشنى قىلىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغىنىم يوق (كىتاب-خان دىققەت قىلىڭكى، بۇ 30 - يىللاردىكى ئىش). مەسىلەن: قورال - ياراق، ئوق - دورا مەسىلىسىنى ئالساق، مەن ئادەم ئەۋەتىپ غەربىي گېرمانىيىدىن سېتىۋالسام سېتىۋال-دىمكى، ھەرگىز سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىپ بې-رىشنى تەلەپ قىلمىدىم. بۇنى، قانداقمۇ ئىگىلىك ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ دۆلەتكە ئاھانەت كەلتۈرگەنلىك دېگىلى بولىدۇ؟ بۇنى ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغانلىق، ساتقىنلىق قىلغانلىق دېگىلى، تېخىمۇ بولمايدۇ. ئەگەر مېنىڭ سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن سودا كېلىشىمى ئىمزالىغانلىقىمنى ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغانلىق دېيىلسە، ئۇنداقتا جياڭ جېيشى، ۋاڭ جىڭۋېيلار-نىڭ ياپونىيە، ئامېرىكا بىلەن كېلىشىم ئىمزالىغانلىقىنى نېمە دېيىش كېرەك؟ سوت مەھكىمىسىدىكى تاشپاقىلار ھەقىقەتەن تۆھمەتخور ئىپلاسلار ئىكەن، ئۇلار مەخسۇس تەختىمىن چۈشكەن كىشىلەر بىلەن ئېتىشىدىكەن، بۇ ھەقىقەتەن كىشىنى غەزەپلەندۈرىدۇ! بۇ ئەبلەخلەر مۇبادا مېنىڭ قولۇمغا چۈشۈپ قالىدىغان بولسا، بىرىنىمۇ قويماي قىرىۋېتەتتىم!» دېدى.

مەن: «ئەپسۇسكى، هازىر سىز ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغىنىڭىز يوق، بولمىسا ئۇلار كاللىسىنى ساقلاپ قالالماس ئىكەن» دېدىم.

مەن يەنە ئۇنىڭدىن «شىكايەتنامىدە سىزنى قىزىل يۇقرالىرىنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. خەلقنى پاجىئەلىك تۇردە قىردى، ھۆكۈمەت خەزىنىسىگە خىيانەت قىلىپ خۇپىيانە ھالدا ئالتۇن يۆتكىدى دېيىلگەن. يەنە دېخۇا شەھىرىنىڭ چوڭ كۆۋرۈك دېگەن يېرىگە ئەسكەر چىقىرىپ ئوت قويدى ۋە خەلقنى قىردى، — دېيىلگەن، زادى مۇشۇنداق ئىشلار بولغانمۇ ـ يوق» دەپ سورىدىم.

«تۆھمەت چاپلايمەن دېسە، سۆز تېپىلماي قالىدۇ، دەمسىز؟ ئۇلار قۇرۇق تامدىن پاختەك ئۇچۇرۇپ، يوق يەردىن تۈك ئۇندۇرگەن. مەن گەنسۇلۇق، مەن ئۆلۈكۈمنىڭ شىنجاڭدا تاشلىنىپ قېلىشىنى خالىمايمەن. بۇنداق تۇرۇقلۇق يۇقرالارنىڭ يېرىنى ئىگىلىۋېلىپ نېمە قىلىمەن؟ گەنسۇلۇقلار كۆپ چىقتى، ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئامال بولماي، مەن ئۇلارنى قۇمۇل ناھىيىسىگە بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئۇيۇشتۇرۇپ، يۇرتداشلىرىمغا سەل ـ پەل ئېتىبار بەردىم. مەسىلەن: يەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۇرۇقلۇق قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەشتە ئاز ـ تولا غەمخورلۇق قىلدىم. بۇ ئەسلىدە ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىش ئىدى. لېكىن مۇتەھەم خەلق بۇنى باھانە قىلىپ ئىش تېرىدى. مەن ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارنى باستۇرمىسام، شىنجاڭنىڭ تىنچلىقىنى قانداق ساقلايمەن؟ مېنى خەلقنى پاجىئەلىك ھالدا قىردى دېدى، بۇ ماڭا ئەۋۋال قىلىنغانلىق ئەمەسمۇ؟ مەن

شىنجاڭدا 20 يىل تۇردۇم، جازاغا تارتىلغان مۇتەھەملەر
تېخى بىرنەچچە مىڭغا يەتمەيدۇ. ئىچكىرىدىكى مىللەتارىستى-
لارغا قاراپ باقايلى، ئۇلار قىرغىن قىلغان ئادەم مەندىن
ئون ھەسسە ئارتۇق. ئۇلار ئادەم ئۆلتۈرسە گۇناھ يوكلەن-
مەي بەلكى ئەمەلى كۆتۈرۈلىدىكەن. مەن بولسام مۇتەھەم-
لەردىن بىرنەچچىنى جازالاپ قويغىنىم ئۈچۈن قارىلىنىپ
قالدىم. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئادالەتسىزلىك بو-
لامدۇ؟» دېدى.

مەن: «پېشكىنىسى قۇربان قىلىپ، شاھنى ساقلاپ
قېلىش بۇ ھوقۇق سەھنىسىدىكى قانۇنىيەت. بۇنىڭغا ئاچ-
چىقلىنىپ نېمە قىلىسىز؟» دېدىم.

ئۇ: «نېمىشكە ئاچچىقلانمايمەن؟ ئۇلار يەنە مېنى
ھۆكۈمەتنىڭ پۇلىنى چۆنتىكىگە سېلىۋالدى، ئالتۇننى قاقتى-
سوقتى قىلدى، ھارامدىن باي بولدى دېيىشىپتۇ. بۇ قارا-
قويۇقلا جۆيلىگەنلىك. مەن شىنجاڭدا 30 يىل تۇردۇم. شەخ-
سى مال - مۈلكىم ئاران ئۈچ تىزىق پۇلغا يارايدۇ. ئىچ-
كىرىدىكى ھەربىي ئامباللارنىڭ ئۆيىدىن بىرىگىمۇ توغرا
كەلمەيدۇ. جياڭ جېيشى، سۇڭ زىۋېن، كۇڭ شياڭشى، چېن
لىفۇلارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ يۈزدىن بىرىگىمۇ توغرا كەل-
مەيدۇ، بۇنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ. سودىيەلەر نېمە ئۈچۈن
ئۇلارنى پاش قىلمايدۇ، ئۇلارنى سوتلىمايدۇ؟ بۇ ئىتلار
مەندىن يۇلۇۋېلىش كويىدىلا يۈرىدۇ، بۇ نېمىدېگەن رە-
زىللىك!» دېدى.

مەن ئۇنىڭدىن: «ئۈچ تىزىق دېگىنىڭىز قانچە بو-
لىدۇ؟ ئەجىبا سىزنىڭ 3000 يۈەنلىكلا مال - مۈلكىڭىز
بارمۇ؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «سىز ھەقىقەتەن كىتابقىلا بېرىلىپ كەتكەن ئادەم ئىكەنسىز، ئەمەلدارلار مال ـ مۈلۈك ئۈستىدە گەپ ئاچسا، ئەزەلدىنلا بىر تۈمەننى بىر بىرلىك قىلىپ ئىشلىتىپ كەلگەن. قانداقمۇ بىر يۈەننى بىر بىرلىك قىلغىلى بولسۇن!» دېدى.

مەن: «پۇقرالار ئادەتتە موچەن، پۇڭچەننى بىرلىك قىلىدۇ. يۈەننى بىرلىك قىلىشقا يېتىشەلمەيدۇ، دېھقانلار ئۆز ئۆمرىدە بىر تۈمەن ئۇياقتا تۇرسۇن 10، 100 دېگەن سانلارنى خىيال قىلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدۇ. سانىيالمايدۇ» دېدىم.

ئۇ: «شىنجاڭنىڭ يەر مەيدانى كەڭ، مەن ئۇ يەردە ئۇزاق تۇردۇم، ئۇنچىلىك پۇلنى ھېچقانچە پۇل دېگىلى بولمايدۇ» دېدى.

مەن: «ئېھتىمال شۇنداقتۇ، بىراق گەپنى تۈزلا قىلىپ ئېيتسام، ئۇ پۇلنى ئاز پۇل دېگىلى بولمايدۇ» دېدىم.

ئۇ: «جاي ۋە ۋاقىتتىن ئېيتقاندا، جىق پۇل ئەمەس» دېدى.

مەن: «ئادەم بېشىغا چاچقاندا ئۇ جىق پۇل» دېدىم.

ئۇ: «بۇ، تالىپلارچە پىكىر! سىز بىلمىسىڭىز كېرەككى، ئۇلار شەرقىي ـ جەنۇبىي جۇڭگودىكى شىكەر قومۇچزارلىقلىرىنى ئىگىلىۋالغان. تاموژنا بېجى، تۇز بېجى، ئادەتتىكى باج قاتارلىقلارنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان، چەتتىن ۋە ئىچكى قىسىمدىن ئېلىنىدىغان قەرز پۇللارمۇ ئۇلارنىڭ چاڭگىلىدا، تۆت چوڭ بانكا بارلىق ئىگىلىكنى خۇددى توردەك چىرماپ كەتكەن. ئۆزۈمنى ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرسام گويا پايانسىز دېڭىزنىڭ بىر تامچىسىدىنلا ئىبارەتمەن

خالاس» دېدى.

مەن: «ئۇلار سىزگە ئاز - تولا مەدەت بەرگەندۇ، ئائىلىلۇق، چېگرا رايوندىكىلەرگە تەمىنات بەرگەن ياكى مەمۇرىي راسخوت جەھەتتە ھەمكارلاشقاندۇ؟» دېدىم.

ئۇ: «ئۇلار ئۇسۇرۇقچىلىك بىر نەرسىمۇ بەرگىنى يوق، بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، كۆزلىرىنى چەكچەيتىشىپ دائىم مەندىن ئېلىش كويىدا بولۇپ كەلدى. لېكىن مەنمۇ ھاماقەت ئەمەس، ئۇلار مەندىن بىر ئۇلۇش نەرسە تاما قىلسا، مەن ئۇن ئۇلۇش تەلەپ قويۇپ جاۋاب قايتۇراتتىم» دېدى.

مەن: «ئۇنداقتا ئۆزىڭىزنى باقالامتىڭىز؟» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «ئۆزىمىزنى ئاران باقالايتتۇق، تازا قىيىنچىلىق بولغان چاغلاردا مەنمۇ ئۇلارنى دوراپ پۇل بېسىپ چىقىراتتىم» دېدى.

مەن: «بۇ ئۆزىڭىزگە ئۆزىڭىز پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغانلىق ئەمەسمۇ؟» دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن.

ئۇ: «ئامالسىزلىقتىن شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر بولغان، لېكىن ئۇلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا، مېنىڭ باسقان پۇلۇم ھېچقانچىلىك ئەمەس» دېدى.

مەن: «پۇل باخاللىشىپ كەتسە، بۇقرالار دەردكە قالىدۇ، ھەم ئۆزىڭىزگىمۇ زىيان، ئەپەندىم بۇ ئىشنى ئويدان پىلانلاپ قىلمىغان ئىكەنسىز» دېدىم.

ئۇ: «بۇ ئىشلارنى ئويلىماي قىلغان ئەمەس، مېنىڭ شىنجاڭدا ئۆمۈرۋايەت تۇرۇش ئويۇم بولمىغاچقا، باشقا ئىشلار بىلەن كارىم بولمىغان ئىدى» دېدى.

مەن: «سىز ناھايىتى پىكىرلىك ئىكەنسىز، پىقىر كال-تە پەم، ئەپەندىم سىزنىڭ سۆزىڭىزنى ئاڭلاپ، بۇلارنى بى-راقلا ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدىم!» دېدىم.

ئۇ: «يوقسۇ، يۇقسۇ، ھەممىمىز شور پىشانە مەھبۇس-لاردىن بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، گەپنى يوشۇرمايلا دەۋەردىم، باشقىلارغا دەپ يۈرمىسىڭىزلا بولدى» دېدى.

مەن: «ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە، مەن دېگەنلىرىڭىزنى مەخ-پىي تۇتىمەن» دېدىم.

بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، جىن شۇرېننىڭ دېگەنلىرى ئەمەلگە ئاشتى. ئۇ تۇيۇقسىز كەلگەندى، يەنە تۇيۇقسىزلا كەتتى. قاماقتىكىلەر ئەمدىلا «شامالداپ» بولۇ-شىغا، گېندىپاي باشلىقىنىڭ: «جىن شۇرېن! يوك - تا-قىلىرىڭنى يىغىشتۇر، باشقا جايغا ئاپىرىمىز» دېگەن گېپى ئاڭلاندى. شۇنىڭ بىلەن جىنايەتچىلەر يەنە ھەر خىل قى-ياسلارنى قىلىشقا باشلىدى، بەزىلەر: «ئېتىشى مۇمكىن» دېسە، بەزىلىرى: «ھۆكۈم ئېلان قىلماي تۇرۇپ ئاتامدۇ؟» دېيىشتى. بەزىلىرى: «ئۇنداق قىلىپ ئېتىشى ناتايىن، جياڭ جېشى بۇيرۇق چۈشۈرسىلا. ھۆكۈم ئېلان قىلىش دېگەننىڭ نەدە قالىدۇ؟» دېيىشتى. بەزىلەر: «پۇلنى يېتەرلىك خەجلى-مەسلىك ياخشى ئىش ئەمەس» دېدى. يەنە بەزىلەر: «قويۇپ بېرىشى مۇمكىن» دېدى. كۆپ ساندىكىلەر: «ياخ-شىلىقتىن يامانلىق كۆپ» دېگەن پەرەزدە بولۇشتى. ئۇلار-نىڭ ھەممىسى ئىچكى ئەھۋالنى بىلمەيتتى. ئىككىنچى قې-تىم شامالداشقا چىققاندا، ئاندىن گۈندىپايدىن جىن شۇ-رېننىڭ ھەربىي شتابقا ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنى ئۇقتۇق، ھەم يەنە بىر ھازا غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتۇق.

ئالاھەزەل 3 — 4 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، جىك شۇرېن يەنە جياڭنىڭ يەرلىك سود مەھكىمىسىنىڭ تۈرمىسىگە ئېلىپ كېلىندى. بۇ ھال كىشىلەرنى ھەيران قالدۇردى، مەنمۇ بۇنىڭ ئۈيلىمىغان يەردىن چىققانلىقىنى ھېس قىلدىم. ئۇ روھىي جەھەتتىن ناھايىتى چۈشكۈن بولۇپ، زوۋان سۈرمەيتتى، كارىۋاتتا سۇنايلىپ يېتىپ ئاھ ئۇراتتى. تۈرمە دائىرىلىرى ئۇنى يەنە بۇرۇنقى كامىرغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. مەن ئىككىنچى كۈنى ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشەلىدىم.

مەن: «ئەپەندىم، نېمە ئۈچۈن «سارايغا ئىككىنچى قېتىم كىرىش» دېگەن تىياتىرنى ئوينايسىز» دەپ سورىدىم.

ئۇ: «دەپ كەلسەم گەپ تولا».

مەن: «سىزنى بۇرۇنلا ئەركىنلىككە ئېرىشكەندۇ دەپ پەرەز قىلغان ئىدىم، نېمە ئۈچۈن يەنە قايتىپ كەلدىڭىز؟ ئۇلار گېپىدىن يېنىۋالدىمۇ؟ سەۋەبى نېمە ئىكەن؟» دەپ سورىغان ئىدىم، ئۇ باشقا گەپنى قىلمايلا: «ئەبلەخلەر، تاشپاقىلار» دەپ تىللاپ كەتتى.

مەن: «زادى نېمە ئىش بولدى؟ ئەگەر ئەپىسىز بولسا، مەن ئۆز ئۆيۈمگە چىقىپ كېتەي» دېدىم.

ئۇ: «ئولتۇرۇڭ، مەن سىزگە ئالدىرىماي دەپ بېرەي» دېدى. ئارقىدىن يەنە بىر نەچچە ئېغىز تىللاپ: «ئۇلار مېنى ھەربىي شتابقا ئېلىپ بېرىپ، ماڭا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىشتى، سىرتقا چىقالمىغىنىمنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تۇرمۇشۇم بىر قەدەر راھەتتە ئۆتتى» دېدى، مەن سۆز قىستۇرۇپ قولۇمدا چىلىمنى ئىما قىلىپ «مۇنداق قىلىشقا

بولامدىكەن؟» دېگەن ئىدىم، ئۇ بېشىنى لىڭشىتىپ «بولىدىغانلىقى» نى ئىپادە قىلدى ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ:
«بىر قانچە ئايدىن بۇيان مەندىن ئۈچ قېتىملا گەپ سورىدى، سودىيەمۇ ناھايىتى تەكەللۇپ بىلەن مۇئامىلە قىلدى، ئۇنىڭ چىرايىدىن بۇ يەردىكى تەپتىش ئەمەلدارلىرىنىڭكىدەك قانخورلۇق كۆرۈنمەيدۇ. مەن شىكايەتنامىدىكى مەزمۇنلارنىڭ پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ بىر - بىرلەپ رەت قىلدىم ۋە قۇرۇق تامدىن پاختەك ئۇچۇرۇپ ماڭا زىيانكەشلىك قىلىنغانلىقىنى ئېيتتىم. ئۇ گېپىمنى ئاڭلاپ بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلۈپ قويدى، گېپىمنى بۆلۈۋەتمەي ئاڭلىدى ھەم رەددىيە بەرمىدى. مەن ئىلگىرى سوت مەھكىمىسىدە مۇلكى ئەمەلدارلار ئەمەل تۇتىدۇ، ئۇلار ھەربىي سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن مۇلايىم كېلىدۇ دەپ ئويلايتتىم، لېكىن پاكىت بۇنىڭ ئەكسىچە ئىكەن، ھەربىي سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى مۇلكى سودىيەلىرىدىن كۆپ ياخشى ئىكەن» دېدى.
مەن: «بەلكىم سىزگە شۇنداق تۇيۇلغان بولسا كېرەك، ياكى يۇقىرىدىن شۇنداق يوليورۇق بېرىلگەن بولسا، شۇنداق قىلغاندۇ» دېدىم.
ئۇ: «شۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن، بىراق، رىيازەت چەككەن بىر ئادەم ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇلايىمراق بولۇش، ۋەھشى بولۇشتىن كۆپ ياخشى تۇيۇلىدىكەن» دېدى.
مەن: «جىنايەتچىلەرنىڭ كۆڭلى شۇنداق بولىدۇ، لېكىن بەزىلەرنىڭ كۆلكىسى ئىچىگە پىچاق يوشۇرۇنغان بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ تىلى شېكەر، دىلى زەھەر كېلىدۇ، سىز ئۇنىڭ ھەقىقىي كۆڭلىنى بىلشۇالالمايسىز» دېدىم.

ئۇ: «مەن دېگەن ئۇ ئادەم ھەرگىز ئۇنداق ئادەم ئەمەسكەن» دېدى.
مەن: «ئۇ سىزنى جىنايەتسىز دەپ ئېلان قىلىپ قويۇۋەتكەن بولسا، توغرا قىلغان بولاتتى» دېدىم.
ئۇ: «ئۇ ئۇنداق ھۆكۈم قىلالمىغىنى بىلەن، سوراق داۋامىدا، ماڭا جىنايەت ئارتالمايدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدۈردى» دېدى.
مەن: «ئۇ نېمىشكە سىزنى يەنە بۇ يەرگە ئەكىرىپ قويدى؟» دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن.
ئۇ: «بۇ ئۇنىڭ ئىشى ئەمەس، ۋاڭ جىڭۋېي دېگەن ھاراملىقنىڭ قىلغان ئىشى» دېدى.
مەن: «يەنە شۇ ۋاڭ جىڭۋېينىڭ ئىشىمۇ! ئۇ نېمە سىز بىلەنلا قېرىشىپ قاپتىغۇ؟ يەنە كېلىپ ئۇ سىزنى بۇ يەرگە قانداق ئەكېلىپ قويالايدۇ؟» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «ئۇ ھەربىي شتابنىڭ مېنى جىنايەتسىز دەپ قويۇۋەتمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال مەمۇرىي پالاتا نامىدىن ھەربىي شتابقا خەت يوللاپ، مېنى ئۆلكە رەئىسى بولغان، مۆلكى ئەمەلدار، ئۇنىڭ ھەربىي قانۇن جەھەتتىن جىنايەتلىك ياكى جىنايەتسىز ئىكەنلىكى بىلەن كارىمىز يوق، مۆلكى ئەمەلدار جىنايەت ئۆتكۈزسە سوت مەھكىمىسى سوتلاپ بىر ياقلىق قىلىدۇ دەپتۇ. ئۇ مەمۇرىي پالاتانىڭ باشلىقى بولغاچقا، ھەم مېنى تەلەپ قىلىپ خەت يازغاچقا، ھۆكۈمەت ئىشىنى ھۆكۈمەت بەلگىلىمىسى بويىچە بېجىرىشكە توغرا كېلىدىغان بولغاچقا، ھەم مەمۇرىي پالاتانىڭ باشلىقىنىڭ يۈزىنى قىلىشقا ۋە ھوقۇقىنى ھۆرمەت قىلىشقا توغرا كەلگەچكە، مېنى يەنە نەس باستى» دېدى.

مەن: «هېلىقى كىشىنىڭ كۆچى يەتمەي قالدىمۇ؟» دېدىم.

ئۇ: «مەن ئۇنىڭ قېشىغا باردىم، ئۇ مېنى خاتىرجەم بولۇڭ، ئاخىرىدا مەسىلىنى مەن ھەل قىلىمەن دېدى» دېدى.

مەن: «ئىش شۇنداقلا بولسا جانا بىلىرى غەم قىلمىسىڭىزمۇ بولىدىكەن، ئۆزىڭىزنى روھلۇق تۇتۇپ، ئۇلار بىلەن ھەپىلىشىڭ» دېدىم.

ئۇ: «مەن سىلەرگە ئوخشاش ئىگىلىمەس - پۇكۇل مەس كىشىلەردىن. ئۆلۈمنى يانچۇقىمغا ئالمايدىغان كىشىلەردىن ئەمەس - تە» دېدى.

مەن: «مەسىلە سىز دېگەندەك ئۇنچىلا ئېغىر ئەمەس، ئۇ سىزنى خاتىرجەم بولۇڭ دېگەن بولسا، سىز خاتىرجەم بولۇڭ، بىز تۈرمىداش بولغانلىقىمىز ئۈچۈن مەن سىزگە كۆكۈل - كۆكسىڭىزنى كەڭ تۇتۇشىڭىزنى تەۋسىيە قىلىمەن» دېدىم.

ئۇ: «مەن كۆكۈل - كۆكسۈمنى قانداقمۇ كەڭ تۇتالايمەن؟ ئۇلار قان تېمىپ تۇرغان ئاغزىنى يوغان ئېچىپ تۇرسا، مەن ئۆيىمۇ - ئۆيى ئارىلاپ يۈرۈپ شاڭ كۆيدۈرۈپ ئۇلارغا سەجدە قىلامدىم ئەمدى» دېدى.

مەن: «ئۇلار سىزنىڭ ھەربىي تەرەپتە ئۆزىڭىزنى قوللايدىغان ئادەم بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ئاز - تولا ئىنساپ قىلارمىكىن دەيمەن» دېدىم.

ئۇ: «ئىش تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ، ئۇلار تېخىمۇ جىق پۇل تەلەپ قىلىدۇ» دېدى.

مەن: «باشقا نېمە ئامال بار؟ كۆڭۈلنى كەڭرەك تۇتۇڭ، كېيىنچە بىر گەپ بولار» دېدىم.

ئۇ بىر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ: «ئىلاھىم! مەن جىنىڭ شۇرىن نىمە بولۇپ مۇنداق ھالغا چۈشۈپ قالدىم!» دېدى.
شۇنىڭدىن كېيىن جىن شۇرىن پات ـ پات سوراققا تارتىلىپ تۇرىدىغان بولدى، بەزىدە ئۇ خۇشال، كۆلۈمسىرىگەن ھالدا قايتىپ كېلەتتى، بۇ ھال ئۇنىڭ خۇشخەۋەرگە ئىگە بولغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى. بەزىدە قايتىپ كېلىپ ئالالىكىملەرنى تازا تىللاپ، ئىستاكانىنى يەرگە ئاتاتتى، بۇ ھال ئۇنىڭ يامان ئەھۋالغا قالغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى. ئۇمۇمەن ئالغاندا، ئۇ مەلۇم يول تاپقاندا، سوتتا چىرايلىق گەپلەرنى ئاڭلايتتى؛ يول تاپالمىغاندا، ئەكسىچە قاتتىق ئەيىبلەشكە ئۇچرايتتى. شۇڭا ئۇنىڭ كەيپىياتى سوتنىڭكى ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇراتتى.
مەلۇم بىر كۈنى ئۇ مېنىڭ كامىرىمغا كىرىپ: «مېنىڭ دىلوبىم مۇنازىرە قىلىنىپ خۇلاسە چىقىرىلدى. ھازىردىن باشلاپ ھۆكۈمنى كۈتۈپ تۇرىدىغان بولدۇم» دېدى.
مەن ئۇنىڭ روھىي جەھەتتىن ناھايىتى كەيپى چاغ ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ: «سىزنىڭ جىنايەتسىز دەپ ھۆكۈم قىلىنىپ قويۇپ بېرىلىشىڭىزدىن چوڭ ئۈمىد بار. تەبرىكلەيمەن» دېدىم. ئۇ ناھايىتى ئىشەنچلىك قىلىپ: «مۇشۇنداق ئېھتىمال بار، لېكىن تۈرمىنىڭ بوسۇغىسىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئاندىن ھېساب» دېدى.
مەن: «چوقۇم مەسىلە چىقمايدۇ، ھەممە يول راۋان ئېچىلغاندۇ؟» دېدىم.
ئۇ جەزمەنلەشتۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى.
مەن: «ھەممە تەرەپتە توسالغۇ قالمىغان بولسا، قولنى ئۆزىتىپلا پۇلنى ئالىدىغان پۇرسەت كەپتۇ» دېدىم.

ئۇ: «قىرىنىدىشىم بىر سۆزنى خاتا دەپ قويدىڭىز»دېدى.
مەن: «قايسى سۆزنى» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «ئېلىش دېگەن سۆزنى ئۇتتۇرۇش دېگەن سۆزگە ئالماشتۇرۇش كېرەك» دېدى.
مەن: «مەيلى ئېلىش بولسۇن، مەيلى ئۇتتۇرۇش بولسۇن، ئىش قىلىپ ئادەمنى ئۆلارنىڭ قولىدىن ئېلىۋالدۇق، ئازراق ئۇتتۇرۇپ قويىسىڭىز، ئۇنىڭ كارايىتى قانچىلىك ئىدى؟ ئادەم هايات چاغدا ھەممىشە ئامەت كېلىۋەرمەيدۇ، ئۆلۈپ كەتكەندە ئامەتنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ كەتمەيدۇ، ئۇ ئىشلارنى ئارقىڭىزغا تاشلىۋېتىڭ» دېدىم.
ئۇ: «ئەقلىمنى ئېچىپ قويغىنىڭىزغا رەھمەت، مەن بۇرۇنقىدىن پەرۋاسىز بولۇۋالدىم» دېدى.
مەن: «ھەممىسى بولۇپ قانچىلىك چىقىم تارتتىڭىز؟» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «ئۆمرۈمنىڭ يېرىمىدا جاپا تارتىپ تاپقان پۇلۇمنىڭ تېخى شۇنىڭغا كەتتى. تولۇقلىشىپ كەتتىم» دېدى.
مەن: «قانداق تەقسىم قىلىدىكەن» دەپ سورىدىم.
ئۇ: «بۇنى باشقىلارغا دېگىلى بولمايدۇ» دېدى.
مەن: «ئەلۋەتتە شۇنداق، مەن ئاغزىمنى چىڭ تۇتىمەن، جانابلىرى خاتىرجەم بولۇڭ» دېدىم.
مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، جىن شۇرېنغا ئۈچ يېرىم يىللىق مۇددەتلىك قاماق جازاسى ئېلان قىلىندى. ئۇ بۇنى ئاڭلاپ ئۆز كامىرىغا قايتىپ كېلىپ ئارقا - ئارقىدىن تۆت ئىستاكاننى چېقىۋەتتى، ئۇ ماڭقىسىنى ئېقىتىپ يىغلاپ بىر هازا تىللاپ كەتتى، ئۇنىڭ تەلەتى خۇددى خۇمارداپ كەتكەن بەڭگىنىڭكىدەك كۆرۈنەتتى. مەن ئۆزى-

ڭىزنى بېسىۋېلىڭ دەپ ئۇنىڭغا تەسەللىي بەردىم.

ئۇ: «بۇ خۇمپەرلەر، ئەبلەخلەر ئاشۇنداق ئەسكىلىك قىلسا، قانداقمۇ ئۆزۈمنى بېسىۋالالايمەن، ئۇلار ئاشۇنداق ئالدامچىلىق قىلسا، مەن قانداقمۇ خاتىرجەم بولىمەن؟» دېدى.

مەن: «سىزنىڭ ماڭىدىغان يەنە بىر يولىڭىز بار ئىدىغۇ، سىز ئۇ كىشىنى ناھايىتى لەۋزىدە تۇرىدۇ دېگەن ئىدىڭىزغۇ؟» دېدىم.

ئۇ بىر ئاز ھاياجانلىنىپ: «ھازىر لەۋزىدە تۇرمايدىغان بولۇپ كەتتى، ئۇنىڭ سەۋەبىنى ئۇققىلى بولمايدۇ، مەن ئۇنىڭ ۋەدىسىدە تۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى.

1935 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، يەنى مىنگونىڭ دۆلەت بايرىمى كۈنى، جياڭ جيېشى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى نامىدىن جىن شۇرېننى «كېچىرىم» قىلىپ، ئۆزىنىڭ «ۋەدىسىدە چىڭ تۇرىدىغان» ئادەم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر مەھەل جاھاننى پىر كەتكەن جىن شۇرېن دىلوسى ئاياغلاشتى. مەن كېيىن جىن شۇرېننىڭ تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن بىر مەزگىل تيەنجىندە تۇرۇپ، ئاخىرىدا گەنسۇنىڭ لەنجۇ شەھىرىگە كەتكەنلىكىنى، 1941 - يىلى ئۆز يۇرتىدا كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدىم.

بىر نەچچە ئېغىز ئۇشۇقچە خاتىمە سۆزى يېزىپ قوياي:

بۇ ماتېرىيال گەرچە «ئۈن ئالغۇغا ئېلىۋېلىنغان ئەمەلىي ئەھۋال» غا ئاساسەن رەتلەنگەن ماتېرىيال بولمىسىمۇ، لېكىن، قىلىنغان گەپلەرنىڭ مەزمۇنى قەتئىي توغرا. مۇشۇ تارىخىي ماتېرىيالنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ئۈچۈن، ئۇنى قوپاللاق بولسىمۇ يېزىپ چىقتىم. بۇ ماتېرىيالنىڭ قان-

داق مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغانلىقىنى كىتابخانىنىڭ ئۆزى تەكشۈرۈپ كۆرسە بولىدۇ. مېنىڭ قارىشىم مۇنداق: جىلىڭ شۈرېن بىر كونا مىللىيتارىست، كونا تۆرە، ئۇ ئاچ-كۆزلۈك ۋە ھىلىيگەرلىك جەھەتتە ئۇچىغا چىققان بولۇپ، مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ تۆرىلىرىدىن ئېشىپ چۈشسە ئېشىپ چۈشىدىكى، كەم قالمايدۇ. لېكىن گومىنداڭچى يېڭى مىلليتارىستلار بىلەن ئېلىشقاندا، ئۇ ناھايىتى چولتا كېلىپ قالدى. ئۇ ئەسلىدىكى دېڭەن دېگەن ئىسمىنى شۈرېن (شاپائەت ئاتا قىلىش) دېگەن سۆزگە ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، مېنىڭچە، ئۇ شىنجاڭدا كىشىلەرگە ھېچقانداق شاپائەت قىلمىغان، ئەكسىچە مىڭلاپ - تۈمەنلەپ جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزگەن. ئەمدى ئۇنىڭ دېڭەن دېگەن ئىسمىغا كەلسەك، ئۇ ۋوللانغان بۇ ئىككى خەت پەزىلەت دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن ئۇ ئەمەلىيەتتە ئۇچىغا چىققان پەزىلەتسىز ئادەم!

شۇ چاغلاردا مۇنداق بىر كۈبلېت خەلق قوشىقى تارقالغان:
تېزەكتىن باج ئېلىنىدىغانلىقىنى ئەزەلدىن ئاڭلىمىغان،
بوكلۇنكى قالدى بىرلا ئوسۇرۇق، باج ئېلىنمايدىغان.
خىيانەتچىلەردىن باج ئېلىش ناھايىتى ئاز بۇ جاھاندا،
بار دېمەكلار قانۇن، بىر تىيىنگە ئەرزىيدىغان.

ئەھۋال ھەقىقەتەن شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇ ھەقتە كۆپ سۆزلەش ھاجەتسىزدۇر.

(بۇ ماقالە يۈننەن تارىخىي ماتېرىيال ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىل 1 - سانىدىن ئېلىندى).

ماقالىنىڭ ئاپتورى يۈننەن ئۆلكىلىك تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات يۇرتىنىڭ خادىمى)

قۇربان مەھەممەد تەرجىمىسى

سۇڭ مېيلىڭنىڭ ئۈرۈمچىگە كېلىشى

خۇ يەنيۈن

1943 ـ يىلى كۈزدە مەن لياڭ خەنساۋ (گومىنداڭ مەركىزىي دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ھەربىي ئىشلار كومىتېتى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن بۇجاڭى) بىلەن بىرگە شىنجاڭغا سەپەر قىلدىم. يول ئۈستىدە گەنسۇ جيۇچۈەنگە چۈشۈپ سۇڭ مېيلىڭنىڭ مەخسۇس ئايروپىلانىغا ئالمىشىپ سۇڭ مېيلىڭ بىلەن بىرگە دىخۇا (ئۈرۈمچى) گە يېتىپ كەلدۇق. سۇڭ مېيلىڭ ئۈرۈمچىدە ئۈچ كۈن تۇردى. لياڭ خەنساۋ بىلەن مەن بىر ئايچە ئايلاندۇق. سۇڭ مېيلىڭنىڭ بۇ قېتىمقى شىنجاڭ سەپىرىنىڭ جەريانى توغرىسىدا ئۆزۈمنىڭ كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىمغا ئاساسەن تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن:

لياڭ خەنساۋ ئىككىمىز چۇڭچىڭدىن لەنجۇغا كەلگەندىن كېيىن لەنجۇدا تۆت كۈن ئايروپىلان ساقلاپ تۇرۇپ قالدۇق. بىز لەنجۇنىڭ شەھەر سىرتىدىكى ھاۋا ئارمىيە مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشقانىدۇق. 5 ـ كۈنى ئەتىگەندە ئايرودورومغا بارساق، كۈتۈلمىگەندە جياڭ جېيشىنى كۆرۈپ قالدۇق. ئۇ، ئۇچۇش ئالدىدا تۇرغان ئامېرىكىدا ياسالغان يوك ئايروپىلانىنىڭ شوتىسى يېنىدا تۇراتتى. ئايروپىلانغا چىقىش ئۈچۈن كەلگىنىمىزدە جياڭ جېيشىنىڭ قوشۇمىسىنى سۈرلۈك

تۇرۇپ، بىزگە جىددىيلىك بىلەن باشقىچە سەپ ـ سىلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىغا كۆزۈم چۈشتى.

يۇك ئايروپىلانىنىڭ ئىچىدە سافا يوق بولۇپ ئىككى تەرىپى ئۇزۇن كەتكەن قاتتىق ئورۇندۇق ئىدى. كېيىنكىنىڭ يېنىدا ئادەتتىكى يۆلەنچۈك ئورۇندۇق بار ئىدى. بىز ئورنىمىزدا ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن سۈك مىيلىڭ ئايروپىلانغا چىقتى. ئۇنىڭ كەينىدە تۆت ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىسى ئايال خىزمەتچى، بىرى كانىۋاي يەنە بىرى مەن تونۇيدىغان بۇرۇن چۇڭچىڭدا دوختۇرخانا ئاچقان دوختۇر ئىدى، ئۇ بۇ قېتىم سۈك مىيلىڭغا دوختۇر بولۇپ شىنجاڭغا ماڭغانىدى. مۇشۇ چاغدىلا مەن جياڭ جيېشىنىڭ سۈك مىيلىڭنى ئۇزىتىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇم.

سۈك مىيلىڭ ھېلىقى يۆلەنچۈك ئورۇندۇقتا كۆپچىلىككە يۈزلىنىپ گەپ ـ سۆز قىلماي ئولتۇراتتى، چىرايى قارىماققا ناھايىتى جىددىي كۆرۈنەتتى. ئايروپىلاندا يەنە گومىنداڭ تاشقى ئىشلار بۇسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە خادىمى ۋۇ زېشياڭ، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە خادىم مەھكىمىسىنىڭ ۋاڭ، لياڭ فامىلىلىك ئىككى كاتىپى ۋە ۋۇ زېشياڭنىڭ لەنجۇدا تاللىۋالغان سۇي فامىلىلىك روسچە تەرجىمانى، گومىنداڭ مەركىزىي ئاخبارات ئاگېنتلىقىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن خادىمى چىن ۋەنلى قاتارلىق 20 نەچچە ئادەم بار ئىدى.

بۇ ئايروپىلانىنىڭ ليوتچىكى ھاۋا ئارمىيە چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى يىخو ئىن بولۇپ ئۇ بۇرۇندىنلا سۈك مىيلىڭنىڭ ئايروپىلانىنى ھەيدەيتتى. 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى

چۈشتىن كېيىن سائەت بىرلەر ئەتراپىدا بىز ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدۇق. بىزنى ئايرودرومدا چوڭ چەمبىرەك شەكلىدە تىزىلغان مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان كىشىلەر بايراقلارنى پۇلاڭلىتىپ، قىزغىن قارشى ئالدى. ئاڭلىشىمىزچە بۇنداق ئۇلۇغ كۆرۈنۈش شىنجاڭدا تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىكەن. شىڭ شىسەي بىلەن سۇڭ مېيلىڭ قاتارلىقلار قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ ھال-ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن بىرلىكتە سۈرەتكە چۈشتى. ئاندىن ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ھەيۋەت بىلەن شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە ۋالىي مەھكىمىسىگە يېتىپ كەلدى.

سۇڭ مېيلىڭ ۋالىي مەھكىمىسىدىكى غەربىي بىناغا شىڭ شىسەينىڭ ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. لياڭ خەنساۋ قاتارلىقلار شىڭ شىسەينىڭ 2 - ئىنىسى شىڭ شىيىڭ (قاتناش باشقارمىسىنىڭ باشلىقى) نىڭ ھەمراھلىقىدا ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ شەرقىدىكى گۈللۈك باغقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شەرقىي گۈللۈك باغدا دەل - دەرەخلەر بۈك - باراقسان بولۇپ گۈللەر خۇش پۇراق چېچىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئالدى تەرىپى چوڭ مېھمانخانا، كەينى تەرىپى ئىچكىرى - تاشقىرى كەلگەن ياتاق ئۆي بولۇپ كۆركەم سەلتەنەتلىك ئىدى. ياتاق ئۆيلىرىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كەمپۈتلىرى، تاماكىلىرى (فاپىروس) يەنە شىنجاڭنىڭ يېمىشلىرى، ئالما، ئەنجۈرلىرى ۋە باشقىلار قويۇلغانىدى. شەرقىي گۈللۈك باغ شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئېزىز مېھمانلىرىنى كۈتىدىغان جايى ئىكەن شۇنداقلا ئۇ ئۆزىگە گۇمانلىق دەپ تونۇلغان كىشىلەرنىمۇ قەتل قىلىپ تۇرىدىكەن. بۇ يەردىكى ئاق خىزمەت كىيىمى كىيىۋالغان كۈتكۈچىلەر يان قورالى ئېلىپ يۈرىدىكەن. ئۇلار ھوشيار، چاققان ھەم مۇڭداشقاق ئىدى. ئۇلار مېھمانلار-

نىڭ ھەر بىر جۈملە سۆزنى قالدۇرماي شىبىڭ شىسەينىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ تۇرىدىكەن. ھەتتا بىز سىرتقا چىقىپ كەتكەن چېغىمىزدا ئۇلار بىزنىڭ شىڭلىلىرىمىزنى خاتىرىلىرىمىزنى ئاختۇرۇپ كۆرگەنىدى.

شۇ كۈنى كەچتە شىبىڭ شىسەي غەربىي زالدا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ سۇڭ مېيلىڭغا ھاردۇق چېيى بەردى. ئالتە شىرە تاماق تەييارلانغانىدى. لياڭ خەنساۋ، ۋۇ زېشياڭ ۋە باشقىلار زىياپەتتە بىللە بولدى. سۇڭ مېيلىڭنىڭ ئورۇمچى سەپىرى ئۇچۇن ئۇرۇمچىگە ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇشقا كەلگەن ماۋ باڭچۇ ۋە كوتۇۋبىلىش ئىشخانىسى 1 ـ باشقارما باش خوجىلىق گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى چېن شىزېڭ قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. شىنجاڭ تەرەپتىن شىبىڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى چيۇ ليۇفاڭدىن سىرت يەنە شىبىڭ شىسەي چيۇ شۇشيۇڭ (شىبىڭ شىسەينىڭ خوتۇنىنىڭ ئىنىسى) ھەمدە شىبىڭ شىسەينىڭ باشقا يېقىنلىرى بار ئىدى. ئۇندىن باشقا يەنە ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ سەنمۇ ـ فۇگۇەنلىرى سەككىز چوڭ باشقارما (ھەربىي قانۇن، ھەربىي قورال ـ ياراق جىڭلى، كاتىبات، كانىۋايلىق، داۋالىنىش) نىڭ كاتىباشلىرى ۋە شىنجاڭدىكى ئىشپىيونلارنىڭ كاتىپىشى لى يىڭچى قاتارلىق نەچچە ئون كىشى بار ئىدى.

زىياپەتتە سۇڭ مېيلىڭ بىر نەچچە مىنۇت سۆز قىلدى. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: «مەن بۇ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ ناھايىتى خۇشاللىق ھېس قىلدىم. بىزنى كاتتا كوتۇۋالغانلىقىڭلارغا كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن. شىنجاڭ شىبىڭ دوبەننىڭ باشقۇرۇشىدا ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. مەن بۇنىڭغا ئىنتايىن قايىلمەن. بۇندىن

كېيىن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ سەنمىنجۇيىنى ئاساس قىلىپ شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈشكىلارنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.
سۇڭ مېيلىڭنىڭ سۆزى گەرچە قىسقا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭنى باشقۇرۇش تارىخىدىكى بىرىنچى ئۆزگىرىشىنىڭ ئالامىتى، يەنى ئۇنىڭ ماركسىزمغا چوقۇنۇش نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، ياپ - يالىڭاچ ھالدا جاڭ جېيشىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا بېقىنىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. سۇڭ مېيلىڭدىن بۇرۇن ھېچقانداق كىشى شېڭ شىسەينىڭ ئالدىدا سەنمىنجۇيى ئۈستىدە سۆز ئاچقان ئەمەس ئىدى. سۇڭ مېيلىڭنىڭ سۆزى ماڭا ناھايىتى تاساددىپىي تۇيۇلدى. شېڭ شىسەي ئۇنىڭ بۇ تەشۋىقاتلىرىنى قوبۇل قىلالارمۇ؟ بىز ئايروپىلاندىن چۈشۈپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شېڭ شىسەي ئۆزىچە ماركسىزم، لېنىنىزم كۆز قارىشى بويىچە خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەسىلىسى تەھلىل قىلىنغان ئەسىرىنى بىزگە سوۋغا قىلغان ئەمەسمىدى؟
ئەمەلىيەتتە 1943 - يىلىدىكى شېڭ شىسەي ئەمدىلا دۇبەنلىك تەختىگە ئولتۇرغان ۋاقتىدىكى شېڭ شىسەي ئەمەس ئىدى. ئۇ خەلقئارادا، گېرمانىيە ناتسىستلىرىنىڭ ھەممىلا يەردە زوراۋانلىق قىلىۋاتقانلىقىنى، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى باشچىلىقىدىكى فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا دۇچ كېلىپ قالغانلىقىنى، مەملىكەت ئىچىدە بولسا جاڭ جېيشى ئەكسىيەتچى گۇرۇھىنىڭ ئازاد رايونلارغا قارىتا كەڭ كۆلەمدە قورشاپ يوقىتىشنى باشلىغانلىقىنى كۆرۈپ نىقابىنى يىرتىپ تاشلايدىغان ۋاقىت بولۇپ

قالدى دەپ تونىغانىدى. سۇڭ مېيلىڭنىڭ بۇ قېتىمقى سە-پىرى، شېڭ شىسەينىڭ كومپارتىيىگە قارشى مەيدانىنى تېخىمۇ قەتئىيلەشتۈردى. سۇڭ مېيلىڭ شىنجاڭدىن قايتىپ كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي يەنى 1943 - يىلى كۈزدىن باشلاپ، شېڭ شىسەي سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا مايىل بارلىق شوئار، لوزۇنكىلارنى يىرتىپ تاشلىدى ۋە ئۆچۈرۈۋەتتى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا مايىل ئاكتىپلار ۋە كومپارتىيە ئەزالىرىنى تۇتۇپ نەزەربەنت ئاستىغا ئالدى. شىنجاڭ شېڭ شىسەينىڭ قول ئاستىدىكى دوزاخقا ئايلاندى.

سۇڭ مېيلىڭدىن كېيىن جۇ شاۋلىياڭ شىنجاڭدا شېڭ شىسەي بىلەن تۆۋەندىكى كېلىشىملەرنى ھاسىل قىلدى.

① شىنجاڭنى گومىنداڭلاشتۇرۇش، شىنجاڭدا گومىنداڭ-نىڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنى قۇرۇپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە گومىنداڭ تەشكىلاتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش.

② كادىرلارنى تاللاپ گومىنداڭ مەركىزىي تەربىيىلەش ئۆمىكىگە ئاپىرىپ نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەش.

③ شىنجاڭدا سەنمىنجۇيىنى تارقىتىش (گومىنداڭنىڭ مەدەنىيەت تەشۋىقات ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.)

④ ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇش مەسىلىسى:

⑤ تاشقى سىياسەت جەھەتتە شىنجاڭ گومىنداڭ مەر-كىزىي بىلەن قەدەممۇ قەدەم بىردەك بولۇش؛

⑥ شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تازىلاش مەسىلە-سى قاتارلىقلار؛

سۇڭ مېيلىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئىككىنچى كۈنى مەن شەرق گۈللۈك باغدا سۇڭ مېيلىڭنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرىنى

ئۇرۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئالدىن كەلگەنلەردىن ماۋ باڭچۇ، چىن شىزىڭدىن سىرت يەنە كۈتۈۋېلىش ئىشخانىسىدىكى گۈڭ سەنمۇ ۋە بەزى كۆلرەڭ كاچىدىن تىكىلگەن خىزمەت كىيىمىنى كىيگەنلەرنىمۇ كۆردۈم. مەن ئايروپىلاندا سۇڭ مېيلىڭ قاتارلىق تۆت كىشىنى كۆرۈپلا، ئۇلار ئاز ئادەم كەپتۇ دەپ قارىغانىدىم. شۇ كۈنى بىر تۈركۈم كىشىلەر ئۈرۈمچىدىكى بارى يوق بىرقانچە دۇكاندا ھەدەپ مال سېتىۋېلىشقا كىرىشىپ كەتتى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇشتىن ئىلگىرى كىرگۈزۈلگەن نىلۇڭ، كاچى رەخت، گۈللۈك رەخت يېمەك - ئىچمەك گىرىم بۇيۇملىرى، كەمپۈت بەيلەندى ھارىقى، ئويۇنچۇق، رەسىم ئاپپاراتى، قول سائەت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلار قىزىقىدىغان نەرسىلەر ئىدى. ئۇلۇغ ئوكيان ئۇرۇشىدىن كېيىن چۇڭچىڭدە چەتئەلنىڭ ماللىرى قۇرۇپ كەتكەنىدى. بار دېگەندىمۇ ناھايىتى قىممەت ئىدى. دىخۇادا مۇنداق ماللارنى كۆرگەندە ئۇلار ئەلۋەتتە قولدىن بېرىپ قويمايتتى. ئەتىگەندىن تا كەچكىچە سودا بىلەن بولۇپ ماشىنا - ماشىنىدا توشۇپ كەلدى. شەھەر خەلقى بۇ ئەھۋالغا ھەيران بولغانىدى. ئۇلار ئۈرۈمچىدىكى كۈندىلىك بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قۇرۇتۇۋەتكەنىدى.

مەتتىمىن سادىق تەرجىمىسى.

تولۇقلىما ۋە تۈزىتىش

1. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۈرۈمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغىچە» ناملىق كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخا مۇقاۋىسىغا ۋە ئىچكى تىتۇلىغا «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 21 - سان، دەپ يېزىلىدۇ. كىتابنىڭ ئاخىرقى بېتىدىكى خەنزۇچە نەشر ھوقۇقى ئىچىگە «ئاپتورى: جاڭ جىجۇڭ» دەپ قىستۇرۇلىدۇ.

2. «ئۈرۈمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغىچە» ناملىق كىتابنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسى تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان «جاڭ جىجۇڭنىڭ ئەسلىمىسى» نىڭ 5 - بابى (شىنجاڭ مەسىلىسى) گە ئاساسەن تەرجىمە قىلىنىپ، نەشر قىلىندى.

补充.更正

1.由新疆人民出版社出版的《从迪化会谈到新疆和平解放
维文版封面和扉页应加“新疆文史资料选辑”第21辑；封底
版权栏内应加“张治中著”。

2.《从迪化会谈到新疆和平解放》维文版系从文史资料
社1985年出版的《张治中回忆录》中第五章“新疆问题”全文
成维文的。

责任编辑：哈力克·沙克
阿布利孜·穆罕默德·沙依拉米

新疆文史资料选辑（23）（维吾尔文）
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料研究委员会编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷三厂印刷
787×1092毫米　32开本　16.125印张　2插页
1987年9月第1版　1988年1月第1次印刷
印数：1——9000

ISBN7－228－00353－5/K·30　定价：1.80元
（内部发行）